

UNIVERZITET UNION U BEOGRADU
PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA UNION U BEOGRADU

**ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA U LANCIMA SNABDIJEVANJA
TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA**

- DOKTORSKA DISERTACIJA -

Kandidat:

Boris V. Topić

Mentor:

dr Tatjana Papić

Beograd, 2023

UNION UNIVERSITY IN BELGRADE
UNION UNIVERSITY SCHOOL OF LAW IN BELGRADE

**PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE SUPPLY
CHAINS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS**

- DOCTORAL DISSERTATION –

PhD candidate:

Boris V. Topić

Supervised by:

dr Tatjana Papić

Belgrade, 2023

PODACI O MENTORU

Prof. dr Tatjana Papić,

redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu

PODACI O DISERTACIJI

ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA U LANCIMA SNABDIJEVANJA TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA

SAŽETAK

Disertacija nastoji dati svojevrsni doprinos savremenoj diskusiji o ulogama država i transnacionalnih korporacija u pogledu sprečavanja i ispravljanja povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. S tim u vezi ova disertacija proučava pitanja o statusu koji se transnacionalnim korporacijama daje u međunarodnom pravu i analizira postojeće međunarodne i komparativne normativne okvire kojima se uređuju dužnosti država i odgovornosti transnacionalnih korporacija u pogledu zaštite i poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja transnacionalnih korporacija. Jedan dio predmeta istraživanja posvećen je i proučavanju mogućnosti sprečavanja i ispravljanja korporativnih povreda ljudskih prava prema rješenjima prisutnim u pozitivnim normativnim okvirima Bosne i Hercegovine i Republike Srbije.

Analiza otkriva da proučavani normativni okviri treba da budu unapređeni kako bi osigurali efikasnu zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava. Istraživanje, sa jedne strane prepoznaje značajan doprinos različitih instrumenta mekog prava u pogledu promovisanja, zaštite i poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja kroz uticaj na razvoj korporativnih samoregulatornih i državnih zakonodavnih inicijativa te prakse međunarodnih tijela za zaštitu ljudskih prava. Sa druge strane, neobavezujući karakter dokumenata mekog prava te odsustvo mogućnosti za izvođenje korporacija pred međunarodne mehanizme za zaštitu ljudskih prava predstavljaju značajne prepreke za osiguranje poštovanja i zaštitu ljudskih prava u lancima snabdijevanja transnacionalnih korporacija. Sa tim u vezi disertacija naglašava potrebu za usvajanjem pravno obavezujućeg instrumenta kojim bi se regulisalo ponašanje korporacija u pogledu ljudskih prava i sadrži konkretne preporuke u vezi sadržaja tog instrumenta.

U pogledu normativnih okvira u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini, rad zaključuje da uprkos postojanju ograničenih mogućnosti za ostvarivanje pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava postoji potreba za otklanjanjem brojnih institucionalnih,

materijalnopравnih i procesnih prepreka za efikasno ostvarivanje ove zaštite. U tu svrhu, rad nudi nekoliko mogućih rješenja za prevazilaženje ovih prepreka.

KLJUČNE RIJEČI:

Ljudska prava, transnacionalne korporacije, dužna pažnja o ljudskim pravima, pravni lijekovi, korporativne povrede ljudskih prava, lanci snabdijevanja

NAUČNA OBLAST:

Pravo

DOCTORAL DISSERTATION SUMMARY

PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN THE SUPPLY CHAINS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS

ABSTRACT

The dissertation seeks to contribute to the contemporary discussion on the role of states and transnational corporations in preventing and remedying violations of human rights in global supply chains. To this end, the paper explores the issues of the status of transnational corporations in international law and examines the existing international and comparative normative frameworks that regulates the duties of states to protect and the responsibilities of transnational corporations to respect human rights in global supply chains. One part of the research focuses on the strengths and weaknesses of the existing normative frameworks in Serbia and Bosnia and Herzegovina to prevent and remedy corporate violations of human rights.

The analysis shows that the existing normative frameworks should be improved to ensure adequate protection against corporate human rights violations. The research recognizes the significant contribution of various soft law instruments in terms of promoting the protection of human rights in global supply chains through influencing the development of corporate self-regulatory and state legislative initiatives as well as practices of international bodies for the protection of human rights. Conversely, the non-binding nature of soft law documents and the absence of the possibility to bring corporations before international mechanisms for the protection of human rights represent significant obstacles to ensuring the respect and protection of human rights in the supply chains of transnational corporations. In this regard, the paper argues that there is a need to adopt a legally binding instrument that would regulate obligations of corporations concerning human rights. It also contains specific recommendations about the content of this instrument.

Addressing the normative frameworks in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia, the paper concludes that despite the limited opportunities for achieving legal protection against corporate violations of human rights, there is a need to remove numerous institutional, substantive and procedural obstacles for an effective implementation of this protection. To this end, the paper offers several possible solutions to overcome these obstacles.

KEYWORDS:

Human rights, transnational corporations, human rights due diligence, legal remedies, corporate human rights violations, supply chains

SCIENTIFIC FIELD:

Law

SADRŽAJ

PODACI O MENTORU	i
PODACI O DISERTACIJI	ii
DOCTORAL DISSERTATION SUMMARY	iv
SADRŽAJ	vi
LISTA SKRAĆENICA	xiii
TABELA SLUČAJEVA	xvi

PRETHODNA RAZMATRANJA	1
1. Problem i predmet istraživanja	1
1.1. Šta je transnacionalna korporacija?	3
1.2. Šta je to lanac snabdijevanja transnacionalne korporacije?	5
1.3. Šta je to zaštita ljudskih prava u lancima snabdijevanja transnacionalne korporacije?	6
2. Ciljevi istraživanja	7
3. Zadaci istraživanja	7
4. Polazne hipoteze	8
5. Naučna opravdanost disertacije, očekivani rezultati i praktična primjena rezultata	8
6. Naučne metode istraživanja	9
7. Plan izlaganja	9

PRVI DIO: TRANSNACIONALNE KORPORACIJE I LJUDSKA PRAVA: PROGRES I IZAZOVI

POGLAVLJE I: POLOŽAJ TNK U MEĐUNARODNOM PRAVU	12
1. Međunarodnopravni subjektivitet transnacionalnih korporacija	15
1.1. Da li TNK posjeduju međunarodnopravna prava?	19
1.2. Da li TNK posjeduju međunarodnopravne obaveze?	21
1.3. Da li TNK posjeduju međunarodnopravnu procesnu i deliktnu sposobnost?	22
1.4. Da li su TNK učesnik u međunarodnim odnosima?	26
1.5. TNK kao subjekti međunarodnog prava: rezime	26
2. Direktne ili indirektno obaveze TNK u pogledu ljudskih prava	27
2.1. Koncept zračenja ljudskih prava (<i>Drittwirkung</i>)	31

2.1.1 Direktni i indirektni Drittwirkung.....	33	
3. Zaključak.....	34	
POGLAVLJE II: MEĐUNARODNO REGULISANJE PONAŠANJA TNK U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA		37
1. Meko pravo: pojam i funkcije u kontekstu zaštite ljudskih prava.....	38	
1.1. Pojam i funkcije mekog prava.....	38	
2. Dokumenti mekog prava Ujedinjenih nacija.....	42	
2.1. Kodeks ponašanja za transnacionalne korporacije	43	
2.2. Globalni dogovor.....	46	
2.3. Norme o odgovornosti transnacionalnih korporacija i drugih privrednih subjekata u vezi ljudskih prava.....	49	
2.4. Okvir i Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima.....	52	
2.4.1. Okvir „Zaštiti, poštuj i ispravi“.....	53	
2.4.2. Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija.....	54	
2.4.2.1. Obaveza država da zaštite ljudska prava.....	55	
2.4.2.2. Odgovornost korporacija da poštuju ljudska prava	57	
2.4.2.2.1. Dužna pažnja o ljudskim pravima (human rights due diligence).	59	
2.4.2.2.3. Treći stub: Pristup sredstvima pravne zaštite	62	
2.4.2.2.3.1. Državni žalbeni mehanizmi	63	
2.4.2.2.3.2. Nedržavni žalbeni mehanizmi	65	
2.4.2.2.3.3. Materijalni i proceduralni aspekti pristupa sredstvima zaštite u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava	66	
2.4.2.2.3.4. Kritički osvrt na pristup Rukovodećih načela sredstvima zaštite u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava	69	
2.4.3. Prednosti i mane Rukovodećih načela	70	
3. Dokumenti mekog prava Međunarodne organizacije rada	73	
3.1. Deklaracija o multinacionalnim kompanijama.....	74	
3.2. Dokumenti MOR i globalni lanci snabdijevanja	75	
4. Dokumenti mekog prava Savjeta Evrope.....	77	
4.1. Preporuka o ljudskim pravima i biznisu 2016(3)	78	
5. Dokumenti mekog prava Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj	80	
6. Prednosti i nedostaci mekog prava u oblasti korporativnih povreda ljudskih prava.....	83	
7. Put prema međunarodnom ugovoru u oblasti biznisa i ljudskih prava	84	
8. Zaključak.....	89	

DRUGI DIO: OBAVEZE DRŽAVE U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA U GLOBALNIM LANCIMA SNABDIJEVANJA

POGLAVLJE III: OBAVEZE DRŽAVE DOMAĆINA	97
1. Obaveza poštovanja.....	98
1.1. Akti kompanije kao akti države.....	99
1.1.1. Direktna odgovornost države zbog korporativnih povreda ljudskih prava.....	101
1.1.1.1. Direktna odgovornost države za akte i propuste preduzeća u svjetlu prakse suda u Strazburu.....	102
1.2. Investicioni sporazumi.....	106
1.3. Javne nabavke	111
2. Obaveza zaštite.....	112
2. 1. Regulisanje aktivnosti poslovnih subjekata.....	113
2. 2. Sprovođenje istrage o povredama ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.	116
3. Obaveza ispunjavanja.....	118
3.1. Nacionalni akcioni planovi i slične inicijative	119
4. Zaključak.....	121
POGLAVLJE IV: OBAVEZE DRŽAVE PORIJEKLA.....	122
1. Ekstrateritorijalno dejstvo obaveza iz međunarodnog prava o ljudskim pravima u kontekstu poslovnog sektora?.....	123
1.1. Ekstrateritorijalnost u praksi ugovornih tijela UN	125
1.2. Ekstrateritorijalnost u sistemu EKLJP.....	129
1.2.1. Meko pravo SE	134
1.3. Ekstrateritorijalnost i Interamerički sud za ljudska prava	135
2. Ekstrateritorijalne obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja u kontekstu poslovnih aktivnosti	137
2.1. Ekstrateritorijalna obaveza poštovanja.....	137
2.2. Ekstrateritorijalna obaveza zaštite	138
2.3. Ekstrateritorijalna obaveza ispunjavanja.....	140
4. Zaključak.....	141

TREĆI DIO: OBAVEZE KORPORACIJA U POGLEDU ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U GLOBALNIM LANCIMA SNABDIJEVANJA

POGLAVLJE V: MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR: KORPORATIVNE OBAVEZE...	145
1. Sadržaj korporativnih obaveza u pogledu ljudskih prava	145
1.1. Sprovođenje dužne pažnje o ljudskim pravima.....	146
2. Tripartitna korporativna obaveza u pogledu ljudskih prava.....	150
2.1. Korporativna obaveza poštovanja ljudskih prava.....	152
2.2. Korporativna obaveza zaštite ljudskih prava.....	154
2.3. Korporativna obaveza ispunjavanja ljudskih prava.....	157
3. Zaključak.....	159
POGLAVLJE VI: KORPORATIVNE OBAVEZE U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA U KOMPARATIVNOM PRAVU	161
1. Zakonski propisi koji se odnose na objelodanjivanje informacija	162
1.1. Sjedinjene Američke Države	163
1.1.1. Dod-Frank zakon o reformi Vol Strita i zaštiti potrošača.....	163
1.1.2. Kalifornijski Zakon o transparentnosti u lancima snabdijevanja.....	164
1.1.3. Nacrt Zakona o procjeni rizika od korporativnih kršenja ljudskih prava, prevenciji i umanjenju tih rizika	164
1.2. Ujedinjeno Kraljevstvo.....	165
1.3. Ostala normativna rješenja u komparativnom pravu	166
1.4. Evropska unija	167
2. Zakonski propisi kojima se uvodi obaveza sprovođenja dužne pažnje.....	169
2.1. Francuska.....	169
2.2. Holandija	170
2.3. Njemačka	171
2.4. Norveška.....	172
2.5. Zakonodavne inicijative u drugim evropskim zemljama i na nivou EU	175
2.5.1. Nacrt Direktive EU o korporativnoj dužnoj pažnji i korporativnoj odgovornosti ...	177
2.5.2. Prijedlog Direktive o dužnoj pažnji i odgovornom poslovanju	178
3. Zaključak.....	181

POGLAVLJE VII: SAMOREGULATORNI I DRUGI DOBROVOLJNI IZVORI KORPORATIVNIH OBAVEZA O LJUDSKIM PRAVIMA.....	182
1. Korporativni kodeksi ponašanja.....	185
1.1. Epl.....	185
1.2. Unilever.....	189
1.3. Najki.....	189
1.4. Arselor mital.....	190
1.5. Telenor grupa.....	192
1.6. TNK sa Zapadnog Balkana.....	192
2. Druge dobrovoljne regulatorne inicijative.....	193
2.1. Sektorske regulatorne inicijative.....	194
2.2. Regulatorne inicijative o izvještavanju i certifikovanju u pogledu poštovanja ljudskih prava.....	196
3. Zaključak.....	199

ČETVRTI DIO: KRIVIČNA I GRAĐANSKA ODGOVORNOST KORPORACIJA ZBOG KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA U LANCIMA SNABDIJEVANJA

POGLAVLJE VIII: KORPORATIVNA KRIVIČNA ODGOVORNOST.....	204
1. Opšta pitanja.....	204
2. Teorijska shvatanja o krivičnoj odgovornosti pravnih lica.....	206
3. Međunarodni standardi.....	207
3.1. Ujedinjene nacije.....	208
3.2. Savjet Evrope.....	208
4. Korporativna krivična odgovornost u komparativnom pravu.....	213
4.1. Sistem <i>common law</i>	213
4.2. Kontinentalno pravo.....	214
5. Korporativna krivična odgovornost zbog povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.....	215
5.1. Međunarodna krivična djela.....	216
5.1.1. Ratna pljačka.....	221
5.2. Ekološka krivična djela.....	224
5.3. Trgovina ljudima.....	229
6. Zaključak.....	236

POGLAVLJE IX: GRAĐANSKA KORPORATIVNA ODGOVORNOST.....	238
1. Praksa sudova u Sjedinjenim Američkim Državama.....	239
1.1. Korporativna odgovornost prema ATS.....	239
1.1.1. Proceduralne prepreke u primjeni ATS.....	242
1.1.2. ATS i pitanje univerzalne jurisdikcije u građanskim stvarima.....	246
1.1.3. Korporativna struktura.....	249
1.1.4. Odgovornost kompanija za akte njenih poslovnih partnera iz lanca snabdijevanja.....	250
1.2. Građanska korporativna odgovornost prema TVPRA.....	253
2. Sudska praksa u evropskim državama.....	255
2.1. Praksa sudova u Ujedinjenom Kraljevstvu.....	255
2.2. Praksa sudova u Holandiji.....	258
3. Zaključak.....	262
POGLAVLJE X: PRAVNA ZAŠTITA OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI I BIH.....	265
1. Ljudska prava u pravnim sistemima BiH i Srbije.....	266
1.1. Republika Srbija.....	266
1.2. BiH.....	269
2. Analiza djelotvornosti građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u BiH i Srbiji.....	271
2.1. Kriterijumi djelotvorne građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava.....	272
2.2. Materijalni aspekti građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem odštetnog prava u Srbiji i BiH.....	273
2.3. Procesni aspekti građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem odštetnog prava u Srbiji i BiH.....	277
2.3.1. Republika Srbija.....	277
2.3.2. BIH.....	281
3. Odgovornost pravnih lica za krivična djela u Srbiji i BiH.....	289
3.1. Republika Srbija.....	289
3.2. BIH.....	290
3.3. Međuzaključak.....	292
4. Strateško-regulatorne inicijative u pogledu biznisa i ljudskih prava.....	293
4.1. Republika Srbija.....	293
4.2. BIH.....	294
5. Zaključak.....	295

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	297
1. Opšta zapažanja.....	297
2. Sadržaj budućeg međunarodnog ugovora o biznisu i ljudskim pravima	303
3. Unapređenje pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima BiH i Republike Srbije	308
4. Mozaik raznovrsnih mjera.....	311
LITERATURA.....	312
KRATKA BIOGRAFIJA AUTORA	351
PRILOZI.....	352

LISTA SKRAĆENICA

AMSA	Modern Slavery Act Australia
ATS	Alien Tort Statute
BiH	Bosna i Hercegovina
BIU	Bilateralni investicioni ugovor
BD	Brčko distrikt
CEDAW	Committee on the Elimination of Discrimination against Women
CERD	Committee on the Elimination of Racial Discrimination
CESCR	Committee on Economic, Social and Cultural Rights
CHRRRA	2019 Corporate Human Rights Risk Assessment, Prevention, and Mitigation Act
CoE	Council of Europe
CRC	Committee on the Rights of the Child
CSRD	Corporate Sustainability Reporting Directive
CTSCA	The California Transparency in Supply Chains Act
ECHR	European Convention on Human Rights
ECtHR	European Court of Human Rights
EKLJP	Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama
ESLJP	Evropski sud za ljudska prava
EU	European Union/Evropska Unija
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
FRA	Fundamental Rights Agency
HRC	Human Rights Committee
ICC	International Criminal Court
ICSID	International Centre for Settlement of Investment Disputes
ICTY	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
ILO	International Labour Organisation

KZ	Krivični zakon/zakonik
LkSG	Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz.
MOR	Međunarodna organizacija rada
MPESK	Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
MPGP	Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
NAFTA	Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini
NFRD	Non-Financial Reporting Directive
NSWMSA	New South Wales Modern Slavery Act
ODIHR	OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights
OEIGWG	Open-ended intergovernmental working group on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights
OHCHR	Office of the (UN) High Commissioner for Human Rights
OSR/CTHB	Office of the OSCE Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings
RS	Republika Srpska i Republika Srbija
SAD	Sjedinjene Američke Države
SC	Security Council
SCO	Suisse Code des obligations
SE	Savjet Evrope
STL	Specijalni tribunal za Liban
TFEU	Treaty on the Functioning of the European Union
TVPRA	Trafficking Victim Protection Reauthorisation Act
UK	United Kingdom
UKMSA	Modern Slavery Act 2015
UKSC	United Kingdom Supreme Court
UN	United Nations
UNCHR	United Nations Commission on Human Rights

UNGA	UN General Assembly
UNHRC	United Nations Human Rights Council
UNICEF	UN Children's Fund
UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime
UNTOC	United Nations Convention against Transnational Organised Crime
US	United States
US BiH	Ustavni sud BiH
USMCA	Sporazum o slobodnoj trgovini zaključen između SAD, Meksika i Kanade
USS	Ustavni sud Srbije
VKS	Vrhovni kasacioni sud
WGBHR	Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises
WZK	Child Labour (Duty of Care) Act, <i>Wet zorgplicht kinderarbeid</i>
ZKP	Zakon o krivičnom postupku
ZOO	Zakon o obligacionim odnosima
ZPP	Zakon o parničnom postupku
ZRP	Zakon o ravnopravnosti polova
ZRR	Zakon o rodnoj ravnopravnosti
ZZD	Zakon o zabrani diskriminacije

TABELA SLUČAJEVA

Međunarodni sud pravde

1. ICJ, *Advisory Opinion Concerning Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, International Court of Justice (ICJ), 9 July 2004.
2. ICJ, *Anglo-Iranian Oil Co. (United Kingdom v. Iran)*, Judgment of 22 July 1952.
3. ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) (New Application: 1962)*, Judgment of 5 February 1970.
4. ICJ, *Case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*, Judgment of 19 December 2005.
5. ICJ, *Corfu Channel Case (U.K. v. Alb.) (Merits)*, 1949 I.
6. ICJ, *Case Concerning the Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment of 26 February 2007, *ICJ Reports 2007*, 43.
7. ICJ, *Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua (Nicaragua v. USA)*, Judgment of 27 June 1986, *ICJ Reports 1986*, 14.
8. ICJ, *Reparation of Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory opinion of April 11th 1949*, Reports of judgments, advisory opinions and orders, *I.C.J. Reports 1949*.
9. ICJ, *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary-Slovakia)*, Judgment, I. C. J. Reports 1997.

Stalni sud međunarodne pravde

1. PCIJ, *The Case of the S.S. Lotus*, Judgment No. 9 (1927).

Evropski sud za ljudska prava

1. ECtHR, *Airey v. Ireland*, no. 6289/73, Judgment of 9 October 1979.
2. ECtHR, *Aksoy v Turkey*, no. 21987/93, Judgment of 18 December 1996.
3. ECtHR, *Al-Adsani v. the United Kingdom*, no. 35763/97, Grand Chamber Judgment of 21 November 2001.
4. ECtHR, *Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 60642/08, Grand Chamber Judgment of 16 July 2014.
5. ECtHR, *Al-Jedda v. the United Kingdom*, no. 27021/08, Grand Chamber Judgment of 7 July 2011.
6. ECtHR, *Al-Saadoon and Mufdhi v. the United Kingdom*, (dec), no. 61498/08, 30 June 2009.
7. ECtHR, *Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*, no. 55721/07, Grand Chamber Judgment of 2011.
8. ECtHR, *Anokhin v. Russia* (dec.), no. 25867/02, 31 May 2007.
9. ECtHR, *Apanasewicz v. Poland*, no. 68547/07, Judgment 3 August 2011.
10. ECtHR, *Appleby and Others v. the United Kingdom*, no. 44306/98, Judgment of 6 May 2003.

11. ECtHR, *Banković and Others v. Belgium and Others*, (dec) no. 52207/99, Grand Chamber, 12 December 2001.
12. ECtHR, *Barbulescu v. Romania* no. 6149608, Grand Chamber Judgment of 5 September 2017.
13. ECtHR, *Budayeva and Others v. Russia*, nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, Judgment of 20 March 2008.
14. ECtHR, *Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy* [GC], no. 38433/09, Judgment of 7 June 2012.
15. ECtHR, *Chahal v. the United Kingdom*, no. 22414/93, Judgment of 15 November 1996.
16. ECtHR, *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, Judgment of 30 March 2017.
17. ECtHR, *Comingersoll S.A. v. Portugal* [GC], no. 35382/97, Judgment of 6 April 2000.
18. ECtHR, *Cooperativa Agricola Slobozia-Hanesei v. Moldova*, no. 39745/02, Judgment of 3 April 2007.
19. ECtHR, *Costello-Roberts v. the United Kingdom*, no. 13134/87, Grand Chamber Judgment of 25 March 1993.
20. ECtHR, *D.L. v. Austria*, no. 34999/16, Judgment of 7 December 2017.
21. ECtHR, *Davydov and others v. Ukraine*, Applications nos. 17674/02, 3981/02, Judgment of 1 July 2010.
22. ECtHR, *Dorđević v. Croatia*, no. 41526/10, Judgment of 24 October 2012.
23. ECtHR, *Eweida and Others v. the United Kingdom*, nos. 48420/10, 59842/10, 51671/10, and 36516/10, Judgment of 27 May 2013.
24. ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, no. 55723/00, Judgment of 9 June 2005.
25. ECtHR, *Gjini v. Serbia*, no. 1128/16, Judgment of 15 January 2019.
26. ECtHR, *H.L.R. v. France*, no. 24573/94, Judgment of 29 April 1997.
27. ECtHR, *Hatton and Others v. the United Kingdom*, no. 36022/97, Grand Chamber Judgment of 8 July 2003.
28. ECtHR, *Ilascu and Others v. Moldova and Russia*, no. 48787/99, Judgment of 8 July 2004.
29. ECtHR, *Ireland v. the United Kingdom*, Judgment of 18 January 1978.
30. ECtHR, *Ireland v. the United Kingdom*, 5310/71, Judgment of 18 January 1978.
31. ECtHR, *Islamic Republic of Iran Shipping Lines v. Turkey*, no. 40998/98, Judgment of 13 December 2007.
32. ECtHR, *Issa and others v Turkey*, no. 31821/96, Judgment of 16 November 2004.
33. ECtHR, *Khachatryan v. Armenia*, no. 31761/04, Judgment of 1 December 2009.
34. ECtHR, *Kotov v. Russia*, no. 54522/00, Grand Chamber Judgment of 3 April 2012.
35. ECtHR, *Liseytsseva and Maslov v. Russia*, nos. 39783/05, 40527/10, Judgment of 9 October 2014.
36. ECtHR, *Loizidou v. Turkey*, no. 15318/89, Judgment of 23 March 1995 (preliminary objections).
37. ECtHR, *López Ostra v. Spain*, no. 16798/90, Judgment of 9 December 1994.
38. ECtHR, *Ljubljanska banka, d.d. v. Croatia* (dec.), no. 29003/07, 12 May 2015.
39. ECtHR, *M.C. v. Bulgaria*, no. 39272/98, Judgment of 4 December 2004.
40. ECtHR, *Marinković v. Serbia*, no. 5353/11, Judgment of 22 October 2013.
41. ECtHR, *Mileva and Others*, nos. 43449/02 and 21475/04, Judgment of 25 November 2010.
42. ECtHR, *Muršić v. Croatia* [GC], no. 7334/13, Judgment of 20 October 2016.
43. ECtHR, *Mykhaylenky and Others v. Ukraine*, nos. 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02, and 42814/02, Judgment of 30 November 2004.

44. ECtHR, *Öcalan v. Turkey*, no. 46221/99, Grand Chamber Judgment of 12 May 2005.
45. ECtHR, *Oneryildiz v. Turkey*, no. 48939/99, Judgment of 18 June 2002.
46. ECtHR, *Opuz v. Turkey*, no. 33401/02, Judgment of 9 June 2009.
47. ECtHR, *R. Kačapor and others v. Serbia*, nos. 2269/06, 3041/06, 3042/06, 3043/06, 3045/06 and 3046/06, Judgment of 15 January 2008.
48. ECtHR, *Radio France and Others v. France* (dec.), no. 53984/00, ECHR 2003 X (extracts).
49. ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, Judgment of 7 January 2010.
50. ECtHR, *Saadi v. Italy*, 37201/06, Grand Chamber Judgment of 8 February 2008, para. 125.
51. ECtHR, *Salman v. Turkey*, no. 21986/93, Judgment of 27 June 2000.
52. ECtHR, *Sašo Gorgiev v. Former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 49382/06, Judgment of 19 April 2012.
53. ECtHR, *Sekmadienis Ltd. v. Lithuania*, no. 69317/14.
54. ECtHR, *Silvester's Horeca Service v Belgium*, no. 47650/99, Judgment of 4 March 2004.
55. ECtHR, *Société Colas Est and Others v. France*, no. 37971/97, Judgment of 16 April, 2002.
56. ECtHR, *Soering v. United Kingdom*, 14038/88, Judgment of the Court (plenary) of 7 July 1989.
57. ECtHR, *Solovyev v. Ukraine*, no. 4878/04, Judgment of 14 December 2006.
58. ECtHR, *State Holding Company Luganskvugillya v. Ukraine* (dec), no. 23938/05, 27 January 2009.
59. ECtHR, *Steel and Morris v. the United Kingdom*, App No 68416/01, 15 February 2005
60. ECtHR, *Tahsin Acar v. Turkey* [GC], no. 26307/95, Judgment of 8 April 2004
61. ECtHR, *Udovičić v. Croatia*, no. 27310/09, Judgment of 25 April 2014.
62. ECtHR, *Vilnes and Others v. Norway*, nos. 52806/09 and 22703/10, Judgment of 5 December 2013.
63. ECtHR, *Woś v. Poland*, no. 22860/02, Judgment of 8 June 2006.
64. ECtHR, *Zoletic and Others v. Azerbaijan*, no. 20116/12, Judgment of 7 October 2021
65. ECtHR, *Wilson, National Union of Journalists and Others v. the United Kingdom*, nos. 30668/96, 30671/96 and 30678/96, Judgment of 2 July 2002.
66. ECtHR, *Zastava IT Turs v. Serbia* (dec.), no. 24922/12, 9 April 2013.

Evropska komisija za ljudska prava

1. EComHR, *Cyprus v. Turkey* (admissibility decision), nos. 6780/74 and 6950/75, 26 May 1975.
2. EComHR, *M. v. Denmark*, no. 17382/90, 14 October 1992.
3. EComHR, *RENFE v. Spain* (dec.), no. 35216/97, 8 September 1997.

Inter-američki sud za ljudska prava

1. IACrHR, *Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia: The Environment and Human Rights*, Inter-American Court of Human Rights (IACrHR), 15 November 2017.
2. IACrHR, *Case of Abrill Alosilla et. al., v. Peru*, Judgment, 4 March 2011.
3. IACrHR, *Case of Cantos v. Argentina*, Judgment of November 28, 2002 (Merits, Reparations and Costs).

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju

1. ICTY, Appeals Chamber, *Prosecutor v. Duško Tadić*, Judgment of 15 July 1999.
2. ICTY, *Naletilić and Martinović case*, Judgment, 31 March 2003.
3. ICTY, *Martić case*, Judgment, 12 June 2007.

Praksa ugovornih tijela UN

Komitet za eliminaciju diskriminacije žena

1. CEDAW, 2010, *General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, UN Doc, CEDAW/C/GC/28, (16 December 2010).
2. CEDAW, 2018, *General recommendation No. 37 on the gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change*, UN doc. CEDAW/C/GC/37, (13 March 2018).
3. CEDAW, *Concluding Observations on Romania*, UN doc. CEDAW/C/2000/II/Add., (12-30 June 2000).

Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije

4. CERD, 2007, *Consideration of Reports Submitted by States Parties Under Article 9 of the Convention: Concluding Observations*, UN doc. CERD/C/CAN/CO/18, (25 May 2007).
5. CERD, 2015, *Concluding Observations*, Norway, UN doc. CERD/C/NOR/CO/21-21, (25 September 2015).

Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava

6. CESCR, 1990, *General Comment No. 12*, UN doc. E/C.12/1999/5 (12 May 1999).
7. CESCR, 1991, *General Comment No. 4*, UN doc. HRI/GEN/1/Rev.3 (13 December 1991).
8. CESCR, 2000, *General Comment No. 14 on the right to the highest attainable standard of health*, UN doc. E/C.12/2000/4, (11 August 2000).
9. CESCR, 2003, *General Comment No. 15, The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, UN doc. E/C.12/2002/11 (20 January 2003).
10. CESCR, 2008, *General Comment, No. 19, The right to social security (art. 9)*, UN doc. E/C.12/GC/19 (4 February 2008).
11. CESCR, 2017, *General Comment No. 24 on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities*, UN doc. E/C.12/GC/24 (18 October 2017).
12. CESCR, 2019, *Concluding Observations Denmark*, UN doc. E/C.12/DNK/CO/6, (12 November 2019).
13. CESCR, 2019, *Concluding Observations Switzerland*, UN doc. E/C.12/CHE/CO/4, (18 November 2019), para. 14., Up. Grosbon, S., 2018, p. 35.
14. CESCR, 2022, *Concluding Observations Serbia*, UN doc. E/C.12/SRB/CO/3, (6 April 2022).

Komitet za prava djeteta

15. CRC, 2003, *General Comment No. 5 on general measures of implementation*, UN doc. CRC/GC/2003/5 (27 November 2003).
16. CRC, 2013, *General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights*, UN doc. CRC/C/GC/16 (17 April 2013).

Komitet za ljudska prava

17. HRC, 1990, *Chief Bernard Ominayak and the Lubicon Lake Band v. Canada*, Communication No. 167/1984, Decisions of the Human Rights Committee, UN doc. CCPR/C/38/D/167/1984, (26 March 1990).
18. HRC, 1990, *EHP v. Canada*, Communication No. 67/1980, UN doc. CCPR/C/OP/1 at 20 (27 October 1982).
19. HRC, 2004, *General Comment No. 31, The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant*, UN doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13.
20. HRC, 2012, *Concluding Observations, Germany*, UN doc. CCPR/C/DEU/CO/6, (12 November 2012).
21. HRC, 2017, *Concluding observations on the third periodic report of Bosnia and Herzegovina*, UN doc. CCPR/C/BIH/CO/3 (13 April 2017).
22. HRC, 2017. *Yassin et al. v. Canada*, 120th Sess, Decision adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2285/2013, UN doc., CCPR/C/120/D/2285/2013 (26 October 2017).
23. HRC, 2018, *General Comment No. 36*. UN doc. CCPR/C/GC/36, 30 October 2018.
24. HRC, 2019, *Portillo Cáceres and Others v. Paraguay*, Communication 2751/2016, UN. doc. CCPR/C/126/D/2751/2016, (20 September 2019).

Specijalni Tribunal za Liban

1. STL, *Akhbar Beirut S.A.L. & Mr Al Amin* (STL-14-06).
2. STL, *New TV S.A.L. & Al Khayat*, Case No. STL-14-05/PT/AP/AR126.1.

Vojni tribunal SAD u Nirnbergu

1. The UN War Crimes Commission, 1949, *Law Reports of Trials of War Criminals, Volume X, The I.G. Farben and Krups Trails*, London.
 - *United States v. Alfried Krupp et al.*
 - *United States v. Krauch et al.*

Međunarodni centar za rješavanje investicionih sporova

1. ICSID, *Bear Creek Mining Corp v. Republic of Peru*, Case No. ARB/14/21, 30 November 2017, Award of 30 November 2017.
2. ICSID, *Piero Foresti, Laura de Carli & Others v. The Republic of South Africa*, Case No. ARB (AF)/07/01, Tribunal Award of 4 August 2010.
3. ICSID, *RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v. Kingdom of the Netherlands*, Case No. ARB/21/4.

4. ICSID, *Urbaser S. A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partzuergoa v. The Argentine Republic*, Case No. ARB/07/26, Award of 8 December 2016.

Francuska

1. Paris Cour de cassation, no, 19-87.367, 7 Septembre 2021.

Njemačka

1. Savezni ustavni sud SR Njemačke, *Lüth* BVerfGE, 7, 198, 15. januar 1958. godine.

Sjedinjene Američke Države

1. *Aguinda v. Texaco, Inc.*, 303 F.3d 470 (2d Cir. 2002).
2. *Badner v Bank Paribas*, 114 F. Supp 2d 117 (2000).
3. *Baker v. Carr*, 369 U.S. 186 (1962).
4. *Bowoto v. Chevron*, 312 F. Supp.2d 1229 (N.D. Cal. 2004)
5. *Corrie v. Caterpillar, Inc.*, 503 F.3d 974 (9th Cir. 2007), 05-36210.
6. *Doe I v. Unocal Corp*, 395 F.3d 932 (9th Cir. 2002).
7. *Doe I v. Unocal Corp*, 395 F.3d 932 (9th Cir. 2002).
8. *Filartiga v. Peña-Irala*. 630.F.2d 876 (2d Cir. 1980).
9. *Gulf Oil v. Gilbert*, 330 U.S. 501; 67 S. Ct. 839; 91 L. Ed. 1055; 1947 U.S. m.
10. *In re South African Apartheid Litigation* Nos. 02 MDL 1499 (SAS), 02 Civ. 4712 (SAS), 02 Civ. 6218 (SAS), 03 Civ. 1024 (SAS), 03 Civ. 4524 (SAS).
11. *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018).
12. *John Doe I, et al. v. Apple Inc., et al.*, 1:19-cv-03737.
13. *Kadic and Doe v Karadžic*, 70 F.3d 232 (2d Cir. 1995).
14. *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013).
15. *Nestlé USA, Inc., v Doe et. al.* No. 19-416, 593 U.S. __ (2021).
16. *New York Central & Hudson River Railroad Co. v. United States*, 212 U.S. 481 (1909).
17. *Oetjen v. Central Leather Co.*, 246 U.S. 297 (1918).
18. *Piper Aircraft Co. v. Reyno* iz 1981 godine, (*Piper Aircraft Co. v. Reyno*, 454 U.S. 235; 102 HS. Ct. 252; 70 L. Ed. 2d 419; 1981 U.S).
19. *Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy Corp.*, 582 F.3d 244 (2d Cir. 2009).
20. *Sarei v Rio Tinto PLC*, 221 F. Supp.2d 116 (C.D. Cal. 2002).
21. *Sosa v. Alvarez-Machain* - 542 U.S. 692, 124 S. Ct. 2739 (2004).
22. *Union Carbide*, 809 F.2d 195.

Ujedinjeno Kraljevstvo

1. *Bodo Community v. Shell Petroleum Development Company of Nigeria* (EWHC 1973 (TCC 2014)).
2. *Chandler v Cape plc* ([2012] EWCA Civ 525).
3. *Connelly v. RTZ Corp plc* ([1997] UKHL 30, [1999] CLC 533).
4. *Hamida Begum (on behalf of Mohammed Khalil Mollah) v. Maran (UK) Limited* [2021] EWCA Civ 326, 10/03/2021.
5. *Lubbe v. Cape plc* ([2000] UKHL 41).
6. *Vedanta Resources PLC and another v. Lungowe and others* [2019] UKSC 20.

Holandija

1. *Akpan et al. v RDS plc et al.*, C/09/337050 / HA ZA 09-1580.
2. *Milieudefensie et al. v Royal Dutch Shell*, C/09/571932 / HA ZA 19-379.
3. *Oguru and others v. RDS plc and others*, ECLI:NL: GHDHA:2021:1825.
4. *State v. Urgenda*, No. 19/00135, 20 December 2019.

Belgija

1. Tribunal de 1ère Instance de Gand, 19ème chambre, 5/11/2012, Greffe no, 2012/3925.

Srbija

1. USS, IUz-51/2012, Odluka od 23. maja 2013, *Službeni glasnik RS*, br. 49/2013.
2. VSS, Rev. 229/04, presuda od 27. 04. 2004. godine.
3. VKS, Rev2 1255/2021, presuda od 25.08.2021. godine.

Bosna i Hercegovina

1. Sud BiH, rješenje vijeća Apelacionog odjeljenja, S1 3 P 003916 14 Gž od 07.05.2014. godine.
2. US BiH, AP - 369/10, 24. maj 2013.

PRETHODNA RAZMATRANJA

1. PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Ovaj naučni rad započecu na neuobičajen način, uobičajenom skicom iz svakodnevnice. Na mom radnom stolu, nalazi se mobilni telefon, neizostavni dio našeg savremenog načina života. Upravo mobilni telefon nam može poslužiti kao objašnjenje za značaj ovog istraživanja. Prije kupovine telefona, neko je taj isti telefon prethodno dostavio prodavcu, sastavio u fabrici, a prije njegovog sastavljanja bilo je potrebno nabaviti sirovine za njegovu izradu. Na svaki ovaj dio u procesu proizvodnje telefona do njegovog dolaska na moj sto, razne norme iz različitih oblasti prava su bile od značaja. Tako je nabavka telefona u prodavnici naravno regulisana odredbama obligacionog prava, ili još preciznije odredbama koje se odnose na kupoprodajni ugovor. U pogledu nabavke telefona, odnosno njegovog uvoza iz zemlje porijekla, od nabavke sirovina, i samog sastavljanja telefona, mnoge norme prava su relevantne. Naravno, najočiglednije bi bile norme međunarodnog privatnog prava, odnosno one grane prava kojom se uređuju privatnopravni odnosi sa međunarodnim elementom.

Međutim, ovo istraživanje će nastojati ispitati da li se neke odredbe međunarodnog javnog prava, odnosno jednog njegovog dijela, tačnije međunarodnog prava o ljudskim pravima, mogu dovesti u vezu sa mojim telefonom, ili pak nekim drugim proizvodom proizvedenim kroz svojevrsni proces globalne proizvodnje. Polazni osnov za traženje odgovora na ovo pitanje nalazi se u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (UDLJP),¹ koja poziva, „svaki organ društva“ da doprinese poštovanju ljudska prava² a sve u cilju ostvarivanja „društvenog i međunarodnog poretka“ u kojem ljudska prava i slobode mogu biti potpuno ostvareni.³

Globalizovanje proizvodnje omogućuje kompanijama da posluju, ne samo u nekoliko država, već i na nekoliko kontinenata. One svoje poslovanje u različitim državama mogu obavljati putem osnivanja vlastitih kompanija, odnosno svojih filijala, ili, što je češće, putem saradnje sa malim i srednjim preduzećima i drugim privrednim subjektima u drugim državama.

¹ Universal Declaration of Human Rights, G.A. res. 217A (III), UN doc A/810 at 71 (10 December 1948). Usvojena rezolucijom Generalne skupštine 217 A (III) 10. decembra 1948. UNGA, 217 A (III) 10, UN Doc. A/ 810, p. 71.

² UDLJP, preambula.

³ UDLJP, čl. 28.

Ovu mrežu privrednih subjekata, sa kojima korporacija ima direktnu ili indirektnu poslovnu saradnju, u cilju pretvaranja sirovina i poluproizvoda u gotove proizvode uvećane vrijednosti namjenjene potrošačima nazivamo lancima nabavke, lancima snabdijevanja ili lancima dobavljača (eng. *supply chains*).⁴

Upravo u tim lancima snabdijevanja mogu se dešavati ozbiljna kršenja ljudskih prava, uključujući tu etničku diskriminaciju u zapošljavanju,⁵ povrede prava na zaštitu privatnosti, narušavanje zdravlja ili prisilna iseljavanja.⁶ Ipak, ove povrede često ostaju neistražene a žrtve uskraćene u pristupu efikasnim pravnim lijekovima.

Procjenjuje se da u današnjem globalizovanom svijetu posluje preko 80 000 transnacionalnih korporacija⁷ sa preko 810 000 subjekata uključenih u njihove lance snabdijevanja.⁸ Proizvodnja jednog elektronskog uređaja, na primjer, može uključivati nekoliko stotina dobavljača iz različitih država. Velike korporacije, kao na primjer Epl (*Apple*), tvrde da u svom poslovanju primjenjuju najviše standarde uključujući tu ne samo tehničke i proizvodne standarde nego i standarde u pogledu ljudskih prava osoba koje rade u lancu snabdijevanja ove transnacionalne korporacije.⁹ U tom smislu Epl od svojih snabdjevača zahtijeva da poštuju Kodeks ponašanja.¹⁰

Međutim, postavlja se pitanje koje su posljedice nepoštovanja tog kodeksa? Da li taj kodeks štiti sva međunarodno priznata ljudska prava ili samo neka od njih? Štaviše, da li je Epl ili bilo koja druga korporacija dužna da poštuje ljudska prava, te u slučaju potvrdnog odgovora na ovo pitanje, koja ljudska prava? Da li je korporacija dužna da poštuje samo ona ljudska prava garantovana globalnim instrumentima, regionalnim instrumentima ili i ona koja su zajamčena drugim izvorima međunarodnog prava? Da li je korporacija dužna da poštuje samo ona ljudska

⁴ U daljem tekstu koristiće se izraz: „lanci snabdijevanja.“

⁵ Vid.: Amnesty International, 2006, *Bosnia and Herzegovina Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*, (<https://www.amnesty.org/download/.../76000/eur630012006en.pdf>, 20.03.2018).

⁶ Za pregled navodnih kršenja ljudskih prava koje se mogu pripisati kompanijama vidjeti Wright, M., 2008, *Corporations and Human Rights: A Survey of the Scope and Patterns of Alleged Corporate-Related Human Rights Abuse*, (https://sites.hks.harvard.edu/m-rcbg/CSRI/publications/workingpaper_44_Wright.pdf, 20.03.2018).

⁷ U ovom radu pojam “transnacionalna korporacija,” “multinacionalna kompanija,” “transnacionalna kompanija,” “korporacija,” i “kompanija” se upotrebljavaju kao sinonimi i odnose se na one privredne subjekte koji svoje poslovanje obavljaju u najmanje dvije države. Izraz “preduzeće” se upotrebljava kao sinonim prethodno navedenih pojmova, ali i kao oznaka za pravna lica koja obavljaju poslovnu djelatnost u jednoj državi. Termini “biznis” i “poslovni sektor” upotrebljavaju se takođe kao sinonimi u njihovom širem značenju koji obuhvata obavljanje aktivnosti radi sticanja profita uopšte.

⁸ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), 2009, *World Investment Report 2009*, vol. 1, *Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, overview, xxi, (https://unctad.org/system/files/official-document/wir2009_en.pdf, 4.11.2022).

⁹ Apple, Our Commitment to Human Rights, (https://s2.q4cdn.com/470004039/files/doc_downloads/gov_docs/2020/Apple-Human-Rights-Policy.pdf, 21.10.2022).

¹⁰ Apple Supplier Code of Conduct (<https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple-Supplier-Code-of-Conduct-and-Supplier-Responsibility-Standards.pdf>, 19.06.2021).

prava zajamčena međunarodnim ugovorima koje je prihvatila država u kojoj obavlja poslovanje ili je dužna poštovati i ona ljudska prava koja su zajamčena međunarodnim ugovorima koje je prihvatila zemlja u kojoj je registrovana? Da li transnacionalna korporacija može snositi odgovornost za kršenje međunarodnog prava o ljudskim pravima? Da li se korporacija može smatrati odgovornom za kršenja ljudskih prava koja su počinjena od strane njenog dobavljača ili pak dobavljačevog dobavljača? Ako može, postoji li forum pred kojim se te odgovornost može utvrditi, te ako postoji na koji način?

Ova i druga povezana pitanja objašnjavaju alegoriju nemirnog mora u kome teku različite morske struje, sa kojom nastojim objasniti kompleksnost problema sa kojim se ova disertacija suočava, i naglasiti potrebu za usmjeravanjem istraživanja na jedan aspekt široke i još nedovoljno razvijene oblasti biznisa i ljudskih prava.

Disertacija će nastojati ponuditi odgovore na postavljena pitanja a sve to u cilju postizanja odgovora na centralno pitanje koje proizilazi iz samog naslova ove disertacije a to je kako osigurati zaštitu ljudskih prava u lancima snabdijevanja transnacionalnih korporacija. Upravo ovim naslovom i centralnim pitanjem koje proizilazi iz njega izvršiće se neophodno omeđavanje ove studije na jedan dio veoma široke oblasti odnosa između biznisa i ljudskih prava.

S ciljem pravilnog definisanja opsega istraživanja neophodno je definisati šta se podrazumijeva pod pojmovima transnacionalna korporacija, lanac snabdijevanja transnacionalne korporacije, kao i koje se značenje pridaje terminu zaštita ljudskih prava.

1.1. ŠTA JE TRANSNACIONALNA KORPORACIJA?

U literaturi iz pravne i ekonomske oblasti možemo naći više definicija transnacionalnih kompanija. Tako se transnacionalne korporacije (TNK) definišu kao preduzeća određene veličine, koji posjeduju i kontrolišu sredstva i objekte za proizvodnju ili pružanje usluga izvan svoje matične zemlje i njih uvrštavaju u jedinstvenu korporativnu strategiju.¹¹ Za označavanje ovih poslovnih subjekata pored termina TNK, koriste se i izrazi multinacionalna kompanija, multinacionalno preduzeće, transnacionalna kompanija, svjetsko preduzeće. Međunarodna organizacija rada u multinacionalna preduzeća svrstava sva ona preduzeća, bilo u javnom, mješovitom ili privatnom vlasništvu, koje posjeduju ili kontrolišu proizvodnju, distribuciju,

¹¹ Wildhaber, L., 1980, Some Aspects of Transnational Corporations in International Law, *27th International Law Review*, pp. 79-80, cit. u Weissbrodt, D., Kruger, M., 2003, p. 908.

usluge ili druge djelatnosti ili objekte izvan zemlje sjedišta.¹² Za sve definicije ovih poslovnih subjekata je jedinstveno, da se pod ovim pojmom podrazumijevaju poslovni subjekti čije se poslovanje prostire na teritorijama najmanje dvije različite države.

Postoje i shvatanja prema kojima se multinacionalna kompanija od transnacionalne razlikuje po porijeklu kapitala. Naime, prema ovim razgraničavanjima, i jedna i druga kompanija posluju na teritoriji više država. Međutim, kod transnacionalne kompanije kapital potiče iz jedne zemlje, dok kod multinacionalnih kompanija i kapital je višenacionalan i potiče iz više različitih država.¹³ Sa stanovišta teme kojom se bavi ova studija, ova razlikovanja nisu naročito bitna te će se u njoj kao sinonimi i koristiti izrazi multinacionalna kompanija, multinacionalna korporacija, multinacionalno preduzeće, transnacionalna kompanija, ili transnacionalna korporacija.

Uzimajući u obzir mnoštvo definicija TNK, za potrebe ovog istraživanja služiću se definicijom usvojenom u jednom dokumentu Ujedinjenih nacija (UN) pod nazivom Norme o odgovornostima transnacionalnih kompanija i drugih privrednih subjekata (Norme).¹⁴ Prema ovoj definiciji pod terminom TNK shvata se:

poslovni subjekat koji svoju djelatnost obavlja u više od jedne zemlje ili skup poslovnih subjekata koji posluju u dvije ili više zemalja - bez obzira na njihov pravni oblik, bilo u njihovoj matičnoj državi ili u državi poslovanja, bilo da se posmatraju pojedinačno ili kolektivno.¹⁵

Za izbor ove definicije odlučio sam se jer ona dovoljno široka da bi obuhvatila sve vrste poslovnih subjekata koji posluju u više od jedne zemlje, bez obzira da li su organizovane u formi akcionarskog društva, komanditnog društva, društva sa ograničenom odgovornošću ili nekog drugog oblika organizovanja. U skladu sa ovom definicijom vlasništvo nad TNK može

¹² International Labour Organization (dalje u fusnotama ILO), *Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy*. Adopted by the Governing Body of the International Labour Office at its 204th Session, (Geneva, November 1977) and amended at its 279th (November 2000), 295th (March 2006), and 329th (March 2017) Sessions, para., 6.

¹³ Krivokapić, B., 2017, Multinacionalne (transnacionalne) kompanije kao subjekti međunarodnog javnog prava, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka-Apeiron*, Sveska 7, str. 111, u f. 2.

¹⁴ United Nations Commission on Human Rights (UNCHR), Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, *Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights*, UN doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2, (26 August 2003). O ovom dokumentu biće više riječi u narednim dijelovima ovog istraživanja.

¹⁵ *Ibid*, para. 20. U originalu na engleskom jeziku definicija TNK glasi: „The term 'transnational corporation' refers to an economic entity operating in more than one country or a cluster of economic entities operating in two or more countries - whatever their legal form, whether in their home country or country of activity, and whether taken individually or collectively.“

biti, javno, privatno ili mješovito. Konačno ovom definicijom su obuhvaćene TNK bez obzira da li se one putem finansijskih ili pravnih sredstava, deklariraju drugačije ili nastoje predstaviti kao posebni pravni subjekt.

1.2. ŠTA JE TO LANAC SNABDIJEVANJA TRANSNACIONALNE KORPORACIJE?

Lanac snabdijevanja jedne TNK čini više privrednih subjekata koji obično djeluju u nekoliko zemalja te stoga taj lanac često nazivamo i globalni lanac snabdijevanja.¹⁶ Današnja svjetska ekonomija se u velikom omjeru zasniva na globalnim lancima snabdijevanja. Globalni lanac snabdijevanja možemo definisati kao sistem koji djeluje širom svijeta i omogućava proizvodnju određenih proizvoda ili pružanje određenih usluga.¹⁷

Poslovni subjekti koji ulaze u lanac snabdijevanja čine kako klasični snabdjevači tako i proizvođači. S druge strane, lanac snabdijevanja čine i distributeri i prodajna mreža. U tom smislu možemo govoriti o ulaznom i izlaznom lancu snabdijevanja koji sveukupno doprinose poslovanju jedne kompanije. Svi ovi subjekti, da bi omogućili uspješno poslovanje TNK, moraju međusobno da sarađuju u oblasti planiranja, koordinacije i upravljanja robnim tokom od snabdjevača do krajnjeg korisnika odnosno potrošača.

Poslovni subjekti koji čine lanac snabdijevanja jedne TNK, mogu biti kompanije koje su osnovane od strane TNK, dakle njene filijale koje su u potpunosti u vlasništvu TNK, ili pak kompanije u kojima TNK ima određeni udio vlasništva. Takođe, unutar lanca snabdijevanja se mogu naći poslovni subjekti sa kojima kompanija stupa u ugovorne ili druge poslovne aranžmane.¹⁸

Jedan poslovni subjekat koji je dio lanca snabdijevanja jedne TNK, može takođe da čini i dio lanca snabdijevanja druge kompanije. Slikovito lance snabdijevanja možemo opisati kao jedan tanjir špageta, upravo zbog mnoštva privrednih subjekata uključenih u lanac snabdijevanja jedne ili više TNK. Kompleksnost lanca snabdijevanja predstavlja izazov za one TNK koje pokazuju jasnu namjeru da poštuju ljudska prava svojih zaposlenih i osiguraju poštovanje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Međutim, ova disertacija se

¹⁶ Vid: Stoler, A, 2009, *Transnational corporations and the global supply chain* (https://www.researchgate.net/publication/293085004_Transnational_corporations_and_the_global_supply_chain, 21.08.2022).

¹⁷ Up.: ILO, 2016, *Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains*, Geneva, UNICEF, 2018, *Children's rights and business principles*, (<https://www.unicef.org/documents/childrens-rights-and-business-principles>, 23.12.2022), p. 9.

¹⁸ Vid.: Ashcroft, S. 2022, *Top 10 multinational manufacturing supply chains*, (<https://supplychaindigital.com/digital-supply-chain/top-10-multinational-manufacturing-supply-chains>, 23.12.2022).

zasniva na osnovnoj pretpostavci da jedna TNK, na sličan način kao što može osigurati kvalitet proizvoda, isporučениh dijelova ili pak kvalitet pruženih usluga isto tako može preduzeti neophodne korake da osigura poštovanje ljudskih prava u svojim lancima snabdijevanja, te u slučaju propusta da to učini, snosi odgovornost za nastala kršenja ljudskih prava u svom lancu snabdijevanja.

1.3. ŠTA JE TO ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA U LANCIMA SNABDIJEVANJA TRANSNACIONALNE KORPORACIJE?

Za potrebe ove studije zaštita ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK će imati dva aspekta. Prvo, ona podrazumijeva sve aktivnosti usmjerene na prevenciju kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK. Drugo, ona uključuje i mogućnost isticanja zahtjeva za otklanjanje posljedica povreda ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK pred sudskim ili kvazi-sudskim instancama.

Ovako shvatanje pojma zaštite ljudskih prava usmjerava ovu studiju na tri ključne oblasti. Prva se odnosi na pitanje prevencije kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK. Druga oblast se odnosi na pitanje pravne odgovornosti za korporativna kršenja ljudskih prava i treća oblast se odnosi na pitanje nadležnosti za odlučivanje o ovoj pravnoj odgovornosti.

U literaturi koja govori o lancima snabdijevanja često se negativan uticaj biznisa po ljudska prava ilustruje šokantnim primjerima, kao što je slučaj Rana Plaza u Bangladešu¹⁹ ili zagađenja životne sredine u delti Nigera.²⁰ No, TNK su prisutne i u Bosni i Hercegovini (BiH) i Srbiji, bilo kroz direktna strana ulaganja ili kroz uključivanje malih i srednjih preduzeća u njihove lance snabdijevanja. Pored toga i kompanije sa sjedištem u ovim zemljama proširuju svoje poslovanje na više zemalja.²¹ S obzirom izneseno dolazimo do dijelova disertacije u kojima je potrebno detaljnije objasniti ciljeve i zadatke ovog istraživanja.

¹⁹ Slučaj se odnosi na kolaps osmospratnice zvane Rana Plaza koja se nalazila u okolini Dake. Navedena zgrada u kojoj se radili radnici zaposleni u tekstilnim preduzećima koja su bila uključena u lanac snabdijevanja poznatih svjetskih brendove odjeće. Urušavanje ove osmospratnice u aprilu 2013. godine je dovelo do smrti preko 1100 ljudi, dok su mnogi drugi pretrpjeli teške tjelesne povrede.

²⁰ Vid.: npr. Bronwen, M., 1999, *Price of Oil: Corporate Responsibility and Human Rights Violations in Nigeria's Oil Producing Communities*, Washington, Human Rights Watch, ili Bernaz, N., 2017, *Business and Human Rights. History, Law and Policy – Bridging the Accountability Gap*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, eBook.

²¹ Npr. Telekom Srbija.

2. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Primarni cilj istraživanja je da utvrdi prirodu i vrstu obaveza, kako država tako i korporacija u pogledu zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Pored toga, cilj istraživanja je identifikovati prepreke za ostvarivanje efikasne zaštite u slučajevima kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK, te predložiti moguća rješenja za pravazilaženje tih prepreka. Konačno, ovo istraživanje će nastojati utvrditi da li zakonodavstva BiH i Republike Srbije predstavljaju adekvatan pravni okvir za zaštitu ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK te će u slučaju negativnog odgovora formulisati preporuke za unapređenje navedenih zakonodavstava.

3. ZADACI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje će izvršiti sljedeće zadatke:

- analiziranje međunarodnog položaja transnacionalnih korporacija,
- analiziranje teorija o direktnoj odgovornosti nedržavnih subjekata za kršenja ljudskih prava,
- analiziranje instrumenata mekog prava koji se tiču ljudskih prava i biznisa,
- analiziranje prednosti i mana korištenja mekog prava (*soft law*) u kontekstu biznisa i ljudskih prava,
- analiza odredbi međunarodnog prava o ljudskim pravima koje se odnose na odgovornost država domaćina za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja,
- analiziranje odredbi međunarodnog prava o ljudskim pravima koje se odnose na odgovornost domicilne države za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja,
- analiziranje i uporednopravnih rješenja kojima se nastoje spriječiti povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja,
- analiziranje uporedne sudske prakse o ekstrateritorijalnoj odgovornosti korporacija za kršenja ljudskih prava,
- analiziranje nesudskih mehanizama zaštite kao dopune i alternative sudskoj zaštiti korporativnih kršenja ljudskih prava,
- analiziranje prednosti i mana samoregulisanja korporativne obaveze poštovanja ljudskih prava,
- analiziranje dokumenata o korporativnoj društvenoj odgovornosti usvojenih od strane odabranih transnacionalnih kompanija,

- analiziranje pojedinih odredbi zakonodavstava BIH i Republike Srbije o krivičnoj i građanskopravnoj odgovornost pravnih lica u kontekstu zaštite ljudskih prava.

4. POLAZNE HIPOTEZE

Ovo istraživanje se zasniva na osnovnoj hipotezi da transnacionalne korporacije utiču na poštovanje i vršenje ljudskih prava bilo direktno ili indirektno kroz svoje lance snabdijevanja te da međunarodno pravo o ljudskim pravima, uspostavlja izvjesne dužnosti u pogledu ljudskih prava prije svega državama, ali u određenom stepenu i samim transnacionalnim korporacijama.

Druga hipoteza tvrdi da transnacionalne korporacije, s obzirom da se nalaze na vrhu lanca snabdijevanja i u potpunosti kontrolišu niz karakteristika proizvoda (npr, kvalitet, izgled, količinu) koji im se dostavljaju putem njihovih lanaca snabdijevanja, jednako mogu i da utiču na to da se u njihovim lancima snabdijevanja poštuju ljudska prava.

Treća hipoteza ovog istraživanja tvrdi da su države, u skladu sa međunarodnim standardima, dužne da usvoje i implementiraju zakonodavne i druge mjere kojima se od kompanija zahtijeva da u skladu sa standardom dužne pažnje o ljudskim pravima preduzmu adekvatne mjere kojima se osigurava poštovanje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja.

Konačno, ovo istraživanje je zasnovano i na pomoćnoj hipotezi da se država može smatrati odgovornom za kršenje ljudskih prava u slučaju propuštanja da usvoji i u praksi provede gore navedene mjere.

5. NAUČNA OPRAVDANOST DISERTACIJE, OČEKIVANI REZULTATI I PRAKTIČNA PRIMJENA REZULTATA

Naučna i praktična opravdanost ove disertacije je višestruka. Prvo, ova disertacija nastoji da dá sveobuhvatan pregled međunarodnog pravnog okvira i prakse koji se odnose na poštovanje i zaštitu ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.

Drugo, naučna i praktična opravdanost disertacije se ogleda i u njenom nastojanju da identifikuje prepreke za ostvarivanje efikasne zaštite u slučajevima kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanje TNK, te predloži moguća rješenja za pravazilaženje tih prepreka.

Pored navedenog, praktična opravdanost disertacije se ogleda i u tome što disertacija nastoji analizirati mogućnosti i prepreke ostvarivanja zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja prema pozitivnopravnim rješenjima u BiH i Srbiji.

Konačno nalazi i zaključci ovog istraživanja, imaju dvostruki značaj. Naime oni mogu poslužiti državama za unapređenje njihovih pravnih sistema u pogledu zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Pored toga, oni mogu poslužiti i transnacionalnim kompanijama da unaprijede svoje interne dokumente i praksu u cilju efikasnijeg poštovanja ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja.

6. NAUČNE METODE ISTRAŽIVANJA

Predmet disertacije zbog svoje složenosti zahtijeva upotrebu različitih naučnih metoda. Istorijski i sociološki metod biće korišćen prilikom proučavanja razvoja normativnih pokušaja regulisanja odgovornosti transnacionalnih korporacija u pogledu ljudskih prava. Prilikom određivanja međunarodnog položaja TNK, odnosno definisanja relevantnih pojmova kao što su društveno odgovorno poslovanje, zemlja domaćin, domicilna zemlja ili standard dužne pažnje o ljudskim pravima, moguće je korištenje više metoda uključujući tu istorijskopравни, normativno-dogmatski i sociološki metod.

Normativno-dogmatski i uporednopravni metod biće korišćeni prilikom analize instrumenata međunarodnog prava o ljudskim pravima i drugih međunarodnih standarda koji se bave pitanjem odgovornosti za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja transnacionalnih korporacija. Uporednopravni metod u kombinaciji sa normativno-dogmatskim metodom biće korišten i kod proučavanja i analize propisa kojima se od kompanija zahtjeva transparentnost i sprovođenje procesa dužne pažnje o ljudskim pravima. Ovi metodi biće korišćeni i prilikom analize dokumenata kojima same kompanije regulišu svoje poslovanje i ponašanje u pogledu poštovanja ljudskih prava kao i kod analize propisa i prakse koji se odnose na krivičnu i građansku odgovornost za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja.

7. PLAN IZLAGANJA

Ovo istraživanje je usmjereno na proučavanje uloga TNK i država u pogledu poštovanja i zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. S tim u vezi istraživanje nastoji da identifikovatuje mehanizme za sprečavanje povreda ljudskih prava kao i prepreke za ostvarivanje efikasne zaštite u slučajevima kršenja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, te da predloži moguća rješenja za pravazilaženje tih prepreka. Jedan dio predmeta istraživanja biće posvećen pozitivnom srbijanskom i bosanskohercegovačkom zakonodavstvu primjenjivom na poštovanje i zaštitu ljudskih prava u lancima snabdijevanja

transnacionalnih korporacija. U nastojanju da postigne navedeno, struktura disertacije pored prethodnih i završnih razmatranje sadrži još deset poglavlja raspoređenih u četiri dijela.

Prvi dio nastoji objasniti okruženje u kojem se vodi diskusija o odgovornosti TNK za kršenja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Kako se poslovanje TNK odvija u više država neizostavno se nameće potreba da se u okviru ovog dijela disertacije određena pažnja posveti shvatanjima o statusu koji se TNK daje u međunarodnom pravu (Poglavlje I) te hronologijom normiranja ponašanja kompanija u pogledu ljudskih prava na međunarodnom nivou putem mekog prava, kao i prednostima i nedostacima ovog normiranja (Poglavlje II).

Drugi dio ispituje prirodu i vrstu obaveza država u pogledu osiguranja poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima proizvodnje. S obzirom na predmet istraživanja, odvojeno se sagledavaju obaveza države u kojoj se nalaze privredni subjekti koji čine lanac snabdijevanja jedne TNK (Poglavlje III), od obaveza države u kojoj TNK ima domicil (Poglavlje IV).

Treći dio analizira postojeći normativni okvir na kojim se uređuje odgovornost (eng. *responsibility*) kompanija da poštuju ljudska prava. U tom smislu proučavaju se izvori kojima se regulišu ponašanja TNK i drugih privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava usvojeni na međunarodnom nivou (Poglavlje V), te predviđeni unutrašnjim pravom (Poglavlje VI), kao i dobrovoljnim samoregulatornim dokumentima (Poglavlje VII).

Četvrti dio je posvećen pravnim lijekovima te pitanju pravne odgovornosti (eng. *liability*) korporacija za kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja. S tim u vezi u ovom dijelu ispituju se prednosti i izazovi ispravljanja korporativnih povreda ljudskih prava putem normi krivičnog prava (Poglavlje VIII) te nastoji ukazati na osnovne izazove ka ostvarivanju građanskopravne zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava kroz analizu sudske prakse zapadnoevropskih i sjevernoameričkih sudova (Poglavlje IX). Konačno, u ovom dijelu disertacije analizira se djelotvornost pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima BiH i Republike Srbije (Poglavlje X).

U zaključnim razmatranjima sumiraju se zapažanja iz prethodnih poglavlja te nastoje ponuditi rješenja za prevazilaženje identifikovanih prepreka efikasnoj zaštiti ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja u međunarodnom pravu kao i pravnim sistemima Republike Srbije i BiH.

PRVI DIO: TRANSNACIONALNE KORPORACIJE I LJUDSKA PRAVA, PROGRES I IZAZOVI

U prvom dijelu disertacije nastoji se detaljnije ukazati na kompleksnost pitanja zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja te naporima učinjenim u cilju regulisanja ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava. Kako je prethodno naglašeno, iako UDLJP poziva svaki organ društva da promoviše ljudska prava, prava navedena u ovom dokumentu su pretočena u međunarodne ugovore o ljudskim pravima koje su zaključeni između država i obraćaju se državama. S druge strane, kako se TNK pojavljuju kao značajan akter na međunarodnoj sceni koji posjeduje ekonomsku moć veću od mnogih savremenih država²² i svoje poslovanje ne vezuju za državne granice, opravdano se postavlja pitanje da li su države voljne i sposobne da osiguraju poštovanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.

U nastojanju da pronađe odgovor na ovo pitanje ovaj dio disertacije obuhvata dva poglavlja. Poglavlje I ispituje položaj TNK u međunarodnom pravu i traži odgovor na pitanje da li međunarodno pravo o ljudskim pravima nameće obaveze korporacijama. Poglavlje II nudi kritički pregled inicijativa i dokumenata usmjerenih na regulisanje ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava.

²² Na listi 100 ekonomski najsnažnijih tvorevina nalazi se 31 država i čak 69 transnacionalnih kompanija. Vidi Green D, 2016, *The World's Top Economies: 31 Countries and 69 Corporations*, (<https://blogs.worldbank.org/publicsphere/world-s-top-100-economies-31-countries-69-corporations>, 20.03.2018).

POGLAVLJE I: POLOŽAJ TNK U MEĐUNARODNOM PRAVU

Ovo poglavlje ispituje položaj transnacionalnih korporacija u međunarodnom pravu te njihova prava i obaveze sa posebnim naglaskom na međunarodno pravo o ljudskim pravima. Transnacionalne korporacije spadaju u kategoriju nedržavnih aktera na međunarodnoj sceni koji svojim djelovanjem mogu da doprinesu unapređenju ljudskih prava ali i njihovim povredama.

TNK, te poslovni sektor uopšte, doprinose unapređenju ljudskih prava na više načina. Kroz obavljanje svoje primarne ekonomske funkcije u društvu, korporacije doprinose ostvarivanju prava na rad kroz unapređenje mogućnosti za zapošljavanje stanovništva. Potrebe poslovnog sektora za visokokvalifikovanom radnom snagom pozitivno utiču, na primjer, na ostvarivanje prava na obrazovanje, kroz stipendiranje studenata ili pružanje podrške radu obrazovnih institucija. Ostvarivanjem profita te plaćanjem poreza i doprinosa poslovni sektor posredno doprinosi radu institucija putem kojih se ostvaruje zaštita ljudskih prava. S druge strane, kako je već naglašeno u uvodnom poglavlju, brojni su primjeri povezanosti poslovnog sektora sa kršenjima ljudskih prava. Ta kršenja ljudskih prava su naročito prisutna u globalnim lancima proizvodnje. Kao kršitelji ljudskih prava često se pojavljuju same korporacije ali i preduzeća uključena u lanac snabdijevanja jedne TNK. U tom slučaju postavlja se pitanje da li TNK treba da snosi odgovornost za kršenje ljudskih prava počinjenih od strane subjekta uključenog u njen lanac snabdijevanja. Ako treba, pod kojim uslovima TNK treba da snosi tu odgovornost? Imajući u vidu razuđenost globalnih lanaca snabdijevanja odnosno činjenicu da se subjekti uključeni u lanac snabdijevanje jedne korporacije često nalaze u državama sa slabo razvijenim sistemom zaštite ljudskih prava, postavlja se pitanje da li se adekvatna zaštita ljudskih prava može ostvariti kroz tradicionalno shvatanje međunarodnog prava o ljudskim pravima.

Prema tradicionalnom shvatanju međunarodnog prava države kao subjekti međunarodnog prava su osnovni nosioci međunarodnopravnih obaveza, dok se svim ostalim nedržavnim subjektima međunarodno pravo obraća u pravilu posredno putem države.²³ Međutim, da li ovaj državno-centristički (*state-centric*) model može efikasno spriječiti ili ispraviti povrede ljudskih prava povezane sa djelovanjem TNK, naročito u kontekstu globalnih lanaca snabdijevanja? Postavljanje ovog pitanja je opravdano iz više razloga. Prvo, TNK svoje poslovanje u velikoj mjeri baziraju na takozvanom globalnom izdvajanju poslova (eng. *global*

²³ López-Latorre, A., 2020, In Defence of Direct Obligations for Businesses Under International Human Rights Law, *Business and Human Rights Journal*, 5 (1), 56-83, p. 57.

outsourcing) – obavljanju proizvodnje i vršenju usluga putem niza podugovorača koji se nalaze u različitim državama koji čine njen lanac snabdijevanja.²⁴ Tako korporacije u želji da ostvare veći profit i smanje svoje troškove poslovanja, mogu odlučiti da posluju u onim državama u kojima je poštovanje ljudskih prava na niskom nivou, ili u kojima nije izgrađen efikasan pravosudni sistem. Drugo, za razliku od nacionalnih preduzeća odnosno privrednih subjekata koji posluju u jednoj državi, TNK imaju sposobnost da svoje poslovanje, sredstva i kapital fleksibilno premještaju iz jedne zemlje u drugu. Sama mogućnost premještanja poslovanja može uticati na zemlje u razvoju, čija ekonomija u često zavisi od investicija TNK, da ne osiguraju poštovanje ljudskih prava a sve u cilju privlačenja investicija.²⁵ Treće, TNK i svoje upravljačke strukture definišu mimo i nevezano za nacionalne granice²⁶ te tako i gube vezu sa državom osim one koja se odnosi na inkorporaciju TNK.²⁷ Stoga se baš zbog fluidnosti u poslovanju te fleksibilnosti prilikom izbora poslovnih partnera i podugovorača ističe kako samo nacionalna zakonodavstva ne mogu ponuditi zadovoljavajući pravni okvir koji bi regulisao i kontrolisao štetne uticaje TNK po ljudska prava.²⁸ Zaista, uzimajući u obzir da poslovanje TNK prelazi granice raznih država u kombinaciji sa njihovom ekonomskom moći ostaje nejasno koja država je ovlaštena ili čak sposobna da nametne obavezu poštovanja ljudskih prava multinacionalnim korporacijama kroz njihove lance snabdijevanja.²⁹

Stoga se pitanje zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, suštinski svodi na pitanje da li TNK možemo smatrati nosiocima obaveza iz međunarodnog prava o ljudskim pravima odnosno, adresatima ljudskih prava. Da bi se ponudio cjelovit odgovor na ovo pitanje korisno je prvo ukazati na prigovore u pogledu postojanja obaveza TNK u pogledu ljudskih prava. Ovi prigovori u mogu se sumirati na sljedeći način.

Ističe se kako međunarodno pravo, pa tako i međunarodno pravo o ljudskim pravima, u pravilu obavezuje države a ne nedržavne subjekte odnosno privatna fizička i pravna lica.³⁰ S

²⁴ Sarfaty, G., 2015, *Shining Light on Global Supply Chains*, *Harvard International Law Journal*, Vol. 56, p. 425

²⁵ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, *Multinational Corporations in International Law*, KU Leuven Working Paper No. 129, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2371216>, 12. 07. 2021), p. 1.

²⁶ Vidjeti npr. saopštenje za štampu kompanije „Coca-Cola“, The Coca-Cola Company, 2016., *The Coca-Cola Company Announces New International Structure, Promotes Key Leaders* (<https://www.coca-colacompany.com/press-releases/coca-cola-new-international-structure-promotes-key-leaders>, 21.03.2019).

²⁷ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 6

²⁸ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 4.

²⁹ Grković, K, Ruslan Novokmet, R., 2021, *Multinacionalne korporacije i međunarodnopravna zaštita ljudskih prava*, *Pravnik : časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 55 No. 107., pp. 76-122., p.82.

³⁰ Vid.: Clapham, A., 2006, *Human Rights Obligations of Non-State Actors*, Oxford, Oxford University Press, p. 25. Na ovom mjestu Klapam (*Clapham*) ne zastupa ovaj stav nego ističe postojanje tradicionalnog shvatanja o važnosti država kao ključnih aktera u međunarodnom sistemu i jedinih neposrednih nosilaca međunarodnopravnih obaveza u pogledu ljudskih prava. Up. I Vázquez, C. M., 2005, *Direct vs. Indirect Obligations for Corporations under International Law*, *Columbia Journal of Transnational Law*, 43, (3), p. 930. Predstavnicima poslovnog sektora jasno ističu ovaj stav, s tim u vezi vid.: International Chamber of Commerce (ICComm), International Organisation

tim u vezi se naglašava da se nedržavnim akterima ne mogu nametnuti iste obaveze ili dužnosti u pogledu ljudskih prava jer korporacije nemaju isti demokratski legitimitet kao i države.³¹ Prema ovom prigovoru, korporacije kao poslovni subjekti niti imaju demokratski mandat niti ovlasti da preuzmu iste odgovornosti ili obaveze kao i država, čiji je osnovni zadatak da stvori uslove u kojima se ljudska prava mogu potpuno ostvarivati.³² Dalje se ističe da se direktnim obavezivanjem korporacija u pogledu ljudskih prava umanjuju dužnosti država.³³ Naime, uspostavljanje takvih obaveza i u onim slučajevima kada te iste obaveze ne postoje ili se ne ostvaruju na nacionalnom nivou dovodi do situacije u kojoj se kompanijama nameću veće obaveze nego samim državama.³⁴ Delegiranje obaveza u pogledu ljudskih prava sa države na korporacije potkopava napore projekta ljudskih prava koji nastoji da učini države odgovornijima prema njihovom građanstvu.³⁵ Takođe se ističe da bi transfer odgovornosti sa države doprinio privatizaciji međunarodnog prava o ljudskim pravima,³⁶ što je problematično sa više aspekata jer bi se od države oduzele funkcije vlasti i prebacile na privatnu i nedemokratsku tvorevinu. S tim u vezi naglašava se da bi prosto označavanje nedržavnih subjekata kao nosioca dužnosti u pogledu obaveza iz međunarodnog prava o ljudskim pravima vodilo pravnoj nesigurnosti i bilo praktično neprovođivo.³⁷ Konačno, ističe se da se čak ni međunarodno običajno pravo ne sadrži pravila odgovornosti korporacija.³⁸

Navedeni argumenti u suštini odslikavaju tradicionalno poimanje međunarodnog prava prema kojem samo subjekti međunarodnog prava mogu biti nosioci međunarodnopravnih

of Employers, (IOE), Business and Industry Advisory Committee (BIAC) and Foreign Trade Association (FTA), 2017, *Response of the international business community to the „elements“ for a draft legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights* (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/BIAC-FTA-BSCI-ICC-IOE.pdf>, 12.03.2020).

³¹ UNCHR, 2006, Interim report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, UN doc. E/CN.4/2006/97, (22 February 2006), para. 66.

³² *Ibid*, para. 68.

³³ Ruggie, J., 2013, *Just Business; Multinational Corporations and Human Rights*, epub.

³⁴ Up.: UNCHR, 2006, para. 66.

³⁵ Up.: UNCHR, 2006, para. 68.

³⁶ Kamminga, M. T., 2004, *Corporate Obligations under International Law, In Report of the 71st Conference of the International Law Association*, (https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/75441301/Kamminga_2004_Corporate_Obligations_under_International_Law.pdf, 28.12.2021), p. 2., ukazujući na osnovne kritike Normi o biznisu i ljudskim pravima, Više riječi o spomenutim Normama biće u daljem izlaganju.

³⁷ Monnheimer, M., 2021, *Due Diligence Obligations in International Human Rights Law*, Cambridge, CUP, pp. 22-23. Ova autorka koristi kao primjer Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, da bi opravdala ovaj argument te ističe kako je lako zamisliti da TNK treba da poštuju pravo na život iz člana 6, ali da je teško zamisliti da bi nedržavni akteri bili dužni da osiguraju biračko pravo iz člana 23 navedenog pakta.

³⁸ Craford, J., Brief of *Amicus Curiae* in Supreme Court of the United States, *The Presbyterian Church of Sudan et al. v. Talisman Energy Inc.*, No.09-1418, p. 2.

obaveza, te u slučaju njihovog kršenja, snositi odgovornost, koja se utvrđuje u postupku pred međunarodnim mehanizmom.

U nastojanju da dovede u sumnju ove prigovore ovo poglavlje prvo nudi odgovor na pitanje da li se TNK mogu smatrati subjektima međunarodnog prava. Nakon toga, predstavljaju se argumenti kojima se podupire dio osnovne teze ovog istraživanja a to je da međunarodno pravo o ljudskim pravima uspostavlja u određenom stepenu obaveze i samim multinacionalnim korporacijama.

1. MEĐUNARODNOPRAVNI SUBJEKTIVITET TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA

Pojam pravnog subjektiviteta je jedan od osnovnih instituta svakog pravnog sistema. U unutrašnjem pravu pod pravnim subjektom uobičajeno označavamo fizičko ili pravno lice koje može biti nosilac prava i obaveza (pravna sposobnost) te svojim radnjama odnosno činjenjima ili nečinjenjima može proizvesti pravne posljedice. Pravni subjekti, mogu sklapati pravne poslove (poslovna sposobnost), odgovarati za svoje postupke (deliktna sposobnost) i učestvovati u postupcima povodom zaštite prava (procesna sposobnost).³⁹ Unutrašnji pravni sistem određuje pojam pravnog subjekta i kriterijume za sticanje navedenih sposobnosti pravnih subjekata.

Za razliku od unutrašnjeg prava, na međunarodnom planu ne postoji jedan zakonodavac koji bi odredio uslove za priznavanje svojstva međunarodnog subjekta tvorevinama koje nisu države. Pitanje određivanja pojma međunarodnog subjekta odnosno subjektiviteta izazivalo je i još uvijek izaziva dosta polemike među pravnim teoretičarima što je neizostavno dovelo do postojanja različitih shvatanja i pristupa ovom pitanju kako u teoriji tako i praksi. Doktrinarna shvatanja iznjedrila su i nekoliko koncepcija ili koncepta o međunarodnom subjektivitetu. Ove koncepte Portman (*Portmann*) klasifikuje na sljedeći način: državno-ekskluzivistički koncept, koncept priznanja, individualistički koncept, formalistički koncept, te koncept aktera.⁴⁰

Državno-ekskluzivistički koncept?. – Shvatanja koja u potpunosti negiraju TNK svojstvo subjekata međunarodnog prava odgovaraju anahronom, tradicionalnom ili striktnom shvatanju međunarodnog prava prema kojem je međunarodno javno pravo ona grana prava koja

³⁹ Dimitrijević V. i dr., 2012, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, 3. Izdanje, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, str. 69.

⁴⁰ Portmann, R., 2010, *Legal Personality in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press. pp. 13-14.

isključivo reguliše odnose između država.⁴¹ Shodno navedenom prema ovom konceptu država je jedini subjekt međunarodnog prava. Istorijski posmatrano još od Vestfalskog mira iz 1648,⁴² suverena država jeste ključni akter međunarodnog prava.⁴³ Prema ovom tradicionalnim shvatanju samo suverene države imaju puni kapacitet da budu nosioci međunarodnih prava i obaveza dok sve ostale tvorevine nemaju taj kapacitet. Tradicionalno shvatanje subjekata međunarodnog prava stoji na poziciji da međunarodno pravo proizilazi iz opšte volje određenog broja suverenih država koja se izražava izričito ili prećutno. U prvom slučaju govorimo o stvaranju normi međunarodnog prava putem međunarodnih ugovora dok u slučaju prećutnog izražavanja volje država pravila međunarodnog prava se stvaraju kroz međunarodni običaj.⁴⁴ Tako početkom dvadesetog vijeka Openhajm (*Oppenheim*) sa sigurnošću tvrdi da su ekskluzivni i jedini subjekti međunarodnog prava suverene države jer samo one imaju kapacitet da putem opšteg usaglašavanja stvaraju međunarodno pravo.⁴⁵ Svi drugi učesnici na međunarodnoj sceni koji ne posjeduju suverenitet kao bitnu karakteristiku države se označavaju negativno u odnosu na državu kao nedržavni akteri, te je prema tome osnovna zadaća međunarodnog prava da reguliše odnose između država.⁴⁶

Koncept priznanja. – Isuviše rigidni pristup prema kome se samo države smatraju subjektima međunarodnog prava je ublažen kroz koncept priznanja. U skladu sa ovim konceptom, države kao primarni subjekti međunarodnog prava mogu druge tvorevine priznati kao subjekte međunarodnog prava. Prema ovom shvatanju međunarodnopravni subjektivitet svih ostalih tvorevina proističe iz međunarodnopravnog subjektiviteta država.⁴⁷ Ovaj teorijski koncept je široko prihvaćen u doktrini i isti se manifestuje kroz stvaranje međunarodnih organizacija,⁴⁸ ili priznavanje međunarodnopravnog subjektiviteta privatnim organizacijama

⁴¹ Vid. López-Latorre, A., 2020, p. 58 i prateće fusnote.

⁴² Pod Vestfalskim mirom označavamo seriju ugovora zaključenih u Munsteru, 24. oktobra 1648. godine nakon mirovnih pregovora održanih gradovima Munster i Osnabruk u njemačkoj državi Vestfaliji kojim se okončavaju evropski vjerski ratovi uključujući i takozvani tridesetogodišnji rat. Mirovni ugovori su zaključeni između habsburškog cara Svetog rimskog carstva i Švedske (*Instrumentum Pacis Osnaburgensis*) te Francuske (*Instrumentum Pacis Monasteriensis*).1 C.T.S. 119-359. Vid.:Whaley, J, 2012, *Germany and the Holy Roman Empire Volume 1, From Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493-1648*, Oxford, p. 621, tekstovi vestfalskih mirovnih sporazuma se mogu naći na (<http://www.pax-westphalica.de/> 7.05.2022).

⁴³ Kirchner, S., 2009, *The Subjects of Public International Law in a Globalized World*, *Baltic Journal of Law and Politics* Vol. 1 (2), p. 8

⁴⁴ Up. Portmann, R., 2010, *Legal Personality in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press. pp. 44-45, i autore navedene u pratećoj fusnoti 16.

⁴⁵ Oppenheim, L., 1912, *International Law. A Treatise*, 2nd edn. vol. I, London, p. 19.

⁴⁶ Ova koncepcija je prihvaćena od strane Stalnog suda međunarodne pravde, u čuvenom predmetu *SS Lotus*, u kojem taj sud definiše međunarodno pravo kao pravo koje uređuje odnose između država. Vid. Permanent Court of International Justice, *The case of S.S. Lotus*, p. 18. Judgment No. 9 (1927), tekst dostupan na (https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_10/30_Lotus_Arret.pdf, 23.12.2022).

⁴⁷ Vid.: Portmann, R., 2010, p. 13., Up. takođe Popović, V., Turčinović, F., 2007, *Međunarodno javno pravo*, Banjaluka, Pravni fakultet Banja Luka, str. 6.

⁴⁸ Portmann, R., 2010, p. 80.

kao što je Međunarodni komitet Crvenog krsta⁴⁹ ili tvorevinama poput Svete stolice i Malteškog reda. Ovu koncepciju je prihvatio i Međunarodni sud pravde (MSP) u Savjetodavnom mišljenju o naknadi štete pretrpljene u službi UN a zaključujući da međunarodna organizacija UN posjeduje međunarodnopravni subjektivitet (personalitet) baziran na volji njenih država članica da stvore organizaciju sa objektivnim međunarodnim subjektivitetom.⁵⁰ Prema MSP, pod tvorevinama međunarodnog prava smatraju se one tvorevine koje mogu uticati ili koje mogu biti pod uticajem međunarodnog prava, odnosno koje mogu biti nosilac međunarodnih prava i obaveza i koje mogu sprovoditi međunarodno pravo podnoseći u najmanju ruku neke međunarodnopravne zahtjeve.⁵¹

Individualistički koncept. – Ovaj koncept, kako mu samo ime kaže, smatra pojedince (individue) subjektima međunarodnog prava bez obzira na priznavanje ili nepriznavanje te činjenice od strane država. Najznačajnijim zastupnikom ovog koncepta označava se Herš Lauterpaht (*Hersch Lauterpacht*).⁵² Individualistička teorija se zasniva, između ostalog, na pretpostavci da pojedinci imaju međunarodnopravni subjektivitet u oblasti takozvanih fundamentalnih normi međunarodnog prava. Prema ovoj teoriji osnovna svrha međunarodnog prava je da obezbijedi zaštitu pojedinaca⁵³ ali i predvidi njihovu odgovornost za kršenja osnovnih fundamentalnih normi međunarodnog prava bez obzira da li obavljaju privatne ili javne funkcije.⁵⁴ Iako individualistički koncept izvorno zagovara međunarodnopravni subjektivitet individualnih ljudskih bića, ovaj koncept je jednako bitan i za odgovornost pravnih lica, uključujući tu i korporacije, za kršenja pravila međunarodnog prava.⁵⁵

Formalni koncept. – Ovaj koncept ne prihvata nikakva ograničenja u pogledu lica koja mogu biti subjekti međunarodnog prava.⁵⁶ Hans Kelzen (*Kelsen*) koji je i idejni tvorac ovog koncepta tvrdi da se međunarodnopravni subjektivitet stiče kroz tumačenje međunarodnih normi prema kome svaka tvorevina kojoj međunarodnopravni sistem ustanovljava prava, obaveze ili sposobnosti posjeduje međunarodnopravni subjektivitet.⁵⁷ Osnovna funkcija

⁴⁹ Portmann, R., 2010, p. 113 pozivajući se na *ICTY, Prosecutor v Simić et al.*, Trial Chamber, para. 46, f. 9. gdje se ističe da iako je Međunarodni komitet Crvenog krsta privatno pravna-organizacija osnovana u skladu sa švajcarskim zakonodavstvom, opšteprivačeno je da ova organizacija posjeduje međunarodnopravni subjektivitet.

⁵⁰ Savjetodavno mišljenje Međunarodnog suda pravde o naknadi štete pretrpljene u službi Ujedinjenih nacija - *Reparation of Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory opinion of April 11th 1949*, Reports of judgments, advisory opinions and orders, I.C.J. Reports 1949, (u daljem tekstu: *Reparations case*), p.185.

⁵¹ *Reparations case*, pp. 174-179, 186.

⁵² Lauterpacht, H., 1947, *The Subjects of the Law of Nations*, in Lauterpacht, E., (ed), 1975, *International Law Being the Collected Papers of Hersch Lauterpacht*, Cambridge, pp. 487-533.

⁵³ Portmann, R., 2010, p. 154.

⁵⁴ Portmann, R., 2010, p. 13.

⁵⁵ Up. Portmann, R., 2010, pp. 166-67.

⁵⁶ Portmann, R., 2010, p. 174.

⁵⁷ Kelsen, H., 1945, *General Theory of Law and State*, Cambridge, Harvard University Press, p. 99.

subjektiviteta je da opiše ko su adresati međunarodnih prava, dužnosti i sposobnosti (kapaciteta). Stoga međunarodni subjektivitet nije preduslov za postojanje sposobnosti preduzimanja prava i obaveza nego je upravo posljedica djelovanja norme međunarodnog prava.⁵⁸

Koncept učesnika (aktera) međunarodnog prava. – Teorijski koncept koja izbjegava odgovor na pitanje koji kriteriji određuju međunarodnopravni subjektivitet jeste koncept učesnika (aktera) međunarodnog prava. Ovaj koncept izbjegava upotrebu termina subjekat međunarodnog prava te preferira upotrebu termina učesnik u međunarodnim odnosima.⁵⁹ Rozalin Higin (Rosalyne Higgins), objašnjava kako nije od neke naročite koristi usmjeravati pažnju na definisanje ili razlikovanje objekata i subjekata međunarodnog prava.⁶⁰ Ono što je bitno jeste posmatrati međunarodno pravo kao jedan „specifičan proces donošenja odluka“.⁶¹ Higin dalje objašnjava da u okviru tog procesa postoji mnoštvo učesnika koji nastoje da unaprijede različite vrijednosti. Prema ovom shvatanju međunarodnopravni subjektivitet nije formalni nego funkcionalni koncept koji se može primjeniti na razne aktere međunarodnog prava uključujući tu i korporacije. Ova koncepcija ne shvata međunarodno pravo kao skup pravila nego kao postupak autoritativnog donošenja odluka.⁶² Subjekt međunarodnog prava prema ovom konceptu bi bila svaka tvorevina koja posjeduje efektivnu političku moć u odlučujućim međunarodnim procesima.⁶³

Iz navedenog vidimo da postoji mnoštvo shvatanja o međunarodnopravnom subjektivitetu što ukazuje na fluidnost ovog pojma, što sam zadatak utvrđivanja da li se TNK mogu smatrati subjektima međunarodnog prava čini još kompleksnijim.⁶⁴ S tim u vezi korisno je prisjetiti se Klapamovog (Clapham) mišljenja prema kojem je korisnije preusmjeriti se sa rasprave o teorijskim shvatanjima o međunarodnopravnom subjektivitetu na sposobnosti (*capacities*) koje korporacije imaju.⁶⁵

Uprkos mnoštvu koncepcija o međunarodnopravnom subjektivitetu, može se tvrditi da postoji određena saglasnost o osnovnim sposobnostima koje se vezuju za pojam pravnog subjektiviteta uopšte te shodno tome i međunarodnopravnog subjektiviteta.⁶⁶ Te sposobnosti

⁵⁸ Portmann, R., 2010, p. 177.

⁵⁹ Portmann, R., 2010, p. 210.

⁶⁰ Higgins, R., 2010, *Problems and Process: International Law and How We Use It*, 2nd edn., Oxford, pp. 49-59.

⁶¹ Higgins, R., 2010, p. 50.

⁶² López-Latorre, A., 2020, p. 61.

⁶³ Portmann, R., 2010, p. 208.

⁶⁴ Bernaz, N., 2017, eBook; Noortman, M., Ryngaert, C., 2010, *Non-State Actors Dynamics in International Law, From Law-Takers to Law-Makers*, Adsgate Publishing Company, Burlington, p. 16.

⁶⁵ Clapham, 2006., p. 71.

⁶⁶ Grković, K., Ruslan Novokmet, R., 2021, str. 83.

uključuju prije svega pravnu sposobnost odnosno sposobnost da se bude nosilac međunarodnim pravom utvrđenih prava i obaveza. Usko povezana sa pravnom sposobnosti je poslovna sposobnost, koja podrazumijeva sposobnost neke tvorevine da svojim radnjama proizvodi promjene u pravnom poretku, odnosno da stiče određena prava i preuzima određene obaveze. Pored navedenog, subjekat međunarodnog prava treba da posjeduje i međunarodnopravni *ius standi* odnosno procesnu sposobnost koja mu omogućava da traži zaštitu svojih prava, te konačno da posjeduje deliktnu sposobnost, odnosno sposobnost da povrijedi normu pravnog poretka i za tu povredu odgovara.⁶⁷ Pri tome subjekat međunarodnog prava nije samo puki korisnik prava, već u određenoj mjeri učestvuje u međunarodnim odnosima i procesima, i doprinosi stvaranju prava.⁶⁸ Ovom prilikom treba posjetiti da mnogi autori ističu da se svojstvo subjekta međunarodnog prava stiče samim ostvarenjem pravne sposobnosti, odnosno u onom trenutku kada neka tvorevina stekne sposobnost da bude nosilac prava i obaveza prema pravilima međunarodnopravnog poretka.⁶⁹ U narednim dijelovima ovog poglavlja ispitaće se da li TNK ispunjavaju navedene kriterije.

1.1. DA LI TNK POSJEDUJU MEĐUNARODNOPRAVNA PRAVA?

Bez obzira na razlike u pogledu razumijevanja pravnog subjektiviteta TNK, evidentno je da kompanijama u međunarodnom pravu pripadaju određena prava. To je naročito vidljivo u dvije oblasti ove grane prava, odnosno u međunarodnom investicionom pravu i međunarodnom pravu ljudskih prava.⁷⁰

Međunarodno investiciono pravo koje čine međunarodni multilateralni i bilaterarni ugovori, međunarodni običaji, ali i sporazumi zaključeni između TNK i pojedinih država, uspostavlja mnoštvo pravila kojima se štite direktna strana ulaganja.⁷¹ Od kraja pedesetih

⁶⁷ U pogledu isticanje načela četiri sposobnosti subjekata međunarodnog prava vid. Kazazić, V., Savić, M., 2018, Aktualna pitanja međunarodnopravnog subjektiviteta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XXVI., str. 105-106. Takođe up. Grković, K, Ruslan Novokmet, R., 2021, str. 83-84.

⁶⁸ Krivokapić, B., 2017, str. 118.

⁶⁹ Andrassy J., i dr., 2010, *Međunarodno pravo*, Vol. 1. Školska knjiga, Zagreb. str. 65-66. citiran u Grković, K, Ruslan Novokmet, R., 2021, str. 84. fusnota 19.

⁷⁰ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p.11.

⁷¹ Može se istaći ovom prilikom da se kodifikovano pravo međudržavnih ugovora ne odnosi na ugovore između država i stranih korporacija. međutim Bečka konvencija o ugovornom pravu (*Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 30/72) kojom je izvršena kodifikacija prava međudržavnih ugovora priznaje pravnu vrijednost međunarodnim sporazumima zaključenim između država i drugih subjekata međunarodnog prava ili između tih subjekata međusobno. Sporazumi između privatnih korporacija i država, najčešće zaključeni u cilju istraživanja i eksploatacije prirodnih bogatstava od strane korporacije a na teritoriji država, često se nazivaju „internacionalizovani ugovori“ (*internationalised contracts*) ili državni ugovori (*State contracts*). Na njih se ne primjenjuju pravila unutrašnjeg nego međunarodnog prava. Vid. Malanczuk, P., *Multinational Enterprises and Treaty-Making - A Contribution to the Discussion on Non-State Actors and the "Subjects" of International Law*, 45-72, u: Gowlland-Debbas *et. al.*, (eds.), 2000, *Multilateral Treaty-Making, The Current Status of Challenges to and Reforms Needed*, Kluwer Law International, Hague, p. 58. Jedan od prvih takvih sporazuma je sporazum

godina dvadesetog vijeka bilateralni ugovori o direktnim stranim ulaganjima, odnosno bilateralni investicioni ugovori (BIU) počeli su se zaključivati između država da bi se zaštitila strana ulaganja.⁷² Tipičan bilateralni investicioni ugovor sadrži odredbe o njegovoj materijalnoj i vremenskoj primjenjivosti, definiciju ulaganja, tretman stranih investicija, kompenzaciji u slučaju eksproprijacije, transferu novca, kao i odredbe kojima se određuju mehanizmi za rješavanje sporova između država ali i sporova između investitora (u pravilu korporacija) i država domaćina.⁷³ BIU prema tome ustanovljavaju niz prava kompanijama kao što su pravo na zabranu diskriminacije, pravo na pristup sudu, ili pravo na naknadu štete usljed eksproprijacije. I multilateralni trgovački sporazumi pojavljuju se kao izvor prava kompanija. Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini (NAFTA), na primjer, kompanijama je jamčio prava naknade štete usljed povrede prava na slobodan prekogranični promet.⁷⁴

U sistemu zaštite ljudskih prava ustanovljenog Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (EKLJP)⁷⁵ svakom fizičkom i pravnom licu se izričito garantuje pravo na zaštitu imovine iz člana 1 Protokola 1 uz EKLJP. Pored toga Evropski sud za ljudska prava (ESLJP),⁷⁶ koji nadgleda sprovođenje EKLJP, kroz svoju praksu je kompanijama pružio zaštitu po mnogim drugim članovima Konvencije. Tako u domenu prava na pravično suđenje kompanije uživaju pravo na javno suđenje u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim tribunalom,⁷⁷ pravo na jednakost oružja u postupku⁷⁸ kao i pravo na pristup sudu.⁷⁹ Dok ova proceduralna prava izazivaju manje kontraverzi odluke ESLJP da kompanijama pruži zaštitu njihovih prostorija pod opsegom prava na zaštitu doma, privatnog života ili prepiske garantovanih članom 8 EKLJP⁸⁰ su izazvale mnogostruke reakcije.⁸¹ Pored toga, Sud je kompanijama pružio zaštitu i prilikom pozivanja na zaštitu slobode izražavanja.⁸² Mora se, međutim, naglasiti da je Sud ovu

zaključen između Persije i Anglopersijske naftne kompanije iz 1933 godine (*Convention concluded on the 29th April 1933, between the Imperial Government of Persia and the Anglo-Persian Oil Company, Limited*),. Vid.: ICJ, *Anglo-Iranian Oil Co. (United Kingdom v. Iran)*, Judgment of 22 July 1952.

⁷² Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 11.

⁷³ Ghouri, A, 2015, *Interaction and Conflict in Treaties in Investment Arbitration*, Kluwer Law International, The Netherlands, p. 24.

⁷⁴ North American Free Trade Agreement (NAFTA), 2 ILM 289, 605, Chapter 11, Art. 1110.

⁷⁵ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15, (ETS No.005), Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, *Sl. list SCG – Međunarodni ugovori*, br. 9/03, 5/05, 7/05 – ispravka i *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/10. U tekstu pored skraćenice EKLJP koristi se jednako i izraz „Konvencija“.

⁷⁶ U tekstu pored skraćenice ESLJP koristi se jednako i izraz „Sud“.

⁷⁷ ECtHR, *Sovtransavto v. Ukraine*, no. 48553/99, Judgment of 25 July 2002.

⁷⁸ ECtHR, *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v Greece*, no.13427/87, Judgment of 9 December 1994.

⁷⁹ ECtHR, *Silvester's Horeca Service v Belgium*, no. 47650/99, Judgment of 4 March 2004.

⁸⁰ Vid. npr. ECtHR, *Société Colas Est and Others v. France*, no. 37971/97, Judgment of 16 April, 2002.

⁸¹ Višekruna, A., 2017, Protection of Rights of Companies before the European Court of Human Rights, *EU and comparative law issues and challenges series (ECLIC)* 1, 111-126., pp. 115-116.

⁸² Vid. npr. ECtHR, *Sekmadienis Ltd. v. Lithuania*, no. 69317/14, Judgment of 30 January 2018.

zaštitu prava koja u osnovi pripadaju ljudskim bićima donekle ublažio sa blažim standardom provjere u slučaju kompanija.⁸³

ESLJP kompanijama priznaje pravo i na naknadu troškova pred sudom kao i pravo na naknadu štete prouzrokovane kršenjem ljudskih prava i to ne samo materijalne nego i nematerijalne štete.⁸⁴ U prvom slučaju kojem je dosudio kompaniji naknadu nematerijalne štete zbog dužine postupka pred domaćim sudom,⁸⁵ Sud je odbio argumente vlade da nematerijalnu štetu mogu pretrpjeti samo ljudska bića,⁸⁶ te usvojio gotovo antropomorfni pristup⁸⁷ izjednačavajući do određenog nivoa nematerijalnu štetu koju su trpjeli rukovodioci i dioničari navedene kompanije sa štetom kompanije.⁸⁸

1.2. DA LI TNK POSJEDUJU MEĐUNARODNOPRAVNE OBAVEZE?

Nesumnjiv značaj koje TNK imaju u međunarodnim odnosima, njihova ekonomska moć te poslovanje u više pravnih sistema podstakle su inicijative i konkretne mjere za podvrgavanje TNK pravilima međunarodnog prava kako u cilju ustanovljavanja obaveza korporacija tako i cilju osiguranje njihove odgovornosti. Pojedine međunarodne konvencije sadrže odredbe kojima se obavezuju kompanije. Tako na primjer Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu nastalu naftnim zagađenjem⁸⁹ nameće direktne obaveze kompanijama. Isto to čini i Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu nastalu od aktivnosti opasnih po životnu okolinu.⁹⁰

Praksa i normativna djelatnost u oblasti međunarodnog investicionog prava takođe podupire shvatanje da međunarodno pravo, direktno ustanovljava obaveze prema

⁸³ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 9.

⁸⁴ Višekruna, A., 2017, pp. 121-122. Vid. npr. ECtHR, *Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy* [GC], no. 38433/09, Judgment of 7 June 2012, paras. 221-226.

⁸⁵ ECtHR, *Comingersoll S.A. v. Portugal* [GC], no. 35382/97, Judgment of 6 April 2000.

⁸⁶ ECtHR, *Comingersoll v. Portugal*, paras. 28-30.

⁸⁷ Drooghenbroeck, S. van, *La Convention européenne des droits de l'homme et la matière économique* in Laurence Boy, et al. (eds.), 2009, *Droit économique et droits de l'homme*, 25, p.3 7 citiran u Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 9.

⁸⁸ Višekruna, A., 2017, p. 122. Up.: ECtHR, *Comingersoll v. Portugal*, para. 35., ECtHR, *Centro Europa 7 S.R.L. and Di Stefano v. Italy*, para. 221.

⁸⁹ 1969 (1992) International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage (CLC), član III. Navednim članom obavezuje se vlasnik broda, u trenutku nastanka nezgode ili, ako se nezgoda sastoji od skupa događaja u trenutku nastanka prve činjenice, da odgovara za svaku štetu zbog zagađenja koja je prouzrokovana pogonskom naftom koja se nalazi na brodu ili koja potiče sa broda. Navedeni član u originalu glasi: “*the owner of a ship at the time of an incident, or where the incident consists of a series of occurrences at the time of the first such occurrence, shall be liable for any pollution damage caused by oil which has escaped or been discharged from the ship as a result of the incident*”. Tako i Prozhazka S., 2015 “Did You Ever Expect a Corporation to Have a Conscience”: Human Rights Obligations of Transnational Corporations, *Human Rights Law Review*, Vol 2, p. 101.

⁹⁰ 1993 Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, CETS 150, Art. 2 (6).

korporacijama. Noviji modeli bilateralnih investicionih ugovora sadrže odredbe o obavezama investitora i njihovih preduzeća da poštuju međunarodno priznate standarde društvene odgovornosti koji se odnose i na ljudska prava.⁹¹ Arbitražna odluka u *Urbaser S.A. et al v. Argentina*, od 8. decembra 2016. godine,⁹² prihvata da pod određenim uslovima korporacije mogu imati obaveze u pogledu ljudskih prava. Tribunal naglašava da u situaciji kad postoji zabrana kršenja ljudskih prava, takva obaveza se jednako primjenjuje kako na države tako i na privatna lica. Navedeno upućuje da korporacije mogu da se nađu u situaciji da međunarodni arbitražni tribunal ispituje njihovo ponašanje u odnosu na obaveze u pogledu ljudskih prava.⁹³

1.3. DA LI TNK POSJEDUJU MEĐUNARODNOPRAVNU PROCESNU I DELIKTNU SPOSOBNOST?

Iz prethodnih izlaganja moglo se naslutiti da korporacije mogu tražiti zaštitu svojih interesa pred međunarodnim tijelima. Bilateralnim investicionim sporazumima se definiše da se spor između investitora i zemlje domaćina može rješavati pred nekim od domaćih sudova ili pak pred međunarodnom arbitražom.⁹⁴

Pored bilateralnih ugovora, i multilateralni međunarodni ugovori iz oblasti investicionog prava priznaju korporacijama procesnu sposobnost. Odredbama NAFTA⁹⁵ kompanijama su se jamčila prava da traže naknadu štete od strane svake države koja prekrši obavezu u pogledu jednakoog dozvoljavanja prekograničnog prometa.⁹⁶ Odredbe o sistemu za rješavanje sporova između investitora i država kojima se multinacionalnim kompanijama daje pravo da pokrenu spor protiv država sadržava i novi sporazum koji zamjenjuje raniji NAFTA sporazum.⁹⁷ Takođe u skladu sa sa Konvencijom o rješavanju investicionih sporova između

⁹¹ Vid.: Model bilateralnog investicionog ugovora (MBIU), MBIU India, 2015, (https://dea.gov.in/sites/default/files/ModelBIT_Annex_0.pdf, 21.11.2022), Art. 12, MBIU Holandija, 2019, (<https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/5832/download>, 21.11.2022), Art. 7.

⁹² ICSID, *Ubaser S. A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partz- uergoa v. The Argentine Republic*, Case No. ARB/07/26, Award of 8 December 2016, (https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8136_1.pdf).

⁹³ Clapham, A., 2017, *Human Rights Obligations for Non-State-Actors: Where are We Now?*, p. 16. (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2641390>, 23.04.2018).

⁹⁴ Vid. npr., član 8. Bilateralnog sporazuma između Ujedinjenog kraljevstva i Savezne republike Jugoslavije od 6. novembra 2002. godine (*Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Federal Republic of Yugoslavia for the Reciprocal Promotion and Protection of Investments, with Exchange of Notes*), (<https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/4987/download>, 28.04.2022).

⁹⁵ Vid.: f. 73, *supra*.

⁹⁶ López-Latorre, A., 2020, p. 64.

⁹⁷ Vid. poglavlje 14 Sporazuma o slobodnoj trgovini zaključenog između SAD, Meksika i Kanade (United States-Mexico-Canada Agreement – USMCA <https://ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/united-states-mexico-canada-agreement/agreement-between>, 21.01.2022).

država i državljana drugih država⁹⁸ zaključenom pod okriljem Svjetske banke kompanije mogu da zatraže pravnu zaštitu pred Međunarodnim centrom za rješavanje investicionih sporova (*International Centre for Settlement of Investment Disputes*– ICSID).⁹⁹ Takođe u oblasti međunarodnog prava mora kompanije mogu da traže zaštitu svojih prava pred Međunarodnom tribunalom za pravo mora.¹⁰⁰

U oblasti međunarodnog prava o ljudskim pravima, postoje suprotstavljena mišljenja o tome da li kompanijama ili pravnim licima uopšte treba priznati mogućnost uživanja i zaštite ljudskih prava. Ističe se da korporacije mogu ugroziti napore koje države preduzimaju na unapređenju ljudskih prava,¹⁰¹ odnosno koristiti mehanizme za zaštitu svojih ljudskih prava da bi štitili svoje interese ne obazirući se na interese ljudskih bića.¹⁰² Takođe, smatra se da su TNK u mnogo povoljnijem položaju u odnosu na državu¹⁰³ nego pojedinci pa da čak mogu koristiti svoju ekonomsku moć da bi izbjegli odgovornost,¹⁰⁴ zbog čega se omogućavanje pravne zaštite kompanijama opisuje kao paradoksalno.¹⁰⁵

Navedeni argumenti se odslikavaju i na procesnu sposobnost kompanija da zahtjevaju zaštitu ljudskih prava. Na primjer, korporacije se ne mogu obratiti Komitetu za ljudska prava, tijelu koje nadgleda implementaciju Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (MPGP),¹⁰⁶ jer Opcioni protokol¹⁰⁷ dopušta samo pojedincima da se obrate Komitetu. S druge strane, činjenica da TNK ne mogu inicirati postupak pred Komitetom za ljudska prava ne lišava

⁹⁸ *Sl. list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 2/2006.

⁹⁹ ICSID, (<https://icsid.worldbank.org>, 21.01.2022).

¹⁰⁰ United Nations Convention on the Law of the Sea (1982), 1833 UNTS 3, Art. 187. (https://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf).

¹⁰¹ Harding, C., Khol, U., 2016, *Human rights in the market place: the exploitation of rights protection by economic actors*, New York, Routledge, p. 36 citirano u Višekruna, A., 2017, *Protection of Rights of Companies before the European Court of Human Rights, EU and comparative law issues and challenges series (ECLIC)* 1, 111-126, pp. 113.

¹⁰² Lafont, C., 2016, Should We Take the “Human” Out of Human Rights? Human Dignity in a Corporate World, *Ethics & International Affairs*, 30(2), 233, pp. 244-45.

¹⁰³ Vid. Sanchez-Graells, et al., 2014, *Human Rights' Protection for Corporate Antitrust Defendants: Are We Not Going Overboard?* (<https://ssrn.com/abstract=2389715> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2389715>, 28.04.2022) citiran u Višekruna, A., 2017, p. 114.

¹⁰⁴ Van Kempen, P.H., *The Recognition of Legal Persons in Human Rights Instruments: Protection Against and Through Criminal Justice?*; u: Pieth, M., Ivory, R., (eds.), 2011, *Corporate Criminal Liability. Emergence, Convergence, and Risk, Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice* 9, New York/Dordrecht/Heidelberg/London: Springer, p., pp 358-364, prema Višekruna, A., 2017, p. 114.

¹⁰⁵ Harding, C., et al., 2016, p. 40, navedeno prema Višekruna, A., 2017, p. 114.

¹⁰⁶ International Covenant on Civil and Political Rights, G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 52, U.N. Doc. A/6316 (1966), 999 U.N.T.S. 171, entered into force Mar. 23, 1976. Usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine 16. decembra 1966. godine. Stupio na snagu 23. marta 1976.godine. *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, 7/71.

¹⁰⁷ Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976, in accordance with Article 9.

ih posjeda prava. Komitet je naglasio da pravnim licima mogu pripadati određena prava kao što su pravo na slobodu okupljanja ili pravo na slobodu vjere i uvjerenja.¹⁰⁸

Slična situacija je i u međuameričkom sistemu zaštite ljudskih prava. Američka konvencija o ljudskim pravima¹⁰⁹ osigurava ljudska prava isključivo ljudskim bićima tako da korporacije kao pravna lica ne mogu steći status žrtve. Istina, pravna lica, pa tako i korporacije, mogu podnijeti predstavku Interameričkoj komisiji za ljudska prava ali samo u ime i za račun ljudskog bića,¹¹⁰ međutim, i takva mogućnost obraćanja Interameričkom sudu za ljudska prava je isključena. Ipak, u međuameričkom sistemu korporacija može ostvariti zaštitu prava indirektnim putem jer je Interamerički sud dozvolio akcionarima korporacija da zatraže zaštitu svojih prava i na taj način zaštite interese korporacije.¹¹¹

U pogledu afričkog sistema uprkos nerazvijenoj praksi koja se odnosi na pokušaje korporacija da traže zaštitu svojih prava, pojedini autori ističu da je takva mogućnost vrlo vjerovatna zbog fleksibilnog pristupa tumačenja uslova prihvatljivosti predstavke usvojenog od strane Afričke komisije za zaštitu ljudskih prava i prava naroda.¹¹²

Sa druge strane, u sistemu zaštite ljudskih prava EKLJP za koji možemo tvrditi da je i najrazvijeniji od svih međunarodnih sistema za zaštitu ljudskih prava, pravna lica pa tako i korporacije, mogu pokretati postupke za zaštitu svojih ljudskih prava o čemu je već bilo riječi prilikom rasprave o pitanju da li TNK mogu biti nosilac prava.¹¹³

Što se tiče deliktne sposobnosti TNK, može se primjetiti da su ovi nedržavni subjekti na određen način pozvani na odgovornost zbog kršenja pravila međunarodnog prava.¹¹⁴ Korporacije su bile podvrgnute mjerama Savjeta bezbjednosti UN,¹¹⁵ ili Evropske unije (EU).¹¹⁶ Iako su mogućnosti za pokretanje postupka protiv TNK zbog povrede ljudskih prava

¹⁰⁸ Human Rights Committee (HRC), General Comment No 31, *The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant*, UN doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, (29 March 2004), para. 9.

¹⁰⁹ American Convention on Human Rights, O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 U.N.T.S. 123, entered into force July 18, 1978, reprinted in *Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System*, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 25 (1999).

¹¹⁰ Inter-American Commission on Human Rights, *Rules of Procedure* (2009, 2011, 2013) Art. 23; vid. Takođe Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 7.

¹¹¹ Inter-American Court of Human Rights, *Case of Cantos v. Argentina*, Judgment of November 28, 2002 (Merits, Reparations and Costs).

¹¹² Kempen, P.H. van, 2010, *Human Rights and Criminal Justice Applied to Legal Persons, Protection and Liability of Private and Public Juristic Entities under the ICCPR, ECHR, ACHR and AfChHPR*, *Electronic Journal of Comparative Law*, vol. 14.3, pp. 5-6.

¹¹³ Vidi gore Poglavlje I, sekcija 1.1.

¹¹⁴ López-Latorre, A., 2020, p. 64.

¹¹⁵ *Ibid*, vid.: UN Security Resolution 1306, 83, UN.doc. S/RES/1306 (5 July 2000) paras. 1–10; UN Security Resolution 1718, UN. Doc. S/RES/1718 (14 October 2006), kojima se zahtijeva od država da zamrznju imovinu privatnim licima uključujući i privatna pravna lica ili drugim tvorevinama.

¹¹⁶ Vid.: uredbe EU kojima se uspostavljaju ili proširuju sankcije protiv privatnih fizičkih i pravnih lica (npr. *Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine*, ili *Council*

na međunarodnom nivou, kako će istraživanje pokazati, isključena, navedene mjere pokazuju da kompanije mogu na određen način snositi posljedice zbog njihovih radnji ili njihove povezanosti sa radnjama koje su suprotne pravilima međunarodnog pravnog poretka. Konačno, korporacije mogu odgovarati zbog povreda odredbi Konvencije UN o pravu mora pred Vijećem za sporove o morskom dnu Međunarodnog tribunala za pravo mora.¹¹⁷

U oblasti međunarodnog krivičnog prava ideja da ne samo fizička lica nego i pravna lica treba smatrati odgovornim za krivična djela predviđena međunarodnim pravom dobija svoju potvrdu u konvencijskom pravu i potencijalno u praksi međunarodnih tribunala. Naime, Malabo protokol¹¹⁸ kojim se na određen način revidira afrički sistem zaštite ljudskih prava predstavlja još jedan instrument kojim se nastoji omogućiti krivično gonjenje korporacija i to na međunarodnom nivou. Naime, Malabo Protokol je međunarodni ugovor kojim se, nakon što ga ratifikuje najmanje 15 članica Afričke Unije, novouspostavljenom Afričkom sudu pravde i ljudskih prava (koji bi nastao spajanjem Afričkog suda pravde¹¹⁹ i Afričkog suda za ljudska prava i prava naroda¹²⁰) daje nadležnost da postupa u krivičnim predmetima. U prilogu Malabo protokola nalazi se i Statut tog suda kojim se istom daje nadležnost da postupa u postupcima protiv pravnih lica.¹²¹

Potvrdu da korporacije mogu snositi deliktну sposobnost te odgovarati pred međunarodnim tijelima nalazimo i u odlukama Specijalnog suda za Liban¹²² koje su se odnosile na postupak protiv dvije medijske kompanije zbog nepoštovanja ovog međunarodnog suda i opstrukcije pravde.¹²³

Regulation (EU) No 2022/1905 of 6 October 2022 amending Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine).

¹¹⁷ United Nations Convention on the Law of the Sea (1982), 1833 UNTS 3, Art. 187, 291(2).

¹¹⁸ Tekst protokola je dostupan na: ([https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045 - protocol on amendments to the protocol on the statute of the african court of justice and human rights e.pdf](https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf), 21.07.2022).

¹¹⁹ Afrički sud pravde je uspostavljen posebnim Protokolom (<https://au.int/en/treaties/protocol-court-justice-african-union>). Međutim, navedeni sud nije nikada uspostavljen jer je usvojen Malabo protokol kojim se predviđa spajanje tog suda Afričkim sudom za ljudska prava i prava naroda.

¹²⁰ African Court on Human and Peoples' Rights, (<https://www.achpr.org/afchpr/>, 22.06.2022).

¹²¹ Član 46C Statuta Afričkog suda za ljudska prava i prava naroda.

¹²² Ovaj tribunal je sudsko tijelo međunarodnog karaktera. Osnovan je rezolucijom Savjeta bezbjednosti broj 1757. Sjedište je ovog suda je u Hagu. Sastav suda čine libanske i međunarodne sudije. Njegov mandat se odnosi na suđenja u vezi sa napadima od 14. februara 2005. godine u kojima je život izgubilo 22 osoba a više njih je povrijeđeno. Vid: (<https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl>, 23.07.2022).

¹²³ STL, *New TV S.A.L. & Al Khayat*, Case No. STL-14-05/PT/AP/AR126.1, te *Akhbar Beirut S.A.L. & Mr Al Amin* (STL-14-06),

1.4. DA LI SU TNK UČESNIK U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA?

Kao značajni pravni akteri na međunarodnoj sceni transnacionalne korporacije mogu da utiču na stvaranje međunarodnog prava. Tako kroz tripartitnu strukturu Međunarodne organizacije rada (MOR), transnacionalne korporacije i drugi poslovni subjekti utiču na stvaranje normi i standarda pod okriljem ove organizacije.¹²⁴

Upotrebom gore spominjanih mehanizama za zaštitu investicija putem međunarodnih arbitraža, TNK iznošenjem svojih argumenata ostvaruju određen uticaj na tumačenje međunarodnog prava i utiču na ograničavanje regulatornog suvereniteta država. Takođe, kompanije su često uključene u rad međunarodnih konferencija na kojima se pripremaju i usvajaju zvanične deklaracije i međunarodni ugovori.¹²⁵ Iz navedenog nameće se zaključak da su TNK aktivni učesnici na međunarodnoj sceni koji svojim djelovanjem u ograničenoj mjeri utiču na stvaranje međunarodnog prava.

1.5. TNK KAO SUBJEKTI MEĐUNARODNOG PRAVA: REZIME

Ova studija je kroz prethodna izlaganja pokazala da se za TNK može tvrditi da su nosioci ograničenog međunarodno pravnog-subjektiviteta, izraženog kako kroz postojanje njihovih međunarodnopravnih prava i obaveza, tako i procesne sposobnosti, odnosno sposobnosti isticanja međunarodno pravnih zahtjeva pred pojedinim međunarodnim tijelima. Stoga za TNK možemo reći, da iako nemaju sva prava, obaveze ili sposobnost isticanja zahtjeva pred međunarodnim tribunalima kao i države, one ipak posjeduju jednu djelimičnu sposobnost da istaknu te zahtjeve, te da uživaju međunarodnopravna prava i preuzimaju obaveze, kao i da na određen način utiču na stvaranje međunarodnog prava. Pored toga, transnacionalne korporacije uživaju i određenu poslovnu sposobnost što je vidljivo kroz sposobnost zaključivanja takozvanih internacionalizovanih ugovora, kojima se i uređuju odnosi između država i korporacija i na koje se primjenjuju pravila međunarodnog prava. Konačno, za korporacije se može tvrditi da posjeduju i međunarodnu deliktну sposobnost odnosno sposobnost da odgovaraju za kršenja međunarodnog prava. Naime, one su bile predmet sankcija Savjeta bezbjednosti UN, kao i EU, a u određenim slučajevima protiv korporacija se može pokrenuti i postupak pred međunarodnim tribunalom, kao što je Specijalni sud za Liban, Vijeće

¹²⁴ Wouters, J., Chane, A.L., 2013, p. 23. Više riječi o MOR, vid.: Poglavlje II, sekcija 3.

¹²⁵ Krivokapić, B., 2017, str. 118.

za sporove o morskom dnu Međunarodnog tribunala za pravo mora, ili budući Afrički sud pravde i ljudskih prava.

Uzimajući u obzir gore navedeno, TNK možemo označiti kao djelomične subjekte međunarodnog prava.¹²⁶ Ovo naravno ne znači da su prava i dužnosti TNK jednaka pravima i dužnostima država jer, kako je to MSP naglasio u spomenutom savjetodavnom mišljenju o naknadi štete pretrpljene u službi UN, subjekti međunarodnog prava u bilo kom pravnom sistemu nisu uvijek identični po svojoj prirodi ili u pogledu njihovih prava a njihova priroda zavisi od potreba zajednice.¹²⁷

Ovim se odgovora na prvu vrstu prigovora koji se odnosi na pitanje da li se TNK mogu smatrati subjektima međunarodnog prava. Nakon potvrdnog odgovora na ovo pitanje potrebno je pristupiti daljoj analizi te odgovoriti na pitanje da li međunarodno pravo o ljudskim pravima nameće obaveze transnacionalnim korporacijama, te ukoliko nameće da li se te obaveze mogu okarakterisati kao direktne ili pak samo kao indirektne?

2. DIREKTNE ILI INDIREKTNE OBAVEZE TNK U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA

U domenu ljudskih prava postoji široka debata u pogledu postojanja ili nepostojanja te opravdanosti ili neopravdanosti ustanovljavanja međunarodnih obaveza TNK. Kraford (*Crawford*) ističe da se međunarodno običajno pravo kao ni konvencije u oblasti ljudskih prava ne odnose na korporacije, te da u međunarodnom pravu o ljudskim pravima, pošto se isto odnosi isključivo na države, ne postoji osnova za utvrđivanje odgovornosti korporacija.¹²⁸ Takođe Šo (*Shaw*) ističe da ni jedan ugovor o ljudskim pravima ne nameće direktne obaveze korporacijama nego zahtijeva od država da poštuju ljudska prava.¹²⁹

S druge strane, brojni autori stoje na suprotnom stanovištu nalazeći da se međunarodno pravo o ljudskim pravima direktno primjenjuje i na korporacije. Hinkin (*Henkin*) ističe da se UDLJP ne obraća samo vladama država nego svakom pojedincu i svakom organu društva te da se stoga primjenjuje i na svako tržište, virtuelni prostor ali i na svaku kompaniju.¹³⁰ Post (*Paust*) takođe se pozivajući se na preambulu ali i pojedine članove UDLJP kao i pravno obavezujuće

¹²⁶ Tako i López-Latorre, A., 2020, p. 68.

¹²⁷ *Reparations case*, p. 178.

¹²⁸ Crawford, J., 2010, *Brief of Amicus Curiae in Support of Conditional Cross-Petitioner Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc., cert. denied*, 131. S.Ct. 79, p. 8.

¹²⁹ Shaw, M. 2010, *Brief of Amicus Curiae in Support of Conditional Cross-Petitioner Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc., cert. denied*, 131. S.Ct. 79, p. 22.

¹³⁰ Henkin, L., 1999, *The Universal Declaration at 50 and the Challenge of Global Markets – Keynote address*, 25 *Brooklyn Journal of International Law*, p. 25.

međunarodne instrumente zaključuje da pravo o ljudskim pravima prepoznaje, eksplicitno ili implicitno, dužnosti u pogledu ljudskih prava privatnih lica, te tako i korporacija.¹³¹

U prijedlogu statuta Svjetskog suda za ljudska prava, grupa autora predvođena Manfredom Novakom (*Nowak*), prepoznaje korporacije kao nosioce dužnosti te predviđa mogućnost da se protiv istih pokrene postupak za zaštitu ljudskih prava.¹³² Adam Mekbet (*McBeth*) čijem se mišljenju pridružuje i Alis de Džong (*Alice de Jonge*), ističe da se za korporacije može reći da imaju obaveze prema međunarodnom pravu ljudskih prava.¹³³

Navedena suprotstavljena stanovišta opisujemo kao „dihotomiju o direktnim i indirektnim obavezama“ kompanija u pogledu ljudskih prava.¹³⁴ Jedno stanovište je bazirano na tradicionalnom shvatanju međunarodnog prava prema kome države, kao jedini subjekti međunarodnog prava, su i jedine u mogućnosti da direktno preuzmu obaveze iz međunarodnog prava. Stoga su, prema ovom shvatanju, države jedini nosioci obaveza iz ugovora o ljudskim pravima dok nedržavni akteri kao što su korporacije mogu biti samo indirektni nosioci obaveza proisteklih iz međunarodnog prava o ljudskim pravima.

Zaista, s obzirom da je internacionalizacija ljudskih prava¹³⁵ uglavnom izvršena putem usvajanja međunarodnih ugovora potrebno je istaći da međunarodni ugovori u oblasti ljudskih prava ne ustanovljavaju eksplicitno obavezu korporacijama da poštuju ljudska prava.¹³⁶ Međunarodni ugovori o ljudskim pravima prvenstvenu odgovornost za poštovanje, zaštitu i unapređenje ljudskih prava povjeravaju državama.¹³⁷

¹³¹ Paust, J.J., 2002, Human Rights Responsibilities of Private Corporations, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol 35(2). pp. 810 - 817. Ovaj autor posebno ističe članove 29 (1) i 30 UDLJP prema kojima “svako ima obaveze prema zajednici”, niti se ijedna njena odredba može tumačiti kao “pravo za ma koju državu, grupu ili lice da obavlja bilo koju djelatnost ili da vrši bilo kakvu radnju usmjerenu na rušenje prava i sloboda”. Post takođe citira preambulu MPGP, i, član 17 EKLJP kojim se zabranjuje zlopotreba prava iz EKLJP bilo kojoj državi i grupi ili bilo kom licu.

¹³² Nowak *et al.*, 2010, *A World Court of Human Rights: Consolidated statute and commentary*, (<https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/Law/Professors/Scheinin/ConsolidatedWorldCourtStatute.pdf>, 15.10.2022).vid. čl. 7 predloženog Statuta.

¹³³ McBeth, A., 2010, *International Economic Actors and Human Rights*, New York, Routledge, p. 249, citiran u Jonge, A., 2011, *Transnational Corporations in International Law*, Northampton, Edward Elgar Publishing Limited, p. 149.

¹³⁴ Bernaz, N., 2017, eBook.

¹³⁵ O pojmu internacionalizacije ljudskih prava vidi više u Drzewicki, K., *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: Hanski, R. Suksi, M., (ur.), 1999, *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, prevod: Stojiljković, V., Univerzitet Äbo Akademi, Turku, pp. 49-76.

¹³⁶ Droubi, S., 2016. Transnational Corporations and International Human Rights Law, *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*, Vol. 6: Iss. 1, Article 9, p. 121. Kako je objašnjeno na primjeru člana 5, MPGP, ugovori o ljudskim pravima, u pravilu, sadrže odredbe koje možemo tumačiti da na posredan način obavezuju privatne aktere, pa tako i TNK.

¹³⁷ McBeth, A., 2008, Every Organ of Society: The Responsibility of Non-State Actors for the Realization of Human Rights, *Hamline Journal of Public Law and Policy*, Vol. 30, No. 1, p. 1. Za brojne nedostatke povezane sa postojanjem pravne praznine o direktnoj korporativnoj odgovornosti zbog povreda ljudskih prava u međunarodnom javnom pravu vid. Beširević V., 2018, „Uхвати me ako možeš“: osvrt na problem (ne)odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog kršenja ljudskih prava, *Pravni zapisi*, str. 21–42.

Tako međunarodni ugovori o ljudskim pravima, pored opštih odredbi o potpisivanju, ratifikaciji i stupanju na snagu ugovora, uobičajeno sadrže odredbe po kojima se države potpisnice obavezuju da jamče prava pobrojana u tom ugovoru.¹³⁸ Pored toga, ovi ugovori sadrže i odredbe o mehanizmu koji nadgleda kako države članice sporovode odredbe takvog međunarodnog ugovora.¹³⁹

S obzirom da su prava navedena u UDLJP kasnije uvrštena u multilateralne međunarodne ugovore o ljudskim pravima¹⁴⁰ zaključene u korist ljudskih bića ali između država, međunarodno pravo o ljudskim pravima, u načelu, djeluje vertikalno. U skladu sa ovim vertikalnim dejstvom međunarodnog prava o ljudskim pravima država kao primarni subjekt međunarodnog prava je i osnovni nosilac obaveza u pogledu ljudskih prava.¹⁴¹ Pored toga, ne postoji međunarodni sud, tribunal ili neko kvazi-sudsko tijelo koje može da osigura sprovođenje međunarodnog prava o ljudskim pravima protiv korporacija i na međunarodnom nivou utvrdi odgovornost korporacija za kršenje ljudskih prava.¹⁴²

Međutim, treba se zapitati da li nepostojanje međunarodne sudske ili kvazi sudske instance kod koje se može pokrenuti postupak protiv transnacionalnih korporacija znači automatski da ove korporacije nemaju nikakve obaveze u pogledu ljudskih prava. Odgovor na ovo pitanje je negativan. Naime, ljudska prava moramo posmatrati kao prava koja pripadaju ljudskim bićima a ne prava proizišla iz obaveza preuzetih od strane države prilikom pristupanja međunarodnom ugovoru. UDLJP, kao dokument na osnovu kojeg su kasnije razvijeni međunarodni ugovori o ljudskim pravima poziva „svaki organ društva“, pa tako i privredne subjekte kao što su korporacije da doprinese poštovanju ljudskih prava.¹⁴³ Uzmimo, na primjer, MPPG, koji kao međunarodni ugovor obavezuje države članice da poštuju i da jamče prava priznata tim ugovorom svima koji se nalaze na njihovoj teritoriji i potpadaju pod njihovu

¹³⁸ Vid. npr. član 2 Konvencije o pravima djeteta (usvojena Rezolucijom 44/25 Generalne skupštine 20. novembra 1989. godine, stupila na snagu 2. septembra 1990. godine, u saglasnosti sa članom 49).

¹³⁹ Vid. npr. član 17 Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (usvojena Rezolucijom 34/180 Generalne skupštine 18. decembra 1979. godine, stupila na snagu 3. septembra 1981. godine, u saglasnosti sa članom 27).

¹⁴⁰ Prava navedena u UDLJP su razrađena kroz univerzalne i regionalne međunarodne ugovore o ljudskim pravima kao što su Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine UN 16. decembra 1966. godine, stupio na snagu 3. januara 1976. godine, u saglasnosti sa članom 27.) MPPG (usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine UN 16. decembra 1966. godine. Stupio na snagu 23. marta 1976. godine, u saglasnosti sa članom 49), koji zajedno sa UDLJP čine tzv. Međunarodnu povelju o ljudskim pravima. O razvoju međunarodnog prava o ljudskim pravima nakon Drugog svjetskog rata, vid.: Drzewicki, K., 1999.

¹⁴¹ Lane, L., 2018, The Horizontal Effect of International Human Rights Law in Practice: A Comparative Analysis of the General Comments and Jurisprudence of Selected United Nations Human Rights Treaty Monitoring Bodies, *European Journal of Comparative Law and Governance* 5, 5-88, p. 6.

¹⁴² Droubi, S., 2016, p. 140.

¹⁴³ Weissbrodt, D., 2008, Keynote Address: International Standard-Setting on the Human Rights Responsibilities of Businesses, *26 Berkeley Journal of International Law*, 377.

nadležnost.¹⁴⁴ Međutim, iščitavanjem njegovog člana 5 (1) primjetićemo da se isti ne obraća samo državama nego i „grupama i pojedincima“, odnosno posredno definiše obaveze privatnih aktera da se suzdrže od radnji i postupaka kojima se umanjuju ili teži ukidanju prava garantovanih tim paktom.¹⁴⁵ Tekst ovog člana MPGP se dosta podudara sa članom 30 UDLJP.¹⁴⁶ Ovom prilikom je korisno primjetiti da je izraz grupa uvršten u ovaj član UDLJP na amandmansku intervenciju Francuske¹⁴⁷ zbog, kako je to francuski delegat naveo, iskustva koje pokazuje da se države ili pojedinci rijetko samostalno pojavljuju kao prekršiocu ljudskih prava.¹⁴⁸ Prilikom rasprava o amandmanu predstavnici nekih država su naglašavali neophodnost uključivanja izraza grupa u UDLJP kao bi se tim izrazom obuhvatila lica iz oblasti finansija i industrije.¹⁴⁹ Stoga se može tvrditi da su neke države prilikom izrade nacrtu UDLJP nastojale da regulišu ponašanje korporacija u pogledu ljudskih prava.¹⁵⁰

Pitanje regulisanja ponašanja odnosno postojanja obaveza koje proističu iz međunarodnog prava, a tako i međunarodnog prava o ljudskim pravima, i pitanje ostvarivanja zaštite ljudskih prava su dva odvojena pitanja.¹⁵¹ Pitanje utuživanja ljudskih prava je pitanje jurisdikcije, odnosno procesno pitanje.

Klapam je u potpunosti u pravu kada naglašava činjenicu da nepostojanje mogućnosti da nedržavni akteri budu stranke u postupku pred Međunarodnim sudom pravde, ne znači automatski da isti nemaju međunarodnopravna prava i međunarodnopravne obaveze, te zaključuje da se ti sporovi moraju riješiti pred nekim drugim forumom.¹⁵² Sljedeći ovu logiku činjenica da se jedna TNK ne može izvesti pred neku međunarodnu sudsku ili kvazi-sudsku instancu zbog povreda ljudskih prava ne znači automatski i da ta TNK ne posjeduje nikakve obaveze u pogledu ljudskih prava. Potvrdu ovom i ovakvom shvatanju možemo pronaći kroz koncept *Drittwirkung* o horizontalnom efektu normi međunarodnog prava o ljudskim pravima.

¹⁴⁴ MPGP, čl. 2 (1).

¹⁴⁵ Tako, Grković, K, Ruslan Novokmet, R., 2021, str. 90-91.

¹⁴⁶ Član 30 UDLJP u originalu na engleskom jeziku glasi : “*Nothing in this Declaration may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or to perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein.*” Član 5 (1) MPGP na engleskom originalu glasi: “*Nothing in the present Covenant may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity or perform any act aimed at the destruction of any of the rights and freedoms recognized herein or at their limitation to a greater extent than is provided for in the present Covenant.*”

¹⁴⁷ Draft International Declaration of Human Rights: Proposed Amendments to Articles 27 And 28/France: 17/11/194, UN doc. A/C.3/345, (17 November 1948).

¹⁴⁸ Draft international declaration of human rights (E/800), 155th meeting, UN doc. A/C.3/SR.155, (24 November 1948), p. 666.

¹⁴⁹ Predstavnik Ukrajine, Demčenko (*Demchenko*), Draft international declaration of human rights (E/800), 156th meeting, UN Doc., A/C.3/SR.156, (25 November 1948), p. 672.

¹⁵⁰ Tako i Bernaz, N, 2017, eBook.

¹⁵¹ Tako i Lattore, 2020, pp. 69-78. te Ratner, S.R., 2001, *Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility*, *111 Yale Law Journal*, pp. 476-481.

¹⁵² Clapham, A., 2006, p. 36.

2.1. KONCEPT ZRAČENJA LJUDSKIH PRAVA (*DRITTWIRKUNG*)

Koncept *Drittwirkung*a razvijen u njemačkoj ustavnopravnoj školi, a kasnije i kroz praksu Evropskog suda za ljudska prava se opisuje kao kompleksan i složen fenomen kome se pridaje nekoliko značenja.¹⁵³ S tim u vezi, korisno je naglasiti da se u modernom dobu ljudska prava uveliko posmatraju kao neodvojivi dio ustavne materije te se zbog značaja koji se ljudskim pravima pridaje kako u međunarodnom pravu, tako i ustavnom pravu označavaju kao „tačka susreta ustavnog i međunarodnog prava“.¹⁵⁴

Međutim, odredbe o ljudskim pravima u ustavnoj materiji, slično kao i u međunarodnom pravu, često su konstruisane na taj način da pružaju vertikalnu zaštitu odnosno zaštitu ljudskih prava u odnosima između države i pojedinca, radije nego u odnosima između privatnih lica.¹⁵⁵

Ipak njemački Savezni ustavni sud je ovu konstrukciju primijenio i na odnose između privatnih lica kroz razvijanje teorije *Drittwirkung*a, odnosno teorije o učinku ustavom zagaranovanih ljudskih prava na privatnopravne odnose. Začetak ovog tumačenja ustavnih garancija o ljudskim pravima srećemo još 1958. godine u presudi njemačkog Saveznog ustavnog suda u predmetu *Lut (Lüth)*¹⁵⁶ u kom se postavilo pitanje da li lična prava i slobode garantovane njemačkim ustavom mogu imati prevagu nad normama koje regulišu privatnopravne odnose.¹⁵⁷

U ovom predmetu, tužioci, dva privredna subjekta iz oblasti filmske industrije,¹⁵⁸ zatražili su u građanskoj parnici od Zemaljskog suda u Hamburgu da se tuženi obaveže da prestane sa pozivima na bojkot i izbacivanje iz programa njihovog najnovijeg filma.¹⁵⁹ Treba reći da je tuženi, hamburški političar Erich Lut (*Erich Luth*), pozive na bojkotovanje tog filma upućivao jer ga je režirao režiser zloglasnog anti-semitskog filma iz 1943. godine.¹⁶⁰ Sud u Hamburgu je prihvatio tužbeni zahtjev i naredio tuženom da prestane sa davanjem takvih izjava pod prijetnjom sankcija.¹⁶¹ Tuženi je, međutim, podnio ustavnu tužbu njemačkom Saveznom

¹⁵³ Dijk P. van, i drugi, 2001, *Teorija i praksa Evropske Konvencije o ljudskim pravima*, Sarajevo, Muller, str. 21.

¹⁵⁴ Milosavljević, B., 2011, *Uvod u teoriju ustavnog prava*, Beograd, Pravni Fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Službeni glasnik Republike Srbije, str. 33.

¹⁵⁵ Fedtke, J., Dawn, O., 2007, *Human Rights and the Private Sphere Vol 1: A Comparative Study*, Routledge-Cavendish Taylor & Francis Group, London and New York, p. 5.

¹⁵⁶ Savezni ustavni sud SR Njemačke, *Lüth* BVerfGE, 7, 198, 15. januar 1958. godine.

¹⁵⁷ Omejec, J., 2016. Veliki njemački ustav i nepromjenjiva ustavna načela u praksi Saveznog ustavnog suda, *Zbornik „Pravo i pravda 2015“ Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, str. 9.

¹⁵⁸ Jedna producerska kuća, *Donnick-Film-Production*, GmbH i jedno preduzeće koje se bavi distribucijom filmova, *Herzog Film*.

¹⁵⁹ BVerfGE 7, prema prevodu u Muharemović, M., (ur), 2021, *Izabrane presude njemačkog Saveznog ustavnog suda*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo, str. 316.

¹⁶⁰ BVerfGE 7, u Muharemović, M., (ur), 2021, str. 316.

¹⁶¹ BVerfGE 7, u Muharemović, M., (ur), 2021, str. 317.

ustavnom sudu tvrdeći da je ovakvim postupanjem Zemaljski sud u Hamburgu kao organ javne vlasti povrijedio njegovu slobodu izražavanja.¹⁶²

Odlučujući po njegovoj ustavnoj tužbi, Savezni ustavni sud ju je usvojio i ukinuo presudu nižeg suda jer je smatrao da je povrijedila Lutovo pravo na slobodu izražavanja.¹⁶³ Sud je rezonovao da je prihvatanjem tužbenog zahtjeva kao osnovanog u konkretnom slučaju dovelo do toga da je javna vlast putem sudske presude ograničila pravo podnosioca ustavne tužbe na slobodu mišljenja i izražavanja.¹⁶⁴ Savezni ustavni sud je dalje naglasio da su ljudska prava prije svega odbrambena prava „građana u odnosu na državu“.¹⁶⁵ Međutim, Ustavom garantovana ljudska prava su, objašnjava to njemački Savezni ustavni sud, „objektivni sistem vrijednosti“ koji u svom središtu ima ljudska bića koja se slobodno razvijaju u društvenoj zajednici.¹⁶⁶ Taj sistem vrijednosti, zbog njegove važnosti koja mu se pridaje Ustavom, se odnosi na sve pravne oblasti, uključujući tu i privatno pravo.¹⁶⁷ Neki spor građanskopravne prirode je spor na koji se primjenjuju norme građanskog prava ali te norme se moraju tumačiti u svjetlu ovog objektivnog sistema vrijednosti.¹⁶⁸ Govoreći o konkretnom problemu, njemački Savezni ustavni sud je naglasio je “pravo na slobodno iznošenje mišljenja jedno od osnovnih ljudskih prava“ a koje je naročito značajno u demokratskom društvu jer obezbjeđuje „stalnu duhovnu raspravu“ koja je neodvojivi element državnog uređenja usmjerenog na slobodu i demokratiju.¹⁶⁹ Sud je smatrao da je niži sud kod procjene ponašanja podnosioca ustavne tužbe „previdio poseban značaj koje pravo na slobodno iznošenje mišljenja dobija kada dolazi u konflikt sa privatnim interesima drugih“¹⁷⁰ i ukinuo presudu zbog toga što niži sud nije uzeo u obzir ljudska prava garantovana ustavom prilikom donošenja svoje odluke.¹⁷¹

Dakle, koncept *Drittwirkung*, kako je primjenjen od strane njemačkog sudstva, posmatra ljudska prava ne samo kao sredstva za ispravljanje povreda počinjenih od strane države i njenih organa, nego kao sistem objektivnih vrijednosti koji se mora primjenjivati kroz

¹⁶² Navedeno prema Weir, T, Federal Constitutional Court (First Senate) 15 January 1958 BVerfGE 7, 198 (prevod na engleski), (<https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=51>, 22.01.2022).

¹⁶³ BVerfGE 7, u Muharemović, M., (ur), 2021, str. 316, 320.

¹⁶⁴ Abstract of the Federal Constitutional Court's Judgement of 15 January 1958 - 1 BvR 400/51 [CODICES],

¹⁶⁵ Weir, T, Federal Constitutional Court (First Senate) 15 January 1958 BVerfGE 7, 198.

¹⁶⁶ BVerfGE 7, 198, para. 1., Muharemović, M., (ur), 2021, str. 316.

¹⁶⁷ BVerfGE 7, 198, paras. 1, 2, Muharemović, M., (ur), 2021, str. 316.

¹⁶⁸ Navedeno prema Abstract of the Federal Constitutional Court's Judgement of 15 January 1958 - 1 BvR 400/51 [CODICES], (https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1958/01/rs19580115_1_bvr040051en.html, 14.05.2022).

¹⁶⁹ BVerfGE 7, 198, prema Muharemović, M., (ur), 2021, p. 319.

¹⁷⁰ BVerfGE 7, 198, prema Muharemović, M., (ur), 2021, p. 320.

¹⁷¹ *Ibid.*

cjelokupan pravni sistem, tako da se ove vrijednosti imaju primjenjivati i u privatnopravnim odnosima.¹⁷²

2.1.1 Direktni i indirektni *Drittwirkung*

Van Dijk (*Dijk*) i drugi objašnjavajući pojam *Drittwirkung* u domenu u kojem je vezan za EKLJP, naglašavaju da postoje dva osnovna značenja ovog pojma. Prema jednom značenju, odredbe o ljudskim pravima se odnose i privatnopravne odnose među pojedincima, a ne samo na odnose između pojedinaca i javnih vlasti.¹⁷³ Prema drugom značenju, pojam *Drittwirkung* podrazumijeva mogućnost da jedno privatno lice sprovede odnosno utuži svoja prava protiv drugog privatnog lica putem bilo kog postupka.¹⁷⁴ Tako razlikujemo i dva osnovna tipa ovog pojma.

Prvi je direktni *Drittwirkung* koji podrazumijeva da jedno privatno lice protiv drugog privatnog lica može podnijeti tužbu radi zaštite međunarodnih ili ustavnih normi o ljudskim pravima. Drugi tip *Drittwirkunga* je indirektni, koji podrazumijeva da norme o ljudskim pravima djeluju i na privatnopravne odnose. Međutim, kod indirektnog *Drittwirkunga* ne postoji mogućnost pokretanja postupka protiv privatnog lica kao što je korporacija nego protiv države. Ipak, odsustvo ove mogućnosti ne lišava normu njenog horizontalnog efekta, nego znači da se zaštita ostvaruje posredno kroz odgovornost države.¹⁷⁵

Novak i Januževski (*Januzewski*) objašnjavaju kako je međunarodno pravo ograničeno da reguliše ponašanja nedržavnih aktera kroz indirektnu horizontalnu obavezu zahtijevajući od države da djeluje putem zakonodavstva ili drugih odgovarajućih mjera.¹⁷⁶ Na taj način putem nacionalnog prava nedržavnim akterima se nameću direktne obaveze u pogledu ljudskih prava.¹⁷⁷

Bez obzira o kom se tipu *Drittwirkunga* radi, u oba slučaja nedržavni akteri moraju da poštuju norme o ljudskim pravima nezavisno od toga da li se zaštita tih prava ostvaruje direktno u postupku protiv privatnih lica ili indirektno povodom postupka koji se pokreće zbog radnji ili propuštanja državnih organa ili države.¹⁷⁸

¹⁷² Cherednychenko, O.O., 2007. Fundamental rights and private law: A relationship of subordination or complementarity?, *Utrecht Law Review*, 3(2), .1–25, p. 4.

¹⁷³ Dijk, P. van, i dr., 2001, str. 21.

¹⁷⁴ Dijk, P. van, i dr., 2001, str. 21.

¹⁷⁵ López-Latorre, A., 2020, p. 69.

¹⁷⁶ Nowak, M., Januževski, K.M., Non-State Actors and Human Rights u: Noortmann, M., *et. al.*, (eds.), 2015, *Non-State Actors in International Law*, London, Hart Publishing, p. 141.

¹⁷⁷ Lane, L., 2018, p. 26.

¹⁷⁸ López-Latorre, A., 2020, pp. 69-70.

3. ZAKLJUČAK

Multinacionalne korporacije predstavljaju značajne aktere na međunarodnoj sceni, kako zbog njihove ekonomske moći tako i zbog njihove sposobnosti nadržavanja pravnog sistema jedne države te uopšte njihovog egzistiranja i funkcionisanja nezavisno od pravnih sistema pojedinih država. O značaju ovih tvorevina na međunarodnoj sceni postoji visok stepen saglasnosti. Međutim, ovaj visok stepen saglasnosti, nije praćen sa visokim stepenom usaglašenosti o postojanju ili nepostojanju njihovog međunarodnog subjektiviteta.

Teorijska shvatanja o međunarodnom subjektivitetu TNK kreću se od onih koji pod subjektima međunarodnog prava prepoznaju samo države a svim drugim tvorevinama odriču postojanje bilo kakvog međunarodnog subjektiviteta i svode ih na proste objekte prava, preko onih kojima se ublažava ovoj rigidni stav kroz uočavanje mogućnosti da države priznaju postojanje međunarodnog subjektiviteta drugim tvorevinama. Zatim, uočavamo ona shvatanja koja zagovaraju ideju da su ljudska bića osnovni subjekti međunarodnog prava. Pored navedenog, postoje i teorijska shvatanja koja pod subjektom međunarodnog prava podrazumijevaju sva lica kojima međunarodno pravo nameće obaveze i prava. Konačno, uočavaju se i shvatanja kojima se naglašava bespotrebnost debate o subjektima ili objektima međunarodnog prava i zagovaraju potrebu za sagledavanjem participativne uloge pojedinih aktera na međunarodnoj sceni.

Ukoliko međunarodni subjektivitet shvatimo kao sposobnost jednog lica da bude nosilac prava i obaveze u međunarodnom pravu odnosno posjeduje pravnu sposobnost, sklapa pravne poslove odnosno posjeduje poslovnu sposobnost, te zahtijeva izvršenje svojih prava pred međunarodnim tijelima (procesna sposobnost), kao i da trpi posljedice zbog kršenja obaveza (deliktna sposobnost), ili koji na neki drugi način utiče na stvaranje međunarodnog prava, utoliko onda shvatanja prema kojima samo države, a nikako i drugi subjekti kao što su TNK, imaju svojstvo subjekata međunarodnog prava, teško da mogu da se održe. Naime, međunarodni ugovori kao što su Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu nastalu naftnim zagađenjem ili Međunarodna konvencija o građanskoj odgovornosti za štetu nastalu od aktivnosti opasnih po životnu okolinu nameću direktne obaveze kompanijama. Članom 1 Protokola 1 uz EKLJP pravnim licima, te tako i korporacijama, se garantuje pravo na zaštitu imovine a ESLJP prepoznaje korporacije kao nosioce niza drugih pojedinih prava iz EKLJP. Stoga se, u postupku pred ESLJP korporacijama ne samo da priznaje procesna sposobnost da traže zaštitu prava na imovinu nego ta sposobnost postoji i u pogledu drugih prava iz EKLJP. Pored navedenog, TNK mogu podnositi zahtjeve mehanizmima za rješavanje

sporova između investitora i država prema normama međunarodnog investicionog prava. Nedavna praksa ovih mehanizama sugerira da ovi tribunali uzimaju u obzir i ponašanje kompanija u pogledu ljudskih prava. Pored navedenog, kroz učesće u međunarodnim delegacijama, ili multilateralnim mehanizmima kao što onaj koji je uspostavljen u okviru Međunarodne organizacije rada,¹⁷⁹ korporacije iznošenjem svojih argumenata na određen način utiču na stvaranje međunarodnopravnih pravila.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da TNK imaju određeni ograničeni međunarodni subjektivitet,¹⁸⁰ jer one posjeduju određen krug međunarodno priznatih prava, i obaveza, dakle imaju pravnu sposobnost. Pored toga posjeduju i poslovnu sposobnost kao i procesnu sposobnost odnosno *ius standi* pred pojedinim međunarodnim mehanizmima za rješavanje sporova pred kojima mogu tražiti zaštitu svojih prava ali, u za sada ograničenom broju slučajeva, i odgovarati zbog kršenja obaveza.

U kontekstu obaveza prema ljudskim pravima, zbog spleta istorijskih okolnosti ljudska prava pobrojana u UDLJP, koja se obraća ne samo državama, nego i svakom organu društva, svoju pravnu obaveznost na međunarodnom nivou su stekla kroz razvoj međunarodnog prava o ljudskim pravima. Međunarodno pravo o ljudskim pravima primarno se razvilo kroz međunarodne ugovora o ljudskim pravima zaključene između država.¹⁸¹ Ugovori o ljudskim pravima ne predviđaju mogućnost da se zbog povreda ljudskih prava pokrene postupak protiv TNK, pred međunarodnim sudskim ili kvazisudskim tijelima. Međutim, odsustvo ovog mehanizma za sprovođenje međunarodnog prava o ljudskim pravima na međunarodnom nivou ne znači automatski da TNK nemaju nikakve dužnosti prema ljudskim pravima garantovanim međunarodnim pravom.

Naime, u pogledu pravne prirode ljudskih prava potrebno je razlikovati materijalni od proceduralnog aspekta ljudskih prava. Pod materijalnim aspektom ljudskih prava podrazumijevam njihovu suštinu, odnosno onu vrijednost koja se određenim pravom garantuje, na primjer, život, sloboda vjeroispovjest, obrazovanje, rad. Pod proceduralnim aspektom nekog ljudskog prava podrazumijevam mogućnosti za njegovo ostvarivanje ili zaštitu putem nekog sudskog ili kvazisudskog postupka. Kao što Raz (*Ratz*) ističe, često se smatra da je određivanje samog prava dovoljno da garantuje samo to pravo.¹⁸² Međutim svakom pravu pa i ljudskom

¹⁷⁹ O ovoj organizaciji vid. više u Poglavlju II.

¹⁸⁰ Clapham, A, 2006, p. 77.

¹⁸¹ Bernaz, N, 2017, eBook.

¹⁸² Raz, J., 2009, *Human Rights in Emerging World Order*, 1 *Transnational Legal Theory*, p. 37 citiran u Hazenberg, J. L.J., 2016, *Transnational Corporations and Human Rights Duties: Perfect and Imperfect*, *Human Rights Review*, p. 482.

pravu odgovara određena obaveza. Kako „prava prethode obavezama zato ne postoji zatvorena lista obaveza prema jednom pravu“¹⁸³ tako ne postoji ni zatvorena lista nosilaca odnosno adresata obaveze prema ljudskim pravima. Isto objašnjava i Beširević, pozivajući se na Raza, da individualnim pravima ne korespondiraju samo različite obaveze već i različiti nosioci dužnosti u odnosu na ispunjavanje tih obaveza.¹⁸⁴

Ukoliko na ovaj način posmatramo prirodu ljudskih prava, utoliko onda svako pa i korporacije mogu imati određene određene dužnosti u pogledu bilo kog ljudskog prava, naravno sve u zavisnosti od konkretnih okolnosti slučaja.

Međunarodno pravo o ljudskim pravima, ipak izoluje samo državu kao primarnog nosioca obaveza. Međutim, ne postoji ništa u pravnoj teoriji što bi isključilo ostale aktere, pa tako i TNK da budu nosioci obaveza prema međunarodnom pravu pa tako i prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima. Kako je već napomenuto, pojedinim međunarodnim ugovorima kompanije su imenovane kao neposredni nosioci obaveza.¹⁸⁵ Uz to, izolovanje države je proceduralnog karaktera, i to u pogledu onih prava koja su prema Razu pravno priznata, a ne pravno stvorena prava.¹⁸⁶ Stoga bi i svakom ljudskom pravu odgovarala određena dužnost od strane bilo kog aktera, uključujući tu i korporacije. U skladu sa ovim razmišljanjima TNK ne samo da treba da se suzdrže od kršenja ljudskih prava nego da, pod određenim uslovima, treba i da stvaraju uslove radi materijalizovanja ljudskih prava.¹⁸⁷

Ipak mogućnost za prinudno ostvarenje ljudskih prava protiv TNK putem postupka na međunarodnom nivou nije predviđena. Sprovođenje ovih materijalnih aspekata međunarodno priznatih ljudskih prava se ostvaruje kroz postupke predviđene unutrašnjim pravom ili kroz pokretanje postupaka na međunarodnom nivou ali protiv država. Međutim, nemogućnost pokretanja postupaka zbog kršenja ljudskih prava protiv TNK na međunarodnom nivou ne oduzima im karakter subjekta međunarodnog prava, niti pak umanjuje njihove dužnosti u pogledu ljudskih prava. Naravno, shvatanje da sva međunarodno priznata prava obavezuju korporacije treba uzeti sa dozom opreznosti, jer zahtjeva pažljivo čitanje postojećih međunarodnih instrumenta o ljudskim pravima, u cilju određivanja koje specifične obaveze su primjenjive na korporacije.¹⁸⁸

¹⁸³ Raz, J., 1986, *The Morality of Freedom*, Chicago, Clarendon Press, p. 171, citiran u Beširević V., 2018, str. 36.

¹⁸⁴ Beširević, 2018, str. 37.

¹⁸⁵ 1969 (1992) International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage (CLC), član III.

¹⁸⁶ Raz, J., 2009, p. 34. Ljudska prava su upravo pravno priznata prava a ne stvorena nekim državnim aktom, jer pripadaju svakom ljudskom biću od trenutka njegovog rođenja.

¹⁸⁷ Beširević, 2018, p. 37, referirajući na Bilchitz, D, 2010, *Do Corporations Have Positive Fundamental Rights Obligations? Theoria*, 125, pp. 1-35

¹⁸⁸ López-Latorre, A., 2020,

Stoga ne samo da ne postoje nikakve teorijske pretpostavke koje sprečavaju da se TNK putem međunarodnog ugovora i eksplicitno obavežu na poštovanje ljudskih prava, nego za tim eksplicitnim određivanjem obaveza TNK u pogledu ljudskih prava postoji i potreba. Naime, dok, sa jedne strane, TNK mogu tražiti zaštitu svojih prava pred međunarodnim tijelima, s druge se protiv TNK ne može pokrenuti postupak pred međunarodnim tijelom zbog povreda ljudskih prava. To jasno ukazuje na praznine u normiranju obaveza TNK u pogledu ljudskih prava. Naravno, eksplicitno uspostavljanje direktnih obaveza TNK u pogledu ljudskih prava TNK, ne znači da one treba da imaju iste dužnosti u ovom pogledu kao i države, jer njihove društvene uloge i dužnosti prema zajednici su drugačije. Ipak, kao što ćemo vidjeti u narednom poglavlju, eksplicitno obavezivanje TNK u pogledu ljudskih prava putem međunarodnih instrumenata je skopčano sa mnogim praktičnim preprekama uključujući tu i sporenje oko njihovog međunarodnog pravnog subjektiviteta. U nastojanju da se reguliše pitanje položaja TNK na međunarodnom nivou kao i njihovog ponašanja u pogledu ljudskih prava dovelo je do razvoja i usvajanja raznih dokumenata i inicijativa, koje su predmet proučavanja sljedećeg poglavlja.

POGLAVLJE II: MEĐUNARODNO REGULISANJE PONAŠANJA TNK U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA

S obzirom da međunarodni ugovori o ljudskim pravima, u načelu, nameću direktno obaveze državama, pravila u pogledu ljudskih prava koja se direktno odnose na TNK ili druge privredne subjekte sadržana su u mnogobrojnim deklaracijama, rezolucijama i sličnim dokumentima takozvanog mekog prava.

Osnovna svrha ovog poglavlja je da predstavi i analizira najvažnije instrumente i inicijative usmjerene na regulisanje ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava. U nastojanju da postigne svoju svrhu ovo poglavlje je podijeljeno na osam sekcija. U prvoj sekciji daju se osnovne napomene o pojmu i funkcijama mekog prava u kontekstu međunarodnog normiranja ljudskih prava. Poglavlje uzima u obzir značajnu ulogu koje međunarodne organizacije vrše na institucionalizaciji međunarodnog prava kroz njihovo normativno djelovanje uključujući tu i putem dokumenta mekog prava.¹⁸⁹ Stoga su naredne četiri sekcije posvećene analizi relevantnih instrumenata mekog prava nastalih pod kriljem UN, Međunarodne organizacije rada (MOR), Savjeta Evrope (SE), i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD). U šestoj sekciji

¹⁸⁹ Vid.: Engström, V., 2022, Rights in the Mandate and Work of International Organisations, *The International Journal of Human Rights*, pp., 1-11, Lorion, S., 2019, *The institutional turn of international human rights law and its reception by state administrations in developing countries*, PhD Thesis, University of Copenhagen and Danish Institute for Human Rights, pp. 42-43, 100-103.

se ukazuje na prednosti i nedostatke regulisanja ove oblasti putem instrumenata mekog prava. Sedma sekcija nudi kratak osvrt na proces stvaranja pravno obavezujućeg instrumenta o TNK i drugim poslovnim subjektima u oblasti ljudskih prava. U osmoj sekciji se sumiraju zapažanja navedena u prethodnim dijelovima poglavlja i ukazuje na osnovna pitanja kojima se usmjerava dalji tok istraživanja.

1. MEKO PRAVO: POJAMI I FUNKCIJE U KONTEKSTU ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

Normiranje ljudskih prava na međunarodnom nivou se često vrši i putem široke lepeze instrumenta kao što su rezolucije, deklaracije, preporuke, smjernice, kodeksi ponašanja, ili model zakoni, koje se uobičajeno označavaju terminom „meko pravo“ (*soft-law, droit souple, unverbindliches Recht*).¹⁹⁰

S obzirom da je eksplicitno regulisanje ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava na međunarodnom nivou za sada normirano instrumentima mekog prava, neophodno je da se daju osnovne napomene o pojmu mekog prava i klasifikaciji teorijskih pravaca o shvatanju ovog pojma. Pored toga, ukazuje se na kategorizaciju osnovnih funkcija mekog prava. Zatim se pojašnjavaju argumenti koji se daju u prilog korištenja mekog prava u kontekstu zaštite ljudskih prava kao i oni argumenti kojima se kritikuje oslanjanje na instrumente mekog prava u ovom kontekstu.

1.1. POJAM I FUNKCIJE MEKOG PRAVA

Iako je upotreba mekog prava prisutna u raznim oblastima međunarodnog ali i unutrašnjeg prava, a njegovim proučavanjem bave se mnogi autori, ne postoji opšte prihvaćena definicija ovog pojma.¹⁹¹ Šelton (*Shelton*) posmatra meko prava radije kao društvenu nego pravnu normu¹⁹². Avramović¹⁹³, parafrazirajući Gersena (*Gersen*) i Poznera (*Posner*),¹⁹⁴

¹⁹⁰ Ugledni britanski pravnik, svojevremeno sudija Međunarodnog suda pravde i prvi predsjednik Evropskog suda za ljudska prava Lord Arnold D. Mcknair (*Arnold D. Mcknair*) označava se kao tvorac izraza *soft law*, vid.: Cárdenas Castañeda, F. A., 2013, A call for rethinking the sources of international law: soft law and the other side of the coin, *Anuario Mexicano de Derecho Internacional*, Volume 13, 355-403, p. 373.

¹⁹¹ Cerone, J., A taxonomy of soft law u: Gammeltoft-Hansen, T., et al. (eds.), 2016, *Tracing the Roles of Soft Law in Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, p. 15.

¹⁹² Shelton, D. L., 2008, *Soft Law*, Handbook of International Law, Routledge Press; GWU Legal Studies Research Paper No. 322; GWU Law School Public Law Research Paper No. 322. (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1003387>, 21.02.2018.), p. 3.

¹⁹³ Avramović D., 2011 „Omekšavanjem prava“ ka međunarodnoj vladavini prava, *Srpska politička misao*, br. 2/2011 god.18, vol 32, str. 263-288.

¹⁹⁴ Gersen, J. E., Posner, E. A., 2008, *Soft Law*. *Stanford Law Review*, Forthcoming; U of Chicago, Public Law and Legal Theory Working Paper No. 213. (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1113537>, 22.02.2018).

opisuje meko pravo kao “preporuke, i formalno neobavezujuće norme, koje ne nastaju kroz uobičajene, propisane procedure koje se koriste za donošenje pravnih normi.”¹⁹⁵ Međutim, ova pravila “vrše snažan uticaj kako na (pre svega unutrašnje), zakonodavstvo tako i javno mnjenje”, objašnjava dalje ovaj autor.¹⁹⁶ Pojedni autori, upozoravaju da naziv međunarodni ugovor ne mora automatski ukazivati i na postojanje klasičnog tvrdog prava, bez obzira što je taj međunarodni ugovor usvojen i stupio na snagu u skladu sa propisanom procedurom, nego može predstavljati kamuflirano meko pravo.¹⁹⁷

Damato (*D'Amato*), upoređujući „tvrdog“ pravo sa „mekim“ pravom na, kako kaže, mikronivou, objašnjava u pozitivističkom duhu da jedna jedinica mekog prava sadrži samo pravilo (normu) dok jedna jedinica tvrdog prava, sadrži normu plus element prinude.¹⁹⁸ Primjenjujući ovo razmišljanje na shvatanje da jedna pravna norma ima dva osnovna djela, odnosno dispoziciju i sankciju. Norma mekog prava bi bila jedna imperfektna norma, norma koja ima dispoziciju ali kojoj nedostaje sankcija.

Mnoštvo različitih mišljenja o pojmu i pravnoj prirodi mekog prava iznjedrilo je određene klasifikacije doktrinarnih shvatanja ovog pojma. Tako Polak (*Pollack*) i Šafer (*Shaffer*) razlikuju tri škole mekog prava: pozitivističku, racionalističku i konstruktivističku¹⁹⁹. Pozitivisti, mekom pravu odriču svojstvo prava, jer isto ne stvara obaveze²⁰⁰. Tako Klappers (*Klabbers*) objašnjava da pravo ne može biti manje ili više obavezujuće tako da je konstrukcija mekog prava logički neispravna²⁰¹. Racionalisti ukazuju na korisnost i koegzistenciju mekog i klasičnog „tvrdog“ prava,²⁰² apostrofirajući da uporedno funkcionisanje ova dva prava omogućava državama da biraju rješenje koje im u datom trenutku više odgovara.²⁰³ Konstruktivisti, pak, ističu prednosti mekog prava naglašavajući da se upotrebom instrumenata mekog prava mogu postići bolji rezultati nego oslanjanjem isključivo na instrumente „tvrdog“

¹⁹⁵ Avramović, D., 2011., str. 273.

¹⁹⁶ Avramović, D., 2011., str. 273.

¹⁹⁷ Alkan Olsson, I., 2013, Four competing approaches to international soft law, *Scandinavian Studies in Law*, No. 58, pp. 181-183.

¹⁹⁸ D'Amato, A., 2008, International Soft Law, Hard Law, and Coherence, *Northwestern Public Law Research Paper No. 08-01.*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1103915> 22.02.2018), p. 9.

¹⁹⁹ Shaffer, G. C., Pollack, M. A., 2010, Hard vs. Soft Law: Alternatives, Complements, and Antagonists in International Governance, *Minnesota Law Review*, p. 707.

²⁰⁰ Shaffer, G. C., Pollack, M. A., 2010, p. 713.

²⁰¹ Klappers, J., 1996, The Redundancy of Soft Law, 65 *Nordic Journal of International Law*, citirano u Shaffer, G. C., Pollack, M. A., 2010, pp. 712-713.

²⁰² Avramović, D., str. 275.

²⁰³ Avramović, D., str. 275.

prava.²⁰⁴ Ovi autori se u svojim promišljanjima fokusiraju na efikasnost nekog pravnog instrumenta a ne na njegovu formalnu obaveznost.²⁰⁵

Uprkos mnoštvu neusaglašenih shvatanja ili definicija mekog prava, jasno je da ono ima višestruki praktični značaj.²⁰⁶ Stoga se javljaju i pokušaji kategorizacije funkcija ovog prava. Govoreći o međunarodnom pravu, Gammeltoft-Hansen (*Gammeltoft-Hansen*), Lagut (*Lagoutte*) i Seron (*Cerone*) slikovito objašnjavaju da u svijetu međunarodnog prava postoji jedno carstvo mekog prava gdje se može uočiti kako ono oblikuje sadržaj međunarodnog prava na više načina.²⁰⁷ Tako ono prije svega utiče na stvaranje prava, zatim ono služi kao sredstvo pomoću kojeg se tumače norme „tvrdog“ prava. Konačno, meko pravo pomaže implementaciji međunarodnog prava.²⁰⁸ Peters (*Peters*) i Pagoto (*Pagoto*) razlikuju tri osnovne funkcije mekog prava: „predpravne“, „para-pravne“ i „dodatno-pravne“ funkcije mekog prava.²⁰⁹

Meko pravo često predstavlja prethodnicu „tvrdom“ pravu. Ono predstavlja ona pravila iz kojih se pod određenim uslovima razvija, odnosno nastaje klasično pravo. Izrazi koje nalazimo kod autora koji dolaze sa francuskog govornog područja često sugerišu da se pojam mekog prava odnosi na pravo koje je u nastajanju. Tako Rigo (*Rigaux*) koristi izraz „*droit assurdi*“ (nezrelo pravo).²¹⁰ Dipi (*Dupuy*) katkad upotrebljava izraz *droit vert* (zeleno pravo)²¹¹ što kako to Chatzistavrou (*Chatzistavrou*) objašnjava, upućuje na mogućnost prema kojoj meko pravo može pogodovati razvoju klasičnog prava.²¹²

U međunarodnom pravu možemo primjetiti da dokumenti mekog prava, kao što su rezolucije, deklaracije, smjernice, često prethode stvaranju obavezujućih pravnih akata, odnosno međunarodnih ugovora. Tako su iz UDLJP, neposredno proizišli međunarodni ugovori o ljudskim pravima kao što su MPGP ili Međunarodni Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (MPESK).²¹³

²⁰⁴ Nikolić, M., 2017, The Role of Soft Law in the Convergence of Pension Policies of EU Member States, *Facta Universitatis, Series: Law and Politics* Vol. 15, No 3, pp. 201 - 210 (<https://doi.org/10.22190/FULP1703201N>), p. 203.

²⁰⁵ Avramović, D., .str. 276.

²⁰⁶ Nikolić, M., p. 203.

²⁰⁷ Gammeltoft-Hansen, T., *et al.*, 2016, p.1.

²⁰⁸ Gammeltoft-Hansen, T., *et al* 2016, pp 6-8.

²⁰⁹ Peters A., Pagoto I., 2006; Soft Law as a New Mode of Governance: A Legal Perspective, ([https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1668531&rec=1&srcabs=1876508&alg=7&pos=](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1668531&rec=1&srcabs=1876508&alg=7&pos=,), 15.22.2017), pp. 22-24.

²¹⁰ Chatzistavrou F., 2005, L'usage du *soft law* dans le système juridique international et ses implications sémantiques et pratiques sur la notion de règle de droit, *Le Portique* [En ligne], (<http://journals.openedition.org/leportique/591>), 15.12. 2017). p 3.

²¹¹ Dupuy R. J. 1973, “La technique de l'accord mixte utilisée par les Communautés européennes”, *Annuaire de l'Institut de droit international*, p. 259, kako je citirano u Chatzistavrou F., 2005, p. 3.

²¹² Chatzistavrou F., 2005, p. 3.

²¹³ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N.GAOR Supp. (No. 16) at 49, UN. Doc. A/6316 (16 December 1966), 993 U.N.T.S. 3, entered into force Jan. 3, 1976. Usvojen

Takođe se tvrdi da meko pravo pogoduje stvaranju međunarodnog običaja. Besson (*Besson*) objašnjava kako pravno neobavezujuće rezolucije Generalne skupštine UN, kao “pravno posredujuće tvorevine” mogu biti „dokaz“ kako objektivnog elementa međunarodnog običaja odnosno postojanja prakse država tako i subjektivnog elementa, da je ta praksa prihvaćena kao pravo, (*opinio juris*) na osnovu čega se onda može podržati razvitak neke običajne norme.²¹⁴

Ova tendencija prerastanja mekog prava u klasično tvrdo pravo²¹⁵ čini ga pogodnim sredstvom za regulisanje onih odnosa za koje ne postoji spremnost subjekata međunarodnog prava da usvoje jedan pravno obavezujući instrument, ili kada se očekuje da će usaglašavanje oko teksta ugovora ili njegovo stupanje na snagu oduzeti suviše vremena. U tom smislu, meko pravo služi kao pogodan alat za popunjavanje pravnih praznina, odnosno za normiranje onih oblasti koje nisu regulisane klasičnim pravom. Tada se meko pravo pojavljuje kao „parapravo“.

Stoga je meko pravo postalo naročito popularno u oblasti međunarodnog prava, jer se njime ne utiče, npr. na suverenitet država, ne zahtijeva se od država da instrument mekog prava ratifikuju, a ono se pokazuje kao fleksibilna forma regulisanja međunarodnih odnosa koja omogućuje učešće šireg kruga subjekata.²¹⁶ Sveprisutnije oslanjanje na meko pravo je primjetno i u unutrašnjem pravu.²¹⁷ Ono se tako pokazuje kao koristan instrument za regulisanje odnosa u složenim državama. Tako npr. u BiH, Pravilima o zaštiti žrtava trgovine ljudima i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana BiH,²¹⁸ prevaziđena su postojeća administrativna razgraničenja, te na jedinstven način utvrđeni principi koji se odnose na postupak identifikacije, organizaciju zaštite i pomoći, primarnu i sekundarnu prevenciju i ostale aktivnosti u vezi sa zaštitom i pružanjem pomoći žrtvama trgovine ljudima.

Važna funkcija mekog prava ogleda se njegovoj sposobnosti da posluži kao instrument pomoću kojeg se tumači klasično pravo. U međunarodnom pravu brojni su primjeri korištenja normi „mekog“ prava za tumačenje odredbi međunarodnih ugovora. Tako, npr. u oblasti prava

Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine 16. decembra 1966. godine. Stupio na snagu 3. januara 1976. godine, *Sl. list SFRJ- Međunarodni Ugovori*, br.7/71.

²¹⁴ Besson, S., *Theorising the Sources of International Law*, u: Besson, S., Tasioulas, John, (eds.), 2010, *The Philosophy of International Law*, Oxford, p. 170, kako je citirano u Jovanović, M., 2014, *Preispitivanje pojma međunarodnog prava – o metodološkim aspektima*, *Revus* [Online], 22 | 2014, (10 June 2018), str. 138.

²¹⁵ Avramović, D., str. 273.

²¹⁶ Vidjeti Trubek, D. *et. al.*, 2005, ‘Soft Law,’ ‘Hard Law,’ and European Integration: Toward a Theory of Hybridity, *Wisconsin Legal Studies Research Paper*, No.1002, pp. 11-12, i upute na mnogobrojne druge izvore.

²¹⁷ Vidjeti Gajin, S., 2011,2012, *Ljudska prava, Pravno-sistemski okvir*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, fusnota 528, str. 213.

²¹⁸ *Sl. glasnik BiH*, br. 66/07.

djeteta, putem raznih smjernica, pravila, model zakona²¹⁹ nastoji se tumačiti ili pomoći tumačenju pojedinih odredbi Konvencije o pravima djeteta.²²⁰ Međunarodne sudske i kvazisudske instance često se oslanjaju na instrumente mekog prava.²²¹ U unutrašnjem pravu raznim uputstvima ili standardima postupanja se dodatno pojašnjavaju odredbe klasičnog prava²²² čime se postiže „dodatnopravna“ funkcija mekog prava.

Navedene funkcije mekog prava u kontekstu zaštite ljudskih prava mogu se istaći kao prednosti. Sa druge strane, u poređenju sa klasičnim tvrdim pravom, za pravila uspostavljena instrumentima mekog prava se tvrdi da nisu dovoljno kredibilna jer ne uspostavljaju jasne obaveze adresata niti uspostavljaju jasne mehanizme za njihovu interpretaciju.²²³ O prednostima i nedostacima korištenja mekog prava u pogledu regulisanja odgovornosti transnacionalnih korporacija u pogledu ljudskih prava biće više riječi nakon upoznavanja sa odredbama instrumenata mekog prava usvojenih u ovoj oblasti.

2. DOKUMENTI MEKOG PRAVA UJEDINJENIH NACIJA²²⁴

Promociji i poštovanju ljudskih prava UN daju značajno mjesto od samog njihovog osnivanja. Povelja UN postavlja kao jedan od glavnih ciljeva ove svjetske organizacije “... unapređivanje i podsticanje poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve bez obzira na

²¹⁹ Vidjeti npr. Smjernice Ujedinjenih nacija o pravosuđu u stvarima koje uključuju djecu žrtve i svjedoke krivičnih djela – *Guidelines on Justice in Matters Involving Child Victims and Witnesses of Crime*, UN doc. E/RES/2005/20, (22 July 2005).

²²⁰ Convention on the Rights of the Child, UN doc. A/RES/44/25, (20 November 1989).

²²¹ Kao primjer može poslužiti predmet pred ESLJP, *Opuz protiv Turske* (ECtHR, *Opuz v. Turkey*, no. 33401/02, Judgment of 9 June 2009). U ovom predmetu, podnositeljka predstavke je tvrdila da je Turska prekršila Evropsku konvenciju o ljudskim pravima zato što nije zaštitila život njene majke, koju je ubio suprug podnositeljke predstavke, kao i da su se lokalne vlasti nemarno ponašali prema navodima o dugotrajnom nasilju i nanošenju povreda i prijetnjama smrću koje je podnositeljka predstavke trpila. U ovoj presudi EKLJP je ispitao da li su turske vlasti pokazale dužnu pažnju u zaštiti prava na život majke podnositeljke predstavke i utvrdio da vlasti nisu ispunile svoju pozitivnu obavezu da zaštite pravo na život, zbog, između ostalog, propusta da izdaju zabranu kontaktiranja ili približavanja majci podnositeljke predstavke kako je to predviđeno jednim instrumentom mekog prava odnosno Preporukom Rec(2002)5 od 30. aprila 2002. o zaštiti žena od nasilja, Komiteta ministara Savjeta Evrope (vid.: ECtHR, *Opuz v. Turkey*, paras. 148 -149). Pored navedenog, može se naglasiti da se ESLJP vrlo često poziva na standarde i shvatanja usvojena od strane Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovječnih ili ponižavajućih postupaka ili kazni (Committee for the Prevention of Torture – CPT) prilikom odlučivanja u predmetima koji se odnose na tretman zatvorenika i pritvorenika. Vid. npr. ECtHR, *Muršić v. Croatia* [GC], no. 7334/13, Judgment of 20 October 2016., ili ECtHR, *Gjini v. Serbia*, no. 1128/16, Judgment of 15 January 2019.

²²² Na primjer “Standardi u sprovođenju mjera zaštite svjedoka pred sudovima BiH” koje je usvojio Visoki sudski i tužilački savjet BiH detaljnije objašnjavaju odredbe zakonodavstva o zaštiti svjedoka u krivičnom postupku.

²²³ Shaffer, G.C., i Pollack, M.A., pp. 717-719.

²²⁴ Ovaj dio disertacije u velikoj mjeri je zasnovan na ranije objavljenom članku, Topić, B., 2020, Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima: Značajan pokušaj rješavanja pitanja korporativnih kršenja ljudskih prava, *Pravni zapisi (X) 1*, str. 254-291., i predstavlja njegovu izmjenjenu i proširenu verziju.

rasu, pol, jezik ili vjeru”.²²⁵ U decembru 1948. godine, Generalna skupština UN usvojila je UDLJP, kao “zajednički standard koji treba da postignu svi narodi”, kojom se poziva svaki „organ društva“ pa tako i poslovni subjekti kao što su korporacije da poštuju ljudska prava.

2.1. KODEKS PONAŠANJA ZA TRANSNACIONALNE KORPORACIJE

Pitanjem regulisanja ponašanja TNK uvršteno je na agendu UN tokom sedamdestih godina dvadesetog vijeka. Nekoliko faktora je doprinijelo ovom razvoju stvari. Nabrojmo samo neke od njih. Prvo, broj TNK je porastao od kraja Drugog svjetskog rata. Drugo, postalo je primjetno da TNK koriste svoju ekonomsku moć kako bi se miješale u unutrašnje stvari pojedinih država. Tako je, na primjer, u govoru iz novembra 1972. godine čileanski predsjednik Alljende (*Allende*) optužio multinacionalnu korporaciju ITT (*International Telephone and Telegraph*) da je svojim djelovanjem pokušavala smjeniti vlast u Čileu.²²⁶ Treće, u isto vrijeme mnoge zemlje u razvoju su izvršile nacionalizaciju kompanija i drugih interesa zapadnjačkog kapitala.²²⁷

Svi ovi faktori su uticali na Ekonomski i socijalni savet UN da 1973. godine zatraži od Generalnog sekretara UN da imenuje Grupu eminentnih lica (*Group of Eminent Persons*) sa mandatom da prouče aktivnosti i prirodu TNK i njihov uticaj na razvoj.²²⁸ Nakon što je navedena grupa izradila svoj Izvještaj, formirana je, u toku 1974. godine, Komisija UN za transnacionalne korporacije (Komisija) sa zadatkom da izradi Međunarodni kodeks ponašanja za transnacionalne korporacije.²²⁹ Ovu inicijativu su pratili izrazito suprotstavljeni stavovi između zemalja u razvoju, odnosno onih koje danas nazivamo „države globalnog juga“, i razvijenih zemalja, „država globalnog sjevera“, o sadržaju pravila o ponašanju TNK.²³⁰ Naime, tokom sedamdesetih godina dvadesetog vijeka razvijene zemlje su insistirale na tome da se navedeni kodeks bavi prevashodno pitanjima zaštite TNK i stvaranjem povoljne klime za

²²⁵ Charter of the United Nations, June 26, 1945, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevens 1153, entered into force Oct. 24, 1945 – Povelja Ujedinjenih nacija 26 jun 1945, 59 Stat. 1031, T.S. No. 993, 3 Bevens 1153, stupila na snagu 24. oktobra 1945, član 1. stav 3.

²²⁶ Weilert, K., *Taming the Untamable?*, *Transnational Corporations in United Nations Law and Practice* u: Bogdandy, A. von, Wolfrum, R., (eds.), 2010, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Vol. 14, 335-506. p. 462.

²²⁷ Bernaz, N., 2017, eBook.

²²⁸ Weilert, K., 2010, p. 462 i Muhvić, D., 2016, *Međunarodna konvencija za transnacionalne korporacije: budući dodatak sustavu zaštite ljudskih prava ujedinjenih naroda?*. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol.66, No. 6.c, str. 833.

²²⁹ Murphy, S., 2005, *Taking multinational corporate codes of conduct to the next level*, *43 Columbia Journal of Transnational Law*, 389, p. 405, citiran u Jonge, A., 2011., p. 29.

²³⁰ Weissbrodt, D., 2014, *Human Rights Standards Concerning Transnational Corporations and Other Business Entities*, *Minnesota Journal of International Law* 135, p.136. i Muhvić, D., 2016, p. 834.

direktna strana ulaganja. S druge strane, zemlje u razvoju, okupljene oko Pokreta nesvrstanih u takozvanu „Grupu 77“, su insistirale na tome da se Kodeksom ograniče mogućnosti TNK da utiču na njihovu suverenost.²³¹ Osamdesetih godina dvadesetog vijeka zemlje u razvoju počinju više da cijene ekonomski značaj direktnih stranih ulaganja, kao i njihov pozitivan ekonomski uticaj, te ublažavaju stavove o poraznom uticaju TNK na njihov suverenitet.²³² Tako je u ovom periodu postignut kompromis da se kodeks sastoji od dva dijela, jednog koji će se baviti pitanjima tretmana multinacionalnih korporacija, i drugog djela kojim će se regulisati aktivnosti tih korporacija na teritoriji zemlje domaćina.²³³

U periodu od šesnaest godina Komisija je izradila nekoliko nacrtu Kodeksa.²³⁴ Prema nacrtu iz 1983. godine, Komisija je utvrdila definiciju TNK, kao:

preduzeća koje sadržava tvorevine u dvije ili više zemalja, bez obzira na pravnu formu ili djelatnost, koje posluje pod jednim sistemom donošenja odluka kojima se omogućuje donošenje koherentnih politika i strategija kroz jedan ili više centara odlučivanja, i u kojem su preduzeća vezana, bilo vlasništvom ili na drugi način, tako da jedna od njih može imati značajan utjecaj nad aktivnostima drugog i naročito podijeliti znanja, resurse i odgovornosti sa drugima.²³⁵

Pored definicije TNK, Nacrt Kodeksa je dao definicije zemlje domaćina, i zemlje porijekla.²³⁶ Kodeks je regulisao niz aktivnosti TNK polazeći od onih koji se odnose na

²³¹ Schutter, O.de, 2006, *Transnational Corporations and Human Rights*, Hart Publishing, Oxford, p. 3.

²³² Weilert, K., 2010, p. 463. Sauvant, KP., *Foreign Direct Investment for Development: The United Nations Code of Conduct and the Search for Balance in International Investment Rules*, u: Weiler, T. and Freya B (eds.), 2011, *New Directions in International Economic Law: In Memoriam Thomas Waelde*, Liden, Martinus Nijhoff Publishers, p.186.

²³³ Muchlinski, P. *Attempts to Extend the Accountability of Transnational Corporations: The Role of UNCTAD*, u: Kamminga M., Saman Z.Z., (eds.), 2000, *Liability of Multinational Corporations under International Law*, The Hague, Kluwer Law International, citiran u Schutter, O. de, 2006, p. 3. f. 5.

²³⁴ Jonge, A., 2011, p. 29.

²³⁵ ECOSOC, *Draft Code of Conduct for Transnational Corporations*, UN doc. E/C.IO/1983/S/4, (21 January 1983) (u daljem tekstu Kodeks) član 1 (a). Definicija u originalu glasi: *The term "transnational corporation" means an enterprise, comprising entities in two or more countries, regardless of the legal form and the fields of activity of those entities, which operates under a system of decision-making, permitting the exercise of influence by one or more decision-making centres over the entities, leading to common policies and a global strategy and in which the entities are so linked, by ownership or otherwise, that one or more of them may be able to exercise a significant influence over the activities of the others, and, in particular, to share knowledge, resources and responsibility with the others. The term "transnational corporation" refers to the enterprise as a whole or to its various entities irrespective of the actual distribution of responsibilities among them.*

²³⁶ Kodeks, Poglavlje II, član 1(c). Zemlja porijekla je ona zemlja u kojoj se nalazi matična tvorevina (*parent entity*), dok je zemlja domaćin ona zemlja u kojoj se nalazi tvorevina koja nije matična tvorevina. U skladu sa čl. 1(b) matična tvorevina je ona tvorevina koja je najznačajniji izvor uticaja nad drugim tvorevinama.

poštovanje suvereniteta, preko onih koji se odnose na zaštitu životne sredine do onih koji se tiču obaveza TNK da pruže informacije o svom poslovanju.²³⁷

Pored navedenog, Kodeks je sadržavao niz obaveza koje države (u pravilu države domaćini) treba da poštuju u pogledu postupanja sa transnacionalnim kompanijama, te pravila u pogledu nacionalizacije i s njom povezanog pravičnog obeštećenja, kao i nadležnosti za rješavanje sporova.²³⁸ Kodeks je naglašavao važnost međudržavne saradnje u cilju postizanja ciljeva Kodeksa.²³⁹ Ovaj nacrt kodeksa predviđao je i nadzorni mehanizam prema kome bi Komisija UN za transnacionalne korporacije igrala ulogu mehanizma za nadgledanje implementacije Kodeksa.²⁴⁰

Kodeks je posvetio određenu pažnju i pitanju ljudskih prava. Naime, Kodeks ne samo da je od kompanija zahtijevao da se suzdrže od poslovanja sa tadašnjim sistemom aparthejda u Južnoj Africi,²⁴¹ nego je naglašavao da TNK treba da „poštuju ljudska prava i osnovne slobode u državama u kojima djeluju.“²⁴² Iako je obrađivao pitanje ljudskih prava, ona svakako nisu bila centralni predmet regulisanja Kodeksa. Ovaj dokument je više nastojao da uredi tretman TNK od strane države domaćina, sa jedne strane, i postupanje korporacija u određenim oblastima u cilju zaštite prije svega suvereniteta država u kojima TNK djeluju, s druge.

Nacrt Kodeksa nikada nije usvojen iz razloga što države nisu mogle postići dogovor o pravnoj prirodi ovog dokumenta. Razvijene zemlje su uglavnom stojale na stanovištu da Kodeks treba da ponudi dobrovoljne smjernice transnacionalnim korporacijama, dok su zemlje u razvoju zastupale ideju o stvaranju obavezujućih pravila.²⁴³ U toku procesa reforme UN tokom devedesetih godina dvadesetog vijeka Komisija za transnacionalne korporacije je 1992. godine spojena sa Konferencijom UN o trgovini i razvoju (*UN Conference of Trade and Development – UNCTAD*) a ideja o usvajanju Kodeksa je napuštena.²⁴⁴ Iako Kodeks nikada nije usvojen, može se tvrditi da je dugogodišnji proces izrade dao značajan doprinos razvoju kasnijih dokumenata usvojenih u ovoj oblasti.²⁴⁵

²³⁷ Kodeks, Poglavlje III, čl.1, čl. 44. čl. 47.

²³⁸ Kodeks, Poglavlje IV, čl. 1-7.

²³⁹ Kodeks, Poglavlje V, čl. 1-8.

²⁴⁰ Kodeks, Poglavlje VI, čl. 3-7.

²⁴¹ Kodeks, Poglavlje III, čl. 8.

²⁴² Kodeks, Poglavlje III, čl. 7.

²⁴³ Muhvić, D., 2016, p. 835.

²⁴⁴ Weilert, K., 2010, p. 464, Bernaz, N., 2017, eBook.

²⁴⁵ Tako i Jonge, A, 2011, p. 29.

2.2. GLOBALNI DOGOVOR

Novi zamah normiranju obaveza poslovnog sektora u pogledu ljudskih prava načinjen je u januaru 1999. godine, na marginama svjetskog ekonomskog foruma u Davosu.

Tom prilikom, tadašnji Generalni sekretar UN pozvao je poslovne lidere da se okupe oko inicijative nazvane Globalni dogovor, odnosno sporazum, (*Global compact*) zasnovane na načelima koja se odnose na ljudska prava, radna prava i zaštitu životne sredine,²⁴⁶ te tako „podrže i poštuju ljudska prava u svojim sferama uticaja“ i „osiguraju da njihove korporacije ne saučestvuju u kršenjima ljudskih prava“.²⁴⁷

Globalni dogovor možemo opisati kao jednu platformu UN koja okuplja transnacionalne kompanije i druge privredne subjekte oko deset univerzalno prihvaćenih principa iz četiri oblasti. Te oblasti se odnose na: a) zaštitu ljudskih prava, b) zaštitu radnih prava c) zaštitu životne sredine, i d) borbu protiv korupcije.²⁴⁸

Oblasti koja se odnosi na zaštitu ljudskih prava posvećena su prva dva načela. Prema načelu 1, privredni subjekti treba podrže i poštuju zaštitu međunarodno proklamovanih ljudskih prava, dok prema načelu 2 privredni subjekti treba da obezbijede da ne saučestvuju u kršenju ljudskih prava.²⁴⁹

Načela koja se odnose na oblast radnih prava uključuju četiri načela. Prema načelu 3 poslovni subjekti treba da podržavaju slobodu udruživanja i djelotvorno priznavanje prava na kolektivno pregovaranje. Načelo 4 je posvećeno eliminaciji svih vrsta prinudnog i prisilnog rada. Načelo 5 se odnosi ukidanje dječijeg rada, dok se načelo 6 tiče eliminacije diskriminacije u zapošljavanju i na radnom mjestu.

Oblasti zaštite životne sredine posvećena su tri načela. U skladu sa načelom 7 poslovni subjekti treba da podržavaju odgovoran pristup životnoj sredini. Prema načelu 8 poslovni subjekti treba da preduzimaju inicijative kojima se promoviše odgovorno postupanje prema životnoj sredini. U skladu sa načelom 9 privredni subjekti treba da ohrabruju razvoj i širu upotrebu tehnologije koja ne nanosi štetu životnoj sredini. Konačno, oblast borbe protiv

²⁴⁶ Muhvić, D., 2016, str. 836.

²⁴⁷ Annan, K, UN Secretary-General, *Address to World Economic Forum* UN doc. SG/SM/6881/Rev.1, (31 January 1999).

²⁴⁸ Global Compact, (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, 20.05. 2022).

²⁴⁹ *Ibid.* Navedena načela u originalu glase: “Principle 1: Businesses should support and respect the protection of internationally proclaimed human rights; Principle 2: make sure that they are not complicit in human rights abuses.” Tekst ostalih načela u originalu na engleskom jeziku je dostupan na Internet stranici navedenoj u prethodnoj fusnoti: <https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>.

korupcije sadrži načelo 10 prema kome poslovni subjekti treba da sprovedu aktivnosti protiv korupcije u svim njenim oblicima, uključujući iznuđivanje i podmićivanje.

Načela Globalnog dogovora su zasnovana na UDLJP,²⁵⁰ Deklaraciji Međunarodne organizacije rada o fundamentalnim načelima i pravima na radu,²⁵¹ Deklaraciji o životnoj sredini i razvoju,²⁵² i Konvenciji UN protiv korupcije.²⁵³

Globalnom dogovoru je pristupilo više od 12 000 subjekata iz 160 država, uključujući subjekte sa prostora bivše Jugoslavije i to sedam iz BiH, 43 iz Srbije, 36 iz Hrvatske, 13 iz Sjeverne Makedonije, te po četiri iz Slovenije i Crne Gore.²⁵⁴

Članstvo u Globalnom dogovoru povlači obavezu podnošenja godišnje izjave o napretku u pogledu poštovanja načela Globalnog dogovora.²⁵⁵ Međutim, kako je Globalni dogovor zamišljen kao dobrovoljna inicijativa, te iako nedostavljanje izjave može rezultirati isključivanjem kompanije iz Globalnog dogovora, ova inicijativa ne sadržava mehanizme za ocjenjivanje ovog napretka. Jedino što Globalni dogovor može uraditi jeste da da omogući diskusiju o onim pitanjima o kojima kompanije žele da raspravljaju.²⁵⁶

Ovo je navelo mnoge autore da kritikuju Globalni dogovor po više osnova. Deva, na primjer, navodi da su njegova načela isuviše uopštena i neodređena čime se dovodi u pitanje karakteristika Globalnog dogovora kao regulatornog okvira.²⁵⁷ On objašnjava da uopštenost načela Globalnog dogovora omogućuje kompanijama da u suštini ne poštuju njegova načela ili da se deklariraju da ih poštuju iako suštinski ne čine ništa da bi promovisali standarde ljudskih prava.²⁵⁸ Takođe, Deva tvrdi da ova neodređenost načela, čak i kompanijama koje su posvećene ideji ljudskih prava, ne daje smjernice kako da implementiraju načela Globalnog dogovora u pogledu ljudskih prava ili uslova rada.²⁵⁹ Slično zaključuje i Nolan primjećujući kako ova

²⁵⁰ Vid.: f. 1, *supra*, Topić, B., 2020, str. 257, f. 11.

²⁵¹ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 (Annex revised 15 June 2010).

²⁵² Rio Declaration on Environment and Development, UN. Doc. A/CONF.151/26 (Vol. I), (12. August 1992).

²⁵³ Convention against Corruption, G.A. res. 58/4, UN Doc.A/58/422 (9 December 2003).

²⁵⁴ UN Global Compact, Our Participants (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/participants>, 20.02.2020). Na ovoj listi nalaze se kompanije kao što su Konzum doo iz BiH, Pliva Croatia Ltd. Iz Hrvatske, Delta Holding, Telekom Srbija, a.d. i Lidl KD iz Srbije., Iskrameco dd iz Slovenije, Mercator, CG doo iz Crne Gore ili Orka Holding iz Sjeverne Makedonije.

²⁵⁵ UN Global Compact Policy on Communicating Progress, para. 2,

(https://d306pr3pise04h.cloudfront.net/docs/communication_on_progress%2FCOP_Policy.pdf, 20.05.2022).

²⁵⁶ Bernaz, N., 2017, eBook.

²⁵⁷ Deva, S., 2012, *Regulating Corporate Human Rights Violations, Humanizing Business*, Oxon, Routledge, p. 97.

²⁵⁸ Deva, S., 2012, p. 97.

²⁵⁹ Deva, S., 2007, *Global Compact: A Critique of the UN's "Public-Private" Partnership for Promoting Corporate Citizenship*, *Syracuse Journal of International Law and Commerce* 34, p.129, citiran u Bernaz, N., 2017, eBook.

uopštena načela teško mogu da korporacijama daju odgovarajuće i konkretne smjernice za očekivano postupanje.²⁶⁰

S druge strane, treba naglasiti da Globalni dogovor sadrži i niz vrijednih noviteta. Ova inicijativa uključuje rudimentarni oblik žalbenog mehanizma u slučajevima sistematskih ili teških kršenja njegovih načela.²⁶¹ Naime, prema ovom mehanizmu Kancelarija Globalnog dogovora može omogućiti rješenje problema bilo putem neposredne komunikacije sa kompanijom u pitanju ili pak upućivanjem slučaja lokalnoj mreži Globalnog dogovora, odnosno sugerisanjem rješavanja spora na neki drugi način.²⁶² Ovaj mehanizam, iako u rudimentarnom obliku, ipak čini ovu inicijativu jedinstvenom u sistemu UN, jer predstavlja prvi takav mehanizam u okviru ovog sistema putem kojeg se na međunarodnom nivou može direktno ukazivati na kršenja ljudskih prava od strane kompanija. Pored toga, kako to Deva ističe, Globalni dogovor kao privatno-javna inicijativa otvorila je put za saradnju jedne međunarodne organizacije, odnosno UN, sa ključnim nedržavnim akterima poput TNK,²⁶³ što doprinosi argumentima u prilog hipotezi da TNK imaju ograničeni međunarodni subjektivitet.²⁶⁴

Ono što je takođe značajno kod Globalnog dogovora jeste da uvodi koncept sfere uticaja (*sphere of influence*). Naime, kako se to objašnjava na stranici Globalnog dogovora, društveno odgovorne kompanije imaju sposobnost i volju da u granicama njihove sfere uticaja promovišu i unaprijede ljudska prava.²⁶⁵ U opseg ove zone kod transnacionalnih kompanija svakako ulaze i njihovi lanci snabdijevanja. Jagers primjećuje da uticaj i ugovorni odnosi sa poslovnim partnerima, ugovaračima i podugovaračima mogu ustanoviti dužnost TNK da osiguraju da oni subjekti sa kojima TNK posluju ne krše ljudska prava.²⁶⁶

Konačno Globalni dogovor iako samoproklamovan kao dobrovoljna inicijativa, kako to i Deva primjećuje, ipak usvaja u praksi pristup kojim se u suštini reguliše ponašanje

²⁶⁰ Nolan, J., 2005, *The United Nation's Compact with Business: Hindering or Helping the Protection of Human Rights*, *University of Queensland Law Journal* 24, p.465.

²⁶¹ Vid.: UN Global Compact, Integrity Measures Policy, par. 4, (https://d306pr3pise04h.cloudfront.net/docs/about_the_gc%2FIntegrity_measures%2FIntegrity_Measures_Note_EN.pdf, 21.05.2022).

²⁶² Bernaz, N., 2017, eBook.

²⁶³ Deva, S., 2007, pp. 149-150.

²⁶⁴ Vid. Poglavlje I., Na tom tragu stoji i Bernaz, koja navodi: "*The work around the Compact also feeds into the ongoing discussion...regarding corporations as potential subjects of international law. The Compact stands as proof that the UN and the private sector may talk to each other with minimal governmental intervention and that the traditional boundaries of international law may indeed be shifting*", Bernaz, N., 2017, eBook

²⁶⁵ Global Compact Homepage, Principle One (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles/principle-1>, 2.04.2021).

²⁶⁶ Jagers, N., 2002, *Corporate Human Rights Obligations: in Search of Accountability*, Antwerp, Intersentia, p. 24.

kompanija,²⁶⁷ što ipak čini ovu dobrovoljnu inicijativu svojevrsnim regulatornim mehanizmom. Međutim, iako je Globalnom dogovoru pristupilo više od 12 000 subjekata, što svakako predstavlja impozantan broj, to je ipak znatno manje od procijenjenih 80 000 TNK na globalnom nivou. Da bi se otklonio ovaj nedostatak te jasnije odredile dužnosti i odgovornosti svih transnacionalnih korporacija u pogledu ljudskih prava pored Globalnog dogovora, otprilike u isto doba, začeta je i jedna druga inicijativa koja se obrađuje u sljedećem dijelu ovog poglavlja.

2.3. NORME O ODGOVORNOSTI TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA I DRUGIH PRIVREDNIH SUBJEKATA U VEZI LJUDSKIH PRAVA

Norme o odgovornostima transnacionalnih kompanija i drugih privrednih subjekata (*Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights*, nadalje: Norme)²⁶⁸ predstavljaju značajan pomak na normiranju obaveza transnacionalnih kompanija u pogledu ljudskih prava. Nacrt Normi je, u periodu od četiri godine, izradila posebna radna grupa Ujedinjenih nacija.²⁶⁹ Nacrt je 2003. godine odobrila nekadašnja Potkomisija Ujedinjenih nacija za unapređenje i zaštitu ljudskih prava²⁷⁰ Norme su zamišljene kao dokument koji će poslužiti kao osnova za stvaranje međunarodnog običajnog

²⁶⁷ Deva., S, 2012, p. 97.

²⁶⁸ UN doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2 (UN 26 August 2003).

²⁶⁹ Weissbrodt, D., Kruger, M., 2003, Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, *American Journal of International Law*, 97, pp. 903-907.

²⁷⁰ Potkomisija Ujedinjenih nacija za unapređenje i zaštitu ljudskih prava, predstavljala je glavno pomoćno tijelo bivše Komisije za ljudska prava. Uspostavljena je 1947. godine pod nazivom Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina koja se sastojala od 12 članova. Tokom 1999. godine preimenovana je u Potkomisiju za unapređenje i zaštitu ljudskih prava. Rezolucijom Generalne skupštine UN broj 60/251 od 15. marta 2006. godine pod nazivom Savjet za ljudska prava, sve nadležnosti i odgovornosti Komisije za ljudska prava, te njenih pomoćnih tijela kao što je Potkomisija za unapređenje i zaštitu ljudskih prava, preuzeo je Savjet za ljudska prava 19. juna 2006. godine. Potkomisija je bila sastavljena od 26 nezavisnih eksperata iz oblasti ljudskih prava koji su izabrani uz poštovanje ravnomjerne geografske raspoređenosti i koji su djelovali u ličnom svojstvu. U 2006. godini članstvo Potkomisije je činilo sedam stručnjaka iz Afrike, pet iz Azije, pet iz Latinske Amerike, tri iz istočne Evrope i šest iz zapadnoevropskih i drugih država. Glavne funkcije Potkomisije odnosile su se na preduzimanje istraživanja o pitanjima ljudskih prava, te davanje preporuka u vezi sprečavanja diskriminacije i zaštitu rasnih, nacionalnih, vjerskih i jezičkih manjina, te izvršavanje drugih povjerenih joj poslova. Ovdje je potrebno napomenuti da je Komisija za ljudska prava Ujedinjenih nacija (*Commission on Human Rights*) uspostavljena rezolucijom Ekonomskog i socijalnog savjeta Ujedinjenih nacija (ECOSOC) iz 1946. godine kao njegov subsidijarni organ. Ovo tijelo su činili predstavnici 53 država izabrani od strane ECOSOC. Članstvo Komisije za ljudska prava su činili 15 afričkih država, 12 azijskih država 11 iz Latinske Amerike, pet iz istočne Evrope i 10 zapadnoevropskih i drugih država. Kako je naglašeno, od 19. juna 2006 godine, funkcije Komisije za ljudska prava je preuzeo Savjet za ljudska prava, tijelo sastavljeno od predstavnika 47 država (13 afričkih država, 13 azijsko-pacifičkih država, 8 iz Latinske Amerike i Kariba, 6 iz istočne Evrope i 7 iz zapadnoevropskih i drugih država). Funkcije Potkomisije je preuzeo Savjetodavni komitet (*Advisory Committee*), tijelo sastavljeno od 18 nezavisnih stručnjaka. Vid: OHCHR, *Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights*, (<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/sc/sub-commission>, 21.05.2022).

prava ili međunarodnog ugovora kojim se reguliše oblast ljudskih prava i biznisa.²⁷¹ Zajedno sa svojim komentarom,²⁷² Norme su nastojale ponuditi pregled međunarodnopravnih načela primjenjivih na korporacije i druge privredne subjekte u pogledu ljudskih prava, te način za implementaciju ovih načela.²⁷³

Prema Normama države imaju prvenstvenu odgovornost u pogledu poštovanja i zaštite ljudskih prava ljudskih prava, ali takođe prepoznaju da takvu odgovornost imaju i TNK, i drugi privredni subjekti, u njihovih „sfera aktivnosti i uticaja“.²⁷⁴ Pojam „sfera uticaja“ koju koriste Norme, ali i Globalni dogovor,²⁷⁵ ključan je za shvatanje prirode obaveza TNK o kojima Norme govore. Međutim, ovaj pojam je dosta širok i podložan različitim tumačenjima, te ga je najbolje, kako to Šuter (*Schutter*) objašnjava, shvatiti kao kompromis između dvije ideje.²⁷⁶ Prema jednoj ideji, kompanije se ne smiju poistovjetiti sa državama koje su prvenstveno odgovorne za poštovanje ljudskih prava i obezbjeđivanje javnih usluga kao što je zdravstvo ili obrazovanje, te održavanje javnog poretka.²⁷⁷ Druga ideja zasniva se na shvatanju da se od TNK kao aktera sa velikom ekonomskom snagom može zahtijevati da koriste svoj uticaj kako na njihove poslovne partnere tako i države domaćine kako bi osigurali da i oni poštuju međunarodno priznata ljudska prava.²⁷⁸

U nastojanju da objasni koje bi to dužnosti kompanije imale u njihovoj „sferi uticaja“ Komentar uz Norme naglašava da su TNK odgovorne da u skladu sa dužnom pažnjom (*due diligence*) osiguraju da njihove djelatnosti ne doprinose, posredno ili neposredno kršenjima ljudskih prava, kao ni da se okoriste (*benefit*), bili posredno ili neposredno, kršenjima ljudskih prava za koje su znali ili koje su bili dužni da znaju (*were aware or ought to have been aware*).²⁷⁹ Komentar dalje objašnjava da su kompanije dužne da se suzdrže (*refrain*) od aktivnosti kojima se potkopavaju ljudska prava i vladavina prava kao i da koriste svoj uticaj (*influence*) u cilju promovisanja i osiguranja poštovanja ljudskih prava.²⁸⁰

Konačno, Komentar povezuje pojam „sfera uticaja“ sa terminom saučesništva (*complicity*) u kršenju ljudskih prava. Naime, Komentar uz Normu 1 objašnjava da kompanije

²⁷¹ Muhvić, D., 2016, str. 838., cit. u Topić, B., 2020. str. 258.

²⁷² Commentary on the Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, UN doc. E/CN.4/Sub.2/2003/38/Rev.2 (26 August 2003) - nadalje: Komentar ili Komentar Normi. Komentar je odobren zajedno sa Normama.

²⁷³ Deva, S, 2012, p. 100., Weissbrodt, D., Kruger, M., 2003, p. 901.

²⁷⁴ Norme, norma 1.

²⁷⁵ Vid. gore Poglavlje II, 2. 2.

²⁷⁶ Schutter, O. de, 2006, p. 12.

²⁷⁷ Schutter, O. de, 2006, p. 12.

²⁷⁸ Schutter, O. de, 2006, p. 12.

²⁷⁹ Komentar Normi, p. 4.

²⁸⁰ Komentar Normi, p. 4.

treba da se upoznaju sa pozitivnim i negativnim uticajima po ljudska prava putem njihovih primarnih aktivnosti, a cilju izbjegavanja saučesništva u kršenjima ljudskih prava.²⁸¹

Za Norme zajedno sa njihovim Komentarom, može se reći da prate klasifikaciju korporativnog saučesništva u kršenju ljudskih prava koje su predložili Klapam i Jerbi (*Jerbi*).²⁸² Ovi autori razlikuju tri vrste korporativnog saučesništva u kršenju ljudskih prava. Prvo je neposredno saučesništvo, koje će postojati u slučaju kad TNK svjesno doprinosi kršenju ljudskih prava od strane države, na primjer kroz podršku prisilnim premještanjima stanovništva koja su se protive zahtjevima međunarodnog prava ljudskih prava.²⁸³ Druga vrsta saučesništva je posredno saučesništvo koje postoji u onim slučajevima kada kompanija ostvaruje koristi zbog kršenja ljudskih prava koje je počinio neko drugi.²⁸⁴ Taj drugi može biti država ali i bilo koji drugi nedržavni subjekat uključujući i one subjekte koji su uključeni u lance snabdijevanja TNK. Tako na primjer, TNK koja u svom lancu snabdijevanja posluje sa snabdjevačima za koje zna ili je mogla znati da koriste prinudni rad ili rada žrtava trgovine ljudima, te tako dobija sirovine, poluproizvode ili usluge po jeftinijoj cijeni, bi se smatrala kao indirektni saučesnik u kršenju ljudskih prava. Treći vid saučesništva je prešutno saučesništvo koje postoji u slučaju kad kompanije propuste da koriste svoj uticaj da bi popravile stanje ljudskih prava u zemljama, oblastima ili sektorima u kojima djeluju.²⁸⁵

Norme, takođe predviđaju da kompanije treba da obezbijede naknadu onim licima, tijelima i zajednicama koji su pretrpjeli štetu zbog nepoštovanja Normi.²⁸⁶ Norme dalje predviđaju da bi nadzor nad njihovom primjenom vršile UN ili drugi postojeći ili budući međunarodni ili državni mehanizmi.²⁸⁷

Za Norme se može reći da su zasnovane na ideji da međunarodno pravo o ljudskim pravima kao nosioce dužnosti u pogledu ljudskih prava ne prepoznaje samo države nego i nedržavne aktere kao što su transnacionalne korporacije i druga preduzeća. Takav pristup su pozdravile brojne nevladine organizacije te akademska zajednica, dok su predstavnici

²⁸¹ Komentar Normi, p. 4.

²⁸² Clapham, A., Jerbi, S., 2001, Categories of Corporate Complicity in Human Rights, *Hastings International and Comparative Law Review* 24(3).

²⁸³ Clapham, A., Jerbi, S., 2001, p. 342.

²⁸⁴ Clapham, A., Jerbi, S., 2001, p. 346.

²⁸⁵ Clapham, A., Jerbi, S., 2001, p. 347-348.

²⁸⁶ Norme, norma 18.

²⁸⁷ Norme, norma 16.

poslovnog sektora glasno negodovali protiv Normi.²⁸⁸ Komisija za ljudska prava UN²⁸⁹ priklonila se argumentima poslovne zajednice te umjesto njihovog prihvatanja naglasila da Norme nemaju nikakvu pravnu snagu²⁹⁰ i zatražila od Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija da imenuje Specijalnog predstavnika za pitanje ljudskih prava i TNK i drugih privrednih subjekata u cilju daljeg istraživanja i rješenja ovog pitanja.²⁹¹

2.4. OKVIR I RUKOVODEĆA NAČELA O BIZNISU I LJUDSKIM PRAVIMA

Odgovarajući na poziv Komisije za ljudska prava, Generalni sekretar UN imenovao je Džona Ragija (*John Ruggie*) za svog specijalnog predstavnika za pitanje ljudskih prava i transnacionalnih korporacija i drugih privrednih subjekata (specijalni predstavnik).²⁹² Mandat Specijalnog predstavnika je inicijalno određen da traje dvije godine, da bi kasnije bio produžen u 2007. godini za još jednu godinu²⁹³ i u 2008. godini za tri godine.²⁹⁴ Prvi dvogodišnji mandat Ragi je posvetio ekstenzivnom istraživanju postojećih standarda u oblasti biznisa i ljudskih prava²⁹⁵ radi utvrđivanja takozvanih regulatornih praznina (*governance gaps*).²⁹⁶ Druga dva mandata obilježena su aktivnostima na uspostavljanju regulatornog okvira koji bi služio kao osnova za popunjavanje tih praznina uz poduzimanje niza radnji usmjerenih na osiguranje podrške poslovnog sektora i vlada usvajanju takvog okvira.²⁹⁷

Specijalni predstavnik je prvo izradio i predstavio regulatorni okvir pod nazivom Zaštiti, poštuju i ispravi: Okvir za biznis i ljudska prava (*Protect, respect and remedy: a Framework for*

²⁸⁸ Nolan, J., Mapping the Movement: The Business and Human Rights Regulatory Framework, u: Baumann-Pauly, D., Nolan, J., (eds.), 2016, *Business and Human Rights: From Principles to Practice*, Abingdon, New York, Routledge, p. 77. Bachmann, S-D. O. V., Miretski, P. P., 2012, Global Business and Human Rights - The UN 'Norms on the Responsibility of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights' - A Requiem, *Deakin Law Review*, Vol. 17, No. 1, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1958537>) pp. 8-9., cit. u Topić, B., 2020. str. 258.

²⁸⁹ Bachmann, S-D. O. V., Miretski, P. P., 2012, p. 9., o Komisiji za ljudska prava (UNCHR) vid.: f. 270, *supra*.

²⁹⁰ UNCHR, *Responsibilities of transnational corporations and related business enterprises with regard to human rights*, UN doc. E/ CN.4/DEC/2004/116, (20 April 2004), p.1.

²⁹¹ UNCHR, *Human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc. E/ CN.4/RES/2005/69 (20 April 2005), p. 1.

²⁹² Vid.: Topić, B., 2020. str. 258, te UN, Saopštenje generalnog sekretara UN, UN doc. SG/A/934 (28 July 2005), (<https://www.un.org/press/en/2005/sga934.doc.htm>, 22. 05.2022).

²⁹³ UNHRC, *Institution-building of the United Nations Human Rights Council*, UN doc. A/HRC/RES/5/ (8 June 2007).

²⁹⁴ UNHRC, Resolution 8/7, *Mandate of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*. A/HRC/RES/8/7 (18 June 2008).

²⁹⁵ Muhvić, D., 2016, str. 841.

²⁹⁶ Topić, B. 2020, str. 259.

²⁹⁷ Bachmann, S-D. O. V., Miretski, P. P., 2012, p. 38, te Topić, B. 2020, str. 259.

Business and Human Rights).²⁹⁸ Zatim je pristupio izradi načela za provođenje tog okvira. Riječ je o Rukovodećim načelima Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima kojima se sprovodi “zaštiti, poštuju, i ispravi” Okvir Ujedinjenih nacija²⁹⁹ (nadalje: Rukovodeća načela) koje je u julu 2011. godine jednoglasno usvojio Savjet za ljudska prava,³⁰⁰ U naredenim sekcijama se analiziraju ova dva dokumenta.

2.4.1. Okvir „Zaštiti, poštuju i ispravi“

U aprilu 2008. godine, Specijalni predstavnik je predstavio „zaštiti, poštuju i ispravi“ Okvir UN kao globalnu normativnu platformu i autoritativni vodič ka daljim debatama i razvoju u oblasti biznisa i ljudskih prava.³⁰¹

Navedeni Okvir se zasniva na tri komplementarna stuba.³⁰² Prvi stub se odnosi na dužnost država da osiguraju zaštitu od kršenja ljudskih prava od strane trećih lica, uključujući tu i privredne subjekte. Drugi stub se tiče korporativne odgovornosti da poštuju ljudska prava. Treći stub se odnosi na potrebu osiguranja efikasnijeg pristupa sredstvima za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava.³⁰³

Iz navednog se može zaključiti da ovaj Okvir pitanje da li kompanije imaju obaveze prema ljudskim pravima rješava na taj način što sugerise da takvu obavezu imaju samo države, što je vidljivo iz upotrebe termina dužnost (eng. *duty*) u odnosu na države. S druge strane, kompanije imaju odgovornost (eng. *responsibility*) da poštuju ljudska prava, i ta odgovornost se sastoji u prostom suzdržavanju od kršenja ljudskih prava.

Iako se ovoj ideji prema kojoj samo države mogu imati pozitivne obaveze u pogledu ljudskih prava mogu uputiti mnogi prigovori, o čemu je već bilo riječi, te kojima će se posvetiti više pažnje u drugom dijelu ove disertacije za sada je važno primjetiti sljedeće. U kontekstu

²⁹⁸ UNHRC, 2008, Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie, *Protect, respect and remedy: a Framework for Business and Human Rights*, UN doc. A/HRC/8/5, (7 April 2008).

²⁹⁹ UN, 2011, *Guiding principles on business and human rights: implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" framework*, New York. Tekst Rukovodećih načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje “zaštiti, poštuju, otkloni” okvira Ujedinjenih Nacija na srpskom jeziku, u prevodu Beogradskog centra za ljudska prava, se može naći na sljedećoj adresi: (<http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Portal-ljudska-prava-i-biznis-rukovodeca-nacela.pdf>, 12.12.2018).

³⁰⁰ United Nations Human Rights Council, (UNHRC), Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie, *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework*, UN doc. A/HRC/17/31 (21 March 2011).

³⁰¹ Ruggie, J., 2013, *Just Business: Multinational Corporations and Human Rights (Norton Global Ethics Series)*, New York, London, W. W. Norton & Company, p. 81., te Topić, B. 2020, str. 259.

³⁰² Topić, B. 2020, str. 259.

³⁰³ Rukovodeća načela, uvod, tačka 6., Topić, B, 2020, str. 259.

višedecenijskih neuspješnih nastojanja da se na međunarodnom planu usvoji regulatorni okvir za ponašanje TNK u pogledu ljudskih prava, ovaj ustupak imao opravdanje zbog osiguranja šire podrške kako razvijenih tako i zemalja u razvoju³⁰⁴ ali i poslovne zajednice.

Osiguranje ove podrške je za posljedicu imalo gotovo univerzalno priznanje postojanja nezavisne međunarodne društvene norme – korporativne odgovornosti da poštuje ljudska prava – koja se odnosi na ponašanje korporacija u pogledu ljudskih prava, te koja postoji nezavisno od obaveza država i nezavisno od toga da li države u kojima kompanije posluju ispunjavaju svoje obaveze u pogledu ljudskih prava.³⁰⁵

2.4.2. Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija

Rukovodeća načela kojim se sprovodi „zaštiti, poštuj i ispravi“ Okvir UN, zajedno sa njihovim komentarima su uvrštena u konačni izvještaj Specijalnog predstavnika,³⁰⁶ kao poseban aneks. Sljedeći konstrukciju „zaštiti, poštuj i ispravi“ Okvira UN, Rukovodeća načela su raspoređena u tri dijela, odnosno stuba. O svakom će pojedinačno biti više riječi u sekcijama koje slijede. Po ugledu na Norme, nakon svakog načela naveden je komentar kojim se detaljnije objašnjava sadržina načela.

Prema opštim načelima³⁰⁷ naglašava se da su Rukovodeća načela zasnovana na postojećim obavezama država da „poštuju, štite i ostvaruju“ ljudska prava i osnovne slobode. Zatim se naglašava da preduzeća, kao posebni organi društva, moraju poštovati ljudska prava i ispunjavati sve zakonske obaveze koje se na njih odnose. Konačno, dokument je zasnovan i na uočavanju potrebe da prava i obaveze budu povezani sa odgovarajućim i efikasnim sredstvima pravne zaštite u slučaju kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda.³⁰⁸

Za razliku od Normi, Rukovodeća načela ne sadrže posebne odredbe o tijelu zaduženom za njihovo sprovođenje.³⁰⁹ Treba primijetiti, međutim, da je, Savjet za ljudska prava UN uspostavio posebnu Radnu grupu o pitanjima ljudskih prava i TNK i drugih preduzeća (Radna

³⁰⁴ Korisno je napomenuti da Norme ne samo da nisu dobile podršku od razvijenih zemalja nego je ta podrška izostala i od zemalja u razvoju. Jedina zemlja u razvoju koja je otvoreno podržala norme je bila Kuba. Vid.: Bachmann, S-D. O. V., Miretski, P. P., 2012, p. 31.

³⁰⁵ Ruggie, J., 2013, pp. 87-92.

³⁰⁶ Vid.: f. 300, *supra*.

³⁰⁷ A/HRC/17/31, p. 6.

³⁰⁸ Up. Topić, B, 2020, p. 260.

³⁰⁹ Up. Topić, B, 2020, p. 260. Norme su sadržavale odredbe o mehanizmu za njihovu implementaciju, Norma 16 predviđa da će TNK i drugi poslovni subjekti biti podvrgnuti periodičnom monitoringu od strane Ujedinjenih nacija ili nekih drugih međunarodnih ili nacionalnih mehanizama koji postoje ili koji će biti uspostavljeni. Vid.: Poglavlje II, sekcija 2.3.

grupa za biznis i ljudska prava).³¹⁰ Ovu radnu grupu čine pet eminentnih stručnjaka iz oblasti biznisa i ljudskih prava, koje imenuje Savjet za ljudska prava na period od tri godine.³¹¹ U skladu sa njenim širokim mandatom,³¹² koji je obnovljen više puta,³¹³ Radna grupa za biznis i ljudska prava je ovlaštena da promoviše dobre prakse i naučene lekcije o implementaciji Rukovodećih načela, podržava napore na izgradnji kapaciteta i korištenju Rukovodećih načela, te da po zahtjevu daje savjete i preporuke u vezi sa razvojem domaćih zakonodavnih i institucionalnih rješenja koja se odnose na pitanja biznisa i ljudskih prava.³¹⁴ Pored toga, ova radna grupa predsjedava radom Foruma za biznis i ljudska prava koji se može opisati kao globalna platforma za diskusiju o trendovima i izazovima u implementaciji Rukovodećih načela.³¹⁵

2.4.2.1. Obaveza država da zaštite ljudska prava

Obaveze država u pogledu zaštite ljudskih prava obrazlažu dva osnovna i osam operativnih načela.

Osnovna načela potvrđuju da su države dužne da pruže zaštitu od kršenja ljudskih prava počinjenih od strane trećih lica, uključujući tu i korporacije.³¹⁶ To znači da države imaju dužnost da putem usvajanja odgovarajućih politika, zakonodavnih i regulatornih rješenja, te sudskih odluka preduzmu odgovarajuće mjere usmjerene prema sprečavanju korporativnih povreda ljudskih prava, sprovođenju istraga o počinjenim korporativnim povredama ljudskih prava, kažnjavanju odgovornih lica, kao i obeštećenju zbog korporativnih povreda ljudskih prava.³¹⁷ Operativna načela se odnose na regulatorne nadležnosti država,³¹⁸ veze poslovnog sektora i

³¹⁰ The Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises (Working Group on Business and Human Rights: WGBHR). Vid. Topić, B, 2020, p. 260.

³¹¹ UNHRC, 2011, *Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 17/4, UN doc., A/HRC/RES/17/4 (6 July 2011), para. 6. U sastav ove radne grupe ulazili su i poznati kritičari Rukovodećih načela, kao što je profesor Deva.

³¹² UNHRC, 2011, *Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, A/HRC/RES/17/4, para. 6, (a) – (j).

³¹³ Rezolucijama Savjeta za ljudska prava iz 2014. i 2017. godine, UNHRC, 2014, *Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 26/22, UN doc. A/HRC/RES/26/22 (15 July 2014) i UNHRC, 2017, *Business and Human Rights: Mandate of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 35/17, UN. doc., A/HRC/RES/35/17 (14 July 2017), para. 12. 44/15. UNHRC, 2020, *Business and human rights: the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, and improving accountability and access to remedy*, Resolution 44/15, UN. Doc., A/HRC/RES/44/15 (23 July 2020).

³¹⁴ Up. Topić, B, 2020, p. 261.

³¹⁵ OHCHR, Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, (WGBHR) Overview, (<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WGHRandtransnationalcorporationsandotherbusiness.aspx> 16. 3. 2020). Up. Topić, B., 2020, str. 261.

³¹⁶ Rukovodeća načela 1 i 2., cit u Topić, B., 2020, str. 261.

³¹⁷ Rukovodeće načelo 1.

³¹⁸ Rukovodeće načelo 3.

država,³¹⁹ obezbjeđivanje poštovanja ljudskih prava od strane korporacija u oblastima zahvaćenim sukobima³²⁰ i obezbjeđivanje koherentnih javnih politika.³²¹

U cilju ispunjavanja svoje obaveze zaštite ljudskih prava države treba ne samo da usvoje nego i sprovede zakone koji preduzećima nameću obavezu poštovanja ljudskih prava nego i da periodično ocjenjuju opravdanost takvih zakonodavnih rješenja i otklanjaju uočene nedostatke.³²² Pored usvajanja i sprovođenja zakona kojima se državama nameće obaveza poštovanja ljudskih prava, Rukovodeća načela ukazuju na potrebu obezbjeđivanja da propisi iz drugih oblasti, kao na primjer, oblasti privrednog prava, ne ograničavaju već, naprotiv, omogućuju poštovanje ljudskih prava od strane korporacija i drugih privrednih subjekata.³²³ Pored toga, države su dužne da korporacijama daju uputstva kako da poštuju ljudska prava podstiču i, kad je to potrebno, zahtjevaju da objavljuju informacije o načinima na koji odstranjuju svoj štetni uticaj na ljudska prava.³²⁴

Rukovodeća načela važnu ulogu pridaju nacionalnim institucijama za zaštitu ljudskih prava koje mogu pružiti pomoć državama prilikom ispunjavanja njihove obaveze zaštite ljudskih prava.³²⁵ Ova pomoć je naročito potrebna prilikom utvrđivanju da li su relevantni zakoni u skladu sa njihovim obavezama u pogledu ljudskih prava i da li se ti zakoni djelotvorno primjenjuju. Takođe, ove institucije mogu poslovnim i ostalim nedržavnim subjektima davati smjernice u sferi ljudskih prava.³²⁶

Rukovodeća načela, premda naglašavaju da nemaju takvu obavezu, ohrabruju države da regulišu eksteritorijalne aktivnosti korporacija sa sjedištem na njihovoj teritoriji i/ili pod njihovom jurisdikcijom.³²⁷ Za Rukovodeća načela se može reći da afirmišu obaveze država kao osnovnih nosioca dužnosti u skladu sa međunarodnim pravom o ljudskim pravima³²⁸ i naglašavaju da je dužnost država da obezbijede zaštitu ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnost standard ponašanja kojih se očekuje od njih.³²⁹

³¹⁹ Rukovodeća načela 4–6.

³²⁰ Rukovodeće načelo 7.

³²¹ Rukovodeća načela 8–10.

³²² Rukovodeće načelo 3 (a).

³²³ Rukovodeće načelo 3 (b).

³²⁴ Rukovodeće načelo 3 (c) i (d).

³²⁵ Rukovodeće načelo 3, komentar, A/HRC/17/31, p. 6.

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ Rukovodeće načelo 2.- O ekstrateritorijalnim obavezama država biće više riječi dole u Poglavlju IV.

³²⁸ Primjera radi, Rukovodeća načela naglašavaju da se država ne može osloboditi svojih obaveza u pogledu ljudskih prava tako što će neke od svojih funkcija povjeriti (na primjer u oblasti sigurnosti, upravljanja zatvorima i sl.) trećim licima kao što su preduzeća što je potvrđeno i brojnim odlukama Evropskog suda za ljudska prava. Vid.: Komentar uz Načelo 5. Takođe vid.: UN, 2001, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, Report of the International Law Commission on the Work of Its Fifty-Third Session, UN GAOR 56th Sess., Supp. No. 10, at 43, UN doc. A/56/10, Art. 5.

³²⁹ Rukovodeće načelo 1, komentar, A/HRC/17/31, p. 7.

2.4.2.2. Odgovornost korporacija da poštuju ljudska prava

S obzirom da se Rukovodećim načelima sprovodi „zaštiti, poštuj i ispravi“ Okvir UN korisno je napomenuti da navedeni okvir ističe da se korporacije mogu smatrati „organima društva“, ali i objašnjava da su ovi organi društva specijalizovani ekonomski organi, a ne demokratske javne institucije, stoga njihove odgovornosti ne mogu odražavati dužnosti država u pogledu ljudskih prava.³³⁰ Bazirajući se na ovim opštim pretpostavkama korporativna odgovornost da poštuje ljudska prava obrazlaže se kroz pet osnovnih načela³³¹ i devet operativnih načela.³³² Osnovnim načelima se pobliže određuje suština korporativne odgovornosti na poštovanju ljudskih prava a operativnim načelima se preduzećima daju smjernice kako da ispune ovu odgovornost. Operativna načela se odnose na posvećenost promociji i poštovanju ljudskih prava u poslovnim politikama,³³³ dužnoj pažnji o ljudskim pravima,³³⁴ ispravljanju negativnih učinaka na ljudska prava³³⁵ i potrebi poštovanja ljudskih prava nezavisno od konteksta i okolnosti u kojima preduzeća posluju.³³⁶

U skladu sa osnovnim načelima, preduzeća treba da poštuju međunarodno priznata ljudska prava.³³⁷ Korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava zahtijeva od kompanija da izbjegavaju da uzrokuju ili doprinose štetnom uticaju na ljudska prava kroz njihove aktivnosti te da ih isprave ukoliko do njih dođe.³³⁸ Od kompanija se takođe očekuje da nastoje spriječiti ili ublažiti štetne učinke na ljudska prava koje proizilaze ili su povezane sa njihovim poslovanjem, proizvodima i uslugama, ili koji proizilaze iz njihovih poslovnih odnosa, čak i ako sama nisu doprinijela tim učincima.³³⁹

Iz navedenog, može se zaključiti da Rukovodeća načela prepoznaju tri načina na koja korporacije mogu imati štetan uticaj na ljudska prava. Prvo, one mogu same neposredno kršiti ljudska prava, na primjer ako za isti rad, različito plaćaju muškarce i žene. Drugo, kompanije mogu doprinijeti kršenju ljudskih prava kao rezultat njihovog poslovanja, što će biti slučaj, na primjer kada javna vlast ili privatni subjekt, sa kojim preduzeće posluje, krši ljudska prava uz pomoć ili podstrek korporacije. Na primjer, korporacije angažuje privatnu kompaniju da bi

³³⁰ OHCHR, 2008, Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights, A/HRC/8/5 (7 April 2008).

³³¹ Rukovodeća načela 11–15.

³³² Rukovodeća načela 16–24.

³³³ Rukovodeće načelo 16.

³³⁴ Rukovodeća načela 17–21.

³³⁵ Rukovodeća načelo 22.

³³⁶ Rukovodeća načela 23–24.

³³⁷ Rukovodeća načela 11 i 12.

³³⁸ Rukovodeće načelo 13 (a).

³³⁹ Rukovodeće načelo 13 (b). Up. Topić, B., 2020, str. 265.

rastjerala demonstrante ispred njenih objekata, i ovlasti je da u tu svrhu upotrijebi silu.³⁴⁰ Treće, korporacije iako nisu same počinile povrede ljudskih prava niti su takvim povredama dale doprinos, još uvijek mogu biti povezane sa kršenjima ljudskih prava. Tako na primjer, korporacije mogu biti povezane sa kršenjima ljudskih prava ukoliko prodaju jednoj od strana u oružanom sukobu hemikalije koje se kasnije koriste za ubistva civila.

Odgovornost za poštovanje ljudskih prava ne odnosi se samo na multinacionalne korporacije nego na sva preduzeća bez obzira na njihovu veličinu, sektor i okolnosti poslovanja, vlasništvo ili strukturu.³⁴¹ Međutim, ta odgovornost nije identična nego su razmjere i složenost metoda i postupaka pomoću kojih je kompanije ispunjavaju uslovljene različitim faktorima i ozbiljnosti negativnog uticaja na ljudska prava.³⁴² Tako se metode ispunjavanja ove odgovornosti mogu razlikovati u odnosu na mala i srednja preduzeća, odnosno za samostalna preduzeća i preduzeća koja posluju u okviru jedne korporativne grupe.³⁴³

Prema Rukovodećim načelima korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava od kompanija zahtijeva da usvoje politike i procedure koje odgovaraju njihovoj prirodi i veličini a naročito da: a) jasno izraze svoje opredjeljenje da poštuju ljudska prava, b) sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima kako utvrdile, spriječile, ublažile i objasnile način na koji otklanjaju negativne učinke na ljudska prava, i c) uspostave mehanizme za otklanjanje posljedica nastalih usljed njihovog direktnog ili indirektnog negativnog učinka na ljudska prava.³⁴⁴

Rukovodeće načelo 16 definiše korake koje korporacije treba da preduzmu u cilju potvrđivanja njihove opredjeljenosti poštovanju ljudskih prava. Prvo, najviše upravljačke strukture jedne korporacije, u skladu sa prethodnom procjenom o uticaju na ljudska prava, treba da usvoje izjavu o politici poštovanja ljudskih prava u kojoj se navodi kakav odnos prema ljudskim pravima korporacija očekuje od svojih zaposlenih, poslovnih partnera i ostalih aktera neposredno vezanih za njenu djelatnost, proizvode ili usluge.³⁴⁵ Drugo, ta izjava treba da se javno objavi kao i da se proslijedi zaposlenicima, poslovnim partnerima i drugim relevantnim akterima.³⁴⁶ Treće, korporacije treba da osiguraju da se ona odražava na cjelokupno poslovanje preduzeća.³⁴⁷

³⁴⁰ O'Brien, C. M., 2018, *Business and Human Rights, A Handbook for Legal Practitioners*, Strasbourg, Council of Europe, p. 77.

³⁴¹ Rukovodeće načelo 14, up. Topić, B., 2020, str. 265

³⁴² Rukovodeće načelo 14.

³⁴³ Rukovodeće načelo 14, komentar, A/HRC/17/31, p.14.

³⁴⁴ Rukovodeće načelo 15., up. Topić, B., 2020, str. 265-266.

³⁴⁵ Rukovodeće načelo 16 (a)-(c)

³⁴⁶ Rukovodeće načelo 16 (d).

³⁴⁷ Rukovodeće načelo 16., up. Topić, B., 2020, str. 266.

Odgovor na koji način je moguće ispuniti zahtjeve korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava sadržan je u standardu dužne pažnje o ljudskim pravima (*human rights due diligence*). Ovaj standard zauzima centralno mjesto u Rukovodećim načelima te stoga zaslužuje poseban osvrt.

2.4.2.2.1. Dužna pažnja o ljudskim pravima (*human rights due diligence*).

Prema Rukovodećim načelima od privrednih subjekata se očekuje da sprovede dužnu pažnju o ljudskim pravima u cilju utvrđivanja i sprečavanja vlastitih negativnih učinka na ljudska prava, njihovog ublažavanja kao i izvještavanja o načinu na koji se ti negativni učinci otklanjaju.³⁴⁸ Rukovodeće načelo 17 opisuje dužnu pažnju o ljudskim pravima kao postupak koji obuhvata procjenu stvarnih i potencijalnih štetnih uticaja na ljudska prava, preduzimanje odgovarajućih mjera na osnovu rezultata te procjene, praćenje rezultata mjera i izvještavanje o načinu na koji se oni otklanjaju. Zahtjevi dužne pažnje o ljudskim pravima su detaljnije opisani u Rukovodećim načelima 17 do 21, te pratećim komentarima uz ta načela.

Koncept dužne pažnje (eng. *due diligence*) kao način za ispunjavanja korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava Ragi je predstavio još u svom izvještaju iz 2008. godine u kojem je iznio prijedlog svog „zaštiti poštu i ispravi“ Okvira za biznis i ljudska prava.³⁴⁹

Izraz *due diligence* sa engleskog jezika se kod nas prevodi na više načina.³⁵⁰ Engleska riječ *diligence*³⁵¹ potiče od latinske riječi *diligencia*, koja se i na srpski ili hrvatski jezik prevodi kao diligenca.³⁵² Prema riječniku stranih riječi i izraza izraz diligenca označava brižljivost, revnost, marljivost, pažljivost.³⁵³ Engleski izraz *due* kao pridjev označava nešto što bi se trebalo dogoditi, nešto što je očekivano.³⁵⁴ Imajući navedeno u vidu izraz *due diligence* bi u slobodnom prevodu mogao glasiti očekivana ili dužna pažnja. U tekstovima koja se odnose na dužnosti država u pogledu ljudskih prava, izraz se prevodi kao standard dužne pažnje,³⁵⁵ dok se isti izraz

³⁴⁸ Rukovodeće načelo 17.

³⁴⁹ OHCHR, 2008, Framework, A/HRC/8/5, para. 51, 56.

³⁵⁰ Topić, B., 2020, str. 266.

³⁵¹ Prema Oxfordovom riječniku, *diligence* se objašnjava kao *carefull work or effort*, što možemo prevesti kao pažljiv rad ili napor. Wehmeier, S., (ed), 2000, *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Sixth edition, Oxford University Press, Oxford, p. 350.

³⁵² Klaić, B., 2001, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod matice hrvatske, Zagreb, str. 300.

³⁵³ Klaić, B., 2001, str. 300.

³⁵⁴ Wehmeier, S., (ed), 2000, p. 390.

³⁵⁵ Vid.: Muhvić, D., 2016, str. 843; OSCE, 2011, *Krivična odgovornost i sankcioniranje počinitelja nasilja u porodici, Analiza i preporuke o krivičnopravnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, str. 44., cit. u Topić, B., 2020, str. 266

literaturi iz oblasti u ekonomije ili privrednog prava češće prevodi kao dubinska analiza ili dubinsko snimanje.³⁵⁶

Odlučujući se za ovaj termin, prepoznatljiv kako u privrednom pravu tako i u pravu ljudskih prava, Ragi je upotrebio lukavu i namjernu taktiku da bi obezbijedio širu podršku usvajanju Rukovodećih načela.³⁵⁷ Definisanje dužne pažnje kao načina za ispunjavanje korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava izabran je kao alternativa, korisnom ali širokom i nedovoljno određenom pojmu „sfere uticaja“ koji koristi Globalni dogovor i koji su zastupale Norme.³⁵⁸ Kako to Mares primjećuje dovođenje u vezu društvenog očekivanja od preduzeća da poštuju ljudska prava sa pravnim konceptom dužne pažnje poznatom kako u međunarodnom pravu, tako i privrednom i pravu ljudskih prava, može se označiti kao naročito inspirativan.³⁵⁹

Standard dužne pažnje o ljudskim pravima, iz Rukovodećih načela, postavlja pred TNK i druga preduzeća nekoliko zahtjeva.³⁶⁰ Prvo, korporacije treba da izvrše procjenu štetnih uticaja na ljudska prava kojima doprinose ili sa kojima mogu biti povezane.³⁶¹ Drugo, na osnovu navedene procjene, korporacije treba da preduzmu određene mjere kako bi prekinule ili spriječile štetne posljedice na ljudska prava, bez obzira da li one proizilaze neposredno usljed obavljanja njihove vlastite djelatnosti ili su prisutne u njenom lancu snabdijevanja, u onoj mjeri u kojoj su uključene u doprinos štetnom uticaja na ljudska prava.³⁶² Treće, od TNK i drugih preduzeća se zahtijeva i da aktivno prate i procjenjuju djelotvornost preduzetih mjera na otklanjanju štetnog uticaja po ljudska prava, te da rade na njihovom stalnom unapređenju.³⁶³ Konačno, preduzeća treba da objavljuju informacije kojim se pokazuje da poštuju ljudska prava u praksi te kako otklanjaju štetne uticaje na ljudska prava sa kojima su neposredno ili posredno povezani.³⁶⁴

³⁵⁶ Topić, B., 2020, str. 266. Vid.: Karatović, I., Trošelj, D., 2007, Dubinska analiza poslovanja i zaštita na radu, *Sigurnost*, Vol. 49, br. 4, str. 353-363; Bogojević, B., 2017, *Osnovni osvrt na pravni Due Diligence* (<https://blog.aks.org.rs/du-diligence-izvestaj/>, 2. 12. 2019).

³⁵⁷ Bonnitcha, J., McCorquodale, R., 2017, The Concept of ‘Due Diligence’ in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, *The European Journal of International Law*, Vol. 28, No. 3, p. 900., cit. u Topić, B., 2020, str. 266.

³⁵⁸ UNHRC, 2008, *Clarifying the concepts of “Sphere of Influence” and “Complicity”*, UN doc. A/HRC/8/16, (15 May 2008), paras. 4 -10.

³⁵⁹ Mares, R., 2018, Human Rights Due Diligence and the Root Causes of Harm in Business Operations: A Textual and Contextual Analysis of the Guiding Principles on Business and Human Rights, *Northeastern University Law Review*, 10 (1),p. 4.

³⁶⁰ Topić, B., 2020, str. 266.

³⁶¹ Rukovodeće načelo 17 (1),cit. u Topić, B., 2020, str. 267.

³⁶² Up.: Rukovodeće načelo 19, komentar, A/HRC/17/31, pp. 18-19.

³⁶³ Vid.: Rukovodeće načelo 20, komentar, A/HRC/17/31, p. 19.

³⁶⁴ Vid.: Rukovodeće načelo 21, komentar, A/HRC/17/31, p. 20.

Komentar uz Rukovodeće načelo 17 pojašnjava da se dužna pažnja o ljudskim pravima odnosi na smanjenje i upravljanje rizicima po ljudska prava. Naime, komentar navodi da se pod rizicima po ljudska prava trebaju shvatiti potencijalni štetni uticaji koje neko preduzeće može imati na ljudska prava.³⁶⁵ Zatim se dalje pojašnjava da dužna pažnja o ljudskim pravima može biti uključena u šire sisteme za upravljanje rizicima jednog preduzeća.³⁶⁶ Međutim, ono što razlikuje dužnu pažnju o ljudskim pravima od obične procjene rizika jeste da se ona ne svodi samo na utvrđivanje i upravljanje materijalnim rizicima po samu korporaciju, već prvenstveno obuhvata rizike po nosioce prava.³⁶⁷ Od preduzeća se očekuje da identifikovane potencijalne rizike otklone putem sprečavanja ili ublažavanja rizika, dok u pogledu stvarnih rizika dakle onih rizika odnosno štetnih uticaja do kojih je već došlo od preduzeća se očekuje da ponude obeštećenja.³⁶⁸

Detaljniju definiciju dužne pažnje o ljudskim pravima nalazimo u Vodiču za tumačenje korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava.³⁶⁹ Prema ovoj definiciji dužna pažnja o ljudskim pravima predstavlja stalni proces upravljanja rizicima koje svaka odgovorna i obazriva kompanija treba da preduzme u skladu sa okolnostima (uključujući sektor, kontekst poslovanja, veličinu i slične faktore) da bi ispunilo svoju odgovornost u odnosu na poštovanje ljudskih prava.³⁷⁰

Prema tome, sprovođenje dužne pažnje o ljudskim pravima u suštini predstavlja kontinuirani proces koji omogućuje kompanijama da procjene rizike kakav učinak na ljudska prava ostvaruju putem svoji aktivnosti te osiguraju da njime ne krše ljudska prava niti doprinose takvim kršenjima, odnosno da se njihovi štetni učinici na ljudska prava smanje.³⁷¹ Ovaj proces, pored toga omogućuje kompanijama da izvjestе o načinu na koji otklanjaju štetne učinke po ljudska prava. Kada ove karakteristike dužne pažnje o ljudskim pravima određene u Rukovodećem načelu 17, dovedemo u vezu sa komentarom uz Rukovodeće načelo 13 (suzdržavanje od neposrednog i negativnog učinka na ljudska prava i nastojanje otklanjanje tog učinka u poslovnim odnosima sa drugim subjektima), jasno je da korporacije treba da sprovede dužnu pažnju kako u situacijama koje proizvode štetne učinke po ljudska prava izazvane

³⁶⁵ Rukovodeće načelo 17, komentar, A/HRC/17/31, p. 16, cit u Topić, B., 2020, str. 267

³⁶⁶ *Ibid.*

³⁶⁷ *Ibid.*

³⁶⁸ *Ibid.*

³⁶⁹ OHCHR, 2012, *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An interpretative Guide*, Geneva.

³⁷⁰ OHCHR, 2012, *An interpretative Guide*, p. 6, cit u Topić, B., 2020, str. 267.

³⁷¹ Up. Topić, B., 2020, str. 267.

sopstvenim aktivnostima kompanija tako i na situacije koje mogu biti rezultat njihovih poslovnih odnosa sa drugim stranama.³⁷²

Pod „aktivnostima“ nekog preduzeća podrazumijevaju se činjenja i nečinjenja, a termin „poslovni odnosi“ se odnosi na širok krug subjekata koje uključuju poslovne partnere preduzeća, ali i subjekte uključene u lance snabdijevanja, te sve ostale subjekte, državne i nedržavne, povezane sa njegovim poslovanjem, proizvodima ili uslugama.³⁷³ Iz navedenog proizilazi da u skladu sa standardom dužne pažnje o ljudskim pravima preduzeća treba ne samo da se suzdrže od postupaka kojima se krše ljudska prava nego da aktivno postupaju u cilju sprečavanja štetnih uticaja na ljudskih prava i njihovog otklanjanja.³⁷⁴

Korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava obuhvata obezbjeđivanje ili saradnju u obezbjeđivanju obeštećenja u onim slučajevima za koja se pokaže da su kompanije izazvale ili doprinijele negativnom učinku po ljudska prava.³⁷⁵ Komentar uz načelo 22 prepoznaje da i preduzeće sa najboljom politikom i praksom može da doprinese ili čak i izazove povrede ljudskih prava. Kad utvrdi postojanje takve situacije odgovornost poslovnog subjekta za poštovanje ljudskih prava podrazumijeva i njegovo aktivno učešće u otklanjanju ili nadoknadi štete.³⁷⁶ Detaljnija uputstva o žalbenim mehanizmima za ispravljanje povreda ljudskih prava razrađena su u trećem dijelu Rukovodećih načela.

2.4.2.3. Treći stub: Pristup sredstvima pravne zaštite

Ovaj dio Rukovodećih načela sastoji se od jednog osnovnog³⁷⁷ i šest operativnih načela³⁷⁸ kojima se definišu sredstva za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava. Treći stub se obraća kako državama tako i korporacijama. Naime, kako je to Specijalni predstavnik naglasio u svom izvještaju iz 2008. godine, čak i u situacijama kada sve institucije djeluju optimalno korporativna kršenja ljudskih prava su mogu desiti.³⁷⁹ Stoga, žalbeni mehanizmi igraju važnu ulogu u ispunjavanju kako korporativne odgovornosti da poštuje ljudska prava tako i državne obaveze da zaštiti ljudska prava.³⁸⁰

³⁷² Up. Topić, B., 2020, str. 267-268, te .Rukovodeće načelo 13, komentar, A/HRC/17/31, p. 14.

³⁷³ Rukovodeće načelo 13, komentar, A/HRC/17/3, p. 15 cit. Topić, B., 2020, str. 268.

³⁷⁴ Up. Topić, B., 2020, str. 268. te WGBHR, 2018, *Working group report on human rights due diligence*, UN doc. A/73/163, (16 July 2018), para. 17.

³⁷⁵ Rukovodeće načelo 22.

³⁷⁶ Vid.: Rukovodeće načelo 22, komentar, A/HRC/17/3, p. 20.

³⁷⁷ Rukovodeće načelo 25.

³⁷⁸ Rukovodeća načela 26–31.

³⁷⁹ OHCHR, 2008, *Framework*, A/HRC/8/5, para. 26.

³⁸⁰ OHCHR, 2008, *Framework*, A/HRC/8/5, para. 82.

Osnovno načelo trećeg stuba podsjeća da dužnost države da zaštiti ljudska prava podrazumijeva preduzimanje odgovarajućih sudskih, administrativnih, zakonodavnih i drugih postupaka i mjera u cilju osiguranja da žrtve korporativnih kršenja ljudskih prava imaju pristup djelotvornim mehanizmima pravne zaštite, odnosno djelotvornim pravnim lijekovima.³⁸¹ Rukovodeća načela preporučuju uspostavljanje višestrukih oblika djelotvorne pravne zaštite. Prvo, države treba da poduzmu korake na uspostavi državnih sudskih i vansudskih žalbenih mehanizama ovlaštenih da razmatraju pritužbe koje se odnose na korporativna kršenja ljudskih prava.³⁸² Drugo, države treba da razviju mjere kojima se olakšava pristup nedržavnim žalbenim mehanizmima.³⁸³ Prema tome, Rukovodeća načela zagovaraju uspostavljanje dvije grupe mehanizama kojima se omogućuje ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava. U jednu grupu spadaju državni žalbeni mehanizmi, koji mogu biti sudski i vansudski, dok u drugu grupu ubrajamo nedržavne žalbene mehanizme.

2.4.2.3.1. Državni žalbeni mehanizmi

Državni sudski mehanizmi. – Prema Rukovodećim načelima obaveza države da uspostavi djelotvorne mehanizme sudske zaštite zahtjeva uspostavu nepristrasnog pravosudnog sistema otpornog na korupciju i na ekonomske ili političke pritiske drugih državnih organa ili poslovnih subjekata.³⁸⁴ Da bi se obezbjedio efikasan pristup pravdi u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava potrebno je ukloniti prepreke koje ometaju taj pristup kao što su suviše visoke sudske takse, poteškoće u vezi sa angažovanjem pravnih zastupnika ili nemogućnosti podnošenja kolektivnih tužbi.³⁸⁵

Državni nesudski mehanizmi. – Rukovodeće načelo 27 ohrabruje države da uporedo sa sudskim žalbenim mehanizmima, uspostave djelotvorne i odgovarajuće vansudske žalbene mehanizme u okviru sveobuhvatnog javnog sistema pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava.³⁸⁶ Kao i u slučaju sudskih mehanizama zaštite, državama se preporučuje da razmotre načine da eliminišu sve disparitete između strana u postupcima vezanim za

³⁸¹ Rukovodeće načelo 25. U ovom radu izrazi „mehanizmi pravne zaštite“, „sredstva pravne zaštite“ i „pravni lijekovi“ koriste se kao sinonimi., Topić, B., 2020, str. 269.

³⁸² Vid.: Rukovodeća načela 26 i 27.

³⁸³ Vid.: Rukovodeća načela 28 – 31 te up. Topić, B., 2020, str. 269.

³⁸⁴ Up. Rukovodeće načelo 26, komentar, A/HRC/17/31, p. 23, up. Topić, B., 2020, str. 269.

³⁸⁵ *Ibid.*

³⁸⁶ Rukovodeće načelo 27., cit. u Topić, B., 2020, str. 270.

korporativna kršenja ljudskih prava, kao i da posebnu ulogu u ovom pogledu daju nacionalnim institucijama za ljudska prava.³⁸⁷

Nacionalne institucije za ljudska prava. – Potencijal nacionalnih institucija za ljudska prava na unapređenju i zaštiti međunarodnih standarda o ljudskim pravima je prepoznat još na Svjetskoj konferenciji o ljudskim pravima koja je održana u Beču 1993. godine. Završni dokument ove konferencije odnosno Bečka deklaracija o ljudskim pravima podržala je osnivanje ovih institucija.³⁸⁸ Nedugo potom, UN su usvojile Načela koja se odnose na status nacionalnih institucija (Pariška načela).³⁸⁹

Prema Pariškim načelima, nacionalne institucije za ljudska prava (NILJP) treba da budu osnovane zakonom ili Ustavom, da imaju širok mandat u pogledu ljudskih prava, budu nezavisne i autonomne od uticaja državnih organa i imaju na raspolaganju adekvatan resurse i široka ovlaštenja za provođenje istrage.³⁹⁰ NILJP, bi prema tome mogli označiti kao nezavisne institucije kojima je ustavom ili zakonom namijenjena uloga promovisanja i zaštite ljudskih prava na nacionalnom nivou. Ove institucije imaju različitu formu a najčešće se osnivaju kao komisije za ljudska prava, institucije ombudsmana, savjetodavni komiteti ili instituti za ljudska prava.³⁹¹

Radna grupa za biznis i ljudska prava je izdala i poseban izvještaj o ulozi nacionalnih institucija u osiguravanju pristupa pravnim lijekovima u slučaju kršenja ljudskih prava.³⁹² U ovom izvještaju Radna grupa ukazuje na razne „posredne, neposredne i temeljne“³⁹³ pristupe putem kojih ove institucije mogu olakšati pristup pravnim lijekovima u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava. Tako ove institucije, kroz obavljanje svojih osnovnih funkcija, mogu preduzimati mjere na podizanju svijesti o ljudskim pravima, inicirati i pomoći izradu strateških mjera na unapređenju pristupa pravnim lijekovima.³⁹⁴ Ove institucije mogu djelovati i neposredno kao vansudski žalbeni mehanizmi te zaprimiti individualne predstavke ili provoditi

³⁸⁷ Rukovodeće načelo 27, komentar, A/HRC/17/31, p. 24. up. Topić, B., 2020, str. 270.

³⁸⁸ *Vienna Declaration, World Conference on Human Rights*, Vienna, 14 - 25 June 1993, UN doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993). para. 36.

³⁸⁹ *National institutions for the promotion and protection of human rights*, G.A. res. 48/134, 48 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 252, UN doc. A/48/49 (1993) ("Paris Principles"). Ovaj dokument nosi naziv Pariška načela iz razloga što su ova načela izvorno definisana na međunarodnoj radionici o nacionalnim institucijama za ljudska prava održanoj u Parizu 1991. godine. Vid.: Langtry, D, Roberts Lyer, K., 2021, *National Human Rights Institutions: Rules, Requirements, and Practice*, Oxford, pp.15-16.

³⁹⁰ UN doc. A/48/49. Annex, Principles relating to the status of national institutions, para. 2.

³⁹¹ Langtry, D, Roberts Lyer, K., 2021, p. 24.

³⁹² WGBHR, 2021, *Role of national human rights institutions in facilitating access to remedy for business-related human rights abuses: report of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and other Business Enterprises*, UN doc. A/HRC/47/39/Add.3 (22 June 2021).

³⁹³ WGBHR, 2021, p. 3.

³⁹⁴ WGBHR, 2021, p. 7.

javne istrage o korporativnim kršenjima ljudskih prava.³⁹⁵ Konačno, ove institucije mogu i na posredan način olakšati pristup pravnim lijekovima, a prije svega državnim sudskim žalbenim mehanizmima. Radna grupa tako navodi da ove institucije mogu dokumentovati kršenje ljudskih prava, pružati određenu vrstu pravne pomoći ili intervenirati u sudskom postupku.³⁹⁶ Naravno ovaj potencijal NILJP mogu ostvariti ako ispunjavaju kriterijume iz Pariških načela te imaju dovoljno široku nadležnost da mogu zaprimati žalbe koje se odnose na korporativna kršenja ljudskih prava, uključujući tu i ona počinjena od strane privatnih lica.³⁹⁷ Pored toga, NILJP da bi uspješno obavljale svoju ulogu u olakšavanju pristupa pravnim lijekovima u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava moraju imati osoblje koje posjeduje znanje o specifičnostima korporativnih kršenja ljudskih prava što često nije slučaj.³⁹⁸

2.4.2.3.2. Nedržavni žalbeni mehanizmi

Kako je prethodno spomenuto, Rukovodeća načela ne zahtijevaju samo od države da uspostavi žalbene mehanizme nego se obraćaju i nedržavnim akterima, te preporučuju korporacijama i drugim privrednim subjektima da uspostave efikasne žalbene mehanizme dostupne pojedincima i zajednicama koji bi mogli biti izloženi štetnim uticajima njihovog poslovanja.³⁹⁹ Komentar uz načelo 29 objašnjava da ovi mehanizmi, mogu poboljšati identifikaciju štetnih učinaka na ljudska prava u sklopu procjene koja se zahtjeva prema standardu dužne pažnje i omogućuju ranu naknadu štete eventualno nastalu usljed negativnog uticaja na ljudska prava.⁴⁰⁰

Rukovodeća načela definišu kriterijume koje kako državni tako i nedržavni vansudski žalbeni mehanizmi moraju ispuniti kako bi se osigurala njihova efikasnost.⁴⁰¹ Prvo, oni moraju posjedovati legitimitet, čime se omogućuje sticanje povjerenja onih aktera kojima su namijenjeni te odgovornost za pravično vođenje postupka.⁴⁰² Drugo, ovi mehanizmi moraju biti dostupni, odnosno poznati svim akterima i sposobni pružiti adekvatnu pomoć onima koji se suočavaju sa preprekama u pristupu.⁴⁰³ Treće, vansudski žalbeni mehanizmi treba da su predvidivi i pravični, odnosno treba da imaju jasnu i razumljivu proceduru te osiguraju da

³⁹⁵ WGBHR, 2021, pp.7-8.

³⁹⁶ WGBHR, 2021, pp. 8-9.

³⁹⁷ WGBHR, 2021, pp. 11-12.

³⁹⁸ WGBHR, 2021, p. 12

³⁹⁹ Rukovodeće načelo 29 cit. u Topić, B., 2020, str. 270.

⁴⁰⁰ Rukovodeće načelo 29, Komentar, A/HRC/17/31, p. 25.

⁴⁰¹ Topić, B., 2020, str. 270.

⁴⁰² Rukovodeće načelo 31 (a).

⁴⁰³ Rukovodeće načelo 31 (b).

stranke u sporovima imaju razuman pristup izvorima informacija, savjetima i stručnim znanjima neophodnim za učešće u žalbenom postupku.⁴⁰⁴ Četvrto, ovi mehanizmi treba da su transparentni i usaglašeni sa normama u oblasti ljudskih prava.⁴⁰⁵ Konačno, državni i nedržavni vansudski žalbeni mehanizmi treba da teže svom usavršavanju i budu zasnovani na saradnji sa grupama kojima su namijenjeni, kao i da nastoje da rješavaju sporove uz pomoć dijaloga.⁴⁰⁶

2.4.2.3.3. Materijalni i proceduralni aspekti pristupa sredstvima zaštite u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava

Kroz zagovaranje uspostavljanja različitih kategorija žalbenih mehanizama čini se da Rukovodeća načela daju upute državama i korporacijama kako da uspostave sistem efikasnih lijekova za korporativne povrede ljudskih prava. Potrebno je primjetiti da Rukovodeća načela ne određuju značenja pojma efikasan lijek nego se usmjeravaju na određivanje kriterijuma efikasnosti vansudskih žalbenih mehanizama.⁴⁰⁷ S tim u vezi treba naglasiti, postoji značajna razlika između efikasnih žalbenih mehanizama i efikasnog lijeka, jer postojanje efikasnih mehanizama i procesa ne mora nužno da znači i obezbjeđivanje efikasnih ishoda tih procesa.⁴⁰⁸

Rukovodeća načela naglašavaju da pristup efikasnim lijekovima ima dva aspekta „materijalni i proceduralni“.⁴⁰⁹ Materijalni aspekt pristupa efikasnim lijekovima može se odnositi na reparacije, kompenzacije, pružanje javnih izvinjenja ili garancija da se slična štetna ponašanja neće ponoviti.⁴¹⁰ Proceduralni aspekt odnosi se na prava koja podržavaju pristup sredstvima pravne zaštite kao što je pravo na efikasnu istragu, pravo na informacije, pravo na pravnu ili drugu pomoć.⁴¹¹

Smjernicama za unapređenje korporativne odgovornosti i pristupa pravnim lijekovima u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava, koje je izradila Kancelarija Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava,⁴¹² kroz formulisanje strateških ciljeva ka osiguranju materijalnih i proceduralnih aspekata sredstava pravne zaštite dodatno se preciziraju kriteriji

⁴⁰⁴ Rukovodeće načelo 31 (c) i (d).

⁴⁰⁵ Rukovodeće načelo 31 (e) i (f).

⁴⁰⁶ Rukovodeće načelo 31 (g) i (h), up. Topić, B., 2020, str. 270.

⁴⁰⁷ Topić, B., 2020, str. 270.

⁴⁰⁸ Tako i WGBHR, 2017, Report of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, UN doc. A/72/162 (18 July 2017), para. 3, cit u Topić, B., 2020, str. 270-271.

⁴⁰⁹ Rukovodeće načelo 25, Komentar, A/HRC/17/31, p. 22, u Topić, B., 2020, str. 271.

⁴¹⁰ Up. Topić, B., 2020, str. 271., O'Brien, C. M., 2018, p. 97.

⁴¹¹ O'Brien, C. M., 2018, p. 97, cit. u Topić, B., 2020, str. 271.

⁴¹² OHCHR, 2016, *Improving accountability and access to remedy for victims of business-related human rights abuse Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, UN doc. A/HRC/32/19, (10 May 2016).

koje djelotvorna pravna lijekovi treba da ispune.⁴¹³ Prema ovim smjernicama privatnopravni mehanizmi treba da imaju odgovarajući preventivni učinak u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.⁴¹⁴ Ovakav učinak privatnopravna zaštita treba da ima ne samo u slučaju neposrednih kršenja ljudskih prava nego i u slučaju doprinosa nastanku ovih povreda. U skladu sa navedenim privatnopravna zaštita treba da omogući takozvanu sekundarnu odgovornost.⁴¹⁵ Ova odgovornost svoj ekvivalent u krivičnom pravu ima u institutu saučesništva dok bi u građanskopravnom smislu predstavljala odgovornost one osobe koja doprinosi, olakšava, omogućuje, podstiče, pomaže ili na bilo koji drugi način doprinosi povredama ljudskih prava koje neposredno prouzrokuje treća strana.⁴¹⁶

Djelotvorna privatnopravna zaštita treba da uključuje i reaktivnu zaštitu odnosno onu zaštitu koja omogućuje restituciju kroz otklanjanje ili ublažavanje posljedica korporativnih povreda ljudskih prava. Smjernice u tom smislu naglašavaju da privatnopravna zaštita treba da omogućuje nadoknadu kako materijalne tako i nematerijalne štete.⁴¹⁷

Smjernice dalje obrazlažu da privatnopravna zaštita treba da omogući utvrđivanje pravne odgovornost kompanije zbog propusta da sprovede dužnu pažnju ljudskim pravima.⁴¹⁸ Ova odgovornost podrazumijeva sposobnost da se putem privatnopravne zaštite omogući ispravljanje povreda ljudskih prava ako korporacija propusti da utvrdi, spriječi ili ublaži negativne učinke po ljudska prava u okviru svoje djelatnosti ali i u svojim lancima snabdijevanja.⁴¹⁹

Djelotvorna privatnopravna zaštita od korporativnih povreda ljudskih prava treba da omogući naknadu štete koja ne treba da bude ograničena samo na njeno iskazivanje u novcu nego da obuhvati druge vidove naknada kao što su javno izvinjenje ili zabrana ponavljanja.⁴²⁰

Osiguranje djelotvorne pravne zaštite podrazumijeva i uklanjanje prepreka koje neopravdano ometaju njeno korištenje uključujući tu i sagledavanje ličnih okolnosti lica koje

⁴¹³ Vid: OHCHR, *Accountability and Remedy Project: Background*, (<https://www.ohchr.org/en/business/ohchr-accountability-and-remedy-project/phase3-non-state-based-grievance-mechanisms>, 19.11.2022).

⁴¹⁴ A/HRC/32/19, Policy objective, 12.

⁴¹⁵ A/HRC/32/19, 2019, Policy objective, 13.

⁴¹⁶ A/HRC/32/19, Policy objective, 13(2).

⁴¹⁷ A/HRC/32/19, Policy objective, 19.1.

⁴¹⁸ A/HRC/32/19, Policy objective, 14. Za ovaj kriteriji, kako to potvrđuju i nalazi u prethodnim poglavljima ne može se tvrditi da svoje čvrsto utemeljenje nalazi u obavezujućem međunarodnom pravu, nego svoje ishodište prvenstveno nalazi u normama mekog prava. Međutim, sve su brojnije inicijative i mjere prema uspostavljanju pravila o obaveznom provođenju dužne pažnje i snošenju pravne odgovornosti u slučaju propuštanja dužne pažnje, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu (Vid.: Poglavlja II, V i VI).

⁴¹⁹ Up. A/HRC/32/19, Policy objective, 14 (1).

⁴²⁰ A/HRC/32/19, Policy objective, 19.

traže zaštitu ljudskih prava.⁴²¹ Kako bi se navedeno postiglo djelotvorna privatnopravna zaštita od korporativnih povreda ljudskih prava zahtijeva određene intervencije u postupku njenog ostvarivanja.

Ove intervencije usmjerene na očuvanje jednakosti oružja između suštinski nejednakih stranaka. Te intervencije se, između ostalog, tiču osiguranja besplatne ili slične pravne pomoći slabijoj strani, ili pravila u pogledu tereta dokazivanja.⁴²² Parnični postupak, naime kao i bilo koji drugi pravni postupak je formalni postupak sa određenim pravilima i opravdanim ograničenjima, koja se odnose na obavezu pravnog zastupanja, obaveze dokazivanja, plaćanja sudskih taksi ili predujma troškova. Sva ova ograničenja ne smiju biti takvog karaktera da suštinski onemogućuju pravo na pristup sudu.

Privatnopravna zaštita u slučajevima korporativnih povreda ljudskih prava tako treba da omogući pristup sudu potencijalnim tužiocima koji se nalaze u nezavidnoj materijalnoj situaciji, koje, pored oslobađanja od plaćanja sudskih taksi i drugih troškova postupka, i obezbjeđenja besplatne pravne pomoći uključuje i postojanje mogućnosti ostvarivanja kolektivne zaštite ljudskih prava.⁴²³ Kolektivni mehanizmi zaštite se ističu kao jedan od važnih segmenta obezbjeđivanja ravnopravnosti strana u postupku koji se odnosi na korporativne povrede ljudskih prava. Efektivan mehanizam kolektivne zaštite omogućava većem broju navodnih žrtva korporativnih povreda ljudskih prava, da u jednom postupku, rasprave niz pravnih i faktičkih pitanja, osiguraju utvrđivanje povreda ljudskih prava i eventualnu naknadu štete.⁴²⁴

Sumirajući navedeno efikasna pravna zaštita od korporativnih povreda ljudskih prava treba da ispunjava određene materijalne i procesne kriterijume.

Materijalni kriterijumi se odnose na sposobnost ovog vida pravne zaštite da ima preventivni učinak odnosno da omogući prestanak protivpravnosti i utiče kako na samog prekršioca tako i na druge potencijalne prekršioce ljudskih prava da se suzdrže od kršenja ljudskih prava. Materijalni kriterijumi uključuju i mogućnost pružanja naknadne zaštite odnosno dosuđivanja naknade štete zbog povrede prava. Pored navedenog, materijalni kriterijumi djelotvornosti pravne zaštite odnose se i na mogućnost utvrđivanja sekundarne pravne odgovornosti, odnosno odgovornosti za pomaganje i podsticanje na kršenje ljudskih

⁴²¹ Up. ECtHR, *Aksoy v Turkey*, no. 21987/93, Judgment of 18 December 1996, para. 95 i *Đorđević v. Croatia*, no. 41526/10 Judgment of 24 October 2012, para. 101.

⁴²² Up. A/HRC/32/19, Policy objective, 12 (5), Policy objective, 15, Policy Objective 16.

⁴²³ A/HRC/32/19, Policy objective, 15.

⁴²⁴ FRA, 2020, *Business and human rights – access to remedy*

(https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-business-human-rights_en.pdf, 22. 02. 2022), p. 68.

prava kao i na odgovornosti zbog propusta provođenja obaveze dužne pažnje o ljudskim pravima.

Djelotvornost pravne zaštite treba da ispuni i određene procesne kriterijume. Ti kriteriji se suštinski odnose na efikasan pristup sudu te uključuju procesne odredbe kojima se omogućava postizanje ravnopravnosti strana u postupku. S obzirom da su pojedinci u odnosu na multinacionalne korporacije očigledno u nesrazmjernom položaju, procesni kriteriji djelotvorne pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava podrazumijevaju postojanje mogućnosti oslobođenja od plaćanja sudskih troškova, dodjelu pravne pomoći i podrške, te mogućnosti ostvarivanja kolektivne pravne zaštite. U proceduralne aspekte djelotvorne građanskopravne zaštite mogli bi smo ubrojati i odredbe o stvarnoj i mjesnoj nadležnosti kao i odredbe o prebacivanju tereta dokazivanja.⁴²⁵

2.4.2.3.4. Kritički osvrt na pristup Rukovodećih načela sredstvima zaštite u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava

Pristup koji Rukovodeća načela imaju prema mehanizmima pravne zaštite nije bez kritika. Deva, tako izražava zabrinutost da Rukovodeća načela zanemaruju činjenicu da je pravo na pravni lijek ljudsko pravo te da ne preciziraju šta žrtve ljudskih prava mogu da očekuju u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava.⁴²⁶ Međutim, detaljnijim čitanjem komentara uz Rukovodeće načelo 25 dolazi se do drugačijeg zaključka jer ovaj komentar objašnjava da efikasni lijekovi mogu obuhvatiti „izvinjenja, restituciju, rehabilitaciju, naknadu materijalne ili nematerijalne štete, kaznene sankcije, te sprečavanje novih povreda putem, na primjer, sudskih zabrana ili putem davanja garancija za neponavljanje“ tih povreda.⁴²⁷

Drugo, potrebno je naglasiti da smjernice navedene u trećem stubu, kao i one u prethodna dva, ne treba posmatrati izolovane nego ih je potrebno tumačiti kako posebno tako i zajedno sa svim drugim odredbama.⁴²⁸ Pored toga, treba se imati na umu da svako pravilo međunarodnog prava, pa bilo ono i imperfektno, valja tumačiti u dobroj vjeri i prema uobičajenom smislu izraza, upotrebljenih kako i tekstu tako i u prilogima.⁴²⁹ Komentari uz

⁴²⁵ Up. FRA; 2020, pp, 59, 70.

⁴²⁶ Deva, S., *Treating Human Rights Lightly: A Critique of the Consensus Rhetoric and the Language Employed by the Guiding Principles*, in: Bilchitz, D., Deva, S., (eds.), 2013, *Human Rights Obligations of Business, Beyond the Corporate Responsibility to Respect?*, Cambridge, p. 103 cit u Topić, B., 2020, str. 271.

⁴²⁷ Rukovodeće načelo, 25, Komentar, p. 22 cit. u Topić, B., 2020, str. 271.

⁴²⁸ Up. Topić, B., 2020, str. 271.

⁴²⁹ Up. odredbe o opštim pravilima tumačenja u međunarodnom pravu navedena u članu 31 Bečke konvencije o ugovornom pravu (*Sl.list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 30/72).

Rukovodeća načela svakako predstavljaju te priloge i treba ih uzeti u obzir prilikom tumačenja pojedinih načela.

Treće, može se se tvrditi da problem pristupa efikasnim sredstvima za ispravljanje posljedica korporativnih kršenja ljudskih prava nećemo naći u nekada uopštenom ili nedovoljno preciznom tekstu Rukovodećih načela, nego u nesprovođenju ovih načela od strane država i korporacija.⁴³⁰ Radna grupa za biznis i ljudska prava upozorava da je tek mali broj država u svoje nacionalne akcione planove⁴³¹ za implementaciju Rukovodećih načela uvrstio odredbe o uklanjanju opštepoznatih prepreka koje ometaju pristup djelotvornim pravnim lijekovima.⁴³² Pristup vansudskim nedržavnim žalbenim mehanizmima je opterećen suvišnim formalizmom, neuniformisanim pristupom te nemogućnosti mnogih mehanizama da u praksi obezbijede efikasno ispravljanje povreda.⁴³³

2.4.3. Prednosti i mane Rukovodećih načela

Rukovodeća načela su „prvi dokument UN o korporativnoj odgovornosti za povrede ljudskih prava“.⁴³⁴ Rukovodeća načela afirmišu dužnost država da obezbijede zaštitu ljudskih prava od strane trećih lica kao što su korporacije, sa jedne strane, te samostalnu korporativnu odgovornost za poštovanje ljudskih prava, s druge.⁴³⁵ Ovo razlikovanje dužnosti država od odgovornosti preduzeća se karakteriše kao jedan od velikih ustupaka poslovnom sektoru, što se ogleda u činjenici da se korporacije ne navode kao potencijalni kršioci ljudskih prava nego se govori samo o njihovom štetnom uticaju po ljudska prava.⁴³⁶

Potrebu za odvajanjem dužnosti država od odgovornosti korporacija u pogledu ljudskih prava Specijalni predstavnik je opravdao različitim društvenim ulogama ovih subjekata, te

⁴³⁰ Topić, B., 2020, str. 271-272.

⁴³¹ Radna grupa za biznis i ljudska prava preporučuje državama da usvoje nacionalne akcione planove u cilju bolje implementacije Rukovodećih načela, te je u tom cilju izradila smjernice o nacionalnim akcionim planovima. Do maja 2022. godine, tek 26 država je usvojio nacionalne akcione planove, tri države su uključile nacionalne akcione planove o biznisu i ljudskim pravima uključile u svoje akcione planove o ljudskim pravima, dok je njih tek 20 u procesu izrade ovih planova, vid.: OHCHR, *State national action plans on Business and Human Rights*, (<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/NationalActionPlans.aspx>, 30. 05. 2022).

⁴³² WGBHR; 2017, para. 4, cit. u Up. Topić, B., 2020, str. 272.

⁴³³ OHCHR, 2019, Accountability and Remedy Project, Part III: Non-State-based grievance Mechanisms Enhancing effectiveness of non-State-based grievance mechanisms in cases of business-related human rights abuse, (https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/ARP/ARPIII_Discussion_Paper_Nov2019.pdf) cit. u u Topić, B., 2020, str. 272.

⁴³⁴ Beširević, V., 2018, str. 31. Topić, B., 2020, str. 278.

⁴³⁵ Topić, B., 2020, str. 272.

⁴³⁶ Beširević, V., 2018, str. 3.

shvatanjem da korporativna odgovornost za poštovanje ljudskih prava stoga postoji nezavisno od obaveza država proizašlih iz međunarodnog prava.⁴³⁷

Teorijsku podlogu za ovakav pristup, Ragi je pronašao u razmišljanjima nobelovca Amartije Sena (*Amartya Sen*), koji zastupa tezu da ljudska prava moramo posmatrati nezavisno od prava o ljudskim pravima.⁴³⁸ Stoga se prema Rukovodećim načelima od korporacija ne traži da poštuju međunarodno pravo o ljudskim pravima kao takvo nego se od korporacija očekuje da poštuju sva međunarodno priznata ljudska prava.⁴³⁹ Od korporacija se tako očekuje da poštuju prava zajamčena ugovorima o ljudskim pravima koje zemlja domaćina ili zemlja porijekla nije ratifikovala.⁴⁴⁰

Kroz insistiranje na razlikovanju dužnosti država da zaštiti ljudska prava od korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava. Ragi je nastojao da skrene pažnju sa rasprave o pravnoj prirodi odgovornosti preduzeća u pogledu ljudskih prava na traženje odgovora na pitanje kako da preduzeća poštuju ljudska prava odnosno ispune svoju korporativnu odgovornost poštovanja ljudskih prava.⁴⁴¹ Odgovor na ovo pitanje sadržan je u konceptu dužne pažnje o ljudskim pravima.⁴⁴² Prema ovom konceptu korporacije moraju ne samo da osiguraju da ne dođu u sukob sa državnim propisima nego su dužne upravljati i rizicima po ljudska prava u cilju njihovog sprečavanja ili ublažavanja.⁴⁴³

Treba primjetiti da je oslanjanje na koncept dužne pažnje kao način ispunjavanja korporativne odgovornosti na poštovanju ljudskih prava podvrgnut određenim kritikama. Naime, upozorava se da koncept dužne pažnje može poslužiti kao moguća strategija za izbjegavanje pravne odgovornosti za kršenje ljudskih prava.⁴⁴⁴ S druge strane pak, ističe se da koncept dužne pažnje o ljudskim pravima, definisan Rukovodećim načelima, treba da ispunjava važnu normativnu ulogu koja ne zavisi od faktičkog stepena kontrole jednog preduzeća nad

⁴³⁷ OHCHR, 2008, *Framework*, A/HRC/8/5, para. 55., cit. u Topić, B., 2020, str. 272.

⁴³⁸ Ruggie, J., 2013, p. 108, cit. u Topić, B., 2020, str. 279. Senova etička teorija ljudskih prava, kako to Meklod (*Macleod*) objašnjava, zasniva se na četiri hipoteze, prva je da su ljudska prava moralna a ne zakonska, druga da ona iako su moralna ne zahtjevaju transformaciju u zakonska prava, treća, da ekspanzivna teorija ljudskih prava može obuhvatiti širok spektar ljudskih prava iz građanskog, političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog domena bez potrebe da oponaša kataloge prava navedene u deklaracijama i paktovima donesenim nakon Drugog svjetskog rata, te da sve obaveze nastale na osnovu ljudskih prava i nisu savršene obaveze. Vid.: Macleod, A. M., 2015, *Amartya Sen on Human Rights in The Idea of Justice, Philosophy and Social Criticism*, Vol. 41, pp. 11-19., cit. u Topić, B., 2020, str. 272-273. f.132.

⁴³⁹ Rukovodeće načelo 12 i prateći komentar, A/HRC/17/31, pp. 13-14, cit. u Topić, B., 2020, str. 280.

⁴⁴⁰ Ruggie, J., *Incorporating Human Rights: Lessons Learned, and Next Steps*, in: Baumann-Pauly, D., Nolan, J., (eds.), 2016, *Business and Human Rights: From Principles to Practice*, Abingdon, New York, Routledge, p. 10, cit. u Topić, B., 2020, str. 280.

⁴⁴¹ Topić, B., 2020, str. 280, Vid.: OHCHR, 2008, A/HRC/8/5. para. 6.

⁴⁴² OHCHR, 2008, A/HRC/8/5. para. 25. Up. Topić, B., 2020, str. 280.

⁴⁴³ Up. Rukovodeće načelo 17, A/HRC/17/31, komentar. p. 16.

⁴⁴⁴ Deva, S., 2013, pp. 99–100 cit. u Beširević, V., 2018, str. 31–32, te ponovo cit u Topić, B., 2020, str. 278.

drugim, bilo da ga posjeduje ili je sa njim u ugovornim odnosima.⁴⁴⁵ Kako se sprovođenje dužne pažnje odnosi ne samo na vlastita postupanja i propuste korporacija nego i na utvrđivanje rizika povezanih i sa postupanjima subjekata uključenih u lanac snabdijevanja, manevarski prostor za korištenje dužne pažnje kao potencijalne odbrane od odgovornosti je znatno sužen.⁴⁴⁶ Potvrdu ovog stava možemo naći u komentaru uz Rukovodeće načelo 17 u kojem se naglašava da korporacije koje sprovode dužnu pažnju ne treba da pretpostavljaju da će samim tim automatski i u potpunosti biti oslobođene odgovornosti za povrede ljudskih prava ili za doprinos tim povredama.⁴⁴⁷

Ragijev pragmatičan pristup, usmjeren na postizanje konsenzusa te obezbjeđenje podrške poslovnog sektora Rukovodećim načelima, karakterišu ekstenzivne konsultacije sa poslovnim sektorom, korištenje izraza i formulacija razumljivijih poslovnom sektoru i prihvatljivijih pojedinim državama te izbjegavanje davanja jasnih smjernica u pitanjima oko kojih je bilo teško postići konsenzus.⁴⁴⁸ Primjenjena taktika je zaista odigrala veliku ulogu u osiguranju podrške Rukovodećim načelima od strane poslovnog sektora, te Savjeta za ljudska prava UN.⁴⁴⁹ Primjenjena taktika, međutim, kako Deva upozorava, otupljuje oštricu normativnog značaja koncepta ljudskih prava.⁴⁵⁰ S druge strane, zahvaljujući ovoj taktici, osigurana je spremnost da se na međunarodnom nivou prizna postojanje nezavisne korporativne odgovornosti prema ljudskim pravima, doduše za sada tek putem instrumenta mekog prava.⁴⁵¹

Sumirajući navedeno može se tvrditi da Rukovodeća načela UN kojima se sprovodi „zaštiti, poštuju i ispravi“ okvir UN uprkos svojim slabostima predstavljaju važan dokument kojim se reguliše ponašanje TNK i drugih poslovnih subjekata u pogledu ljudskih prava. Odobravanje i prihvatanje ovih načela od širokog kruga subjekata društvenu normu

⁴⁴⁵ Schutter, O.de, 2016, Towards a New Treaty on Business and Human Rights, *Business and Human Rights Journal*, p. 54.

⁴⁴⁶ Topić, B., 2020, str. 280-281.

⁴⁴⁷ Rukovodeće načelo 17, A/HRC/17/31, p.16 te u Topić, B., 2020, str. 281.

⁴⁴⁸ Bilchitz, D., Deva, S., *The Human Rights Obligations of Business: A Critical Framework for the Future*, u: Bilchitz, D., Deva, S., (eds.), 2013, pp.1-26, cit. u Topić, B., 2020, str. 273.

⁴⁴⁹ Ado (*Addo*) primjećuje da su Rukovodeća načela, te proces njihovog stvaranja i usvajanja pružili značajne lekcije nauci međunarodnog prava, naročito u pogledu učešća nedržavnih aktera i rastućeg značaja instrumenata mekog prava u procesu stvaranja međunarodnog prava. Ovaj autor zaključuje da je uključivanje onih nedržavnih aktera u razvoj standarda, kao što su Rukovodeća načela, koji će se i odnositi na njih, dovelo do visokog nivoa razumijevanja, ali i potvrdilo značaj principa supsidijarnosti u procesu kreiranja međunarodnog prava (Addo, M. K., 2014, *The Reality of the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights*, *Human Rights Law Review*, 14, pp. 145-46.). Up. Topić, B., 2020, str. 273, 280.

⁴⁵⁰ Deva, S., 2013, pp. 78-104, prema Beširević, V., 2018, str. 31–32, cit. u Topić, B., 2020, str. 278.

⁴⁵¹ Vid: Nolan, J., *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: Soft Law or Not Law?*, u: Bilchitz, D., Deva, S., (eds.), 2013, pp. 138-161, cit. u Topić, B., 2020, str. 277

korporativne odgovornosti je primaklo pravnoj sferi te otvorilo put prema međunarodnog ugovoru o biznisu i ljudskim pravima.⁴⁵²

Pored navedenog, Rukovodeća načela su uticala na razvoj i sadržinu drugih instrumenata usvojenih od strane regionalnih ili specijalizovanih agencija i međunarodnih organizacija. Naredni dijelovi ovog poglavlja analiziraju ove instrumente.

3. DOKUMENTI MEKOG PRAVA MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE RADA

Međunarodna organizacija rada (MOR) je prva od 17 specijalizovanih agencija UN. Međutim, njezina istorija započela je mnogo prije osnivanja svjetske organizacije.⁴⁵³ MOR je osnovana 1919. godine Versajskim mirovnim ugovorom.⁴⁵⁴ Ustav⁴⁵⁵ ove organizacije određuje njezinu specifičnu tripartitnu strukturu koju čine predstavnici država, poslodavaca i radnika. Glavni organ MOR je Međunarodna konferencija rada koja usvaja nacрте konvencija i preporuka MOR.⁴⁵⁶ Pored Međunarodne konferencije rada, u organe MOR ubrajamo još Administrativni savjet koga čine 28 predstavnika vlada i po 14 predstavnika radnika i poslodavaca, te stalni sekretarijat pod nazivom Međunarodni biro rada sa sjedištem Ženevi.⁴⁵⁷ Zahvaljujući postojanju ove organizacije na međunarodnom planu usvojen je niz standarda koji se odnose na prava radnika, te odgovarajuće dužnosti i obaveze država i poslodavaca u oblasti radnih odnosa.

Srž normativne djelatnosti MOR čine deset osnovnih konvencija kojima se zabranjuje prinudni rad (konvencije br. 29 i 105), zatim konvencije koje se odnose na slobodu udruživanja i kolektivno pregovaranje (konvencije br. 87 i 98), antidiskriminacione konvencije (konvencije br. 100 i 111) i konvencije koje zabranjuju dječiji rad (konvencije br. 138 i 182).⁴⁵⁸

⁴⁵² Topić, B., 2020, str. 278, tako i Bernaz, 2017, eBook.

⁴⁵³ ILO, *History of the ILO*, (<https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm>, 22.05.2021).

⁴⁵⁴ The Labour Provisions of the Peace Treaty, (https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf, 22.05.2022).

⁴⁵⁵ ILO, ILO Constitution, (https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO, 22.05.2022, nadalje: Ustav MOR).

⁴⁵⁶ Ustav MOR, čl. 2 (1) (a), te čl. 3-6.

⁴⁵⁷ Ustav MOR, čl. 2 (1) (b), (c) i čl. 7.

⁴⁵⁸ Vid.: ILO, Fundamental conventions (<https://www.ilo.org/global/standards/introduction-to-international-labour-standards/conventions-and-recommendations/lang--en/index.htm>, 10.03.2022).

Navedene konvencije obavezuju BiH i Srbiju, u skladu sa pravilima sukcesije ili putem ratifikacije: Konvencija br. 29 o prinudnom ili obaveznom radu, (*Sl. novine Kraljevine Jugoslavije* br. 297-CXI), Konvencija br. 105. koja se odnosi na ukidanje prinudnog rada (*Sl. list SRJ – Međunarodni ugovori*, broj 13/02, *Sl. glasnik BiH - Međunarodni ugovori*, br. 19/00), Konvencija br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, (*Sl.uzbeni list FNRJ - Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, br.j 8/58), Konvencija br. 98 o primjeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja *Sl. list FNRJ - Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, br. 11/58), Konvencija br. 100. o jednakom nagrađivanju (*Sl.beni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, broj 12/52),

Putem ovih osnovnih konvencija implementiraju se na radnom mjestu mnoga ljudska prava navedena u UDLJP i drugim instrumentima ljudskih prava. Međutim, MOR je usvojio i nekoliko dokumenata mekog prava koji se direktno odnose na TNK, te uspostavljaju standarde vezane za globalne lance snabdijevanja. U te dokumente spadaju: Tripartitna deklaracija o načelima u vezi sa multinacionalnim kompanijama i socijalnom politikom, Deklaracija o osnovnim načelima i pravima na radu i Prilog o njenoj primjeni i praćenju, Preporuka o prinudnom radu (o dodatnim mjerama), Konvencija o radu pomoraca i Rezolucija o pristojnom radu u globalnim lancima snabdijevanja i prateći zaključci. Više riječi o ovim dokumentima će biti u sljedećim sekcijama.

3.1 DEKLARACIJA O MULTINACIONALNIM KOMPANIJAMA

Tripartitnu deklaraciju o načelima u vezi sa multinacionalnim kompanijama i socijalnom politikom (Deklaracija MOR o multinacionalnim kompanijama) je usvojio Administrativni savjet 1977. godine⁴⁵⁹ i revidirana je 2000., 2006., i 2017. godine.⁴⁶⁰ Deklaracija MoR o multinacionalnim kompanijama nastoji da ohrabri pozitivan doprinos multinacionalnih kompanija privrednom i društvenom napretku te predstavlja osnovni izvor MOR kojima se utvrđuju smjernice za odgovorno postupanje preduzeća.⁴⁶¹ Nakon njezinih izmjena iz 2017. godine, Deklaracija se eksplicitno poziva na Rukovodeća načela.⁴⁶²

Deklaracija sadržava niz smjernica koje se odnose na četiri oblasti odnosno na zapošljavanje, obuku, uslove rada i života te industrijske odnose. Od preduzeća, poslodavaca i vlada se očekuje da poštuju nacionalne zakone i druge propise, uzmu u obzir lokalne prakse te poštuju međunarodne standarde koji se tiču ljudskih i radnih prava.⁴⁶³ Međunarodni biro rada

Konvencija br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, (*Sl. list FNRJ - Međunaradni ugovori i drugi sporazumi*, br. 3/61), Konvencija br. 138. o minimalnim godinama za zapošljavanje (*Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 14/82), Konvencija broj 182 o najgorim oblicima dječijeg rada (*Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori* br. 2/03, *Sl. glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 3/01). Konvencija br. 155 o sigurnosti i zaštiti zdravlja na radu i o radnom okruženju (*Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/87) te Konvencija br. 187 o promotivnom okviru za sigurnost i zdravlje na radu (*Sl. glasnik RS 42/09, Sl. glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 11/09).

⁴⁵⁹ Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy. Adopted by the Governing Body of the International Labour Office at its 204th Session, (Geneva, November 1977).

⁴⁶⁰ Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy. Amended by the Governing Body of the International Labour Office at its 279th (November 2000), 295th (March 2006), and 329th (March 2017) Sessions, nadalje u fusnotama: MNE Declaration.

⁴⁶¹ ILO, *Responsible Business, Key Messages from International Instruments*, (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/documents/publication/wcms_724747.pdf, 20.02.2020).

⁴⁶² MNE Declaration, para. 10.

⁴⁶³ MNE Declaration, para. 8.

odgovoran je za promociju deklaracije.⁴⁶⁴ Služba MOR za pomoć poslovnom sektoru (*Business Helpdesk*) pruža informacije kompanijama o načelima sadržanim u ovoj Deklaraciji.⁴⁶⁵ Regionalni izvještaji zajedno sa regionalnim sastancima pomažu promociju i implementaciju Deklaracije u pojedinim regionima.⁴⁶⁶ Nacionalne tačke kontakta su zadužene za promociju na nacionalnom nivou.⁴⁶⁷

Predviđena je i posebna procedura za rješavanje sporova koji se tiču primjene Deklaracije MOR o multinacionalnim kompanijama pomoću tumačenja njenih odredbi.⁴⁶⁸ Zahtjev za tumačenje dostavlja se Međunarodnom birou rada, i njega u pravilu dostavljaju vlade država članica.⁴⁶⁹ Pored toga, reprezentativne organizacije poslodavaca i radnika kao i međunarodne organizacije radnika i poslodavaca u ime reprezentativnih nacionalnih podružnica mogu podnijeti zahtjev za tumačenje u slučaju da je vlada odbila da podnese zahtjev ili ako je prošlo tri mjeseca od kako se organizacija obratila vladi, bez izjave o namjeri vlade.⁴⁷⁰

3.2. DOKUMENTI MOR I GLOBALNI LANCI SNABDIJEVANJA

Pod okriljem MOR usvojeni su i drugi dokumenti i instrumenti koju su relevanti za raspravu o odgovornosti TNK, a koji se odnose na lance snabdijevanja.

Najprije, kao odgovor na izazove globalizacije MOR je 1998. godine usvojila Deklaraciju MOR o osnovnim načelima i pravima na radu i Prilog o njenoj primjeni i praćenju.⁴⁷¹ Prema ovoj deklaraciji sve države članice MOR treba da poštuju prava radnika na slobodu okupljanja uključujući i pravo na kolektivno pregovaranje, slobodu od prinudnog ili obaveznog rada, kao i dječijeg rada te pravo na slobodu od diskriminacije u oblasti zapošljavanja i zanimanja.⁴⁷² Ova deklaracija MOR, naglašava da preduzeća, treba da sprovode dužnu pažnju odnosno (*due diligence*) sa ciljem identifikovanja, sprečavanja, ublažavanja i pokazivanja kako se nose sa stvarnim i potencijalnim štetnim uticajima po ljudska prava.⁴⁷³

⁴⁶⁴ MNE Declaration, Annex II, para. 1.

⁴⁶⁵ MNE Declaration, Annex II, para. 1. (c) (ii).

⁴⁶⁶ MNE Declaration, Annex II, para. 1. (a).

⁴⁶⁷ MNE Declaration, Annex II, para. 1. (b).

⁴⁶⁸ MNE Declaration, Annex II, para. 3.

⁴⁶⁹ MNE Declaration, Annex II, para. 3. (5) (a).

⁴⁷⁰ MNE Declaration, Annex II, para.3. (5) (b),(c), 6 (a), (b).

⁴⁷¹ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 (Annex revised 15 June 2010). U daljem tekstu u fusnotama ILO Declaration on Fundamental Principles.

⁴⁷² ILO Declaration on Fundamental Principles, para. 2.

⁴⁷³ ILO Declaration on Fundamental Principles, para. 10 (d).

Postupak nadzora nad primjenom deklaracije utvrđen je Prilogom o njenoj primjeni i praćenju. Svrha nadzora ogleda se u omogućavanju pregleda nastojanja u skladu sa Deklaracijom koje ulažu članice MOR koje nisu ratifikovale osnovne Konvencije MoR.⁴⁷⁴ Od njih se zahtjeva da svake godine podnesu izvještaj stanju gore navedenih prava, preprekama koje stoje na putu ratifikovanja osnovnih konvencija.⁴⁷⁵ Pregled ovih izvještaja koje prikuplja Međunarodni biro rada, vrši Administrativni savjet.⁴⁷⁶

Preporuka o prinudnom radu (o dodatnim mjerama)⁴⁷⁷ iz 2014. sadržava niz preporuka namjenjenih suzbijanju prinudnog rada i trgovine ljudima radi radne eksploatacije. Konvencija o radu pomoraca⁴⁷⁸ iz 2006. godine predstavlja koristan instrument kako za države domaćine tako i države porijekla ali i transnacionalne korporacije da zajedno istražuju pritužbe pomorskih radnika.⁴⁷⁹

Rezolucija o pristojnom radu u globalnim lancima snabdijevanja i prateći zaključci iz 2016. godine⁴⁸⁰ naglašava da su države dužne da usvoje, primjene i sprovede nacionalne zakone i propise, kao i da osiguraju da se osnovni principi i prava na radu i ratifikovane međunarodne konvencije o radu primjenjuju na sve radnike, uzimajući u obzir druge međunarodne standarde rada. Vlade, poslovni i socijalni partneri imaju komplementarne, ali različite odgovornosti u promovisanju pristojnog rada u globalnim lancima snabdijevanja. Kompanije imaju odgovornost da poštuju ljudska i radnička prava u svojim lancima snabdijevanja u skladu sa Rukovodećim načelima, i da poštuju nacionalno pravo gdje god posluju.⁴⁸¹ Takođe se naglašava da kompanije treba da sprovedu postupak dužne pažnje o ljudskim pravima kako bi identifikovale, spriječile, ublažile i objasnile kako postupaju sa svojim negativnim uticajima na ljudska prava, te uspostave mehanizme za pritužbe u skladu sa Rukovodećim načelima.⁴⁸² Rezolucijom se od MOR zahtijeva da promoviše dalju ratifikaciju i primjenu međunarodnih standarda rada i pruže podršku državam na izgradnji kapaciteta potrebnih za primjenu ovih standarda.⁴⁸³

⁴⁷⁴ ILO Declaration on Fundamental Principles, Annex, para. II (1).

⁴⁷⁵ ILO Declaration on Fundamental Principles, Annex, para. II (2).

⁴⁷⁶ ILO Declaration on Fundamental Principles, Annex, para. II (3).

⁴⁷⁷ R203 - Forced Labour (Supplementary Measures) Recommendation, 2014 (No. 203).

⁴⁷⁸ Maritime Labour Convention, 2006. Konvencija o radu pomoraca, (*Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori* br. 8/11, *Sl. glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 3/01).

⁴⁷⁹ ILO submission for the 2nd session of the Open-Ended Intergovernmental Working Group on Transnational Corporations and other Business Enterprises with respect to human rights, (<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/wg-trans-corp/session2/session2>, 24.05.2022).

⁴⁸⁰ ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, Geneva.

⁴⁸¹ ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, para., 15.

⁴⁸² ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, para., 18.

⁴⁸³ ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, para., 23.

4. DOKUMENTI MEKOG PRAVA SAVJETA EVROPE

Savjet Evrope (SE) je evropska međunarodna organizacija koja je osnovana neposredno nakon Drugog svjetskog rata sa ciljem da ostvari najveće jedinstvo svojih članica kroz, između ostalog, promovisanje ljudskih prava, zaštitu sloboda i demokratskih vrijednosti.⁴⁸⁴ S obzirom na ovako proklamovan cilj pod okriljem SE usvojena je i EKLJP⁴⁸⁵ kao prvi korak ka „zajedničkom ostvarivanju“ određenih građanskih i političkih prava navedenih u UDLJP.⁴⁸⁶ Obaveze država članica SE u pogledu ekonomskih i socijalnih prava definisane su detaljnije Evropskom socijalnom poveljom.⁴⁸⁷ Pored navedenog, pod okriljem SE razvijena je čitava lepeza instrumenta o ljudskim pravima, a poštovanje i zaštita ljudskih prava su proklamovani kao jedan od najprećih zadataka i uslova za prijem u članstvo ove međunarodne organizacije.⁴⁸⁸

Najvažnija tijela SE su Parlamentarna skupština, koju čine 306 članova i Komitet ministara koga čine ministri inostranih poslova država članica odnosno njihovi opunomoćeni diplomatski predstavnici u sjedištu organizacije u Strazburu.⁴⁸⁹

Tijela SE usvojila su nekoliko dokumenata kojima se neposredno dotiču pitanja u vezi sa obavljanjem poslovnih aktivnosti i zaštite ljudskih prava. Parlamentarna skupština SE je tako 2010. godine usvojila Rezoluciju 1757,⁴⁹⁰ kojom su države članice SE, između ostalog, pozvane da putem zakonodavnih i drugih mjera zaštite pojedince od korporativnih kršenja ljudskih prava.⁴⁹¹ Ovo tijelo je usvojilo i Preporuku 1936 o biznisu i ljudskim pravima⁴⁹² kojom je Komitetu ministara preporučeno da se pozabavi pitanjem poštovanja i promovisanja ljudskih prava od strane poslovnog sektora.⁴⁹³

Komitet ministara, je potom, u toku 2014. godine usvojio Deklaraciju kojom se podržavaju Rukovodeća načela.⁴⁹⁴ Navedenom se deklaracijom države članice SE pozivaju da

⁴⁸⁴ Statute of the Council of Europe, ETS No.1. London, 5.V.1949, Statut Savjeta Evrope, član .1. European Treaty Series (ETS) - No. 1.

⁴⁸⁵ ETS No. 005, (f. 75, *supra*).

⁴⁸⁶ EKLJP, preambula.

⁴⁸⁷ European Social Charter, ETS No. 163., Evropska socijalna povelja (revidirana), *Sl. glasnik BiH – Međunarodni ugovori*, br. 8/08. *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/09.

⁴⁸⁸ Dimitrijević, V., i dr., 1997, *Ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, p. 116.

⁴⁸⁹ Statut Savjeta Evrope, čl 10, 14, 26. Svaka država članica Komitetu ministara ima jedan glas. Broj predstavnika u Parlamentarnoj skupštini, a samim tim i glasova, određuje veličina zemlje. Najveći broj je osamnaest, najmanji dva. Kako postoji jednak broj predstavnika i njihovih zamjenika, ukupan broj članova Skupštine je dakle 612 (306 i 306), Pored predstavnika država članica Parlamentarnoj skupštini prisustvuju i 30 posmatrača i 30 partnera za demokratiju, Vid: (<https://pace.coe.int/en/pages/representation>, 5.04.2023).

⁴⁹⁰ Resolution 1757 (2010), Human rights and business.

⁴⁹¹ Resolution 1757 (2010), para. 7.3.

⁴⁹² Recommendation 1936 (2010), Human rights and business.

⁴⁹³ Recommendation 1936 (2010), para. 2.

⁴⁹⁴ Declaration of the Committee of Ministers on the UN Guiding Principles on business and human rights, 16 April 2014 (2014 Declaration).

preduzmu odgovarajuće korake protiv kršenja ljudskih prava počinjenih od strane privrednih subjekata kao i da formulišu i implementiraju mjere kojima se promoviše da svi privredni subjekti poštuju ljudska prava u svim njihovim aktivnostima, kako unutar tako i izvan njihovih nacionalnih jurisdikcija.⁴⁹⁵ Takođe, od država se očekuje da preduzmu neophodne korake kako bi osigurale da oštećeni imaju pristup pravnim lijekovima u slučaju nastanka tih povreda na njihovoj teritoriji ili pod njihovom jurisdikcijom.⁴⁹⁶ Konačno, države se pozivaju da razviju nacionalne planove za implementaciju Rukovodećih načela.⁴⁹⁷

U toku 2016. godine, Komitet ministara SE je usvojio Preporuku o ljudskim pravima i biznisu⁴⁹⁸ koja zajedno sa pripadajućim eksplanatornim memorandumom⁴⁹⁹ pruža smjernice državama članicama SE kako da osiguraju zaštitu i poštovanje ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti. Budući da je riječ o najdetaljnijem instrumentu o oblasti biznisa i ljudskih prava usvojenom od strane tijela SE o njoj će biti riječi u dijelu koji slijedi.

4.1. PREPORUKA O LJUDSKIM PRAVIMA I BIZNISU 2016(3)

Nakon usvajanja Rukovodećih načela na nivou UN, već u januaru 2013. godine, Komitet ministara SE je zatražio od Upravnog odbora za ljudska prava, tijela koje daje pravnu podršku Komitetu ministara u oblasti ljudskih prava,⁵⁰⁰ da razvije, u saradnji sa privatnim sektorom i civilnim društvom, neobavezujući dokument koji se tiče nedostataka u implementaciji Rukovodećih načela u Evropi.⁵⁰¹ Upravni odbor je pripremio tekst tog dokumenta koji je Komitet ministara usvojio 2. marta 2016. godine.⁵⁰²

Preporukom 2016 (3) o ljudskim pravima i poslovnim aktivnostima, državama članicama SE, u suštini se preporučuje da izvrše analizu svog zakonodavstva i usklade ga sa odredbama Rukovodećih načela.⁵⁰³ Takođe se od država očekuje da učine dostupnom ovu preporuku širokom krugu subjekata u cilju podizanja svijesti o korporativnoj odgovornosti za

⁴⁹⁵ 2014 Declaration, para. 10 (b).

⁴⁹⁶ 2014 Declaration, para. 10 (c).

⁴⁹⁷ 2014 Declaration, para. 10 (d).

⁴⁹⁸ Recommendation CM/Rec (2016) 3 of the Committee of Ministers to Member States on human rights and business.

⁴⁹⁹ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec (2016)3 of the Committee of Ministers to member States on human rights and business, CM(2016)18-addfinal.

⁵⁰⁰ Vid. Steering Committee for Human Rights (CDDH), (<https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/home>, 22.05.2022).

⁵⁰¹ Recommendation CM/Rec (2016) 3, Explanatory memorandum, para. 4.

⁵⁰² *Ibid.*

⁵⁰³ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 1.

poštovanje ljudskih prava, te osiguraju razvoj i primjenu nacionalnih akcionih planova za implementaciju Rukovodećih načela.⁵⁰⁴

Preporuka, predviđa da se u okviru Komiteta ministra, u periodu ne dužem od pet godina od usvajanja razmotri stepen njene implementacije.⁵⁰⁵ U dodatku preporuke kroz sedamdeset stavova daju se preporuke, načela i uputstva u pogledu: a) implementacije Rukovodećih načela;⁵⁰⁶ b) dužnosti država da štiti ljudska prava;⁵⁰⁷ c) mjera država koje omogućavaju korporativnu odgovornost za poštovanje ljudskih prava;⁵⁰⁸ d) pristupa lijekovima, bilo putem sudskih mehanizama (u građanskom, krivičnom ili upravnom postupku) bilo putem vansudskih mehanizama zaštite;⁵⁰⁹ e) dodatnoj zaštiti radnika;⁵¹⁰ f) dodatnoj zaštiti djece;⁵¹¹ g) dodatnoj zaštiti domorodačkih naroda⁵¹² i h) zaštiti branilaca ljudskih prava.⁵¹³

Državama članicama SE se preporučuje da implementiraju Rukovodeća načela te ohrabre i treće države da to urade.⁵¹⁴

Preporuka naglašava da države imaju pozitivne obaveze da štite pojedince od kršenja ljudskih prava od strane trećih lica uključujući tu i privredne subjekte. Ove obaveze prema EKLJP uključuju zahtjeve da se spriječe kršenja ljudskih prava tamo gdje su nadležne vlasti znale ili morale znati postojanje stvarnih rizika od tih kršenja, da preduzmu nezavisnu i brzu istragu povodom korporativnih kršenja ljudskih prava, i uspostave efikasne mehanizme za naknadu štete žrtvama korporativnih kršenja ljudskih prava.⁵¹⁵

Preporuka sadrži odredbe koje se odnose na djelovanje države u cilju omogućavanja korporativne odgovornosti da poštuje ljudska prava. Prema paragrafu 20 države treba da preduzmu nepohodne mjere da bi ohrabrine, ili kad je to potrebno zahtijevale, od poslovnih subjekata, da sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima. Navedena odredba se odnosi kako na korporacije čije se sjedište nalazi u jurisdikciji država članica SE tako i na ona preduzeća čije je sjedište van Evrope ali koje obavljaju značajan dio aktivnosti pod njihovom jurisdikcijom.⁵¹⁶

⁵⁰⁴ Recommendation CM/Rec (2016) 3, paras. 2, 4.

⁵⁰⁵ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 5. Vid: Committee of Ministers, 2019, "Human rights and business – what follow-up to Committee of Ministers' Recommendation CM/Rec(2016)3?" Parliamentary Assembly Recommendation 2166, para. 5, prema kojem Upravni odbor razmatra implementaciju i potrebu revizije Preporuke (2016) 3.

⁵⁰⁶ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 1-12.

⁵⁰⁷ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 13-19.

⁵⁰⁸ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 20-30.

⁵⁰⁹ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 31-57.

⁵¹⁰ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 58-60.

⁵¹¹ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 61-64.

⁵¹² Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 65-68.

⁵¹³ Appendix to Recommendation CM/Rec(2016) 3, paras. 69-70.

⁵¹⁴ Appendix to Recommendation CM/Rec (2016) 3, paras. I (a). 1, 7.

⁵¹⁵ Appendix to Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. II. 15.

⁵¹⁶ Appendix to Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. III. 20.

Državama koje posjeduju ili kontrolišu privredna preduzeća, daju značajnu podršku određenom preduzeću, posluju sa preduzećem ili mu daju izvozne licence, privatizuju vršenje određenih javnih ovlašćenja odnosno njihovo vršenje povjere određenom privrednom subjektu, se preporučuje da preduzmu i dodatne mjere te zahtijevaju od takvih preduzeća da poštuju ljudska prava uključujući i kroz primjenu standarda dužne pažnje u odnosu na ljudska prava.⁵¹⁷ Državama se takođe preporučuje da ohrabre privredne subjekte da uzmu u obzir prava djeteta prilikom sprovođenja postupka koji zahtijeva standard dužne pažnje o ljudskim pravima.⁵¹⁸

5. DOKUMENTI MEKOG PRAVA ORGANIZACIJE ZA EKONOMSKU SARADNJU I RAZVOJ

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Cooperation and Development* – OECD) je međunarodna organizacija osnovana 1961. godine sa ciljem unapređenja ekonomskog razvoja, zaposlenosti i rasta životnog standarda u njenim zemljama članicama.⁵¹⁹ Sjedište OECD je u Parizu, a ova organizacija je proistekla iz Organizacije za evropsku ekonomsku saradnju osnovane sa ciljem koordinacije Maršalovog plana.⁵²⁰

Organizaciju sačinjava 38 država članica koje spadaju u red razvijenih zemalja.⁵²¹ Države članice ove organizacije zajedno sa svojom ključnim partnerima, odnosno državama sa kojima OECD usko saraduje predstavljaju oko 80% svjetske trgovine i investicija.⁵²² Ova organizacija je razvila više instrumenata namjenjenih unapređenju odgovornog poslovanja. Najznačajniji među njima su OECD smjernice za multinacionalna preduzeća,⁵²³ usvojene 1976. godine, a poslednji put revidirane 2011. godine nakon usvajanja Rukovodećih načela.

Pored njih, mogu se izdvojiti i Smjernice OECD za dužnu pažnju u pogledu odgovornog poslovnog ponašanja,⁵²⁴ Smjernice OECD za upravljanje preduzećima u vlasništvu države,⁵²⁵

⁵¹⁷ Appendix to Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. III. 22.

⁵¹⁸ Appendix to Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. V.64 (a).

⁵¹⁹ Osnivački dokument OECD je Konvencija o Organizaciji za ekonomsku saradnju i razvoj- *Convention on the Organisation for Economic Co-operation and Development*, potpisana u Parizu 14. decembra 1960. godine. (<https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280110c0a&clang=en>, 30.11.2022)

⁵²⁰ Vid.: Barbezat, D., *The Marshal Plan and the Origin of OEEC*, in Griffiths, R.T. (eds.), 1997, *Explorations in OEEC History*, OECD Publishing, Paris. pp. 33-40.

⁵²¹ OECD, *Our global reach*, (<https://www.oecd.org/about/members-and-partners/>, 22.05.2022).

⁵²² OECD, *Services Trade*, (<https://www.oecd.org/trade/topics/services-trade/>, 22.05.2022.).

⁵²³ OECD 2011, *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*, OECD Publishing, Paris, (<http://dx.doi.org/10.1787/9789264115415-en> 22.05.2022).

⁵²⁴ OECD, 2018, *OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct*, (<http://mneguidelines.oecd.org/OECD-Due-Diligence-Guidance-for-Responsible-Business-Conduct.pdf>, 22.05.2022).

⁵²⁵ OECD, 2015, *Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises*, (<https://www.oecd-ilibrary.org/docs/server/9789264244160en.pdf?expires=1575790734&id=id&accname=guest&checksum=B82B6F7C76DEE925A8D841DDD34151FC>, 8. 12 .2019).

te Preporuka Savjeta o Vodiču o dužnoj pažnji za odgovorne lance snabdijevanja mineralima iz sukobima pogođenih i visokorizičnih oblasti.⁵²⁶ Na osnovu ove preporuke OECD je izradio Smjernice o dužnoj pažnji za odgovorne lance snabdijevanja mineralima iz sukobima pogođenih i visokorizičnih oblasti.⁵²⁷

OECD smjernice za multinacionalna preduzeća predstavljaju preporuke država upućene privrednim subjektima kako da posluju na način koji poštuje ljudska i radnička prava, zaštitu životne okoline ili potrošačke interese.⁵²⁸ Smjernice pokrivaju i oblasti koje se odnose na korupciju, konkurenciju i oporezivanje te ustanovljavaju određen mehanizam implementacije putem nacionalnih tačaka kontakta. Nacionalne tačke kontakta (NTK) imaju zadatak da promovišu primjenu Smjernica. Pored toga, NTK djeluju i kao svojevrsni vansudski mehanizmi zaštite. Naime, Smjernice definišu da NTK doprinose rješavanju pitanja koja se javljaju u vezi sa primjenom smjernica.⁵²⁹

Smjernice OECD za upravljanje preduzećima u vlasništvu države, naglašavaju da ova preduzeća treba da poštuju visoke standarde odgovornog poslovanja naročito u pogledu zaštite životne sredine, zaposlenih, javnog zdravstva i sigurnosti, te ljudskih prava.

Smjernice OECD za multinacionalna preduzeća već u predgovoru naglašavaju da izmjene smjernica iz 2011. godine uvode novo poglavlje o ljudskim pravima zasnovano na sveobuhvatnom pristupu koji uključuje dužnu pažnju (*due diligence*) u skladu sa Rukovodećim načelima i odgovorno upravljanje lancima snabdijevanja. U njihovom drugom dijelu pod nazivom opšte politike Smjernice OECD navode kako preduzeća treba da sprovede dužnu pažnju kako bi identifikovala, spriječila ili ublažila negativne efekte njihovog poslovanja.⁵³⁰

Smjernice su u suštini prihvatile koncept dužne pažnje o ljudskim pravima iz Rukovodećih načela i proširile ga i na druge oblasti koje su predmet njihovog regulisanja kao što su zaštita okoline, zaštita potrošača ili suprotstavljnje korupciji. Naime, Smjernice, po ugledu na tekst Rukovodećeg načela 17, objašnjavaju da se pod konceptom dužne pažnje smatra proces koji je integrisan u sistem donošenja poslovnih odluka i upravljanja rizicima a putem kojeg preduzeća mogu da identifikuju, spriječe, ublaže i objasne kako su nose sa stvarnim i

⁵²⁶ OECD, 2011, Recommendation of the Council on Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas.

⁵²⁷ OECD, 2016, *OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas: Third Edition*, OECD Publishing, Paris, (<http://dx.doi.org/10.1787/9789264252479-en>, 22.05.2022).

⁵²⁸ Vid. OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 3.

⁵²⁹ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 68.

⁵³⁰ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 20.

potencijalnim negativnim uticajima njihovog poslovanja.⁵³¹ Koncept dužne pažnje pomaže preduzećima da izbjegavaju ove rizike.⁵³²

Standard dužne pažnje o ljudskim pravima sadržan je u poglavlju o ljudskim pravima.⁵³³ Smjernice naglašavaju da države imaju dužnost da štite ljudska prava dok preduzeća treba da poštuju ljudska prava i između ostalog sprovode dužnu pažnju u pogledu ljudskih prava, saglasno svojoj veličini prirodi i kontekstu poslovanja te ozbiljnosti rizika koji bi mogli dovesti do štetnih uticaja na ljudska prava.⁵³⁴ Reflektujući se na Rukovodeća načela, komentar uz stav pet četvrtog dijela Smjernica OECD za multinacionalna preduzeća pod nazivom ljudska prava pod dužnom pažnjom o ljudskim pravima podrazumijeva proces koji uključuje procjenu stvarnih i potencijalnih štetnih učinaka po ljudska prava, uključivanje i djelovanje po nalazima tih procjena, praćenje odgovora kao i izvještavanje o načinu rješavanja pitanja negativnih uticaja na ljudska prava.⁵³⁵ Komentar naglašava da je ovaj proces jedna stalna zadaća jer se rizici po ljudska prava mogu vremenom mijenjati a procjena ovih rizika se mora u suštini prilagođavati situaciji.⁵³⁶ U slučaju da se utvrdi da je preduzeće izazvalo ili doprinijelo negativnom učinku, Smjernice preporučuju da preduzeća uspostave određene mehanizme za otklanjanje posljedica ovih negativnih uticaja.⁵³⁷

Smjernice su dobrovoljni instrument, te korporacije slobodno i na dobrovoljnoj osnovi odlučuju o tome hoće li se pridržavati smjernica i nemaju zakonsku obavezu da ih poštuju.⁵³⁸ Međutim, vlade država članica su se obavezale da uspostave spomenute NTK kao svojevrstne vansudske žalbene mehanizme. NTK su dužne da doprinose rješavanju pitanja koja se odnose na primjenu Smjernica, i to na nepristran, predvidljiv i pravičan način. U tom smislu NTK treba da osiguraju forum za raspravu i pomažu poslovnoj zajednici, radničkim organizacijama, drugim nevladinim organizacijama i relevantnim zainteresovanim stranama u rješavanju postavljenih pitanja na efikasan i pravovremen način i u skladu s mjerodavnim pravom.⁵³⁹ Ako strane ne postignu dogovor NTK može izdati izjavu i preporuke radi sprovođenja Smjernica.⁵⁴⁰ Međutim, ove odluke nisu obavezujuće te se prema tome ne mogu prinudno izvršiti.⁵⁴¹

⁵³¹ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 23.

⁵³² *Ibid.*

⁵³³ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, pp. 31-35.

⁵³⁴ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, pp. 31-32.

⁵³⁵ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 34.

⁵³⁶ *Ibid.*

⁵³⁷ *Ibid.*

⁵³⁸ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 17.

⁵³⁹ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 72.

⁵⁴⁰ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, p. 85.

⁵⁴¹ Up. OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, para. 57, p. 85.

6. PREDNOSTI I NEDOSTACI MEKOG PRAVA U OBLASTI KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA

Kako su prethodni dijelovi ovog poglavlja pokazali regulisanje ponašanja TNK na međunarodnom nivou izvršeno je putem dokumenata koji se označavaju terminom mekog prava. Zaista, u oblasti biznisa i ljudskih prava, oslanjanje na meko pravo ima višestruke prednosti.

Fleksibilnost instrumenata mekog prava se može istaći kao jedna od najvećih prednosti regulisanja oblasti u kojoj postoje mnoge nedoumice i suprotstavljeni stavovi kao što je oblast biznisa i ljudskih prava.⁵⁴² Kako je već pokazano, pravno neobavezujuće svojstvo Rukovodećih načela te upotreba poslovnih, pogodovao je njihovom usvajanju. Kao dokument mekog prava, Rukovodeća načela se neposredno obraćaju korporacijama. Takođe, zbog toga što je dokument mekog prava njegova primjena nije ograničena samo na one države koje su članice određenih međunarodnih ugovora o ljudskim pravima.

Sa druge strane, određene prednosti mekog prava u kontekstu zaštite ljudskih prava, kao što su njegova sposobnost prerastanja iz „predprava“ u klasično pravo,⁵⁴³ te sposobnost da utiče na razvoj kako međunarodnog tako i unutrašnjeg zakonodavstva, mogu se posmatrati i kao nedostaci.⁵⁴⁴ Na primjer, sa novim instrumentom mekog prava mogu se naglasiti shvatanja koja na određen način umanjuju postignuti nivo zaštite ljudskih prava. U tom smislu organizacije civilnog društva⁵⁴⁵ opisivale su nacrt Rukovodećih načela kao instrument koji na određenim mjestima usvaja „regresivan“ pristup prema obavezama država u pogledu ljudskih prava.⁵⁴⁶

Opravdano se postavlja pitanje da li regulisanje ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava putem mekog prava može spriječiti kršenja ljudskih prava povezanih sa aktivnostima TNK.⁵⁴⁷ Nolan upozorava da je poslovni sektor podržao Rukovodeća načela, upravo zbog toga što je su ona od početka posmatrana kao „nepravo“, a korporativna odgovornost da poštuje ljudska prava kao nešto što se ne bi moglo okarakterisati kao pravna obaveza.⁵⁴⁸ Navedeni dokument mekog prava doprinijeli su daljim nastojanjima za regulisanje ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava putem pravno obavezujućeg instrumenta. Na osnovu rezolucije Savjeta

⁵⁴² Up. Topić, B., 2020, str. 274.

⁵⁴³ Avramović, D., 2011, str. 273.

⁵⁴⁴ Up. Topić, B., 2020, str. 275.

⁵⁴⁵ Joint Civil Society Statement on the Draft Guiding Principles on Business and Human Rights, 2011, (<https://www.fidh.org/en/issues/globalisation-human-rights/business-and-human-rights/Joint-Civil-Society-Statement-on,9066,24.12.2018>).

⁵⁴⁶ *Ibid.* cit. u Topić, B., 2020, str. 276-277.

⁵⁴⁷ Nolan, J., 2013, p. 154., cit u Topić, B., 2020, str. 277.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, p. 157., cit. u Topić, B., 2020. str. 277.

za ljudska prava UN osnovana je međuvladina grupa sa zadatkom da razradi obavezujući međunarodnopravni instrument kojim bi se regulisale aktivnosti TNK i drugih privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava.⁵⁴⁹ Izazove koji prate razvoj novog pravno obavezujućeg instrumenta razmotrićemo u sljedećem dijelu ovog poglavlja.

7. PUT PREMA MEĐUNARODNOM UGOVORU U OBLASTI BIZNISA I LJUDSKIH PRAVA

Usvajanje rezolucije kojom je u suštini započeo proces kreiranja novog instrumenta u sistemu zaštite ljudskih prava je pratilo grupisanje država članica Savjeta u tri tabora – prvog, sačinjenog uglavnom od zemalja u razvoju koje su podržale rezoluciju,⁵⁵⁰ drugog, koji je glasao protiv rezolucije i kojeg su uglavnom činile razvijene zemlje⁵⁵¹ te trećeg koji se uzdržao od glasanja.⁵⁵² Iako grupisanje država nije pratilo opštu podjelu na globalni sjever i globalni jug, odnosno na razvijene i nerazvijene zemlje, ono ukazuje na različite poglede u vezi potrebe usvajanja pravno obavezujućeg instrumenta u oblasti biznisa i ljudskih prava. Ovdje je potrebno naglasiti da BiH i Republika Srbija nisu bile članice Savjeta za ljudska prava u doba usvajanja ove rezolucije. Od država nastalih raspadom bivše Jugoslavije, glasanju su prisustvovali Sjeverna Makedonija i Crna Gora. Obje države su glasale protiv usvajanja ove rezolucije.

Zagovornici ideje o usvajanju međunarodnog ugovora naglašavaju da i pored usvajanja Rukovodećih načela i drugih dokumenata mekog prava ozbiljna kršenja ljudskih prava povezana sa aktivnostima korporacija se i dalje dešavaju širom planete.⁵⁵³ Takođe se ističe da primjena Rukovodećih načela kako od strane država tako i od strane kompanija je nedovoljna što doprinosi opštoj pojavi nekažnjivosti i neodgovornosti zbog korporativnih kršenja ljudskih prava.⁵⁵⁴ Putem međunarodnog ugovora bi se uvela obaveza sprovođenja dužne pažnje te ispravila nesrazmjera između prava koja pripadaju kompanijama u investicionom i

⁵⁴⁹ UNHRC, *Elaboration of an International Legally Binding Instrument on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights*, UN doc. A/HRC Res. 26/9, (14 July 2014).

⁵⁵⁰ Topić, B., 2020, str. 277, f. 123. Ovaj tabor su salinjavali Alžir, Benin, Burkina Faso, Kina, Kongo, Obala slonovače, Kuba, Etiopija, Indija, Indonezija, Kazahstan, Kenija, Maroko, Namibija, Pakistan, Filipini, Rusija, Južna Afrika, Venecuela, Vijetnam.

⁵⁵¹ *Ibid.* U ovom taboru su se nalazile: Austrija, Češka Republika, Estonija, Francuska, Njemačka, Irska, Italija, Japan, Crna Gora, Južna Koreja, Rumunija, tadašnja BJR Makedonija, Ujedinjeno Kraljevstvo, Sjedinjene Američke Države.

⁵⁵² *Ibid.* Argentina, Bocvana, Brazil, Čile, Kosta Rika, Gabon, Kuvajt, Maldivi, Meksiko, Peru, Saudijska Arabija, Siera Leone, Ujedinjeni Arapski Emirati.

⁵⁵³ Navedeno i prilagođeno prema Bernaz, N., Pietropaoli, I., 2020, *Developing a Business and Human Rights Treaty: Lessons from the Deep Seabed Mining Regime under the United Convention on the Law of the Sea*, *Business and Human Rights Journal*, 5, p. 201. (fusnote izostavljene).

⁵⁵⁴ *Ibid.*

međunarodnom pravu o ljudskim pravima i korporativne odgovornosti da poštuju ljudska prava koja je okarakterisana ne kao obaveza nego kao društveno očekivanje.⁵⁵⁵

S druge strane, protivnici ideje o stvaranju međunarodnog ugovora ističu da bi proces pregovaranja novog međunarodnog instrumenta mogao dovesti do sukobljavanja država oko sadržine ugovora i potkopati konsenzus postignut kroz usvajanje Rukovodećih načela.⁵⁵⁶ Takođe se ističe da bi ovaj ugovor upravo zbog svoje pravne složenosti donio više zabune nego razumijevanja.⁵⁵⁷ Sam proces pregovaranja oko sadržine ugovora može trajati više decenija i upravo zbog osiguranja podrške istom od velikog broja država bi mogao biti oslabljen te uspostaviti manje standarde nego one koji se zagovaraju postojećim normama i instrumentima mekog prava.⁵⁵⁸ Umjesto trošenja resursa i energije na stvaranje novog ugovora snage bi se mogle usmjeriti na korištenje postojećih međunarodnih standarda o ljudskim pravima radi sprečavanja korporativnih kršenja ljudskih prava i otklanjanja njihovih posljedica.⁵⁵⁹ Takođe, protivnici ovog ugovora ističu da bi o istom pregovarale i one države za koje postoje jasni podaci da ne izvršavaju ni svoje vlastite obaveze o ljudskim pravima.⁵⁶⁰

Uprkos protivljenjima proces stvaranja međunarodnog ugovora je započeo a međuvladina grupa je u martu 2017. godini predstavila dokument pod nazivom „Elementi za nacrt pravno obavezujućeg instrumenta o transnacionalnim korporacijama i drugim privrednim subjektima u pogledu ljudskih prava“⁵⁶¹, te u julu 2018. godine predstavila tzv. nulti nacrt ovog

⁵⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁵⁶ McBrearty, S, 2016, *The Proposed Business and Human Rights Treaty: Four Challenges and an Opportunity*, (https://harvardilj.org/wp-content/uploads/sites/15/McBrearty_0615.pdf, 29.11.2022), p. 12.

⁵⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁵⁹ Ruggie, J., 2014, *The Past as Prologue? A Moment of Truth for UN Business and Human Rights Treaty* (https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/crj/files/Treaty_Final.pdfm 28.11.2022), p. 3

⁵⁶⁰ Navedeno prema BHRRC, 2014, *Does the World Need a Treaty on Business and Human Rights, Weighing the Pros and Cons, Notes of the Workshop and Public debate*, Notre Dame Law School, 14th May 2014 (<https://media.business-humanrights.org/media/documents/cfebdab67eb10367397b504f1380f820b5533bba.pdf>, 05.04. 2021).

⁵⁶¹ Open-ended intergovernmental working group (OEIGWG), 2017, *Elements for draft the legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights, (Elementi)*, (http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/LegallyBindingInstrumentTNCs_OBEs.pdf, 20.3.2018).

instrumenta.⁵⁶² Revidirani nacrt je objavljen u julu 2019. godine,⁵⁶³ a drugi revidirani nacrt u avgustu 2020.⁵⁶⁴ Treći revidirani nacrtu međuvladina grupa je objavila 2021. godine.⁵⁶⁵

Ovom prilikom se može primjetiti da je prvi gore spomenuti dokument međuvladine grupe iz 2017. godine kojim se utvrđuju elementi za nacrt budućeg ugovora predviđao da bi subjekti primjene tog ugovora trebali biti pored država i regionalnih ekonomskih organizacija, TNK i ostali privredni subjekti, kao i fizička lica.⁵⁶⁶ S tim u vezi, pored naglašavanja da su primarni nosoci dužnosti u pogledu ljudskih prava države, ovaj dokument je sadržavao i odredbu koja se odnosi na obaveze korporacija i drugih privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava.⁵⁶⁷ Prema ovoj odredbi TNK bi se, između ostalog, morale pridržavati svih primjenjivih zakona i poštovati ljudska prava, gdje god da posluju kao i kroz svoje lance snabdijevanja. One bi dalje bile obavezne da sprečavaju svoj negativni učinak na ljudska prava kao i da koriste svoj uticaj kako bi pomogli u promovisanju i osiguranju poštovanja ljudskih prava.⁵⁶⁸

Međutim, kod izrade kasnijih nacrta instrumenta, čini se da je ideja o nametanju direktnih obaveza korporacijama u pogledu ljudskih prava napuštena. Već u nultom nacrtu iz 2018. godine samo u preambuli se pominje da korporacije moraju poštovati ljudska prava. Nulti nacrt je opseg ugovora ograničio samo na regulisanje aktivnosti preduzeća koja su transnacionalnog karaktera,⁵⁶⁹ isključujući iz njegovog opsega privredne subjekte koje posluju samo u jednoj zemlji. I pored ograničavanja opsega ugovora na poslovne aktivnosti transnacionalnog karaktera, nulti nacrt je obavezu tog regulisanja ostavio državama.⁵⁷⁰ Revidirani nacrt iz 2019. godine, opseg ugovora proširuje na sve poslovne aktivnosti.⁵⁷¹ Međutim, u preambuli više ne govori o tome da korporacije moraju poštovati ljudska prava

⁵⁶² OEIGWG, 2018, Nulti nacrt, (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/DraftLBI.pdf>, 9. 05. 2019).

⁵⁶³ OEIGWG, 2019, Revidirani nacrt, (https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/OEIGWG_RevisedDraft_LBI.pdf, 2. 09. 2019).

⁵⁶⁴ OEIGWG, 2020, Drugi revidirani nacrt, (https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/OEIGWG_Chair-Rapporteur_second_revised_draft_LBI_on_TNCs_and_OBEs_with_respect_to_Human_Rights.pdf, 22.01.2022).

⁵⁶⁵ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/LBI3rdDRAFT.pdf>, 23.01.2022.)

⁵⁶⁶ OEIGWG, 2017, Elementi, para. 2.3.

⁵⁶⁷ OEIGWG, 2017, Elementi, para. 3.2.

⁵⁶⁸ OEIGWG, 2017, Elementi, para. 3.2.

⁵⁶⁹ OEIGWG, 2018, Nulti nacrt, čl. 3.

⁵⁷⁰ OEIGWG, 2018, Nulti nacrt, članovi 9 i 10.

⁵⁷¹ OEIGWG, 2019, Revidirani nacrt, čl. 3.

nego, odslikavajući jezik Rukovodećih načela, naglašava da kompanije imaju odgovornost da poštuju ljudska prava.⁵⁷²

Drugi revidirani nacrt iz 2020. godine se izričito poziva na Rukovodeća načela u svojoj preambuli i time simbolično pokazuje da se ova inicijativa gradi na osnovama razvijenim u Rukovodećim načelima i na njima zasnovanim instrumentima, opisanim u prethodnim dijelovima ovog poglavlja. Nacrti pravno obvezujućeg instrumenta sa svakom novom verzijom sve više poprimaju klasične konture međunarodnog ugovora o ljudskim pravima. Uzmimo za primjer posljednju verziju iz 2021. godine, odnosno treći revidirani nacrt.

Ovaj nacrt ugovora, istina u preambuli naglašava potrebu da se objasni i omogući djelotvorna provedba obaveza preduzeća u pogledu ljudskih prava, što je značajna razlika u odnosu na nacrt iz 2020. godine koji govori odgovornostima korporacija.⁵⁷³ Međutim, uprkos navedenom, i posljednji nacrt ugovora iz 2021. godine kao i prehodni nacrti usvaja pristup koji se poklapa sa arhetipom međunarodnog prava da ponašanja nedržavnih aktera reguliše posredno kroz unutrašnje pravo.⁵⁷⁴ Tako, nacrt iz 2021 kaže da će države ugovornice zaštititi žrtve,⁵⁷⁵ te regulisati aktivnosti preduzeća, svih poslovnih subjekata na njihovoj teritoriji, pod njihovom jurisdikcijom ili koje se na neki drugi način nalaze pod njihovom kontrolom.⁵⁷⁶ Međutim, nacrt ne daje definiciju korištenog pojma kontrola, stoga ostaje nejasno šta se pod ovim terminom podrazumijeva. Budući nacrti ugovora bi bili unapređeni ukoliko bi jasnije definisali ovaj termin.

Nacrt iz 2021. godine sadrži odredbe kojima se traži od država da osiguraju da njihovi zakoni omoguće pravnu odgovornost korporacija.⁵⁷⁷ Pohvalno kod ovog nacrta ugovora je i rješenje kojim se uzimaju u obzir interesi žrtava kršenja ljudskih prava te predviđa da žrtve kao tužiocu u građanskopravnom postupku mogu izabrati koje će se pravo primjenjivati kao mjerodovno na rješavanje spora.⁵⁷⁸ Oni mogu birati između prava države u kojoj se navodna povreda desila ili prouzrokovala posljedice i prava države u kojoj navodni štetnik ima domicil.⁵⁷⁹

⁵⁷² OEIGWG, 2019, Revidirani nacrt, preambula.

⁵⁷³ U originalu odredba premabule trećeg revidiranog nacrta glasi: *Desiring to clarify and facilitate effective implementation of the obligations of States regarding business-related human rights abuses and the obligations of business enterprises in that regard.*

⁵⁷⁴ Carrillo-Santarelli, N.C., 2018, *Some Observations and Opinions on the "Zero" Version of the Draft Treaty on Business and Human Rights (Part I)*, (<http://opiniojuris.org/2018/09/24/some-observations-and-opinions-on-the-zero-version-of-the-draft-treaty-on-business-and-human-rights-part-i/>, 02.06.2022).

⁵⁷⁵ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 5.

⁵⁷⁶ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 6.

⁵⁷⁷ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 8.

⁵⁷⁸ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 11.

⁵⁷⁹ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 11 (2).

Nadzor nad primjenom ugovora će vršiti Komitet od osamnaest (dvanaest u prvom sazivu) nezavisnih eksperata izabranih od strane država ugovornica na period od četiri godine uzimajući u obzir geografsku i zastupljenost različitih pravnih sistema.⁵⁸⁰ Prema nacrtu opcionog protokola iz 2018. godine ovaj komitet bi bio ovlašten da razmatra individualne predstavke protiv država članica.⁵⁸¹ Pored Komiteta pitanja primjene ugovora razmatrala bi i Konferencija država članica koju saziva generalni sekretar UN šest mjeseci nakon stupanja na snagu ugovora.⁵⁸² Konačno, nacrt iz 2021. godine predviđa i uspostavljanje međunarodnog fonda za žrtve.⁵⁸³ Nacrt opcionog protokola iz 2018. godine predviđa postojanje nacionalnog implementacionog mehanizma (NIM) koji bi nadgledao sprovođenje ugovora na nivou države članice.⁵⁸⁴ Nacrt opcionog protokola predviđa da bi ulogu NIM mogle igrati nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava.

U konačnici, međunarodni ugovor u oblasti biznisa i ljudskih prava može usvojiti nekoliko različitih pristupa. Tako, na primjer, ugovor može prihvatiti pristup usvojen u Rukovodećim načelima predstavljajući odgovornost kompanija da poštuju ljudska prava kao društvenu normu a ne pravnu normu i propisati direktne obaveze samo prema državama. Tu su moguće opet varijacije kojim se reguliše pitanje odgovornosti države domaćina za aktivnosti TNK koje djeluju na njihovoj teritoriji, ili pak međunarodnopravne odgovornosti države porijekla TNK za aktivnosti koja korporacija počinu u drugoj državi.⁵⁸⁵ S druge strane, novi međunarodni ugovor može se odlučiti za pristup kojim se TNK eksplicitno uspostavljaju obaveze, ali da iste ograniči samo na određena teška kršenja ljudskih prava. Moguće je zamisliti i pristup da međunarodni ugovor eksplicitno nametne obaveze kompanijama ali da osiguranje izvršenja ovih obaveza ostavi državama. Takođe je moguće da nametne direktne obaveze kako državama tako i korporacijama te predvidi postojanje međunarodnog mehanizma za rješavanje sporova.

Nakon analize obaveza država prema važećem međunarodnom pravu u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava, te analize samoregulatornih instrumenata kao i pojedinih rješenja prihvaćenih u komparativnom pravu, u zaključnom poglavlju ove disertacije ponudiće

⁵⁸⁰ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 15.1-15.4

⁵⁸¹ OEIGWG; 2018, Nacrt opcionog protokola,

(<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session4/ZeroDraftOPLegally.pdf>), čl. 8.

⁵⁸² Vid.: OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, Art. 15.5-15.6.

⁵⁸³ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, čl. 15.7.

⁵⁸⁴ OEIGWG; 2018, Nacrt opcionog protokola, čl.1.

⁵⁸⁵ Muhvić, D., 2016, 844.

se i određena preporuke u vezi sa sadržajem budućeg međunarodnog ugovora u oblasti biznisa i ljudskih prava.

8. ZAKLJUČAK

U posljednjih nekoliko godina primjetan je čitav niz “regulatornih inicijativa”⁵⁸⁶ na polju normiranja ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava što je rezultiralo „kompleksnim režimom”⁵⁸⁷ raznovrsnih pravila i oblika normiranja, u formi instrumenata mekog prava. Dok ranije inicijative, kao što su Kodeks ponašanja za transnacionalne korporacije ili UN Norme o biznisu i ljudskim pravima nisu uspjele da osiguraju podršku država za njihovo usvajanje na globalnom nivou dotle su Globalni dogovor i Rukovodeća načela podržane od strane država ali i poslovne zajednice. Sve ove inicijative su doprinijele daljem razvoju međunarodnog mekog prava ali i otvorile put za usvajanje pravno obavezujućeg dokumenta u ovoj oblasti.

Međunarodni dokumenti mekog prava analizirani u ovom poglavlju, uspostavljaju određene standarde prema kojima se od TNK i drugih privrednih subjekata očekuje da izbjegnu odnosno umanje pojavu i odstrane negativne učinke njihovih ili sa njima povezanim poslovnih aktivnosti na ljudska prava. Od ovih instrumenata kao najznačajnija izdavaju se Rukovodeća načela kojima se sprovodi „zaštiti, poštuj i ispravi“ Okvir UN. Rukovodeća načela razlikuju obavezu država da zaštite ljudska prava od odgovornosti korporacija da ih poštuju. Obaveza država da zaštite ljudska prava proizilazi iz postojećih obaveza država iz „tvrđog“ međunarodnog prava o ljudskim pravima. Da bi ispunile svoju obavezu zaštite ljudskih prava države treba da usvoje i sprovode zakone kojim se korporacijama nameće obaveza poštovanja ljudskih prava, kao i da korporacijama daju uputstva kako da ispune korporativnu odgovornost poštovanja ljudskih prava. Pored toga države treba da osiguraju pristup sredstvima za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava putem sudskih i vansudskih žalbenih mehanizama. U ispunjavanju svoje obaveze zaštite ljudskih prava države treba da se oslanjaju na pomoć nacionalnih institucija za ljudska prava

Rukovodeća načela jasno naglašavaju da TNK, ali i drugi privredni subjekti, posjeduju nezavisnu odgovornost da poštuju ljudska prava. Kako bi se osiguralo da privredni subjekti poštuju ljudska prava, od njih se očekuje da sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima. Ovim inspirativnim dovođenjem u vezu društvenog očekivanja od preduzeća da poštuju ljudska prava

⁵⁸⁶ Rodriguez-Garavito, C., Introduction: A Dialogue Across Divides in: the Business and Human Rights Field, in: Rodriguez-Garavito, C., 2017 (ed.), *Business and Human Rights: Beyond the End of the Beginning*, pp. 1-9, Cambridge, Cambridge University Press, p. 1., cit. u Topić, B., 2020. str. 255.

⁵⁸⁷ Rodriguez-Garavito, C., 2017, p. 1., cit. u Topić, B., 2020. str. 255.

sa pravnim konceptom dužne pažnje poznatom kako u međunarodnom pravu, tako i privrednom i pravu ljudskih prava⁵⁸⁸ Rukovodeća načela su prihvaćena ne samo od strane država nego i od strane poslovne zajednice te civilnog društva i aktivista u oblasti ljudskih prava. Nakon usvajanja Rukovodećih načela standard dužne pažnje je ugrađen i u druge međunarodne dokumente mekog prava analizirane u ovom poglavlju.

Prema Rukovodećim načelima dužna pažnja o ljudskim pravima je jedan proces koji treba da obuhvata: a) procjenu stvarnih i potencijalnih uticaja na ljudska prava, b) preduzimanje odgovarajućih mjera na osnovu rezultata te procjene, c) praćenje reakcija i d) izjašnjavanje o načinima otklanjanje negativnih učinaka poslovanja na ljudska prava. Drugim riječima, jedan privredni subjekt, saglasno svojoj veličini, te kontekstu i prirodi poslovanja, treba da sprovodi dužnu pažnju o ljudskim pravima, kako bi utvrdio, spriječio ublažio ali i objasnio način na koji otklanja negativne učinke na ljudska prava.

Postupanja u skladu sa standardom dužne pažnje se ne odnosi samo na vlastite negativne učinke jedne korporacije nego i na one učinke koje su povezani sa aktivnostima njenih poslovnih partnera i subjekata u lancima snabdijevanja. Može se tvrditi da sprovođenje dužne pažnje od strane kompanija s ciljem osiguranja da subjekti uključeni u njihove lance snabdijevanja poštuju ljudska prava se pojavljuje sada kao osnovni standard za osiguranje poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.

Postavlja se pitanje, međutim, da li ovaj proces zaista prava formula za osiguranje poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, s obzirom da je isti predviđen dokumentima mekog prava, te stoga u načelu predstavlja društvenu a ne pravnu normu.

Zaista pravila ponašanja kompanija koja su definisana mekim pravom samo uslovno možemo nazvati obavezama, i to u širem smislu ove riječi a nikako izjednačiti sa pravnim obavezama. Međutim, ovaj rad koristi termin korporativna obaveza i za ona pravila ponašanja kompanija koja uspostavlja meko pravo, imajući na umu šire značenje riječi obaveza kao određene dužnosti, kao i opisanu tendenciju prerastanja mekog prava u tvrdo pravo.⁵⁸⁹

Kakva je uloga država u osiguranju sprovođenja dužne pažnje od strane TNK u globalnim lancima snabdijevanja? Da li međunarodno pravo zahtijeva od država da obavežu

⁵⁸⁸ Mares, R., 2018, p. 4.

⁵⁸⁹ U tom smislu treba naglasiti pod da se termin obaveza u srpskom jeziku ne ograničava samo na dužnosti uspostavljene zakonom nego se obavezom podrazumijeva i određeni zadatak, dužnost (Vujanić, M., i dr., 2007, *Rečnik srpskog jezika*, Matica srpska, Novi Sad, str. 846). Pored toga, pojedini autori takođe govore o obavezama preduzeća. Tako i Letnar Černić, iako naglašavajući da su obaveze korporacija u Rukovodećim načelima konstruisane kao socijalna očekivanja radije nego kao pravni pojam, ipak govori o obavezama korporacija, koje mogu biti i pozitivne i negativne. Vid.: Letnar Černić, J., *Institutional Actors as International Law-Makers in Business and Human Rights: The United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and Beyond*, *Pravni zapisi*, XII/2, 594. pp. 603-604.

TNK i druge privredne subjekte da sprovode dužnu pažnju? Kako osigurati da TNK zaista sprovode dužnu pažnju u svojim lancima snabdijevanja a ne samo da formalno usvoje politike i smjernice a suštinski ne preduzmu ništa da bi i osigurali poštovanje ljudskih prava kroz lanac snabdijevanja? Da li se zaista može osigurati da korporacije poštuju ljudska prava kroz lance snabdijevanja ako ih na to međunarodno pravo o ljudskim pravima obavezuje samo posredno putem nametanja direktnih obaveza državama? Da li je moguće osigurati poštovanje ljudskih prava kroz globalne lance snabdijevanja bez postojanja mogućnosti izvođenja korporacija pred međunarodni žalbeni mehanizam? Odgovore na ova pitanja pokušaćemo dati naredna poglavlja. U sljedećem dijelu detaljno se ispituju obaveze država u pogledu korporativnih povreda ljudskih prava.

DRUGI DIO: OBAVEZE DRŽAVE U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA U GLOBALNIM LANCIMA SNABDIJEVANJA

MPGP te MPESK koji se zajedno sa UDLJP imenuju kao Međunarodna povelja o ljudskim pravima (*International Bill of Rights*),⁵⁹⁰ predstavljaju osnovne univerzalne izvore obaveza država u pogledu ljudskih prava. Dodatni izvori sadržani su u tematskim⁵⁹¹ i regionalnim⁵⁹² ugovorima o ljudskim pravima te odgovarajućim odredbama međunarodnog običajnog prava⁵⁹³. Pored toga dokumenti mekog prava spomenuti u prethodnom poglavlju dodatno pojašnjavaju obaveze država u pogledu ljudskih prava u kontekstu poslovnog sektora. Na međunarodne ugovore o ljudskim primjenjuju se opšta pravila međunarodnog prava. U skladu sa tim pravilima država kada ratifikuje neki međunarodni ugovor o ljudskim pravima je dužna da odredbe tog ugovora sprovede u dobroj vjeri.⁵⁹⁴ Takođe, država se ne može pozivati na odredbe unutrašnjeg prava kao opravdanje za neprovođenje odredbi međunarodnog ugovora.⁵⁹⁵

Treba naglasiti, da su međunarodni ugovori o ljudskim pravima specifični međunarodni ugovori koji „za razliku od drugih međunarodnih ugovora klasične vrste sadržavaju više od običnih recipročnih obećanja“ između sugovornika.⁵⁹⁶ Specifičnost međunarodnih ugovora o ljudskim pravima sastoji se u tome da se oni sklapaju između država sklapaju u korist

⁵⁹⁰ Vid.: OHCHR, 1996, Fact Sheet No. 2 (Rev.1), *The International Bill of Human Rights*, United Nations, Geneva, p. 2.

⁵⁹¹ Prava navedena u Međunarodnoj povelji o ljudskim pravima su dalje detaljnije objašnjena kroz usvajanje niza ugovora o ljudskim pravima zaključenim pod okriljem UN, kao što su Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (Usvojena Rezolucijom 2106 (XX) Generalne skupštine 21. decembra 1965. godine. Stupila na snagu 4. januara 1969. godine, u saglasnosti sa članom 19), Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (Usvojena Rezolucijom 34/180 Generalne skupštine 18. decembra 1979. godine. Stupila na snagu 3. septembra 1981. godine, u saglasnosti sa članom 27(1), Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih i ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja (Usvojena Rezolucijom 39/46 Generalne skupštine 10. decembra 1984. godine. Stupila na snagu 26. juna 1987. godine, u saglasnosti sa članom 27), Konvencija o pravima djeteta i Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica (Usvojena Rezolucijom 45/158) Generalne skupštine 18. decembra 1990. godine. Stupila na snagu 1. jula 2003. godine, u saglasnosti sa članom 87).

⁵⁹² Na primjer, EKLJP i Revidirana Evropska socijalna povelja, zaključene pod okriljem SE.

⁵⁹³ Mnoge odredbe UDLJP su postale dio međunarodnog običajnog prava, te su prema tome obavezujuće za sve države bez obzira da li su iste članice pojedinih međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima. Vid. više u: Hannum, H., 1995, *The Status of Universal Declaration of Human Rights in National and International Law*, *Georgia Journal of International and Comparative Law* 25., pp. 289-397.

⁵⁹⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties, 1155 U.N.T.S. 331, 8 I.L.M. 679, entered into force Jan. 27, 1980. Bečka konvencija o ugovornom pravu, *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, br. 30/1972 (u daljem tekstu: Bečka konvencija), čl. 26.

⁵⁹⁵ Bečka konvencija, čl. 27.

⁵⁹⁶ ECtHR, *Ireland v. the United Kingdom*, Judgment of 18 January 1978, para. 239.

pojedinaca kao korisnika (beneficijara) prava koja su njime zajemčena.⁵⁹⁷ Prava garantovana jednim međunarodnim ugovorom država mora da osigura svim licima na svojoj teritoriji i pod njenom jurisdikcijom.⁵⁹⁸ Štaviše ovi ugovori uspostavljaju obaveze *erga omnes*⁵⁹⁹ i karakterišu se kao ugovori koji se ne odnose samo na saugovornice, nego kao ugovori koji uspostavljaju obaveze prema svakome, te su za njihovu primjenu zainteresovane sve države.⁶⁰⁰ Međutim, i pored svoje specifičnosti, i međunarodni ugovori o ljudskim pravima direktno obavezuju države.⁶⁰¹

Obaveze država u pogledu ljudskih prava mogu se prvo opisati kao negativne ili pozitivne obaveze. Pored toga, mnogi autori i tijela koja nadgledaju primjenu međunarodnih ugovora o ljudskim pravima obaveze država koje proističu iz međunarodnog prava o ljudskim pravima raščlanjuju na tri kategorije, odnosno tri različita sloja te tako razlikuju obavezu poštovanja, obavezu zaštite i obavezu i ispunjavanja ljudskih prava.⁶⁰²

Obaveza poštovanja je prvenstveno negativna obaveza. Naime, obaveza poštovanja zahtijeva od država da se suzdrže od preduzimanja radnje ili nametanja bilo kakvih mjera koje su u suprotnosti sa pravima zajemčenim međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima.⁶⁰³ Obaveza zaštite zahtijeva od država da preduzme neophodne mjere kako bi spriječila treća lica da krše ljudska prava od te ista ispravila ukoliko do njih dođe. Obaveza ispunjavanja nameće državama dužnosti u pogledu osiguravanja vršenja ljudskih prava.⁶⁰⁴ Za razliku od obaveze

⁵⁹⁷ Petrović, V., 2001, *Međunarodni postupci za zaštitu ljudskih prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, str. 20–21., cit u Topić, B., 2019, *Odgovornost države zbog korporativnih kršenja ljudskih prava u svjetlu prakse ESLJP*, *Pravni zapisi X/1*, 65, p. 69.

⁵⁹⁸ Up. član 1 EKLJP, te član 2 MPGP.

⁵⁹⁹ ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) (New Application: 1962)*, Judgment of 5 February 1970, para. 33., p. 32.

⁶⁰⁰ Dimitrijević i dr. 1997, str. 65.

⁶⁰¹ Up. McCorquodale, R., *Non-State Actors and International Human Rights Law*, u: Joseph, S., McBeth, A., (eds.), 2010, *Research Handbook on International Human Rights Law*, pp. 97-114, Northampton, Edward Elgar Publishing, Inc., p. 100. U kontekstu međunarodne jurisprudencije uporediti npr. (HRC), 2004, *General Comment No 31.*, para. 8. European Court of Human Rights, (ECtHR), *Banković and Others v. Belgium and Others*, (dec) no. 52207/99, Grand Chamber, 12 December 2001, para. 52.

⁶⁰² Harris D., et al., 2009, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, New York, Oxford University Press, pp. 17-18.

⁶⁰³ UN, 2010, *National Human Rights Institutions, History, Principles, Roles and Responsibilities*, New York, Geneva, p. 5.

⁶⁰⁴ Up. Tagle, G. S. de, 2015, *The Objective International Responsibility in the Inter-American Human Rights System*, *Mexican Law Review*, VII (2), p. 122, kao i upućivanje na druge izvore u tom članku, kao što su OHCHR, 2005, *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies* (<https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PovertyStrategiesen.pdf>, 27. 12. 2020) ili International Commission of Jurists, 1997, *Maastricht Guidelines on Violations of Economic Social and Cultural Rights* (<https://www.refworld.org/docid/48abd5730.html>, 7. 5. 2019), para. 26.

poštovanja dvije potonje obaveze su pozitivne obaveze jer od države zahtijevaju poduzimanje niza pozitivnih mjera o kojima će biti riječi kasnije.⁶⁰⁵

Ova tripartitna tipologija koju je prvobitno predložio Asbjorn Aje (*Asbjorn Eide*) kroz njegov rad u svojstvu Specijalnog izvjestioca nekadašnje komisije UN za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina,⁶⁰⁶ svoju teorijsku osnovu nalazi u radovima američkog filozofa Henrija Šua (*Henry Shue*). U svom djelu „Osnovna prava“ (*Basic rights*)⁶⁰⁷ iz 1980. godine Šu je iznio shvatanje prema kojem svakom ljudskom pravu odgovara ne jedna nego tri vrste dužnosti. Te dužnosti su: a) dužnost izbjegavanja lišavanja prava (*to avoid depriving*), dužnost zaštite od lišavanja (*to protect from deprivation*) i dužnost pomoći licu koje je lišeno prava (*to aid the deprived*).⁶⁰⁸

Čini se da je tripartitni ili troslojni pristup najprikladniji za opisivanje i analizu prirode i obima obaveza država pogledu ljudskih prava u kontekstu poslovnog sektora i globalnih lanaca snabdijevanja. Ovaj pristup je prikladan da objasni dužnosti države u pogledu svih ljudskih prava, kako ekonomskih, socijalnih i kulturnih, tako i političkih i građanskih prava, koja sva mogu biti pod uticajem korporativnih aktivnosti. Tako na primjer, pravo na adekvatno stanovanje iz grupe ekonomskih i socijalnih prava, država poštuje tako što se suzdržava od, na primjer, prisilnih iseljavanja radi omogućavanja eksploatacije rudnih bogatstava od strane privrednog subjekta. Ovo pravo država štiti ako, na primjer, sprečava treća lica, kao što su korporacije ili drugi privredni subjekti da svojim aktivnostima ugroze stanovanje pojedinaca u pitanju. Konačno, država ispunjava ovo pravo kroz, na primjer, kreiranje uslova u saradnji sa

⁶⁰⁵ Ovom prilikom potrebno je naglasiti da se između obaveze poštovanja i negativne obaveze ne može bezuslovno staviti znak jednakosti jer obaveza poštovanja može zahtijevati i poduzimanje pozitivnih mjera u cilju osiguranja da država svojim postupcima ne omogućuje, pomaže ili olakšava kršenje ljudskih prava. Vid. : Committee on the Rights of the Child (CRC), 2013, General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights, UN doc. CRC/C/GC/16 (17 April 2013), para. 26., te Augenstein, D., Dziedzic, L., 2017, *State obligations to regulate and adjudicate corporate activities under the European Convention on Human Rights*, European University Institute (<http://hdl.handle.net/1814/48326>, 28. 5. 2018), p. 6, f. 34.

⁶⁰⁶ ECOSOC, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, 1987, The Right to Adequate Food as a Human Right, Report prepared by Mr A. Eide, UN doc. E/CN.4/Sub.2/1987/23 (7 July 1987), para. 66, kako je naglašeno u Ferri, M., 2017, *The General Comment No. 24 (2017) on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities*, FEDERALISMI.IT, 2017; (FOCUS - HUMAN RIGHTS N. 3): 1-36, (<http://hdl.handle.net/10807/122730>, 2. 10.2021)., p. 8. Potkomisija za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina je uspostavljena 1947, godine kao najvažniji supsidijarni organ Komisije za ljudska prava, Tokom 1999. godine preimenovana je u Potkomisiju za promociju i zaštitu ljudskih prava. Kako je prethodno naglašeno u skladu sa rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija bro 60/15 od 15. marta 2006, sve funkcije Komisije za ljudska prava, uključujući tu i funkcije vezane za spomenutu potkomisiju su preuzete od strane Savjeta za ljudska prava 19. juna 2006. godine. Vid.: f. 270, *supra*.

⁶⁰⁷ Shue, H. 1980, *Basic rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*, Princeton, Princeton University Press.

⁶⁰⁸ Shue, H, 1980, p. 52.

poslovnim sektorom za izgradnju smještajnih jedinica, u slučaju nepostojanja tih smještajnih jedinica koje bi trebalo poštovati ili štiti.

U pogledu građanskih i političkih prava kao što je pravo na izražavanje koje uključuje i prijem informacija, država poštuje ljudska prava tako što ne ometa slobodu izražavanja, kroz na primjer, nametanje neopravdanih i neproporcionalnih sankcija privatnim medijima zbog objavljivanja informacija ili korištenje političkog i finansijskog pritiska na emitere koja dovodi do samocenzure.⁶⁰⁹ Država, štiti pravo na slobodu izražavanja tako što usvaja mjere kojima se sprečavaju privatna lica uključujući tu i privredne subjekte da onemogućavaju slobodu izražavanja.⁶¹⁰ Kroz usvajanje mjera kojima se podstiču privatni subjekti koji pružaju informacija putem interneta, da svoje usluge učine dostupnim osobama s invaliditetom, država ispunjava, odnosno omogućuje, vršenja prava na prijem informacija osobama sa invaliditetom.⁶¹¹ Kao ilustrativan primjer iz ove grupe prava možemo izdvojiti i pravo na privatnost. Država ne poštuje ovo pravo ako, na primjer, bez opravdanog razloga zahtjeva od internet servisa da otkriju lične podatke o njihovim korisnicima.⁶¹² Država štiti pravo na privatnost ako od kompanija zahtjeva da poštuju privatnost njihovih radnika i predzume mjere protiv kompanija koja prekrše pravo na privatnost njihovih radnika.⁶¹³ Država, ispunjava odnosno omogućuje vršenje ovog prava kada podiže svijest kod kompanija iz digitalnog sektora koje obrađuju lične podatke o potrebi zaštite privatnosti i podiže svijest korisnika o pravima na zaštitu privatnosti u digitalnom okruženju.⁶¹⁴

Konačno, sama Rukovodeća načela prihvataju tripartitni pristup nagašavajući kako su i sama zasnovana na prepoznavanju postojećih obaveza država da poštuju, štite i ispunjavaju ljudska prava.⁶¹⁵ Stoga se u ovom radu obaveze države u pogledu ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja opisuju kroz prizmu tripartitnog pristupa i posmatraju kao obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja ljudskih prava.

S obzirom na predmet istraživanja, odvojeno se sagledavaju obaveza države domaćina (*host state*), dakle one države u kojoj se nalaze privredni subjekti koji čine lanac snabdijevanja jedne TNK, od obaveza države porijekla TNK (*home state*), odnosno one države u kojoj TNK

⁶⁰⁹ Human Rights Committee, 2017, *Concluding observations on the third periodic report of Bosnia and Herzegovina*, UN doc. CCPR/C/BIH/CO/3 (13 April 2017), para. 37.

⁶¹⁰ Up. Koch, I, 2009, *Human Rights as Indivisible Rights, The Protection of Socio-Economic Demands under the European Convention on Human Rights*, Leiden, Brill, p. 15.

⁶¹¹ Up. čl. 21 Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, (*Sl.glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 42/09).

⁶¹² Vid.: Amnesty International, 2006, *Undermining freedom of expression in China, The role of Yahoo!, Microsoft and Google* (<https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/08/pol300262006en.pdf>, 14.04.2023), p. 15.

⁶¹³ Up.: ECtHR, *Barbulescu v. Romania*, no. 6149608, Grand Chamber Judgment of 5 September 2017.

⁶¹⁴ Vid.: Recommendation CM/Rec(2018)7 of the Committee of Ministers, Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment, paras. 27-28.

⁶¹⁵ Rukovodeća načela, Opšta načela.

ima domicil.⁶¹⁶ U skladu sa navedenim ovaj dio disertacije se sastoji iz dva poglavlja. Prvo od njih, poglavlje III analizira praksu univerzalnih i regionalnih mehanizama nadzora u domenu odgovornosti država za akte ili propuste nedržavnih subjekata kao što su korporacije koje posluju na teritoriji države ili pod njenom jurisdikcijom.⁶¹⁷

S druge strane, pitanje obaveza države porijekla odnosno domicilne države postavlja niz međunarodnopravnih pitanja jer se same povrede ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja često ne dešavaju na teritoriji te države nego se dešavaju na teritoriji druge države odnosno države domaćina. Stoga, poglavlje IV proučava jedno od ključnih pitanja u pogledu osiguranja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja – pitanje ekstrateritorijalnih obaveza države porijekla.

⁶¹⁶ Vid. Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 5, te *Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*, (u daljem tekstu Principi iz Maastrichta), (https://www.fidh.org/IMG/pdf/maastricht-eto-principles-uk_web.pdf, 26.10.2021), Princ. 2(1)c.

⁶¹⁷ Ovo poglavlje a naročito njegovi dijelovi, 1.1, 2.1, i 2.2. su bazirani na članku Topić, B., 2019, *Odgovornost države zbog korporativnih kršenja ljudskih prava u svjetlu prakse ESLJP*, *Pravni zapisi X/1*, 65.

POGLAVLJE III: OBAVEZE DRŽAVE DOMAĆINA

Kako je prethodno naglašeno, međunarodni ugovori o ljudskim pravima u pravilu obavezuju države članice da osiguraju vršenje i poštovanje ljudskih prava garantovanih ugovorom u pitanju svim licima pod njihovom jurisdikcijom. Postoji opšti konsenzus da radnje i propuštanja koja se dese na teritoriji jedne države potpadaju pod pojam jurisdikcije.⁶¹⁸ Stoga se obaveza države domaćina da poštuje, zaštiti i ispunjava ljudska prava na svojoj teritoriji čini najviše razvijena u domenu međunarodnog prava o ljudskim pravima. Praksa međunarodnih sudskih i kvazisudskih instanci je dosta bogata u pogledu teritorijalnih dužnosti države na osiguranju ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.⁶¹⁹ U tom smislu može se primjetiti da ugovorna tijela UN⁶²⁰ naglašavaju obaveze država da, poštuju, štite i ispunjavaju odnosno preduzimaju mjere ka ostvarivanju ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.

⁶¹⁸ O pojmu jurisdikcije i obavezama država koje se protežu izvan teritorije države vid. više u Poglavlju IV. Na ovom mjestu dovoljno je ukazati da se smatra kako pod jurisdikciju jedne država potpadaju i akti koji se dese na teritoriji koja se nalazi izvan granica države ali je pod „opštom efektivnom kontrolom“ države u pitanju (prostorna jurisdikcija), kao i akti državnih organa u vršenju vlasti nad licima izvan granica države (takozvana personalna jurisdikcija). Za prostornu jurisdikciju vid. npr. *Loizidou v Turkey*, no.15318/89, Judgment (Preliminary Objections), 23 March 1995, para. 62, *Banković and Others v Belgium and Others* [GC] (dec.), no. 52207/99; ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory: Advisory Opinion* (9 July 2004), 136, paras.107-112; *Armed Activities on the Territory of the Congo (Congo v Uganda)*, Judgment 19 December 2005, paras.178-180., a za personalnu vid. npr. *Öcalan v Turkey* [GC], no. 46221/99, Judgment, 12 May 2005; *Al-Skeini and others v UK* [GC], no. 55721/07 7, Judgment, 7 July 2011.

⁶¹⁹ Vid. npr.: CRC, 2003 *General Comment No. 5 on general measures of implementation*, UN doc, CRC/GC/2003/5 (27 November 2003), para. 43., Committee on Economic, Social and Cultural Rights (u daljem tekstu u fusnotama: CESCR), 2000, *General Comment No. 14 on the right to the highest attainable standard of health*, paras. 35, 36, 42, 51., Inter-American Court of Human Rights, *Abrill Alosilla et. al., v. Peru*, Judgment, 4 March 2011.

⁶²⁰ Nadzor nad implementacijom ugovora o ljudskim pravima zaključenih pod okriljem UN, vrše tzv. ugovorna tijela UN odnosno komiteti nezavisnih eksperata. Postoji deset ugovornih tijela UN. *Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije*, tijelo sastavljeno od 18 nezavisnih eksperata, koje od 1969. godine vrši nadgledanje primjene Konvencije o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije. *Komitet za ljudska prava*, tijelo koje se sastoji od 18 nezavisnih stručnjaka iz oblasti ljudskih prava izabranih na period od četiri godine i nadgleda primjenu MPGP. *Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava* (KESK) je ustanovljen po ugledu na *Komitet za ljudska prava*. Naime, MPESK ulogu nadgledanja provedbe tog pakta je povjerio Ekonomskom i socijalnom savjetu, političkom tijelu sastavljenom od predstavnika 54 države članice UN, međutim Ekonomski i socijalni savjet je svojom rezolucijom broj 1985/17 od 28. maja 1985 godine ustanovio KESK i ovlastio ga da vrši nadzor nad implementacijom MPESK od strane država članica. *Komitet za ukidanje diskriminacije žena* ustanovljen je radi praćenja napretka ostvarenog u primjeni Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (eng. CEDAW – Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women). Sastoji se od 23 stručnjaka visokih moralnih kvaliteta i stručnosti za oblast na koju se odnosi Konvencija. *Komitet protiv torture*, tijelo sastavljeno od 10 nezavisnih stručnjaka, vrši monitoring nad primjenom Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka ili kazni. *Potkomitet za prevenciju torture* je uspostavljen Opcionim protokolom uz Konvenciju protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka. *Komitet za prava djeteta*, tijelo sastavljeno od 18 članova, od 1990. godine vrši nadgledanje primjene Konvencije o pravima djeteta kao i dva Opciona protokola uz Konvenciju. *Komitet za prava radnika migranata* je tijelo, sastavljeno od 10 članova, koje vrši nadgledanje nad primjenom Međunarodne konvencije o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica dok *Komitet za prisilne nestanke* nadgleda primjenu Međunarodne konvencije o zaštiti svih lica od prisilnog nestanka. Osnovna uloga gore navedenih tijela sastoji se u ocjeni ponašanja države u

Tako, Komitet za prava djeteta u svom Opštem komentaru 16 o obavezama država u pogledu uticaja poslovnog sektora na prava djeteta⁶²¹ naglašava kako primarna odgovornost na poštovanju, zaštiti i ostvarivanju ljudskih prava pripada državama domaćinima.⁶²² Ovaj Komitet dalje objašnjava da države domaćini moraju da imaju adekvatan pravni i institucionalni okvir kojim se osigurava da sva preduzeća, uključujući tu i TNK koje posluju unutar granica države ne utiču negativno na prava djeteta niti doprinose povredama prava djeteta.⁶²³

Komitet za ekonomska socijalna i kulturna prava (KESK) značajan dio svog Opšteg komentara broj 24 posvećuje obavezama država na čijoj teritoriji se poslovne aktivnosti vrše ili u okviru koje posluju privredni subjekti.⁶²⁴ U nastavku nastojaće se objasniti priroda obaveza države domaćina u pogledu ljudskih prava u kontekstu korporativnih kršenja ljudskih prava. Kako je prethodno naglašeno prilikom opisivanja ovih obaveza koristiće se troslojni, tripartitni pristup te će se obaveze države domaćina opisivati kao tripartitna obaveza da poštuje, zaštiti i ispuni odnosno doprinese ostvarenju ljudskih prava.

1. OBAVEZA POŠTOVANJA

Iako obaveza poštovanja ljudskih prava zahtijeva od država da se suzdrže od kršenja ljudskih prava, dakle da same putem svojih organa ne krše ljudska prava, ovu obavezu je moguće prekršiti i u kontekstu poslovnih aktivnosti. Kao što je prethodno spomenuto obaveza poštovanja zahtijeva od država da se suzdrže od kako od preduzimanja radnje tako i od nametanja odnosno usvajanja bilo kakvih mjera koje su u suprotnosti sa pravima zagaranovanim međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima

implementaciji ugovora o ljudskim pravima. Komiteti usvajaju „zaključna razmatranja“ kao dokument koji se odnosi na izvještaj države članice. U ovom dokumentu komitet obično ukaže na pozitivne primjere prilikom implemenatacije određenog ugovora, zatim komitet ukaže na nedostatke i propuste države prilikom primjene ugovora, te na osnovu cjelokupnog razmatranja Komitet donese i odgovarajuće preporuke državi čiji izvještaj razmatra. Kao dodatak ovim opštim funkcijama, pojedini komiteti su ovlašteni da razmatraju individualne predstave. Komiteti koji imaju ovu nadležnost su Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije, Komitet za ljudska prava, Komitet za ukidanje diskriminacije žena i Komitet protiv torture. Značajna funkcija koju komiteti obavljaju sastoji se u usvajanju opštih komentara, koji predstavljaju autoritativna tumačenja ugovora o ljudskim pravima. Vid. više u Popović, V., Topić, B., 2008, Ugovorni sistem Ujedinjenih nacija za zaštitu ljudskih prava, *Pravna riječ*, 14, str. 409-427.

⁶²¹ Committee on the Rights of the Child (CRC), 2013, *General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights*, UN doc. CRC/C/GC/16 (17 April 2013).

⁶²² CRC, 2013, *General comment No. 16*, para. 42.

⁶²³ CRC, 2013, *General comment No. 16*, para. 42.

⁶²⁴ CESCR, 2017, *General comment No. 24 on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities*, UN doc. E/C.12/GC/24 (18 October 2017), paras. 10-24.

U tom smislu u spomenutom Opštem komentaru br. 24, KESK naglašava da bi država prekršila obavezu poštovanja u slučaju kada bi, bez adekvatnog opravdanja, dala prioritet interesima TNK ili drugog privrednog subjekta u odnosu na ljudska prava, ili ako bi se uključila ili saglasila sa kršenjem ljudskih prava prilikom obavljanja poslovnih aktivnosti u vlastito ime odnosno prilikom poslovanja sa drugim subjektom.⁶²⁵

Ovdje treba napomenuti da je tanka linija razdvajanja između primarno negativne obaveze poštovanja i pozitivnih obaveze zaštite i ispunjavanja ljudskih prava. Uzmimo za primjer, gradnju termoelektrane. Ako obavezu poštovanja shvatimo kao negativnu obavezu suzdržavanja od radnji kojima se krše ili omogućuje kršenje ljudskih prava, odnosno kako tu obavezu Šu definiše kao dužnost izbjegavanja lišavanja prava,⁶²⁶ država bi prekršila ovu obavezu ako bi neopravdano spriječila mirne proteste građana koji se protive izgradnji termoelektrane. Isti ovaj primjer možemo koristiti i kao ilustraciju za kršenja pozitivne obaveze zaštite ljudskih prava. Država bi prekršila ovu obavezu u slučaju propusta da zaštiti učesnike protesta protiv izgradnje termoelektrane od upotrebe neopravdane sile od strane pripadnika privatnog obezbjeđenja kompanije koja gradi termoelektranu.

Obavezu poštovanja ljudskih prava, država krši i u slučaju sprovođenja politike koja negativno utiče na prava garantovana međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima. Takav slučaj će postojati na primjer ukoliko država putem svoga aparata provodi prisilna iseljavanja da bi omogućila sprovođenje investicionih projekata.⁶²⁷

Do kršenja negativnih obaveza država oličenih u obavezi poštovanja ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti najčešće dolazi u tri situacije. Prvo, u slučaju kada se kao primarni prekršilac nekog ljudskog prava pojavljuje kompanija koja se može smatrati svojevrsnim agentom države, kada će se akti kompanije posmatrati kao akti države. Drugo, prilikom zaključenja i sprovođenja međunarodnih investicionih ugovora, i treće, prilikom neposrednog poslovanja sa kompanijama kao što je to slučaj u procesu javnih nabavki. U nastavku će se razmotriti svaka od ove tri situacije.

1.1. AKTI KOMPANIJE KAO AKTI DRŽAVE

Svoju negativnu obavezu poštovanja država će prekršiti u slučaju kršenja ljudskih prava neposredno počinjenih od onih privrednih subjekata koje možemo označiti kao svojevrsnog

⁶²⁵ Up.: CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 12, CRC, 2016, *General Comment No. 16*, para. 27.

⁶²⁶ Shue, H., 1980, vid.: f. 607 i 608, *supra*.

⁶²⁷ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 12.

agenta države.⁶²⁸ U tom slučaju postupak odnosno akt kompanije posmatra se kao da je počinjen od strane države. Često se u toj situaciji mogu pojaviti preduzeća u vlasništvu države ili ona nad kojima država ima kontrolu.

U svijetu danas postoji više stotina TNK koje su u direktnom vlasništvu države. Kompanije u državnom vlasništvu su naročito prisutne u energetskom sektoru te sektorima transporta i telekomunikacija kao i u poljoprivrednom sektoru.⁶²⁹ Kompanije pod kontrolom države se često mogu naći u lancima snabdijevanja privatnih TNK. Rukovodeća načela posebnu pažnju posvećuju vezama između poslovnog sektora i države,⁶³⁰ te naglašavaju kako države koje posjeduju preduzeća ili nad njima imaju kontrolu treba da preduzimaju dodatne korake kako bi štitile pojedince od povreda njihovih ljudskih prava od strane tih preduzeća.⁶³¹ Takođe i preporuka SE o biznisu i ljudskim pravima savjetuje državama da preduzmu dodatne mjere radi poštovanja ljudskih prava od strane preduzeća koja su u njihovom vlasništvu ili pod njihovom kontrolom.⁶³² Komentar uz Rukovodeće načelo 4 ističe da u slučaju kada država kontroliše neko preduzeće ili kada se njegovo djelovanje na drugi način može pripisati državi, kršenje ljudskih prava od strane tog preduzeća može povlačiti i povredu međunarodnih pravnih obaveza⁶³³ i prema tome dovesti do međunarodnopravne odgovornosti države.

Ovdje je potrebno naglasiti da, prema međunarodnom pravu, države nisu automatski neposredno odgovorne za kršenja ljudskih prava počinjenih od strane preduzeća nad kojima imaju kontrolu ili prava vlasništva. To jasno proizilazi iz opštih pravila o međunarodnoj odgovornosti država sadržanih u Nacrtu članova o međunarodnoj odgovornosti država (Nacrt)⁶³⁴ Komisije za međunarodno pravo (KMP).⁶³⁵ Komentar uz Nacrt KMP objašnjava da

⁶²⁸ Augenstein, D., Dziedzic, L., 2017, p. 42., cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

⁶²⁹ O'Brien C.M., 2018, p. 33.

⁶³⁰ Rukovodeća načela. A/HRC/17/31, p. 9.

⁶³¹ Rukovodeće načelo 4.

⁶³² Recommendation CM/Rec (2016) 3 para. 22, Recommendation CM/Rec (2016) 3 Explanatory memorandum, paras. 39-40.

⁶³³ Rukovodeće, načelo 4, komentar, A/HRC/17/31, p. 9.

⁶³⁴ UN, 2001, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Report of the International Law Commission on the Work of its Fifty-third Session, UN GAOR 56th Sess., Supp. No. 10, at 43, UN doc. A/56/10. Vid. prevod Beogradskog centra za ljudska prava u: Hadži-Vidanović, V., Milanović, M., (ur.), 2005, *Međunarodno javno pravo – Zbirka dokumenata*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, str. 210–218. Rezolucijom broj A/RES/56/83 od 12. decembra 2001. godine, Generalna skupština UN je primila k znanju članove o međunarodnoj odgovornosti država tako da se ovaj dokument KMP i ne treba posmatrati kao nacrt, no zbog preglednosti ovaj rad će za članove o međunarodnoj odgovornosti država KMP koristiti izraz „Nacrt“ kako se vodi i kod KMP- Vid.: Topić, B., 2019, str. 70. f. 27.

⁶³⁵ Komisija za međunarodno pravo KMP je pomoćno tijelo Generalne skupštine Ujedinjenih nacija koje je uspostavljeno rezolucijom Generalne skupštine UN174 (II) of 21 novembra 1947. Prema statutu KMP koji je usvojen navedenom rezolucijom, te izmijenjen rezolucijama Generalne skupštine broj 485 (V) od 12. decembra 1950, 984 (X) 1985 (X) od 3 decembra 1955 i 36/39 od 18. novembra 1981. godine. KMP ima trideset i četiri člana - priznatih stručnjaka u međunarodnom pravu različitog državljanstva (član 1 Statuta KMP). Zadatak komisije je promocija i progresivna kodifikacija međunarodnog prava (član 1 Statuta KMP). Rad KMP na kodifikaciji

postupci nedržavnih subjekata, kao što su preduzeća uopšteno govoreći nisu pripisivi državi prema međunarodnom pravu.⁶³⁶ Međutim, postoje situacije u kojima se takvi postupci mogu direktno pripisati državi te dovesti do odgovornosti države zbog propusta da poštuje ljudska prava.⁶³⁷

1.1.1. Direktna odgovornost države zbog korporativnih povreda ljudskih prava

U skladu sa članom 5 Nacrta, pod aktom države smatraju se i radnje lica ili tijela koja nisu organi te države, ali su po njenom pravu ovlašćena da vrše elemente državne vlasti pod uslovom da su u datom slučaju postupala u zvaničnom svojstvu, što će, na primjer biti u slučaju izričitog povjeravanja ovlaštenja privatnim avio-prevozničkim kompanijama, da vrše poslove vezane za imigracionu kontrolu.⁶³⁸ Ove situacije mogu se pojaviti i kod povjeravanja ovlaštenja privatnim bezbjednosnim agencijama da obavljaju poslove obezbjeđenja u državnim zatvorima, kada mogu vršiti koje se odnose na lišenje slobode ili vođenje disciplinskih postupaka.⁶³⁹

Članom 8 Nacrta predviđeno je da se pod aktom države po međunarodnom pravu imaju smatrati radnje lica ili grupe lica ako oni djeluju po nalogu, pod upravom, ili kontrolom države, gdje, kako to KMP objašnjava, razlikujemo dvije situacije.⁶⁴⁰ Prva situacija se tiče onih slučajeva u kojima nedržavni subjekti djeluju prema izričitim instrukcijama države kao na primjer kod slanja „dobrovoljaca“ u druge zemlje i davanja uputstva da izvrše određene zadatke.⁶⁴¹ Druga situacija na koju se odnosi član 8 Nacrt uključuje one slučajeve gdje

međunarodnog prava je doveo do nastanka mnogih međunarodnih ugovora što su Konvencija o pravu mora iz 1958. godine, ili Bečka konvencija o ugovornom pravu iz 1969. godine. Ovi ugovori su usvojeni na diplomatskim konferencijama na osnovu nacrtu koje je izradila KMP. Pored izrade nacrtu međunarodnih ugovora rad komisije na proučavanju pitanja od značaja za međunarodno pravo doprinosi razumijevanju međunarodnog prava. U tom smislu KMP izrađuje i nacrtu članova o važnim pitanjima iz međunarodnog prava. Jedan od takvih nacrtu je i spomenuti Nacrt članova o međunarodnoj odgovornosti država. Nacrti KMP imaju autoritativnu snagu te se MSP često poziva na nacrtu KMP u svojim presudama. Nacrti KMP u mnogim slučajevima predstavljaju i dokaz postojanju međunarodnog običaja i *opinio iuris*, neophodnih za postojanje međunarodnog običajnog prava. (vid.: Shaw, M.N., 2017, *International Law, eight edition*, Cambridge, p. 89). Rad na članovima o međunarodnoj odgovornosti država KMP je započela 1949. godine a završila ga je tek u avgustu 2001. Vid.: Chirwa, D. M., 2004, *The Doctrine of State Responsibility as a Potential Means of Holding Private Actors Accountable for Human Rights, Melbourne Journal of International Law*, Vol. 5, No. 1, p. 5., cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

Nacrt zajedno sa pripadajućim komentarom (KMP Komentar) dostupan je na (http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, 17. 3. 2020).

⁶³⁶ KMP Komentar uz član 8. stav (1), p. 47 cit. u Topić, B., 2019, str. 70.

⁶³⁷ Naredni dijelovi disertacije o odgovornosti država za korporativne povrede ljudskih prava u velikoj mjeri su zasnovane na ranije objavljenom članku, Topić, B., 2019, 65-99.

⁶³⁸ KMP Komentar uz član 5. stav (2), 43., cit. u Topić, B., 2019, str. 71.

⁶³⁹ KMP Komentar uz član 5. stav (2), p. 43, cit. u Topić, B., 2019, str. 71.

⁶⁴⁰ KMP komentar uz član 8. Nacrta, stav (1), p. 47, prema Topić, B., 2019, str. 71.

⁶⁴¹ KMP komentar uz član 8. Nacrta, stav (2). KMP ovdje objašnjava da se stepen kontrole nad nekim preduzećem mora tumačiti u svjetlu prakse MSP u pogledu pripisivosti. Praksa MSP govori o na faktičkoj vezi između države i aktivnosti nedržavnih subjekata gdje ta veza „mora biti kvalifikovana kao potpuna kontrola države nad njima, a supsidijarno kao efektivna kontrola“ srži njihovih postupaka. Vid.: Papić, T., 2019, *Odgovornost međunarodnih*

nedržavni subjekti, kao što su preduzeća, djeluju pod efektivnom „upravom ili kontrolom” države.⁶⁴² Neophodno je na ovom mjestu spomenuti i član 9 koji se odnosi na situacije kada privatna lica ili tijela preuzmu vršenje vlasti od države. U skladu sa članom 9 Nacrta, neophodno je da se ispune tri uslova da bi se djelovanje pripisalo državi. Prvo, djelovanje mora da bude efektivno povezan sa vršenjem elemenata državne vlasti. Drugo, postupak mora da se sprovedi u odsustvu ili zbog propusta zvaničnih vlasti. Konačno, okolnosti moraju da budu takvog karaktera da nalažu takvo vršenje vlasti.⁶⁴³ U kontekstu korporativnih kršenja ljudskih prava ilustrativan je i član 11 Nacrta, prema kojem se i djelovanje nedržavnih subjekata kao što su preduzeća se mogu smatrati akotom države ako ih država prihvata ili priznaje kao svoje.⁶⁴⁴

Iz navedenog može se zaključiti da prema opštim pravilima država može smatrati neposredno odgovornom za radnje poslovnih subjekata u sljedećim slučajevima:

- kada je poslovni subjekat ovlašten od strane države da obavlja elemente državne vlasti;
- kada okolnosti zahtijevaju da poslovni subjekat vrši elemente državne vlasti u odsustvu ili zbog propusta zvaničnih vlasti;
- ako poslovni subjekat djeluje prema uputstvima države, odnosno njenih organa;
- kada je poslovni subjekat pod kontrolom ili upravom države prilikom vršenja konkretnog postupka kojim se krše ljudska prava;
- ako i u onoj mjeri u kojoj država prizna i prihvati postupak privrednog subjekta kao svoj.⁶⁴⁵

Za potpunije razumijevanje obaveze država da poštuje ljudska prava u kontekstu poslovnih aktivnosti svakako je značajna praksa nadzornih sudskih i kvazisudskih instanci, od kojih je najrazvijenija praksa ESLJP.

1.1.1.1. Direktna odgovornost države za akte i propuste preduzeća u svjetlu prakse suda u Strazburu

Praksa ESLJP-a u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava se može razdvojiti u dvije grupe.⁶⁴⁶ Jedna grupa slučajeva se odnosi na one u kojima je ESLJP preduzeća u suštini

organizacija, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu i Javno preduzeće Službeni glasnik, str. 110 i 111., cit. u Topić, B., 2019, str. 72.

⁶⁴² KMP komentar uz član 8. Nacrta., stavovi (4) i (5), pp. 47-48. Up. Topić, B., 2019, str. 71.

⁶⁴³ Topić, B., 2019, str. 72. Vid. više u: Papić, T., 2019, str. 157, te u KMP komentar uz član 9. stav (3), p. 49.

⁶⁴⁴ Vid.: KMP komentar uz član 11. Nacrta, p. 52, te Topić, B., 2019, str. 72.

⁶⁴⁵ Topić, B., 2019, str. 72-73, up. CESCR, 2017, para. 11.

⁶⁴⁶ Topić, B., 2019, str. 77.

okarakterisao kao državne agente i državu smatrao neposredno odgovornom za korporativne povrede ljudskih prava. U drugoj grupi slučajeva nalaze se oni predmeti koji se tiču radnji i propuštanja preduzeća kao nedržavnih privatnih subjekta. S obzirom da je predmet proučavanja ove sekcije, državna obaveza poštovanja ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti, dakle jedna suštinski negativna obaveza suzdržavanja od kršenja ljudskih prava, ova sekcija će se usmjeriti na prvu grupu slučajeva. Druga grupa slučajeva se proučava u okviru sekcija koje se odnose na pozitivne obaveze zaštite i ispunjavanja ljudskih prava.

Prema praksi ESLJP, odgovor na pitanje da li je država prekršila svoju negativnu obavezu poštovanja zbog korporativnih kršenja ljudskih prava zavisi od toga da li se privredni subjekat koji je neposredno prouzrokovao kršenje ljudskih prava⁶⁴⁷ može smatrati „vladinom organizacijom“ (eng. *governmental organisation*).⁶⁴⁸ Prema praksi ESLJP, pod pojam „vladina organizacija“ mogu potpadati i privredni subjekti u državnom vlasništvu koji ne uživaju institucionalnu i operativnu nezavisnost.⁶⁴⁹

Kako bi odredio da li neko pravno lice ima svojstvo „vladine organizacije“, ESLJP uzima u obzir više kriterijuma koji se odnose na pravni status tog lica i prava koja mu pripadaju na osnovu tog statusa, vrsti aktivnosti koje obavlja, kontekstu u kojem obavlja te aktivnosti, kao i stepenu nezavisnosti tog pravnog lica od političkih vlasti.⁶⁵⁰

Španska Nacionalna željeznica, kao subjekat pod kontrolom države i koji je uživao operativni monopol, okarakterisana je kao vladina organizacija.⁶⁵¹ Slično, preduzeće podnosioca predstavke u predmetu *Zastava IT Turs*,⁶⁵² ESLJP je posmatrao kao vladinu organizaciju, jer je bila riječ o kompaniji koju je kontrolisalo jedno državno tijelo odnosno Agencija za privatizaciju.⁶⁵³

S druge strane, *Radio Francuske*, pravno lice u potpunosti u državnom vlasništvu i koje obavlja ulogu javnog servisa, nije posmatran kao vladina organizacija jer je ESLJP utvrdio da ovo pravno lice, između ostalog, nije uživalo nikakav povlašten položaj koji prelazi granice privatnog prava u obavljanju svojih aktivnosti, niti je država imala presudni uticaj na

⁶⁴⁷ Na primjer, ukoliko je privredni subjekat propustio da postupi po presudi suda i isplati dosuđenu naknadu, ili sprovodi diskriminaciju žena u pogledu visine plate.

⁶⁴⁸ Topić, B., 2019, str. 79.

⁶⁴⁹ ECtHR, *Ljubljanska banka, d.d. v. Croatia* (dec.), no. 29003/07, 12 May 2015, para. 51. cit u Topić, B., 2019, str. 80.

⁶⁵⁰ ECtHR, *Radio France and Others v. France* (dec.), no. 53984/00, ECHR 2003-X (extracts), para. 26, cit u Topić, B., 2019, str. 80.

⁶⁵¹ EComHR, *RENFE v. Spain* (dec.), no. 35216/97, 8 September 1997., cit. u Topić, B., 2019, str. 80.

⁶⁵² ECtHR, *Zastava IT Turs v. Serbia* (dec.), no. 24922/12, 9 April 2013.

⁶⁵³ ECtHR, *Zastava IT Turs v. Serbia* (dec.), para. 21., cit. u Topić, B., 2019, str. 80.

uređivačku politiku ili položaj u radijskom emitovanju.⁶⁵⁴ Takođe, iransko prevozničko preduzeće koja se pojavilo kao podnosilac predstavke ESLJP nije posmatrao kao vladinu organizaciju jer iako u potpunosti u vlasništvu države Iran, to preduzeće je svoju djelatnosti obavljalo na načelima komercijalnog poslovanja i nezavisno od države.⁶⁵⁵

Međutim, ako ESLJP zaključi da se kompanija koja se pojavljuje kao neposredni prekršilac prava ima posmatrati kao „vladina organizacija”, to može dovesti do direktne odgovornost država za povrede ljudskih prava garantovanih Konvencijom. Pogledajmo sudsku praksu o odgovornosti države za dugove preduzeća u društvenom vlasništvu.

U kontekstu odgovornosti države za dugove preduzeća, EKLJP cijeni nekoliko kriterijuma za utvrđivanje direktne odgovornosti države za ove dugove.⁶⁵⁶ Prvo, ESLJP uzima u obzir status preduzeća i način putem kojeg je regulisan njihov status. Tako je Sud za preduzeća pod režimom društvenog vlasništva utvrdio da ona uopšteno govoreći ne uživaju „institucionalnu i operativnu nezavisnost u odnosu na državu u dovoljnoj mjeri da to državu oslobađa njene odgovornosti prema Konvenciji” niti se država može osloboditi odgovornosti za dugove takvih preduzeća pozivajući se na nedostatak sredstava u budžetu ili opšte finansijske probleme.⁶⁵⁷

Ukratko, prema praksi ESLJP, ako preduzeće ne uživa dovoljnu institucionalnu i operativnu nezavisnost u odnosu na državu, ona će biti direktno odgovorna za nepoštovanje prava na imovinu zbog toga što preduzeće nije isplatilo svoja dugovanja.⁶⁵⁸

Vrsta djelatnosti preduzeća ili okolnosti u kojima preduzeće pod kontrolom države obavlja rada su bitni prilikom utvrđivanje neposredne odgovornosti države za kršenja ljudskih prava primarno počinjena od strane preduzeća. U jednom predmetu protiv Moldavije,⁶⁵⁹ ESLJP je zaključio da je država direktno odgovorna za dugove kompanije jer je vršila funkcije koje pripadaju državi kao što je naplata dugovanja od privatizovanog energetskeg sektora a država je imala kontrolu nad njenom imovinom i obezbjeđivala dodatno finansiranje kompanije.⁶⁶⁰

⁶⁵⁴ ECtHR, *Radio France and Others v. France* (dec.), no. 53984/00, ECHR 2003 X (extracts), para. 26, cit. u Topić, B., 2019, str. 80.

⁶⁵⁵ ECtHR, *Islamic Republic of Iran Shipping Lines v. Turkey*, no. 40998/98, Judgment of 13 December 2007, para. 81, cit. u Topić, B., 2019, str. 80.

⁶⁵⁶ ECtHR, no. 60642/08, *Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 60642/08, Grand Chamber Judgment of 16 July 2014, para. 115., cit. u Topić, B., 2019, str. 81.

⁶⁵⁷ Vid. npr.: ECtHR, no. 60642/08, *Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the former Yugoslav Republic of Macedonia* te uporedi *Zastava IT Turs v. Serbia* (dec.), no. 24922/12, 9 April 2013, paras. 19-23., cit. u Topić, B., 2019, str. 81.

⁶⁵⁸ Vid., npr., ECtHR, *R. Kačapor and others v. Serbia*, nos. 2269/06, 3041/06, 3042/06, 3043/06, 3045/06 and 3046/06, Judgment of 15 January 2008, paras. 96-99., cit u Topić, B., 2019, str. 81.

⁶⁵⁹ ECtHR, *Cooperativa Agricola Slobozia-Hanesei v. Moldova*, no. 39745/02, Judgment of 3 April 2007.

⁶⁶⁰ ECtHR, *Cooperativa Agricola Slobozia-Hanesei v. Moldova*, paras. 17-19, cit. u Topić, B., 2019, str. 81.

Slično i u jednom ukrajinskom predmetu Sud je uvrдио neposrednu odgovornost države za dugove preduzeća koje je obavljalo radove u kontaminiranoj zoni obavezne evakuacije, pod strogom kontrolom državnih vlasti i čija je uprava u jednom trenutku prebačena na Ministarstvo energije.⁶⁶¹

Pored toga, ESLJP smatra državu direktno odgovornom za dugove preduzeća ako je propustila održavati odnos odgovarajuće distance s preduzećem, ili ako je na drugi način zloupotrebljavala korporativnu formu.⁶⁶² Takođe, prema sudskoj praksi država će biti direktno odgovorna za dugove preduzeća pod kontrolom države, čak i nakon njihove privatizacije, pod uslovom da je sudska odluka u pitanju postala pravosnažna kada je preduzeće radilo kao pravno lice pod kontrolom države.⁶⁶³

Iako ESLJP često naglašava da se Konvencija ne može tumačiti u vakuumu,⁶⁶⁴ nije jasno da li se gore opisane situacije mogu podvesti pod situacije predviđene Nacrtom KMP a naročito njegovim članom 8.⁶⁶⁵ Prema komentaru uz član 8 Nacrta, činjenica da je država osnovala preduzeća, pa makar i posebnim zakonom, ne predstavlja sama po sebi dovoljnu osnovu za pripisivost radnje tog preduzeća državi.⁶⁶⁶ U načelu, radnja preduzeća pod kontrolom države nije pripisiva državi jer se preduzeća prvenstveno smatraju zasebnim licima, osim ako ne obavljaju elemente državne vlasti u smislu člana 5 Nacrta.⁶⁶⁷ Međutim, ako bi država koristila svoj uticaj kao vlasnika preduzeća za postizanje određenog cilja, radnja bi tada bila pripisiva državi.⁶⁶⁸

Kako je prethodno objašnjeno za odlučivanje da li se država može smatrati direktno odgovornom za radnje preduzeća, Sudu sama činjenica vlasništva nad preduzećem nije najbitnija, što je u skladu i sa komentarom na član 8 Nacrta.⁶⁶⁹ Ono što je bitno se tiče institucionalne i operativne nezavisnosti preduzeća u odnosu na državu.⁶⁷⁰ Prilikom odlučivanja

⁶⁶¹ ECtHR, *Mykhaylenko and Others v. Ukraine*, nos. 35091/02, 35196/02, 35201/02, 35204/02, 35945/02, 35949/02, 35953/02, 36800/02, 38296/02, and 42814/02, Judgment of 30 November 2004, paras. 45-46., cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

⁶⁶² Vid.: ECtHR, *Anokhin v. Russia* (dec.), no. 25867/02, 31 May 2007, ECtHR, *Khachatryan v. Armenia*, no. 31761/04, Judgment of 1 December 2009, paras. 51-55, te ECtHR, no. 60642/08, *Ališić and Others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 60642/08, Grand Chamber Judgment of 16 July 2014, para. 115., cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

⁶⁶³ ECtHR, *Solovyev v. Ukraine*, no. 4878/04, Judgment of 14 December 2006, para. 21, ECtHR, *Marinković v. Serbia*, no. 5353/11, Judgment of 22 October 2013, paras. 29-32., cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

⁶⁶⁴ Vid.: između ostalih, ECtHR, *Al-Adsani v. the United Kingdom* [GC], no. 35763/97, Judgment of 21 November 2001, para. 55. cit. u Topić, B., 2019, str. 82.

⁶⁶⁵ Up. Topić, B., 2019, str. 82.

⁶⁶⁶ KMP Komentar uz član 8, stav (6) cit. u Topić, B., 2019, str. 83.

⁶⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁶⁹ Topić, B., 2019, str. 83.

⁶⁷⁰ *Ibid.*

da li preduzeće uživa dovoljnu institucionalnu i operativnu nezavisnost ESLJP uzima u obzir nekoliko kriterijuma koji se odnose na prije svega na pravni status preduzeća, zatim prirodu njegovih aktivnosti i kontekst u kojem obavlja svoju djelatnost.⁶⁷¹ Uzimajući u obzir navedno može se zaključiti da ESLJP i pored uzimanja u obzir mnogih faktora relevantnih za primjenu članova Nacrta kao i tvrdnji da je njegovo tumačenje u skladu sa Komentarima KMP na član 8 Nacrta,⁶⁷² daje prednost vlastitim kriterijumima o direktnoj odgovornosti države radije nego opštim pravilima o pripisivosti.⁶⁷³

Bez obzira na ovo odstupanje, od opštih pravila o pripisivosti, u slučaju da je neposredni kršilac ljudskih prava, preduzeće koje ne posjeduje institucionalnu i operativnu nezavisnost u odnosu na državu, može reći da se, prema praksi ESLJP, država smatra odgovornom za povredu svoje negativne obaveze poštovanja ljudskih prava jer se u takvim slučajevima preduzeće posmatra kao svojevrsni agent države, koji je dužan da se suzdrži od radnji kojima se krše ljudska prava.⁶⁷⁴

1. 2. INVESTICIONI SPORAZUMI

Da bi ispunila svoju obavezu poštovanja ljudskih prava država je dužna da se suzdrži od preduzimanja radnje ili nametanja bilo kakvih mjera koje su u suprotnosti sa pravima zajamčenim međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima.⁶⁷⁵ Pod opseg ove obaveze, prema tome, potpada i suzdržavanje od preuzimanja međunarodno pravnih obaveza koje mogu dovesti do kršenja ili ograničavanja odnosno umanjavanja postignutog nivoa zaštite ljudskih prava. U tom smislu preuzimanje obaveza iz investicionih ugovora se prepoznaje kao značajan faktor koji može uticati na sposobnost države u pogledu ispunjavanja njenih obaveza u pogledu ljudskih prava.⁶⁷⁶

Prema Rukovodećim načelima države trebaju osigurati adekvatan prostor za ispunjavanje preuzetih obaveza u pogledu ljudskih prava kad teže ostvarivanju ekonomskih ciljeva u pregovorima s drugim državama ili kompanijama, oko investicionih sporazuma.⁶⁷⁷

⁶⁷¹ *Ibid.*

⁶⁷² ECtHR, *Liseytsseva and Maslov v. Russia*, nos. 39783/05, 40527/10, Judgment of 9 October 2014, para. 205.

⁶⁷³ Topić, B., 2019, str. 83-84. Crawford J., Keene A., *The Structure of State Responsibility under the European Convention on Human Rights*, u: Aaken, A. van, Motoc, I., (eds.), 2018, *The European Convention on Human Rights and General International Law*, Oxford, New York, Oxford University Press, pp. 182-184. Cit u Topić, B., 2019, str. 84.

⁶⁷⁴ Tako i Augenstein, D., Dziedzic, L., 2017, p. 8., te O'Brien, C. M., 2018, p. 19.

⁶⁷⁵ Vid.: f. 603, *supra*.

⁶⁷⁶ Rukovodeća načela, Načelo 9, komentar, A/HRC/17/31, p.12-

⁶⁷⁷ Rukovodeća načela, Načelo 9.

Investicije koje TNK ulažu u pojedine zemlje, bilo to prilikom otvaranja vlastitih proizvodnih programa ili kroz saradnju sa lokalnim proizvođačima ili distributerima, dakle kroz njihovo uključivanje u lanac snabdijevanja, u mnogim slučajevima dovode do otvaranja novih radnih mjesta, i uopšte do porasta ekonomske moći stanovništva. Tako na primjer, u BiH nalazimo primjere, gdje u pojedinim sredinama, stepen zaposlenosti stanovništva isti ili viši u odnosu na pokazatelje prije ratnih dešavanja devedesetih godina dvadesetog vijeka.⁶⁷⁸ To dovodi do stvaranja novih inicijativa za privlačenje stranih investicija. ili pak inicijativa za preusmjeravanje ekonomije u uključivanje u globalne lance snabdijevanja.

Pored niza prednosti koje međunarodni investicioni ugovori donose zemljama domaćinima, poput otvaranja novih radnih mjesta, izgradnje važnih infrastrukturnih objekata, ili otvaranja, mogućnosti plasiranja poljoprivrednih i drugih proizvoda na nova tržišta, brojni su primjeri gdje investicioni ugovori mogu ograničiti mogućnosti države domaćina na unapređenju ljudskih prava ili čak dovesti do umanjenja postignutog nivoa zaštite i uživanja ljudskih prava. Tako na primjer, novi investicioni projekti mogu dovesti do potencijalnog zagađenja okoline i time ugroziti prava na zdravlje, vodu ili čak život. Deva, govoreći kao predsjednik Radne grupe za biznis i ljudska prava, upozorava da većina postojećih investicionih ugovora omogućuje investitorima privilegovani tretman, zbog čega države moraju zategnuti međunarodne investicione ugovore da bi očuvale prostor za izvršavanje svoje obaveze da regulišu i nametnu obaveze u pogledu ljudskih prava investitorima.⁶⁷⁹

Međunarodno investiciono pravo kao i međunarodno prava o ljudskim pravima su grane međunarodnog prava. I jedna i druga grana međunarodnog prava uspostavljaju određene obaveze državama. Kako je prethodno spomenuto obaveza po međunarodnom pravu o ljudskim pravima je trostruka obaveza odnosno obaveza poštovanja, zaštite i ispunjavanja. Obaveza poštovanja je u pravilu negativna obaveza te zahtjeva od države da se suzdrži od radnji kojima se urušavaju ljudska prava dok obaveza zaštite i ispunjavanja predstavlja pozitivnu obavezu koja od države zahtjeva određeno postupanje bilo u cilju zaštite prava od ugrožavanja drugih lica (obaveza zaštite) bilo u cilju stvaranja uslova za ostvarenje ljudskih prava (obaveza ispunjavanja).

S druge strane i međunarodno investiciono pravo kroz bilateralne ili multilateralne ugovore državama nameće određene obaveze koje takođe mogu biti pozitivne ili negativne.

⁶⁷⁸ Vid. npr.: Capital, 2014, *Opština Kotor-Varoš sa najmanjom stopom nezaposlenosti u BiH*, (<https://www.capital.ba/opstina-kotor-varos-sa-najmanjom-stopom-nezaposlenosti-u-bih/>, 18.06. 2021).

⁶⁷⁹ Deva, S., 2023, *States must stop prioritizing investment over human rights – UN experts*, (<https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/10/states-must-stop-prioritizing-investment-over-human-rights-un-experts> , 18.04.2023).

Ove obaveze obično se odnose na dužnosti država u pogledu zaštite prava investitora, pravo investitora da pokrene spor protiv države domaćina pred međunarodnim mehanizmom za rješavanje sporova. Međutim, investicioni sporazumi uobičajeno ne uspostavljaju direktne obaveze u pogledu ljudskih prava samim investitorima.⁶⁸⁰ Obaveze države proistekle iz međunarodnih investicionih ugovora kao i obaveze proistekle iz međunarodnog prava o ljudskim pravima mogu biti u određenom sukobu. Ovaj sukob različitih grana međunarodnog prava naziva se kolizija režima („*regime collision*“) a na njega upućuje i KMP u svom značajnom izvještaju o fragmentaciji međunarodnog prava.⁶⁸¹

U tom smislu treba podsjetiti da u međunarodnom pravu, sa izuzetkom imperativnih *jus cogens* normi, ne postoji hijerarhija obaveza iz međunarodnog prava. Suočena sa problemom kolizije režima KMP prepoznaje značaj *pravila lex specialis i lex posteriori* za rješavanje pitanja sukoba pojedinih grana prava⁶⁸² ali priznaje da međunarodno pravo ne sadrži pravila kojima se rješavaju problemi savremenog društva, nego je stvaranje ovih pravila nerijetko političko pitanje.⁶⁸³ KMP naglašava da se relativna hijerarhija normi u cilju prevazilaženja pravne paralize „mora uspostaviti samo *ad hoc* i sa ciljem rješavanja određenih problema“ kako i kada se pojave.⁶⁸⁴ Kao ključnu poentu u vezi sa kolizijom režima u međunarodnom pravu KMP ističe da je „normativni sukob endemičan za međunarodno pravo“, te da zbog „spontane, decentralizovane i nehijerarhijske prirode stvaranja međunarodnog prava“, koegzistiraju različite norme.⁶⁸⁵

Naime, pozitivne obaveze iz međunarodnog prava o ljudskim pravima mogu biti suprotstavljene negativnim obavezama iz međunarodnog investicionog prava. Opet pozitivne obaveze iz međunarodnog investicionog prava, mogu protivrječiti negativnim obavezama iz međunarodnog prava o ljudskim pravima. Preuzimanjem pozitivne obaveze iz međunarodnog investicionog prava koja je u koliziji sa negativnom obavezom iz međunarodnog prava o

⁶⁸⁰ Columbia Center on Sustainable Development, WGBHR, 2018, *Impacts of the International Investment Regime on Access to Justice*,

(<https://ccsi.columbia.edu/sites/default/files/content/docs/our%20focus/extractive%20industries/CCSI-and-UNWGBHR-International-Investment-Regime-and-Access-to-Justice-Outcome-Document-Final.pdf> 12.08.2022), p. 6.

⁶⁸¹ UNGA, 2006, *Fragmentation of International Law: Difficulties arising from the diversification and expansion of international law*, Report of the Study Group of the International Law Commission, UN doc. A/CN.4/L.682 (13 April 2006), (u daljem tekstu u fusnotama; ILC, 2006, Fragmentation report) para. 8. f.12. Vid. takođe Fisher-Lescano, A, Teubner, G., 2004, *Regime-Collisions: The Vain Search for Legal Unity in the Fragmentation of Global Law*, *Michigan Journal of International Law*, vol. 25, pp. 999-1046.

⁶⁸² ILC, 2006, Fragmentation report, paras. 488, 492.

⁶⁸³ ILC, 2006, Fragmentation report, para. 488.

⁶⁸⁴ ILC, 2006, Fragmentation report, para. 485.

⁶⁸⁵ ILC, 2006, Fragmentation report, para. 486.

ljudskim pravima država postupa protivno toj negativnoj obavezi, jer se obavezala na činjenje u situaciji u kojoj je već obavezana na suzdržavanja.

U tom smislu, Rukovodeća načela o procjeni uticaja trgovačkih i investicionih sporazuma na ljudska prava,⁶⁸⁶ naglašavaju kako države moraju osigurati da se zaključivanjem investicionih sporazuma ne uspostavlja obaveze koje nisu u saglasnosti sa njihovim postojećim obavezama prema međunarodnom pravu, uključujući tu i obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja ljudskih prava.⁶⁸⁷

U pogledu obaveze poštovanja ljudskih prava države ističe se kako države ne smiju da preduzmu obaveze prilikom zaključivanja investicionih sporazuma koje bi od njih zahtjevale da usvoje mjere koje bi dovele do kršenja ljudskih prava, za koja su se prethodno obavezala da ih poštuju.⁶⁸⁸

U svom Opštem komentaru broj 24 KESK daje uputstva državama članicama kako da postupaju u slučaju zaključivanja investicionih ugovora. Države su dužne da utvrde svaki potencijalni sukob između njihovih obaveza iz MPESK i obaveza iz investicionih odnosno trgovačkih ugovora. U slučaju postojanja ovog konflikta, države treba da se suzdrže od zaključivanja takvih investicionih ugovora.⁶⁸⁹ Iako to ne navodi eksplicitno, Komitet u suštini od država zahtijeva da postupaju sa dužnom pažnjom i obave svojevrsnu detaljnu analizu predloženih ugovornih aranžmana, te nakon zaključivanja ugovora vrše kontinuiranu analizu njihovog uticaja na stanje ljudskih prava.

Komitet naime, naglašava da zaključenju investicionih i trgovačkih sporazuma treba da prethodi procjena uticaja tih sporazuma na ljudska prava, koja će uzeti u obzir njihove negativne i pozitivne aspekte po pitanju ljudskih prava.⁶⁹⁰ Pored toga, Komitet ohrabruje države da u sve buduće investicione ugovore uvrste odredbu kojom se osigurava da će svaki mehanizam za rješavanje spornih pitanja između države i investitora uzimati u obzir ljudska prava prilikom tumačenja investicionih ugovora.⁶⁹¹

Stabilizacione klauzule, prema kojima se strani investitori štite od mogućih gubitaka nastalih na primjer promjenom zakonodavstva takođe mogu imati uticaja na smanjenje

⁶⁸⁶ Ova načela su uključena kao dodatak izvještaju profesora Olivijea de Šutera (*Olivier De Schutter*), kao Specijalnog izvjestioca UN o pravu na hranu, UNHRC, 2011, *Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Addendum Guiding principles on human rights impact assessments of trade and investment agreements*, UN doc. A/HRC/19/59/Add.5 (19 December 2011), Princ. 2, p. 6.

⁶⁸⁷ *Guiding principles on human rights impact assessments of trade and investment agreements*, UN doc. A/HRC/19/59/Add.5 (19 December 2011), Princ. 2, p. 6.

⁶⁸⁸ *Ibid.*, pp. 6-7.

⁶⁸⁹ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 13.

⁶⁹⁰ *Ibid.*

⁶⁹¹ *Ibid.*

moгуćnosti države da unaprijedi ljudska prava.⁶⁹² Visoki troškovi arbitraža i drugih mehanizama za rješavanje investicionih sporazuma takođe mogu imati sličan efekat.⁶⁹³

Brojni su primjeri u kojima su postupci pred ovim tijelima, pa čak u slučajevima kada se država pojavljuje kao stranka koja je uspjela u sporu, imali negativne posljedice po ljudska prava. Kao ilustrativan može nam poslužiti spor između italijanskih i luksemburških investitora protiv Južnoafričke Republike pred Međunarodnim centrom za rješavanje investicionih sporova.⁶⁹⁴ Investitori, koji su pokrenuli spor, u suštini su tvrdili da je novo zakonodavstvo, iako je nastojalo da ispravi istorijske nejednakosti u rudarskom sektoru koje je crnačko stanovništvo trpjelo tokom aparthejda, povrijedilo odredbe ogovarajućih investicionih sporazuma. Novo zakonodavstvo je između ostalog, zahtjevao od kompanija da u određenom vremenskom periodu osiguraju da crnačko stanovništvo u Južnoj Africi učestvuje u vlasništvu kompanija u rudarskom sektoru sa 26 procenata. Iako je tribunal, zato toga što su odustali od tužbenog zahteva, naredio investitorima da plate tuženoj državi određeni iznos na ime troškova, sam postupak je imao negativan ishod po ove posebne mjere kojima je Južna Afrika nastojala da otkloni posljedice diskriminacije.⁶⁹⁵ Naime, zbog ekonomskog pritiska samog postupka, investitori su uspjeli da postignu dogovor prema kojem im je dopušteno da prodaju samo pet procenata udjela u vlasništvu crnačkom stanovništvu koje radi u kompanijama podnosioca zahtjeva u Južnoj Africi.⁶⁹⁶

Rukovodeća načela podsjećaju države da treba da očuvaju adekvatan manevarski prostor u oblasti domaće politike, te da prilikom zaključivanja investicionih ugovora osiguraju balans između zaštite investitora i svojih obaveza u pogledu ljudskih prava.⁶⁹⁷

Nedavno zaključeni bilateralni investicioni sporazumi nastoje da postignu balans između obaveza u pogledu ljudskih prava i zaštite interesa investitora. Tako bilateralni investicioni sporazum između Maroka i Nigerije, predviđa da investitori neće upravljati

⁶⁹² Studija UN iz 2009. godine definiše stabilizacione klauzule kao „*contractual clauses in private contracts between investor and host states that address the issue of changes in law in the host state during the life of the project*“. UN, 2009, *Stabilization Clauses and Human Rights A research project conducted for IFC and the United Nations Special Representative of the Secretary-General on Business and Human Rights* (<https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/0883d81a-e00a-4551-b2b9-46641e5a9bba/Stabilization%2BPaper.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-0883d81a-e00a-4551-b2b9-46641e5a9bba-jqeww2e>, 2.11.2021).

⁶⁹³ Up. npr.: ICSID, *RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v. Kingdom of the Netherlands, Case No. ARB/21/4*. Takođe vid.: Bernasconi- Osterwalder, N., 2018, *How the Energy* (www.iisd.org/articles/how-energy-charter-treaty-could-have-costly-consequences-governments-and-climate-action, 20.10.2021).

⁶⁹⁴ ICSID, *P. Foresti et al. v. The Republic of South Africa*, Case No. ARB (AF)/07/01.

⁶⁹⁵ Uporediti član 1 stav 4 Konvencije UN o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije.

⁶⁹⁶ ICSID, *Piero Foresti, Laura de Carli & Others v. The Republic of South Africa, Case No. ARB (AF)/07/01*, Tribunal Award of 4 August 2010, para. 79.

⁶⁹⁷ Rukovodeća načela, Načelo 9.

investicijama na način koji se protivi između ostalog i međunarodnim obavezama države domaćina (ali i države porijekla) u oblasti ljudskih prava.⁶⁹⁸

Skorašnja praksa arbitražnih tijela pokazuje tendenciju uzimanja u obzir ponašanja investitora suprotno standardima ljudskih prava prilikom odlučivanja o njihovim zahtjevima za zaštitu investicija.⁶⁹⁹

Ipak, pored ovih ohrabrujućih primjera, mnogi međunarodni investicioni sporazumi u pravilu ne sadrže sveobuhvatne odredbe o poštovanju obaveza države domaćina u pogledu ljudskih prava na što upozorava i Radna grupa za biznis i ljudska prava u svom tematskom izvještaju o međunarodnim investicionim sporazumima.⁷⁰⁰ Države stoga treba da ulože više napora u procesu pregovaranja i zaključenja investicionih sporazuma kako bi osigurale da preuzimanjem obaveza iz investicionog sporazuma ne umanjuju postignuti nivo zaštite ljudskih prava i ispunjavaju svoje obaveze u pogledu ljudskih prava, a u isto vrijeme postignu balans sa obavezom zaštite stranih investicija. Putokaz ovom pristupu se nalazi u navedenom bilateralnom investicionom sporazumu između Maroka i Nigerije.

U zaključku može se naglasiti da obaveza poštovanja ljudskih prava zahtijeva od države da se suzdrže od prihvatanja onih odredbi investicionih sporazuma kojima ima se nameću obaveze koje su nekompatibilne sa njihovim ranije preuzetim obavezama u pogledu ljudskih prava.⁷⁰¹

1. 3. JAVNE NABAVKE

Obaveza poštovanja od države zahtijeva da se suzdržava od uključivanja, podržavanja ili odobravanja kršenja ljudskih prava, kada posluje sa privatnim preduzećima.⁷⁰² Država krši ovu obavezu ukoliko investira u projekte u saradnji sa privatnim preduzećima u kojima se krše ljudska prava. Tako, na primjer, ova obaveza bi bila prekršena ukoliko država anagažuje preduzeće koje koristi žrtve trgovine ljudima, na izgradnji javnih puteva zgrada ili drugih javnih

⁶⁹⁸ Reciprocal Investment Promotion and Protection Agreement between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria (3 December 2016), (<https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/5409/download>, 2.10.2021).

⁶⁹⁹ *ICSID, Urbaser S. A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partzuergoa v. The Argentine Republic, Case No. ARB/07/26*, Award of 8 December 2016 (https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8136_1.pdf), *ICSID, Bear Creek Mining Corp v. Republic of Peru, Case No. ARB/14/21*, 30 November 2017, Award, (<https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw9381.pdf>), citirani u Begić Šarkinović, T., 2020, *Human Rights Issues in Investment Arbitration Cases: A New Perspective?*, *Pravni zapisi*, XI/2, p. 541-546.

⁷⁰⁰ WGBHR, 2021, *Human rights-compatible international investment agreements*, UN.Doc, A/76/238 (27 July 2021), para. 24.

⁷⁰¹ Tako i CESCR, 2017, *General Comment 24*, para. 13. Up. Takođe, WGBHR, 2021, para. 76 (e).

⁷⁰² CRC, 2013, *General Comment No. 16*, para. 27.

investicionih projekata. Takođe bi mogli tvrditi da država krši ovu obavezu ukoliko anagažuje TNK na izvođenju navedenih radova a ova onda angažuje kao podizvođače kompanije koje anagažuju žrtve trgovine ljudima, ne poštuju prava radnika, koji su uključeni u diskriminatornu praksu zapošljavanja ili neka druga kršenja ljudskih prava. Kroz proces javnih nabavki države često dolaze u vezu sa kršenjima ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja koja se kreću od iskorištavanja prinudnog i dječijeg rada do kršenja slobode na okupljanje i udruživanje.⁷⁰³

Da bi izbjegla kršenje obaveze poštovanja ljudskih prava država treba da se suzdrži od poslovanja sa onim dobavljačima koji krše ljudska prava te u vezi sa tim preduzme niz mjera pozitivnog karaktera iz domena obaveze zaštite ljudskih prava, koja se detaljno razmatra u sljedećem dijelu.

2. OBAVEZA ZAŠTITE

Pozitivna obaveze država da zaštiti ljudska prava je čvrsto utemeljena u međunarodnom pravu o ljudskim pravima. Prema ovoj obavezi države su dužne da zaštite ljudska prava pojedinaca i grupa od povreda prouzrokovanih od strane trećih lica.

Komitet za ljudska prava u svom Opštem komentaru 31 tako ističe kako pozitivne obaveze država da osiguraju prava iz MPGP mogu biti u potpunosti izvršene samo pod uslovom da su svi pojedinci zaštićeni od strane države, i to ne samo od kršenja ljudskih prava od strane njenih agenata nego i od strane od strane privatnih lica ili tvorevina.⁷⁰⁴ Komitet za ljudska prava u svom Opštem komentaru broj 36 o pravu na život, objašnjava da u skladu sa članom 6 MPGP, države moraju da preduzmu odgovarajuće mjere kako bi zaštitile pojedince od lišavanja života od, između ostalih, i od strane korporacija koje posluju na njihovoj teritoriji ili u drugim oblastima pod njihovom jurisdikcijom.⁷⁰⁵

Komitet za prava djeteta ističe kako je dužnost države da zaštiti ljudska prava od primarne važnosti u kontekstu obaveza države prema Konvenciji o pravima djeteta i u pogledu poslovnog sektora.⁷⁰⁶ Ovaj komitet takođe naglašava da na državi domaćinu leži primarna obaveza da zaštite ljudska prava lica koja se nalaze pod njihovom jurisdikcijom. One moraju osigurati da svi poslovni subjekti, uključujući tu i TNK koje posluju na njihovoj teritoriji

⁷⁰³ O'Brien, C. M., Ortega, O. M., 2019, *Public Procurement and Human rights: interrogating the role of the state as buyer* in O'Brien, C. M., Ortega, O. M., (eds.), 2019, *Public Procurement and Human Rights: Opportunities, Risks and Dilemmas for the State as Buyer*, Northampton, Edward Edgar Publishing. Inc., p. 3.

⁷⁰⁴ Human Rights Committee (dalje u fusnotama HRC), 2004, *General Comment No. 31*, UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13. para. 8.

⁷⁰⁵ HRC, 2018, *General Comment No. 36*, UN doc. CCPR/C/GC/36, para. 22.

⁷⁰⁶ CRC, 2013, *General Comment No. 16*, para. 28.

poštuju ljudska prava drugih.⁷⁰⁷ Ovo osiguranje poštovanja ljudskih prava u suštini znači da su države, između ostalog, obavezne da zaštite ljudska prava pojedinaca i grupa od korporativnih povreda ljudskih prava.

Ovo poglavlje razlikuje se dvije dimenzije obaveze zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava. Prva dimenzija obaveze zaštite podrazumijeva usvajanje zakonodavnih, institucionalnih ili administrativnih mjera kojima se regulišu aktivnosti poslovnih subjekata u cilju prevencije korporativnih povreda ljudskih prava. Druga dimenzija ove obaveze se odlikava u dužnosti da se na adekvatan načini ispituju slučajevi korporativnih povreda ljudskih prava.

2. 1. REGULISANJE AKTIVNOSTI POSLOVNIH SUBJEKATA

Obaveza zaštite ljudskih prava znači da država mora efektivno spriječiti kršenja ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.⁷⁰⁸ To uključuje obavezu države da usvoji administrativne, zakonodavne ili druge mjere kako bi osigurala efikasnu zaštitu od kršenja ljudskih prava povezanih sa poslovnim aktivnostima. Štaviše, pojedina ugovorna tijela UN podržavaju usvajanje zakonodavnih mjera kojima se od kompanija zahtijeva da sprovedu dužnu pažnju o ljudskim pravima. Tako Komitet za prava djeteta objašnjava kako države da bi ispunile svoju obavezu zaštite ljudskih prava treba da zahtjevaju od preduzeća da sprovedu dužnu pažnju o pravima djeteta kako u okviru njihovih poslovnih odnosa sa drugim subjektima tako i u okviru njihovih globalnih djelatnosti.⁷⁰⁹

Komitet za ekonomska i socijalna prava (KESK) naglašava da pozitivna obaveza zaštite ljudskih prava u kontekstu biznisa i ljudskih prava podrazumijeva i dužnost država da usvoje pravni okvir kojim se od kompanija zahtijeva da sprovedu dužnu pažnju o ljudskim pravima kako bi identifikovali, spriječili i ublažili rizike za kršenje ljudskih prava.⁷¹⁰ Države treba da usvoje mjere kojima se nameće obaveza sprovođenja dužne pažnje da bi se spriječile povrede prava u lancima snabdijevanja jednog privrednog subjekta kao i od strane podizvođača, dobavljača, primaoca franšize ili drugih poslovnih partnera.⁷¹¹

Praksa regionalnih mehanizama zaštite ljudskih prava potvrdila je obavezu država da regulišu aktivnosti poslovnih subjekata kako bi spriječili kršenje ljudskih prava. Tako, na

⁷⁰⁷ CRC, 2013, *General Comment No. 16*, para. 42.

⁷⁰⁸ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 14.

⁷⁰⁹ CRC, 2013, *General Comment No. 16*, para. 62.

⁷¹⁰ CESCR, 2017, *General Comment, No. 24*, para. 16.

⁷¹¹ CESCR, 2017, *General Comment, No. 24*, para. 16. CESCR, *Concluding Observations Serbia*, UN doc. E/C.12/SRB/CO/3, (6 April 2022), para. 19 (b).

primjer, u predmetu *Rantsev*,⁷¹² ESLJP je naglasio da Konvencija zahtijeva od država da „donesu i primjene adekvatne mjere kojima se regulišu poslovne aktivnosti.“⁷¹³ U predmetu *Hatton i drugi*⁷¹⁴ ESLJP objašnjava da se država može smatrati odgovornom za kršenja ljudskih prava zbog propusta da na odgovarajući način reguliše poslovne aktivnosti privatnih kompanija u cilju osiguranja prava garantovanih članom 8. Konvencije.⁷¹⁵ Takođe, u predmetu *Fadejeva*⁷¹⁶ ESLJP potvrđuje da propust države da reguliše djelovanje privrednih subjekata može da dovede do povrede Konvencije.⁷¹⁷

U predmetu *Onerjildiz*⁷¹⁸ ESLJP je raspravljao slučaj koji se odnosio na gubitak života više osoba od eksplozije metana na deponiji otpada.⁷¹⁹ ESLJP je pojasnio da pozitivne obaveze u smislu Konvencije podrazumijevaju prvenstvenu dužnost države da uspostavi odgovarajući zakonski i administrativni okvir pogodan da otkloni prijetnje pravu na život.⁷²⁰ U kontekstu opasnih industrijskih djelatnosti, ovaj okvir mora da obuhvati „licenciranje, osnivanje, rad, bezbjednost i nadgledanje djelatnosti“.⁷²¹ Relevantni zakonski propisi moraju sadržavati „obavezu za sva relevantna lica da preduzimaju praktične mjere“ u cilju zaštite lica čiji životi mogu da budu ugroženi opasnostima povezanim sa vršenjem opasne industrijske djelatnosti.⁷²² Važan aspekt pozitivnih obaveza u pogledu osiguranja prava na život predstavlja i obaveza vlasti da upozna javnost o rizicima po njihov život, naročito u okolnostima koje su se odnosile na mjesto življenja podnosioca predstavke.⁷²³

Positivna obaveza države da zaštiti ljudska prava u kontekstu poslovnog sektora pored donošenja odgovarajućeg pravnog okvira zahtijeva i uspostavu odgovarajućih mehanizama za njegovo sprovođenje. U slučaju propusta države da uspostavi ovakav okvir i mehanizme za njegovo ispravno sprovođenje, može se tvrditi da bi država prekršila svoje pozitivne obaveze

⁷¹² ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, Judgment of 7 January 2010.

⁷¹³ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 284. cit u Topić, B., 2019, str. 89.

⁷¹⁴ ECtHR, *Hatton and Others v. the United Kingdom*, no. 36022/97, Grand Chamber Judgment of 8 July 2003.

⁷¹⁵ ECtHR, *Hatton and Others v. the United Kingdom*, para. 98. Članom 8. EKLJP garantuje se zaštita privatnog i porodičnog života, doma i prepiske, cit u Topić, B., 2019, str.85. U ovom predmetu koji se ticao tvrdnji podnosioca predstavki o povredi prava garantovanih članom 8 EKLJP usljed buke prouzrokovane noćnim letovima Veliko Vijeće ESLJP nije utvrdilo povredu ali je potvrdilo obavezu država da regulišu aktivnosti privrednih subjekata) ECtHR, *Hatton and Others v. the United Kingdom*, paras. 119, 130).

⁷¹⁶ ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, no. 55723/00, Judgment of 9 June 2005.

⁷¹⁷ ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, para. 89, uz referisanje na druge predmete. ESLJP je utvrdio povredu pozitivnih obaveza države u vezi sa članom 8. Konvencije jer država podnositeljki predstavke nije ponudila nikakvo rješenje povodom problema zagađenja prouzrokovanog radom čeličane u neposrednoj blizini njenog doma, vid. Topić, B., 2019, str. 85.

⁷¹⁸ ECtHR, *Onerjildiz v. Turkey*, no. 48939/99, Judgment of 18 June 2002.

⁷¹⁹ ECtHR, *Onerjildiz v. Turkey*, para. 71., cit. U Topić, B., 2019, str. 91.

⁷²⁰ ECtHR, *Onerjildiz v. Turkey*, paras. 89-90, cit u Topić, B., 2019, str. 91.

⁷²¹ ECtHR, *Onerjildiz v. Turkey*, para. 90, cit u Topić, B., 2019, str. 91.

⁷²² *Ibid.*

⁷²³ ECtHR, *Onerjildiz v. Turkey*, para. 108, cit u Topić, B., 2019, str. 91-92.

iz Konvencije. Tako je Sud predmetu *Lopez Ostra*⁷²⁴ utvrdio povredu Konvencije, između ostalog i zbog toga što relevantne vlasti nisu na adekvatan način sprovodile zakone i sudske odluke koje su se odnosile rad pogana za preradu otpada koji se nalazio u neposrednoj blizini doma podnositeljke predstavke.⁷²⁵ Prema shvatanju ESLJP, vlasti nisu bile uspješne u osiguranju pravične ravnoteže između privrednih interesa grada i prava na dom podnositeljke predstavke.⁷²⁶ U predmetu *Barbulescu*⁷²⁷ ESLJP je smatrao da domaći sudovi nisu pružili odgovarajuću zaštitu podnosiocu predstavke zato što su se saglasili sa odlukom preduzeća da otkáže ugovor o radu podnosiocu predstavke nakon praćenja njegovih privatnih elektronskih komunikacija i upoznavanja sa njihovim sadržajem.⁷²⁸

Problem uticaja buke na privatni i porodični život Sud je razmatrao i u slučaju *Mileva i drugi*.⁷²⁹ U ovom predmetu ESLJP je utvrdio povredu člana 8. Konvencije zbog toga što su bugarske vlasti propustile da preduzmu aktivnosti na sprečavanju prekomjerne buke koja nije bila u skladu sa primjenjivim propisima te koja je poticala iz jednog poslovnog prostora u zgradi podnosilaca predstavke.⁷³⁰ Slično, i u predmetu *Udovičić*,⁷³¹ Sud je našao da je došlo do povrede člana 8. EKLJP-a zato što su vlasti dozvolile da situacija oko izloženosti podnositeljke predstavke prekomjernoj buci iz poslovnih prostorija smještenih u prizemlju zgrade u kojoj živjela traje duže od deset godina bez konačnog rješenja pitanja pred nadležnim lokalnim organima.⁷³²

Sumirajući citiranu sudsku praksu može se tvrditi da države imaju pozitivnu obavezu da osiguraju da se ljudska prava poštuju u odnosima između privatnih lica uključujući tu i odnose u kontekstu poslovnih aktivnosti. Da bi ispunili ovu obavezu države moraju da usvoje odgovarajući pravni okvir kojim se reguliše ponašanje privatnih aktera kao što su korporacije u pogledu ljudskih prava. Pozitivna obaveza države da zaštiti ljudska prava u kontekstu poslovnog sektora pored usvajanja odgovarajućeg pravnog okvira zahtijeva i uspostavu odgovarajućih mehanizama za njegovo sprovođenje. U slučaju propusta države da uspostavi ovakav okvir i mehanizme za njegovo ispravno sprovođenje, može se tvrditi da bi država prekršila svoje pozitivne obaveze iz međunarodnog prava o ljudskim pravima. Prema praksi ESLJP, države uživaju određenu slobodu procjene kako da regulišu i kontrolišu privatne aktere

⁷²⁴ ECtHR, *López Ostra v Spain*, no. 16798/90, Judgment of 9 December 1994.

⁷²⁵ ECtHR, *López Ostra v Spain*, paras. 52-57., cit u Topić, B., 2019, str. .

⁷²⁶ ECtHR, *López Ostra v Spain*, para. 58, cit u Topić, B., 2019, str. 85.

⁷²⁷ ECtHR, *Barbulescu v. Romania*, no. 6149608, Grand Chamber Judgment of 5 September 2017.

⁷²⁸ ECtHR, *Barbulescu v. Romania*, paras. 131-141., Topić, B., cit. 2019, str. 88.

⁷²⁹ ECtHR, *Mileva and Others v. Bulgaria*, nos. 43449/02 and 21475/04, Judgment of 25 November 2010.

⁷³⁰ ECtHR, *Mileva and Others v. Bulgaria*, paras. 97-102., cit u Topić, B., 2019, str. . 86.

⁷³¹ ECtHR, *Udovičić v. Croatia*, no. 27310/09, Judgment of 25 April 2014.

⁷³² ECtHR, *Udovičić v. Croatia*, paras. 159 -160, cit. Topić, B., 2019, str. 86.

ali prilikom usvajanja ovog okvira moraju obratiti pažnju na postizanje pravične ravnoteže između interesa pojedinca i interesa cjelokupne zajednice.

2. 2. SPROVOĐENJE ISTRAGE O POVREDAMA LJUDSKIH PRAVA U KONTEKSTU POSLOVNIH AKTIVNOSTI

Važan aspekt pozitivne obaveze da zaštiti ljudska prava sastoji se i u dužnosti država da istraži povrede ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.⁷³³ Prema Rukovodećim načelima obaveza države da pruži zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava uključuje i preduzimanje koraka na sprovođenju istrage i kažnjavanju odgovornih za ove povrede.⁷³⁴ Praksa ESLJP u pogledu procesnih obaveza države na suprotstavljanju trgovini ljudima je ilustrativna u vezi obaveza država da istraži povrede ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti.

U predmetu *Rantsev*⁷³⁵ ESLJP je raspravio dužnosti države u pogledu obaveze sprovođenja adekvatne istrage slučajeva trgovine ljudima. Predmet se odnosio na slučaj ruske državljanke čije je beživotno tijelo pronađeno na ulici ispred zgrade na Kipru u koju ju je smjestio vlasnik lokala koji je djevojka napustila tri dana nakon što je u istom počela da radi.

ESLJP se obratio otac preminule djevojke, te u se svojoj predstavi, između ostalog, žalio zbog propust ruskih i kiparskih vlasti da zaštite njegovu ćerku od trgovine ljudima, kao i zbog njihovog propusta da sprovedu djelotvornu istragu u vezi sa okolnostima njenog dolaska na Kipar i prirode njenog posla.⁷³⁶ ESLJP tumačeći Konvenciju u „svjetlu savremenih okolnosti“ je zaključio da trgovina ljudima, kako je definisana u međunarodnom pravu,⁷³⁷ iako nije izričito spomenuta u EKLJP, potpada pod opseg člana 4. Konvencije koji jamči zabranu ropstva, ropskog položaja i prinudnog ili obaveznog rada.⁷³⁸

⁷³³ CRC, *General Comment 16*, para. 28.

⁷³⁴ Rukovodeća načela, Načelo 1

⁷³⁵ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, Judgment of 7 January 2010.

⁷³⁶ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 253.up. Topić, B., 2019. str.89.

⁷³⁷ Trgovina ljudima u međunarodnom pravu je definisana članom 4 Konvencije Savjeta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima i članom 3 Protokola o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno žena i djece uz Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala kao: „*regrutovanje, prevoz, prebacivanje, skrivanje i primanje lica putem prijetnji ili upotrebe sile ili drugih oblika prinude, otmice, prevare ili ob-manje, zloupotrebe službenog položaja ili ranjivosti žrtve, ili davanjem ili primanjem novca ili koristi, da bi se ostvario pristanak nekog lica koje ima kontrolu nad nekim drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija uključuje, kao minimum, iskorišćavanje prostitucije drugih ili druge vidove seksualne eksploatacije, rad ili usluge, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa.*“ Vid, dole Poglavlje VII, sekcija 5.3.

⁷³⁸ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 282. Ovakvim rezonovanjem Sud je odstupio od svoje ranije prakse prema kojoj je trebalo napraviti odgovarajuću procjenu kako bi se utvrdilo da li položaj u kome se nalazi lice koje je bilo žrtva trgovine ljudima spada u oblast „ropstva“, „ropskog položaja“ i „prinudnog ili obaveznog rada“.

Prema tumačenju suda pozitivne obaveze iz člana 4. EKLJP zahtjevaju od države ne samo usvajanje mjera usmjerenih na prevenciju trgovine ljudima i zaštitu žrtava trgovine ljudima nego i da predzimanje mjera u pogledu adekvatne istrage o postupanju koje predstavlja trgovinu ljudima.⁷³⁹ Sud objašnjava:

Poput članova 2 i 3, član 4 takođe podrazumijeva procesnu obavezu [...] sprovođenja istrage [...]. Da bi istraga bila djelotvorna, ona mora biti nezavisna od svih lica koja su uključena ili su u vezi sa događajima. Istraga takođe mora da dovede do otkrivanja i kažnjavanja odgovornih lica, što predstavlja obavezu postupanja a ne cilja. Zahtjev za postupanjem bez odlaganja i razumnom brzinom sprovođenja se podrazumijeva u svim slučajevima, ali kada postoji mogućnost neposrednog uklanjanja nekog lica iz opasne situacije, istraga se mora preduzeti naročito hitno. Žrtva ili njen najbliži srodnik moraju biti uključeni u postupak u mjeri koja je neophodna da bi se zaštitili njihovi legitimni interesi⁷⁴⁰

U predmetu *Čaudri i drugi*⁷⁴¹ Sud je našao povredu člana 4. EKLJP zbog propusta da sprovede efektivnu istragu o podvrgavanju trgovini ljudima i prinudnom radu radnika migranata na farmi jagoda u Grčkoj.⁷⁴²

U predmetu *Zoletić i drugi*⁷⁴³ koji se odnosi na trgovinu ljudima i radnu eksploataciju radnika u građevinskom sektoru, Sud je utvrdio da obaveza istrage o navodima trgovine ljudima i radne eksploatacije nastaje čak, iako sami podnosioci predstavke nisu podnijeli formalnu krivičnu prijavu, pošto su ove tvrdnje više puta i na različite načine skrenute pažnji relevantnim domaćim vlastima.⁷⁴⁴ Sud je u ovom predmetu utvrdio povredu člana 4 EKLJP zbog propusta vlasti da provedu efikasnu krivičnu istragu o podvrgavanju radnika jedne kompanije trgovini ljudima i prinudnom radu.⁷⁴⁵

Iz navedenog proizilazi da postoji obaveza država da provede djelotvornu istragu o povredama ljudskih prava nastalih u kontekstu poslovnih aktivnosti. Prema praksi EKLJP, istraga mora ispunjavati nekoliko kriterija da bi se mogla ocijeniti kao djelotvorna. Prvo, istraga

⁷³⁹ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, paras. 286-288.

⁷⁴⁰ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 288.

⁷⁴¹ ECtHR, *Chowdury and Others v. Greece*, no. 21884/15, Judgment of 30 March 2017.

⁷⁴² ECtHR, *Chowdury and Others v. Greece*, para. 128.

⁷⁴³ ECtHR, *Zoletić and Others v. Azerbaijan*, no. 20116/12, Judgment of 7 October 2021.

⁷⁴⁴ ECtHR, *Zoletić and Others v. Azerbaijan*, para. 200.

⁷⁴⁵ ECtHR, *Zoletić and Others v. Azerbaijan*, paras. 209-210.

mora biti nezavisna od svih lica koja su uključena ili su u vezi sa događajima koji se istražuju.⁷⁴⁶ Drugo, istraga mora biti adekvatna i temeljita. U tom smislu nadležni državni organi su dužni da preduzmu sve razumne mjere u cilju osiguranja potrebnih dokaza dok će svaki nedostatak u istrazi koji potkopava sposobnost državnih organa da otkriju i kazne odgovorna lica dovesti u pitanje ispunjavanje ovog kriterijuma.⁷⁴⁷ Treće, istraga mora biti promptna odnosno provedena bez odlaganja i u razumnom roku. Zahtjev za postupanjem bez odlaganja i razumnom brzinom sprovođenja se podrazumijeva u svim slučajevima, ali kada postoji mogućnost neposrednog izvlačenja nekog lica iz opasne situacije, istraga se mora preduzeti naročito hitno.⁷⁴⁸ Četvrto, žrtve ili njihovi najbliži srodnici moraju biti uključeni u postupak u mjeri koja je neophodna da bi se zaštitili njihovi legitimni interesi.⁷⁴⁹

3. OBAVEZA ISPUNJAVANJA

U skladu sa svojom obavezom ispunjavanja (omogućavanja) ljudskih prava države su dužne da preduzmu mjere da bi omogućile, promovisale ili obezbijedile sredstva za uživanje ljudskih prava.⁷⁵⁰ Suštinski to zahtijeva od država da uspostave predvidljiv regulatorni okvir koji omogućava poslovnim subjektima da poštuju ljudska prava.⁷⁵¹ Takođe, države treba da usvoje takve mjere kojima se poslovni subjekti podstiču da poštuju ljudska prava ali i usmjeravaju njihove napore kao ostvarenju ljudskih prava.⁷⁵² Obaveza ispunjavanja ljudskih prava podrazumijeva regulisanje i osiguravanje poštovanja standarda u pogledu rada, zapošljavanja, zdravlja i sigurnosti te omogućavanje pristupa tržištu rada bez diskriminacije po bilo kom osnovu.⁷⁵³

U skladu sa Rukovodećim načelima, države treba da obezbijede da su državni organi, agencije i ostale državne institucije koje utiču na poslovnu praksu svjesne obaveza država vezanih za ljudska prava i da ih poštuju prilikom vršenja svojih mandata, uključujući i putem obezbeđivanja relevantnih informacija, obuke i podrške.⁷⁵⁴ Na sličan način i Komitet za prava djeteta objašnjava da obaveza ispunjavanja zahtijeva od države da uspostavi takve mjere koje

⁷⁴⁶ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 284.

⁷⁴⁷ ECtHR, *Tahsin Acar v. Turkey* [GC], no. 26307/95, Judgment of 8 April 2004, para. 223, *Salman v. Turkey*, no. 21986/93, Judgment of 27 June 2000, para. 106

⁷⁴⁸ ECtHR, *Chowdury and Others v. Greece*, para. 89.

⁷⁴⁹ ECtHR, *Zoletic and Others v. Azerbaijan*, para. 187.

⁷⁵⁰ CRC, 2013, *General Comment, No. 16*, para. 29.

⁷⁵¹ *Ibid.*

⁷⁵² CESCR, 2017, *General Comment, No. 24*, para. 24.

⁷⁵³ CRC, *General Comment No. 16*, para. 29.

⁷⁵⁴ Rukovodeća načela, Načelo 8.

promovišu znanje o ljudskim pravima među državnim agencijama i institucijama koje utiču na poslovnu praksu te tako razvijaju poslovnu kulturu koja poštuje prava djeteta.⁷⁵⁵ Takođe, KESK objašnjava da obaveza ispunjavanja zahtijeva od država da preduzmu mjere kojima se usmjeravaju kompanije da doprinose realizaciji ljudskih prava garantovanih MPESK.⁷⁵⁶

Obaveza ispunjavanja, dakle od država zahtijeva usvajanje zakonodavnih, administrativnih i drugih odgovarajućih mjera koje omogućavaju potpunu realizaciju ljudskih prava.⁷⁵⁷ Usvajanje nacionalnih akcionih planova u pogledu biznisa i ljudskih prava ili sličnih inicijativa doprinosi efikasnijem sprovođenju obaveze ispunjavanja, ali i obaveze poštovanja te obaveze zaštite ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti

3.1. NACIONALNI AKCIONI PLANOVI I SLIČNE INICIJATIVE

Nacionalne akcione planove pogledu biznisa i ljudskih prava (NAP) možemo opisati kao strateške dokumente kojima se identifikuju prioriteti te definišu aktivnosti u pogledu implementacije obaveza države definisanih međunarodnim instrumentima u pogledu ljudskih prava i poslovnog sektora.⁷⁵⁸ Slično kao i donošenje akcionih planova o ljudskim pravima usvajanje, NAP je veliki poduhvat koji omogućuje da se sagledaju obaveze države i privatnog sektora pogledu ljudskih prava, podigne svijest o pitanju korporativnih povreda ljudskih prava, utvrde nedostaci u postojećem zakonodavno-pravnom okviru te uspostave jasno mjerljivi indikatori i ciljevi za popunjavanje tih praznina i nedostataka.⁷⁵⁹

Na ovom mjestu zagovara se ideja da je usvajanje i sprovođenje NAP naročito važno u pogledu sprovođenja obaveze ispunjavanja. Sam proces kreiranja NAP uključuje kako državne tako i nedežavne aktere u cilju ispravljanja nedostataka povezanih sa implementacijom Rukovodećih načela.⁷⁶⁰ Zatim, svaki NAP po svojoj prirodi treba da uzima u obzir kontekst u kojem se sprovodi i predstavlja mehanizam putem kojeg se može uticati na stvaranje ambijenta u kojem su korporativna kršenja ljudskih prava svedena na minimum a državne institucije koje

⁷⁵⁵ CRC, *General Comment No. 16*, para. 29.

⁷⁵⁶ CESCR, 2017, *General Comment, No. 24*, para. 24.

⁷⁵⁷ Schutter, O. de, 2014, *International Human Rights Law*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 527.

⁷⁵⁸ O'Brien, C. M., 2018, p. 59.

⁷⁵⁹ Up. OHCHR, 2002, *Handbook on National Human Rights Plans of Action*, (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/training10en.pdf>), pp. 9-10.

⁷⁶⁰ WGBHR, 2016, *Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*, Geneva, p. 1. Iako sama Rukovodeća načela ne spominju nacionalne akcione planove, za iste se može tvrditi da su prepoznati kao dio odgovornosti država na implementaciji Rukovodećih načela, (OHCHR, *National action plans on business and human rights*, <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-business/national-action-plans-business-and-human-rights>, 18.03.2023).

utiču na poslovnu praksu ujedno i doprinose ostvarivanju ljudskih prava.⁷⁶¹ Kako je prethodno naglašeno obaveza ispunjavanja zahtijeva od države preduzme mjere da bi omogućila, promovisala ili obezbijedila sredstava za uživanje ljudskih prava.

Omogućavanje i promovisanje ostvarivanja ljudskih prava podrazumijeva i usvajanje onih mjera kojima se stvaraju uslovi u kojima privredni subjekti lakše mogu ispunjavati svoje obaveze u pogledu ljudskih prava. To pored stvaranja predvidljivog regulatornog okvira može uključivati donošenje uputstava ili drugih alata koje pomažu kompanijama da postupaju u skladu sa zahtjevima Rukovodećih načela. Tako na primjer, belgijski NAP predviđa razvoj priručnika koji bi pomogao preduzećima da spriječe kršenja ljudskih prava i promovišu poštovanje ljudskih prava i kroz njihove lance snabdijevanja.⁷⁶² Francuski NAP, predviđa uspostavljanje resursnog portala koji bi obezbijedio informacije preduzećima u pogledu promovisanja ljudskih prava.⁷⁶³ NAP Ugande predviđa mjere usmjerene na osnaživanje zajednica da traže ispunjavanje svojih prava kao i mjere usmjeren na promovisanju i poštovanju ljudskih prava od strane preduzeća.⁷⁶⁴

Pored NAP razne druge strategije i inicijative mogu poslužiti kao kanali za izvršavanje obaveze ispunjavanja ljudskih prava. Tako, inicijativa grada Beča na ostvarivanju rodne ravnopravnosti u privatnom privrednom sektoru može se okarakterisati kao primjer sprovođenja obaveze ispunjavanja ljudskih prava. Od 2010. godine, Beč putem procesa javnih nabavki podstiče preduzeća uključena u njegov lanac snabdijevanja da predzmu mjere na ostvarivanju rodne ravnopravnosti.⁷⁶⁵ Prema ovom modelu kompanija koja je izabrana kao najbolji ponuđač obavezuje se da sprovede mjere usmjerena na ostvarivanje rodne ravnopravnosti i promociju žena a gradske vlasti nude pomoć kompanija da uspostave i sprovedu ove mjere.⁷⁶⁶

Putem opisanih inicijative država doprinosi stvaranju poslovnog okruženja u kojem je moguća realizacija ljudskih prava.

⁷⁶¹ WGBHR, 2016, *Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*, , pp. 4. 27, 28. Rukovodeća načela, Načelo 8.

⁷⁶² Belgium, 2017, NAP, Action point 1, p. 15. (<https://globalnaps.org/issue/supply-chains/>, 05.09.2022).

⁷⁶³ France, 2017, NAP, p. 27, (<france-nap-english.pdf> (globalnaps.org)).

⁷⁶⁴ Uganda, 2021, NAP, paras. 4.4.1 , 4.4.2. p. 24.,(https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2021/08/uganda_approved-national-action-plan-on-business-and-human-rights_august-2021.pdf, 06.09.2022).

⁷⁶⁵ Vienna hinges public procurement on the promotion of women,(<http://www.femcities.at/vienna-hinges-public-procurement-on-the-promotion-of-women>, 05. 09. 2022).

⁷⁶⁶ *Ibid.*

4. ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju načinjen je pokušaj rasvjetljavanja obaveza država u pogledu ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima. Ove obaveze su sagledane kroz tripartitnu tipologiju prema kojoj obaveze država u pogledu ljudskih prava možemo raščlaniti na obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja.⁷⁶⁷

Ove obaveze su jasno naglašene od strane ugovornih tijela UN, koja su osnovana da daju tumačenja ugovora o ljudskim pravima.⁷⁶⁸ Ove obaveze mogu se implicitno prepoznati i u praksi ESLJP. Naime ovaj sud, razlikuje dvije vrste obaveza država u pogledu prava garantovanih EKLJP, odnosno pozitivne i negativne obaveze.

Obaveza poštovanja je u suštini negativna obaveza prema kojoj su države dužne da se suzdrže od akata kojima se krše ljudska prava ili preduzimanja takvih radnji kojima se omogućava ili potiče kršenje ljudskih prava od strane trećih lica.⁷⁶⁹ Tako u skladu sa ovom obavezom, države mora da se suzdržavaju od uključivanja, podržavanja ili odobravanja kršenja ljudskih prava, kada posluju sa privatnim preduzećima ili TNK kao stranim investitorima.⁷⁷⁰ U skladu sa obavezom poštovanja ljudskih prava država, kako to objašnjava KESK, mora da se suzdrži od preuzimanja međunarodno pravnih obaveza koje mogu dovesti do kršenja ili ograničavanja odnosno umanjenja postignutog nivoa zaštite ljudskih prava.⁷⁷¹ Prema praksi ESLJP, država će biti direktno odgovorna za povredu svoje negativne obaveze poštovanja ljudskih prava u slučaju kada preduzeće koje je neposredni kršilac ljudskih prava ne posjeduje institucionalnu i operativnu nezavisnost u odnosu na državu.⁷⁷² U takvim slučajevima ESLJP posmatra preduzeće kao svojevrsnog agenta države, koji je dužan da se suzdrži od radnji kojima se krše ljudska prava.

Obaveza zaštite zahtijeva od država da donesu i sprovedu neophodne mjere kako bi spriječile kršenja ljudskih prava od strane trećih lica, te ista istražile i ispravile ako do njih dođe.⁷⁷³ Kako bi ispunili pozitivnu obavezu poštovanja države mora da usvoje odgovarajući pravni okvir kojim se reguliše ponašanje korporacija u pogledu ljudskih prava. Pozitivna obaveza države da zaštiti ljudska prava u kontekstu poslovnog sektora pored usvajanja

⁷⁶⁷ Harris D., *et al.*, pp. 17-18.

⁷⁶⁸ Vid.: CRC, 2013, *General Comment No. 16*, CESCR, 2017, *General Comment No. 24*.

⁷⁶⁹ Up.: f. 603, *supra*.

⁷⁷⁰ CRC, 2013, *General Comment No. 16*, para. 27.

⁷⁷¹ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 13.

⁷⁷² Vid., npr., ECtHR, *R. Kačapor and others v. Serbia*, nos. 2269/06, 3041/06, 3042/06, 3043/06, 3045/06 and 3046/06, Judgment of 15 January 2008, paras. 96-99.

⁷⁷³ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, paras. 253, 289.

odgovarajućeg pravnog okvira zahtijeva i uspostavu odgovarajućih mehanizama za njegovo sprovođenje.⁷⁷⁴ Pored toga, obaveza zaštite ljudskih prava od država zahtijeva i da sprovede djelotvornu istragu o povredama ljudskih prava nastalih u kontekstu poslovnih aktivnosti. Ova obaveza je obaveza postupanja a ne rezultata. U slučaju propusta države da uspostavi odgovarajući regulatorni okvir i mehanizme za njegovo ispravno sprovođenje, kao i u slučaju propusta da provede djelotvornu istragu o povredama ljudskih prava u kontekstu poslovnog sektora, može se tvrditi da bi država prekršila svoje pozitivnu obavezu zaštite ljudskih prava.

Obaveza ispunjavanja zahtijeva od država da preduzme takve mjere kojima se osigurava vršenje ljudskih prava.⁷⁷⁵ Te mjere treba da se preduzmu i cilju stvaranja okruženja koje pogoduje poštovanju i promovisanju ljudskih prava od strane poslovnih subjekata.⁷⁷⁶ U cilju efikasnijeg sprovođenja obaveza ispunjavanja, poštovanja i zaštite ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti državama se preporučuje usvajanje nacionalnih akcionih planova u pogledu biznisa i ljudskih prava ili sličnih inicijativa. Akcioni planovi kao strateški dokumenti po svojoj prirodi omogućuju državi da uspostavi stalni proces praćenja i evaulacije predloženih mjera.

Pored toga, kroz proces usvajanja i provođenja akcionih planova, država promovise saradnju državnih i nedržavnih aktera, uključujući tu i privredne subjekte, na poštovanju, zaštiti i promovisanju ljudskih prava u lancima snabdijevanja na svojoj teritoriji. O dužnostima države u pogledu poštovanja, zaštite i ispunjavanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK izvan teritorije države porijekla te korporacije, biće više riječi u sljedećem poglavlju.

POGLAVLJE IV: OBAVEZE DRŽAVE PORIJEKLA

Iz prethodnog poglavlja može se zaključiti da međunarodno pravo o ljudskim pravima nalaže državama ne samo da se uzdrže od kršenja ljudskih prava, već i da usvoje zakonodavne, administrativne, institucionalne i druge odgovarajuće mjere kojim se kontroliše ponašanje transnacionalnih korporacija i dugih privrednih subjekata u cilju sprečavanja i ispravljanja povreda ljudskih prava. Domet nekog zakonodavstva je u pravilu omeđen granicama države čiji su ga organi donijeli.

⁷⁷⁴ ECtHR, *López Ostra v Spain*, paras. 52-57. cit u Topić, B., 2019, str. 85.

⁷⁷⁵ Up. Tagle, G. S. de, 2015, p. 122, kao i upućivanje na druge izvore u tom članku, kao što su OHCHR, 2005, *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies* (<https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PovertyStrategiesen.pdf>, 7. 4. 2019) ili International Commission of Jurists, 1997, *Maastricht Guidelines*, vid.: f. 616, *supra*.

⁷⁷⁶ CESCR, 2017, *General Comment, No. 24*, paras. 23- 24, CRC, *General Comment No. 16*, para. 29.

Međutim, kako je na samom početku ovog rada naglašeno, TNK svoje poslovanje obavljaju uz pomoć globalnih lanca snabdijevanja putem svojih filijala, podugovarača, podizvođača, distributera i drugih poslovnih partnera koji se često nalaze izvan teritorije države u kojoj je TNK inkorporirana, odnosno izvan teritorije države porijekla TNK.

Osim toga, veliki broj korporacija koje posluju putem globalnih lanca proizvodnje su u vlasništvu države, investicioni i razvojni projekti se često provode putem privatno-javnog partnerstva. Navedeno otvara pitanja ekstrateritorijalnih obaveza država u pogledu ljudskih prava. Da li te obaveze možemo raščlaniti na obavezu poštovanje, zaštite i ispunjavanja? Kao naročito značajno postavlja pitanje da li postoji obaveza države porijekla da reguliše ponašanje TNK i izvan svoje teritorije u cilju zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava. Da li država može snositi međunarodnopravnu odgovornost ako propusti da to učini? U nastojanju da odgovori na ova pitanja ovo poglavlje prvo razmatra pitanja vezana za ekstrateritorijalno dejstvo obaveza u pogledu ljudskih prava. Zauzimajući stav da međunarodno pravo o ljudskim pravima, u načelu, te uz ispunjavanje određenih uslova, nameće obaveze državama u pogledu ljudskih prava koje nisu omeđene granicama države, poglavlje nastoji objasniti ekstrateritorijalne obaveze države da poštuje, zaštiti i ispunjavanja ljudska prava u pogledu poslovnog sektora. Poglavlje se završava sa određenim zaključkom u kom se sumiraju zapažanja iz prethodnih dijelova.

1. EKSTRATERITORIJALNO DEJSTVO OBAVEZA IZ MEĐUNARODNOG PRAVA O LJUDSKIM PRAVIMA U KONTEKSTU POSLOVNOG SEKTORA?

Razmatranje pitanja ekstrateritorijalnog dejstva obaveze država u pogledu ljudskih prava potrebno je sagledati kroz razmatranje pojma jurisdikcije u međunarodnom pravu o ljudskim pravima.⁷⁷⁷ Prema tradicionalnom međunarodnom javnom pravu pojam jurisdikcije obuhvata nadležnost ili pravo jedne države da reguliše ponašanje lica putem vlastitog zakonodavstva, izvršava svoje zakonodavstva kao i da putem vlastitih sudova presuđuje po svojim zakonima.⁷⁷⁸ Ova nadležnost se prije svega poklapa sa teritorijom države⁷⁷⁹ U

⁷⁷⁷ Izraz *jurisdiction* na engleskom jeziku, moguće je prevesti kao „nadležnost“ ili kao „jurisdikcija“. Službeni prevodi EKLJP u Srbiji, koriste izraz nadležnost (*Službeni list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 - ispr. i Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015), dok službeni prevod u BiH koristi izraz jurisdikcija (*Službeni glasnik BiH*, br. 16/99). Ovaj rad koristi izraz jurisdikcija.

⁷⁷⁸ Milanović, M., 2011, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy*, Oxford, Oxford University Press, pp. 26-27. O'Brien C.M., 2019, p. 61, Vid. član 29 Bečke konvencije o ugovornom pravu kojim se reguliše teritorijalna primjena međunarodnih ugovora.

⁷⁷⁹ Milanović, M., 2011, p. 27, O'Brien C.M., 2019, p. 61.

međunarodnom pravu pojam jurisdikcija je vezan za pojam suverenosti te je tako jurisdikcija jedne države ograničena suverenitetom drugih država čime se odražava sistema koegzistencije suverenih država koji svoje korijene vuče još od Vestfalskog mira.⁷⁸⁰ Nadležnost države je prema tome u osnovi negativna, te zasnovana na pretpostavci da se jurisdikcija u međunarodnom pravu bez obzira na njene oblike, ne može vršiti ekstrateritorijalno, osim ako za to ne postoje jasno određene osnove u međunarodnom pravu.⁷⁸¹ Međutim, u posljednjih nekoliko godina se razvija i koncept pozitivne jurisdikcije, koji odslikava načelo saradnje radije nego načelo puke koegzistencije država.⁷⁸²

Pod takav pojam jurisdikcije potpada i specifičan tip jurisdikcije sadržan u normama međunarodnih ugovora o ljudskim pravima, kojim se nastoji odrediti područje njihove primjene.⁷⁸³ Tako prema čl. 2 MPGP države članice tog pakta „obavezuju se da poštuju i garantuju svim licima koja se nalaze na njihovoj teritoriji i koja potpadaju pod njihovu nadležnost (jurisdikciju)“, dok prema čl. 1 EKLJP, visoke strane ugovornice „jamče svim licima pod svojom jurisdikcijom prava i slobode utvrđene“ tim međunarodnim ugovorom.⁷⁸⁴ U skladu sa čl. 2 Konvencije o pravima djeteta, države članice te konvencije su obavezane da poštuju i obezbjeđuju prava sadržana u Konvenciji svakom djetetu pod njihovom jurisdikcijom. S druge strane, pojedini ugovori o ljudskim pravima, kao na primjer MPESK uopšte ne sadrže klazulu o jurisdikciji. Iz navedenog proizilazi da sami tekstovi međunarodnih ugovora o ljudskim pravima ne pružaju jedinstven i jasan odgovor po pitanju njihove ekstrateritorijalne primjene. Stoga odgovor na pitanje da li postoji obaveza države porijekla da reguliše ponašanje TNK i izvan njene teritorije u cilju zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava je potrebno potražiti u praksi međunarodnih tijela i tribunala, akademskim radovima, ali i u tekstovima dokumenata mekog prava.

Rukovodeća načela predviđaju da države „treba jasno da izraze očekivanja da svi privredni subjekti sa sjedištem na njihovoj teritoriji i/ili koji se nalaze pod njihovom jurisdikcijom poštuju ljudska prava u okviru svog poslovanja“.⁷⁸⁵ Slično, i preporuka Komiteta ministara SE o biznisu i ljudskim pravima traži od država članica ove organizacije primjenu

⁷⁸⁰ Ryngaert, C., 2015, *Jurisdiction in International Law*, Oxford, Oxford University Press, pp. 6., 54. Više o Vestfalskom miru vid.: f. 42, *supra*.

⁷⁸¹ Crawford, J., 2012, *Brownlie's Principles of International Law (9th edition)*, Oxford, Oxford University Press, p. 456, citiran u Krisch, N., 2022, Jurisdiction Unbound: Extraterritorial Regulation as Global Governance, *European Journal of International Law*, 33(2), 481-514, p. 482.

⁷⁸² Ryngaert, C., 2014, *Jurisdiction in International Law*, (<https://unijuris.sites.uu.nl/wp-content/uploads/sites/9/2014/12/Jurisdiction.pdf>, 7.05.2023.), pp. 3-4.

⁷⁸³ O'Brien C.M., 2019, p. 61.

⁷⁸⁴ MPGP, čl. 2, *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, 7/71, EKLJP, čl. 1. *Sl. glasnik BiH*, br. 16/99.

⁷⁸⁵ Rukovodeće načelo 2.

takvih mjera koje bi na odgovarajući način zahtjevale od privrednih subjekata koje se nalaze u njihovoj nadležnosti da poštuju ljudska prava prilikom obavljanja svojih aktivnosti u inostranstvu.⁷⁸⁶ Komentar uz Rukovodeće načelo 2, naglašava da države ništa ne sprečava da regulišu ekstrateritorijalne aktivnosti preduzeća sa sjedištem na njihovoj teritoriji i/ili pod njihovom jurisdikcijom, iako, države, uopšteno govoreći, nemaju takvu eksplicitnu obavezu prema međunarodnom pravu. Kritički propitujući ovaj stav korisno je primjetiti da mnogi autori⁷⁸⁷ kao i praksa sudskih i kvazi sudskih međunarodnih tijela stoji na drugačijem stanovištu. Tako je Međunarodni sud pravde zauzeo stanovište da se ugovori o ljudskim pravima pod određenim uslovima primjenjuju i izvan državne teritorije,⁷⁸⁸ dok se praksa tijela uspostavljenih univerzalnim i regionalnim mehanizmima za zaštitu ljudskih prava razvija u pravcu prepoznavanja ekstrateritorijalnih obaveza države.

1.1. EKSTRATERITORIJALNOST U PRAKSI UGOVORNIH TIJELA UN

Praksa ugovornih tijela UN, a naročito KESK, rasvjetljava pitanja u vezi ekstrateritorijalnih obaveza države u pogledu ljudskih prava. Još prije skoro četvrt vijeka, Komitet za ekonomska socijalna i kulturna prava (KESK) u svom Opštem komentaru broj 14⁷⁸⁹ naglasio da države članice MPESK imaju obavezu da spriječe kršenje prava na zdravlje od strane trećih lica i izvan njihove teritorije.⁷⁹⁰ U Opštem komentaru broj 15 istog Komiteta

⁷⁸⁶ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 13.

⁷⁸⁷ McCorquodale, R., Simons, P., 2007, Responsibility Beyond Borders: State Responsibility for Extraterritorial Violations by Corporations of International Human Rights Law, *Modern Law Review*, Vol. 70, No. 4, p. 598; Augenstein, D., Kinley, D., When Human Rights “Responsibilities” Become “Duties”: The Extraterritorial obligations of states that bind corporations, u: Deva, S., Bilchitz, D. (eds.), 2013, 271; Bernaz, N., 2013, Enhancing Corporate Accountability for Human Rights Violations: Is Extraterritoriality the Magic Potion?, *Journal of Business Ethics*, 117, p. 493; Schutter, O. de, 2016, p. 41. Za suprotan stav vid.: O’Brien, C.M., Bartels, L., 2016, *Submission to UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights on its draft General Comment on State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities*, (<https://ohchr.org/EN/HRBodies/CESCR/Pages/Submissions2017.aspx>, 18. 10. 2021).cit. u Topić, B., 2020 str. 262, f. 39.

⁷⁸⁸ Vid. ICJ, 2004, *Advisory Opinion Concerning Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, cit. u Topić, B., 2020 str. 263, te International Court of Justice (ICJ), 9 July 2004, para. 109-112, ICJ, 2005, *Case concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda)*. Detaljnije vid.: Wilde, R., 2013, Human rights beyond borders at the world court: the significance of the International Court of Justice’s jurisprudence on the extraterritorial application of international human rights law treaties”, *Chinese Journal of International Law*, vol. 12, No. 4, pp. 639–677.

⁷⁸⁹ Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), 2000, *General Comment No. 14 on the right to the highest attainable standard of health*, UN doc. E/C.12/2000/4, (11 August 2000). Opšte komentare možemo definisati kao dokumente u kojima ugovorna tijela UN daju tumačenja pojedinih odredaba međunarodnih ugovora čije sprovođenje od strane država nadgledaju. Opšte komentare ugovornih tijela Ujedinjenih nacija međunarodni sudovi posmatraju kao autoritativnu intepretaciju obaveza koji proističu iz međunarodnih ugovora o ljudskim pravima. Vid.: Gerber, P., Kyriakakis, J., O’Byrne, K. L., 2013, General Comment 16 on State Obligations regarding the Impact of the Business Sector on Children’s Rights: What is Its Standing, Meaning and Effect? *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 14, No. 1, pp. 93–128, p. 10, te u pogledu prakse međunarodnih sudova vid. fusnote 68–72.

⁷⁹⁰ CESCR, 2000, para. 39., cit u Topić, B, 2020, p. 262.

naglašava se da države imaju obavezu da spriječe svoje državljane i kompanije da krše ljudsko pravo na vodu u drugim zemljama.⁷⁹¹ Slična zapažanja sadrži i Opšti komentar KESK broj 19 o pravu na socijalnu sigurnost.⁷⁹²

Podrobnija objašnjenja u pogledu eksteritorijalnih obaveza država na zaštiti ljudskih prava u kontekstu poslovnog sektora data su od pojedinih ugovornih tijela UN nakon usvajanja Rukovodećih načela. U februaru 2013. godine Komitet za prava djeteta je usvojio Opšti komentar broj 16 o obavezama država u pogledu uticaja poslovnog sektora na prava djeteta.⁷⁹³ Komitet je naglasio kako je neophodno da države uspostave adekvatne institucionalne i pravne okvire koji će osigurati da se, u kontekstu poslovnih aktivnosti, prava djece poštuju, štite i ostvaruju, kao i da obezbijede postojanje pravnih lijekova u slučaju kršenja ovih prava uključujući tu i ekstrateritorijalne aktivnosti.⁷⁹⁴

KESK u Opštem komentaru broj 24 iz 2017. godine, ekstrateritorijalnim obavezama država u kontekstu poslovnog sektora posvećuje jednu zasebnu cjelinu.⁷⁹⁵ Komitet objašnjava da obaveza države na osnovu MPESK ne prestaje na njenim granicama, te da su države članice ovog međunarodnog ugovora dužne da preduzmu neophodne korake u sprečavanju kršenja ljudskih prava i izvan teritorije države ukoliko se ona mogu pripisati korporacijama registrovanim na njenoj teritoriji.⁷⁹⁶ Prema KESK, ekstrateritorijalne obaveze postoje kada države članice MPESK mogu uticati na situacije izvan njihove teritorije, u skladu sa ograničenjima međunarodnog prava, kontrolisanjem aktivnosti korporacija čiji je domicil na njihovoj teritoriji i na taj način doprinijeti poštovanju prava garantovanih Paktom izvan njihove teritorije.⁷⁹⁷ Ovaj stav KESK ponavlja i u zaključnim razmatranjima. KESK je, na primjer, preporučio Danskoj da usvoji regulatorni okvir kojima se od privrednih subjekata zahtjeva da sprovede dužnu pažnju o ljudskim pravima prilikom vlastitog poslovanja kao i u njihovim poslovnim odnosima, u zemlji i inostranstvu.⁷⁹⁸ KESK je i Srbiji preporučio da preduzme sve mjere kako bi se osigurala pravna odgovornost kompanija koje posluju u Srbiji i onih koje se

⁷⁹¹ CESCR, 2003, *General Comment No. 15, The right to water (arts. 11 and 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, UN doc. E/C.12/2002/11 (20 January 2003), para. 33., cit u Topić, B, 2020, p. 262., cit u Topić, B, 2020, p. 262.

⁷⁹² CESCR, 2008, *General Comment, No. 19, The right to social security (art. 9)*, UN doc. E/C.12/GC/19, (4 February 2008), para. 54., cit u Topić, B, 2020, p. 262.

⁷⁹³ Committee on the Rights of the Child (CRC), 2013, *General comment No. 16 on State obligations regarding the impact of the business sector on children's rights*, UN doc. CRC/C/GC/16, (17 April 2013). Topić, B, 2020, p. 263.

⁷⁹⁴ CRC, 2013, *General comment No. 16*, paras. 38-46., cit u Topić, B, 2020, p. 263.

⁷⁹⁵ CESCR, 2017, *General comment No. 24*, paras. 26-37., cit u Topić, B, 2020, p. 263.

⁷⁹⁶ CESCR, 2017, *General comment No. 24*, para. 26., cit u Topić, B, 2020, p. 263.

⁷⁹⁷ *Ibid.*, para. 28., cit u Topić, B, 2020, p. 263.

⁷⁹⁸ CESCR, 2019, *Concluding Observations Denmark*, UN doc. E/C.12/DNK/CO/6, (12 November 2019), para. 19 (a).

nalaze na teritoriji Srbije ili kojima se upravlja sa njene teritorije za kršenja ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava koja proističu iz njihovih aktivnosti.⁷⁹⁹

Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW) ističe da države treba da regulišu aktivnosti nadržavnih aktera pod njihovom jurisdikcijom čak i kad oni posluju izvan teritorije države.⁸⁰⁰

Prema tumačenju Komiteta za ljudska prava države članice MPGP su u obavezi da poštuju i osiguraju prava svim licima koje se nalaze na njihovoj teritoriji ili se nalaze pod njihovom jurisdikcijom.⁸⁰¹ Prema praksi ovog Komiteta lica se nalaze pod jurisdikcijom države ako se nađu na teritoriji koja je pod efektivnom kontrolom države ili ako sama država vrši kontrolu nad njima, na teritoriji druge države.⁸⁰² Iz ovog proizilazi da Komitet za ljudska prava razlikuje dva modela jurisdikcije. Prvi je prostorni (teritorijalni) model, dok je drugi personalni model jurisdikcije.⁸⁰³ Nedavna jurisprudencija Komiteta za ljudska prava otkriva da je ovaj Komitet usvojio i treći model jurisdikcije. Tako, upravo u kontekstu korporativnih kršenja ljudskih prava Komitet se, po prvi put priklonio stanovištu da jurisdikciju države prema MPGP-ne određuje samo vlast odnosno kontrola nad određenom teritorijom ili nad određenim licem, već i kontrola nad određenim pravom garantovanom MPGP. Naime, u predmetu *Yassin et al.*,⁸⁰⁴ Komitet je naglasio da „iako se obaveze države u pogledu ljudskih prava na njenoj teritoriji ne mogu u svakom pogledu izjednačiti sa obavezama van njene teritorije“, ipak „postoje situacije u kojima država članica ima obavezu da osigura da prava iz Pakta ne budu narušena usljed ekstrateritorijalnih aktivnosti koje sprovode preduzeća pod njenom jurisdikcijom.“⁸⁰⁵

Predmet *Yassin* se odnosio na tvrdnje podnosilaca predstavki, stanovnika jednog palestinskog sela sjeverno od Jerusalima u Izraelu, da su bili žrtve kršenja prava garantovanih MPGP, nastalih između ostalog, i zbog njihovog prisilnog iseljavanja, radi izgradnje naselja.⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ CESCR, 2022, *Concluding Observations Serbia*, UN doc. E/C.12/SRB/CO/3, (6 April 2022), para. 19 (c).

⁸⁰⁰ CEDAW, 2018, *General recommendation No. 37 on the gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change*, UN doc. CEDAW/C/GC/37, (13 March 2018), para. 49, CEDAW, 2010, *General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, UN Doc, CEDAW/C/GC/28, (16 December 2010), para. 36.

⁸⁰¹ HRC, 2004, *General Comment No. 31, The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant*, UN doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.13, (26 May 2004), para. 10.

⁸⁰² *Ibid.*

⁸⁰³ Vid.: Milanović, M., 2011, pp. 127, 173.

⁸⁰⁴ HRC, *Yassin et al. v. Canada*, 120th Sess, Decision adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2285/2013, UN doc., CCPR/C/120/D/2285/2013 (26 October 2017).

⁸⁰⁵ HRC, 2017, *Yassin et al.*, para. 6.5. Komitet na istom mjestu naglašava da je riječ o ozbiljnim situacijama i poziva se na svoju raniju jurisprudenciju uključujući i zaključna razmatranja kao što su ona u odnosu na Kanadu. Komitet je naime Kanadi preporučio da preduzme mjere u cilju osiguranja da korporacije registrovane u Kanadi poštuju ljudska prava i kad posluju u inostranstvu (HRC, *Concluding Observations, Canada*, UN doc. CCPR/C/CAN/CO/6, 13 August 2015, para. 6).

⁸⁰⁶ HRC, 2017, *Yassin et al.*, para. 2.1.

U izgradnji naselja te oglašavanju prodaje izgrađenih stanova izraelskom stanovništvu učestvovala su dvije korporacije sa sjedištem u Kanadi.⁸⁰⁷ Podnosioci predstavke pokrenuli su parnični postupak pred kanadskim sudovima protiv navedenih korporacija.⁸⁰⁸ Kanadski sudovi su odbacili tužbu pozivajući se na doktrinu *forum non conveniens*.⁸⁰⁹ Podnosioci predstavke tvrdili su da je Kanada prekršila svoje ekstrateritorijalne obaveze koje proizilaze iz MPPG tako što nije na adekvatan način regulisala ponašanje korporacije kako bi osigurala da njihove aktivnosti u inostranstvu ne krše prava garantovana paktom.⁸¹⁰

Uzimajući u obzir da su korporacije u pitanju samo bile registrovane u Kanadi dok se njihovo rukovodstvo nalazilo i cjelokupna djelatnost vršena u Izraelu ili okupiranim teritorijama, Komitet nije našao neophodnu vezu između Kanade i navodnih kršenja ljudskih prava, te je odbacio predstavku kao neprihvatljivu.⁸¹¹ Ipak, ovaj predmet je značajan jer je Komitet, zauzeo stav prema kojem država može biti u obavezi da osigura da prava garantovana MPPG, ne budu narušena usljed ekstrateritorijalnih aktivnosti preduzeća pod njenom jurisdikcijom. Ta situacija će postojati ako država koja je nosilac obaveza posjeduje određeni stepen kontrole nad izvorom opasnosti po ljudsko pravo koje je garantovano nosiocu prava.⁸¹²

Ovaj stav Komitet je jasnije izrazio kroz usvajanje Opšteg komentara 36 o pravu na život.⁸¹³ U ovom Opštem komentaru Komitet je naglasio da države imaju obavezu da poštuju i osiguraju poštovanje prava na život „svim osobama koje se nalaze na njihovoj teritoriji ili pod njihovom jurisdikcijom“, što znači svim osobama nad čijim „uživanjem prava na život vrše moć ili efektivnu kontrolu“.⁸¹⁴

Prema ovom pristupu, koji se naziva i funkcionalni pristup, ekstrateritorijalna primjena MPPG ne zavisi samo od efektivne kontrole nad teritorijom ili nad žrtvom kršenja ljudskih prava nego zavisi prije svega od moći i kontrole koju država ima nad pravom konkretne osobe.⁸¹⁵ Kako Milanović primjećuje, iako se ovaj opšti komentar odnosi na jedno konkretno ljudsko

⁸⁰⁷ HRC, 2017, *Yassin et al*, para. 2.2.

⁸⁰⁸ HRC, 2017, *Yassin et al*, para. 2.8.

⁸⁰⁹ Prema doktrini *forum non conveniens*, prisutnoj u pravnoj tradiciji zemalja anglosaksonskog prava, sudovi imaju diskreciono pravo da odbace tužbu, ukoliko ako ustanove da bi bilo povoljnije da neki drugi sud ili tribunal, odlučuje o tom sporu. Vid. više o navedenoj doktrini u Četvrtom dijelu, Poglavlje IX, sekcija 1.1.1. Proceduralne prepreke u primjeni ATS.

⁸¹⁰ HRC, 2017, *Yassin et al*, paras. 3.12-3.13.

⁸¹¹ HRC, 2017, *Yassin et al*, paras. 6.5 -6.7.

⁸¹² Besson, S., 2020, Due diligence and extraterritorial human rights obligations – mind the gap!, *ESIL Reflections*, vol. 9, No. 1, p. 2.

⁸¹³ HRC, 2018, *General Comment No. 36*, UN doc. CCPR/C/GC/36, 30 October 2018.

⁸¹⁴ HRC, 2018, *General Comment No. 36*, para. 63.

⁸¹⁵ Više o funkcionalnom pristupu vid.: Shany, Y., 2013., Taking Universality Seriously: A Functional Approach to Extraterritoriality in International Human Rights Law, *The Law & Ethics of Human Rights. Volume 7, Issue 1*, 47, Forthcoming, The Hebrew University of Jerusalem International Law Forum Research Paper No. 14-13, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2324999>).

pravo, u principu nema nikakvih razloga zašto bi ovo pravo bilo ograničeno na pravo na život.⁸¹⁶ Može se dodati da u načelu ne postoji razlogi zašto bi se ovakav pristup primijenio samo na negativne a ne i na pozitivne obaveze po MPPG. Ovdje ovu distinkciju pogledu pozitivnih i negativnih obaveza, ističem jer mnogi autori, a naročito Milanović, argumentovano zastupaju ideju da samo negativne obaveze država u pogledu ljudskih prava nisu ograničene teritorijalno, dok sa druge strane pozitivne obaveze država može ispuniti samo u onim oblastima u kojima ima efektivnu kontrolu.⁸¹⁷ Međutim, kako funkcionalni pristup, jednostavno samo uzima u obzir sposobnost države da djeluje u skladu svojim obavezama, tako se distinkcija između pozitivnih i negativnih obaveza i sa njim povezanih pitanja o eksteritorijalnosti jednostavno isključuje.⁸¹⁸ Štaviše, Besson, primjećuje da se nova tumačenja ekstrateritorijalne jurisdikcije u pogledu ljudskih prava uglavnom odnose na pozitivne obaveze države da spriječi, zaštititi ili ispravi povrede prouzrokovane od strane privatnih lica a naročito korporacija.⁸¹⁹

Pored prakse ugovornih tijela UN, praksa regionalnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava takođe upućuje na ekstrateritorijalne obaveze država u pogledu ljudskih prava.

1.2. EKSTRATERITORIJALNOST U SISTEMU EKLJP

Pitanjem ekstrateritorijalne primjene EKLJP Strazburški organi su počeli razmatrati još sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Tako je u predmetu Kipar protiv Turske, Komisija za ljudska prava naglasila kako su države članice EKLJP dužne da osiguraju prava garantovana ovim dokumentom svim osobama koje se nalaze pod njihovom vlasti ili odgovornosti, bez obzira da li se ta vlas vrši unutar njihove teritorije ili u inostranstvu.⁸²⁰ Ovo načelo o primjeni Konvencije u slučaju vršenja vlasti izvan teritorije države je potvrđeno i kasnijim odlukama Komisije za ljudska prava. Tako na primjer u predmetu *M*⁸²¹ podnosilac predstavke, koji se našao u prostorijama ambasade Danske u Istočnom Berlinu i koji je na zahtjev ambasadora predat vlastima tada Istočne Njemačke i kasnije osuđen Komisija za ljudska prava je jasno

⁸¹⁶ Milanovic, M., 2020, Surveillance and Cyber Operations u Mark Gibney et al. (eds.), *Research Handbook on Extraterritorial Human Rights Obligations*, Routledge, Forthcoming, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3708440> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3708440>, 25.10.2021). p. 10.

⁸¹⁷ Milanović, M., 2011, pp. 209-229.

⁸¹⁸ Tako i Milanovic, M., 2020, p. 13.

⁸¹⁹ Besson, S., 2020, p. 2. Ova autorka na ovom mjestu ukazuje da od 2017. godine postoji primjetno odstupanje od vladajućeg koncepta tumačenja jurisdikcije, prema kome se postojanje jurisdikcije u pogledu primjene ljudskih prava vezivalo za postojanje efektivne kontrole, kroz pojavu novih interpretacija međunarodnih sudskih i kvazisudskih tijela kojima se proširuje dejstvo ekstrateritorijalnog opsega međunarodnih ljudskih prava na slučajeve u kojima država nosilac dužnosti ne vrši efektivnu kontrolu na imaoem prava, nego samo ima kontrolu nad potencijalnim izvorom štete prema tom licu.

⁸²⁰ EComHR, *Cyprus v. Turkey* (admissibility decision), nos. 6780/74 and 6950/75, 26 May 1975, p.133.

⁸²¹ EComHR, *M. against Denmark*, no. 17382/90, 14 October 1992.

naznačila da postupci ambasadora kao državnog organa iako izvršeni u inostranstvu potpadaju pod jurisdikciju Danske.⁸²²

U predmetu *Loizidou*⁸²³ u kojem je podnositeljka predstavke tvrdila da je Turska prekršila njeno prava na imovinu iz razloga što je ta država okupirala sjeverni dio Kipra čime ju je spriječila da pristupi i koristi svoju imovinu koja se nalazila na tom dijelu ostrva, Sud je naglasio da koncept nadležnosti koji je sadržan u članu 1 nije ograničen isključivo na teritoriju države. Prema ovom stavu, ESLJP odgovornost države se može ispitivati i u slučajevima kada jedna država nakon vojne intervencije, bez obzira da li je ista zakonita ili ne, vrši efektivnu kontrolu nad oblasti koja se nalazi izvan granica te države. Iz ovog prizilazi da država ima obavezu da osigura vršenje prava garantovanih EKLJP na teritoriji nad kojom vrši efektivnu kontrolu. Sud je takođe pojasnio da se ova efektivna kontrola može vršiti ili putem oružane sile ili putem podređenih lokalnih vlasti.

Međutim u predmetu *Banković*,⁸²⁴ ESLJP je u praksu tumačenja primjene Konvencije uvrstio problematičan pojam *espace juridique* prema kome je EKLJP:

[...] višestrani ugovor koji deluje [...] u suštinski regionalnom kontekstu i što je važnije, u pravnom prostoru (*espace juridique*) država ugovornica. [...] Konvencija nije namenjena primjeni širom svijeta, čak i u vezi sa ponašanjem država ugovornica. Slijedi da se Sud do sada oslanjao na neophodnost izbjegavanja pukotine ili vakuuma u zaštiti ljudskih prava u korist određivanja nadležnosti samo kada je teritorija koja je u pitanju ona koja bi da nije specifičnih okolnosti i onako bila obuhvaćena Konvencijom.⁸²⁵

Kako mnoge evropske kompanije koriste usluge subjekta uključenih u njen lanac snabdijevanja koje se nalaze van Evrope, onda bi krut stav zauzet u *Bankoviću*, u potpunosti isključio primjenu Konvencija na lance snabdijevanja koje se nalaze van teritorije država članica EKLJP.

⁸²² EComHR, *M. against Denmark*, , para. 1.

⁸²³ ECtHR, *Loizidou v. Turkey*, no.15318/89, Judgment of 23 March 1995 (preliminary objections).

⁸²⁴ ECtHR, *Banković and Others v. Belgium and Others*, no 52207/99, Decision Grand Chamber, 12 December 2001. Za različite osvrte na predmet *Banković*, vidi Commans, F., Kamminga MT., (eds.) 2004, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties*, Antwerp-Oxford, Intersentia, naročito sljedeće priloge: Lawson, R., *Life after Banković: On the Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights*, pp. 83-124 i O'Boyle, M., *The European Convention on Human Rights and Extraterritorial Jurisdiction: A Comment on 'Life after Banković'*, pp.125-140.

⁸²⁵ ECtHR, *Banković*, , para. 75.

Ipak, u mnoštvu drugih presuda ESLJP je odlučivao o kršenjima ljudskih prava počinjenim i izvan *espace juridique* država ugovornica. Na primjer, u predmetu *Odžalan*⁸²⁶ ESLJP je utvrdio da je podnosilac predstavke bio pod „efektivnom turskom vlašću te, prema tome, pod ‘jurisdikcijom’ te države u smislu člana 1. čim su ga kenijaska službena lica predala turskim službenim licima, iako je Turska, u tom slučaju, vršila vlast izvan svoje teritorije“.⁸²⁷ U predmetu *Isa*,⁸²⁸ Sud je istakao da bi se moralo zaključiti da su žrtve bile pod jurisdikcijom Turske na osnovu vlasti i kontrole vojnika nad njima i da je ustanovljeno da su turski vojnici uhapsili srodnike podnosioca predstavke u sjevernom dijelu Iraka, prije nego što su ih odveli u obližnju pećinu i pogubili ih. U *Al-Sadun i Mufdi*,⁸²⁹ EKLJP je zaključio da su dva iračka državljanina pritvorena u vojnim zatvorima pod britanskom kontrolom bila pod jurisdikcijom Ujedinjenog Kraljevstva budući da je Ujedinjeno Kraljevstvo vršilo potpunu i isključivu kontrolu na zatvorima i osobama koje su tamo bile pritvorene.

U predmetima *Al-Skeini*⁸³⁰ i *Al-Džeda*,⁸³¹ Sud je pokušao napraviti red u tumačenju ekstrateritorijalne primjene EKLJP te napraviti otklon od primjene načela *espace juridique* zastupljenom u predmetu *Banković*, prema kojem se u suštini EKLJP ne može primjenjivati izvan teritorija njenih država članica.

U predmetu *Al-Skeini* sud objašnjava kako je EKLJP „ustavni instrument evropskog javnog reda“, te ističe da se ista ne odnosi na „djelovanje država koje nisu strane ugovornice... niti je njena namjera da bude sredstvo kojim bi se zahtijevalo od država ugovornica da nameću standarde iz Konvencije drugim državama“.⁸³² Ipak, objašnjava Sud, „kad god država ima [...] jurisdikciju, posredstvom svojih službenih lica, ona ima obavezu u smislu člana 1. da jamči tom pojedincu prava i slobode“⁸³³ iz EKLJP. Konačno, ESLJP u predmetu *Al Skeini*, u suštini ističe da se EKLJP ne može tumačiti na taj način prema kojem „jurisdikcija u smislu člana 1. Konvencije ne bi mogla nikada postojati van teritorije država članica Savjeta Evrope.“⁸³⁴

Stoga se može zaključiti da ESLJP prihvata postojanje ekstrateritorijalne jurisdikcije u određenim situacijama, kao što je to u slučaju ostvarivanja efektivne kontrole nad teritorijom druge države bilo putem prisustva vojnih snaga ili preko postupanja lokalnih vlasti koje su joj faktički podređene. Takođe, pitanje odgovornosti države izvan njene teritorije može se postaviti

⁸²⁶ ECtHR, *Öcalan v. Turkey*, no. 46221/99, Grand Chamber Judgment of 12 May 2005.

⁸²⁷ ECtHR, *Öcalan v. Turkey*, para. 91.

⁸²⁸ ECtHR, *Issa and others v Turkey*, no. 31821/96, Judgment of 16 November 2004.

⁸²⁹ ECtHR, *Al-Saadoon and Mufdhi v. the United Kingdom*, (dec), no. 61498/08, 30 June 2009.

⁸³⁰ ECtHR, *Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*, no. 55721/07, Grand Chamber Judgment of 2011.

⁸³¹ ECtHR, *Al-Jedda v. the United Kingdom*, no. 27021/08, Grand Chamber Judgment of 7 July 2011.

⁸³² ECtHR, *Al-Skeini*, para. 142,

⁸³³ ECtHR, *Al-Skeini*, para. 137.

⁸³⁴ ECtHR, *Al-Skeini*, para. 142.

i u slučaju kada država svoju kontrolu vrši na teritoriji drugih država ali ne nad teritorijom ili dijelom teritorije te države nego nad određenim pojedincima. Ipak, ESLJP, za razliku od UN Komiteta za ljudska prava, se ne zadovoljava samo činjenicom da država ima efektivnu kontrolu nad nekom osobom ili nekom teritorijom ta efektivna kontrola se mora činiti u vršenju neke javne vlasti.⁸³⁵

Pitanja odgovornosti države za kršenja ljudskih prava na teritoriji druge države pojavljuje se ne samo u vezi sa pitanjima povezanim sa kršenjima ljudskih prava od strane njenih organa ili privatnih lica koja su se desila na teritoriju druge države. To pitanje se pojavljuje i u vezi sa aktima koji su izvršeni na teritoriji države članice EKLJP a uzrokuju ili mogu uzrokovati posljedice na teritoriji druge države. Dobro razvijena praksa ESLJP u slučajevima ekstradicije, deportacije ili protjerivanja stranaca jasno pokazuje da države mogu biti smatrane odgovornima za kršenje EKLJP koja se mogu desiti u zemljama koje nisu članice EKLJP a kao posljedica radnji na teritoriji države članice.

Krunski predmet za ovakvu interpretaciju konvencijskih obaveza je svakako predmet *Soering*.⁸³⁶ Ovaj predmet se odnosio na pitanja u vezi sa ekstradicijom podnosioca predstavke Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). Naime podnosilac predstavke je bio osumnjičen za brutalno ubistvo u SAD, te je tvrdio da bi u slučaju izručenja Ujedinjeno Kraljevstvo prekršilo član 3 EKLJP, jer bi podnosilac predstavke za počinjeno djelo mogao biti osuđen na smrt i na izvršenje te presude čekati duži niz godina.⁸³⁷ Sud se složio sa argumentima podnosioca predstavke, te zaključio da bi odluka o ekstradiciji ukoliko bude izvršena dovela do kršenja člana 3 EKLJP kojim se zabranjuje mučenje, nečovječno ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje.⁸³⁸ I u kasnijim predmetima Sud je naglašavao da protjerivanje od strane države ugovornice može otvoriti pitanje koje proizlazi iz člana 3 EKLJP, te time dovesti do odgovornost te države prema Konvenciji, gdje postoje potkrijepljeni osnovi za uvjerenje da se to lice, ako bude protjerano, suočava sa stvarnim rizikom da će biti izloženo mučenju što podrazumijeva obavezu da se to lice ne protjera u datu zemlju. Ocjena postojanja stvarnog rizika mora biti rigorozna, međutim na podnosiocu predstavke je da učini vjerovatnim postojanje ovog stvarnog rizika a na državi je da takav dokaz ospori.⁸³⁹

⁸³⁵ ECtHR, *Al-Skeini*, para. 135.

⁸³⁶ ECtHR, *Soering v. United Kingdom*, 14038/88, Judgment of the Court (plenary) of 7 July 1989.

⁸³⁷ ECtHR, *Soering*, paras. 80-83.

⁸³⁸ ECtHR, *Soering*, para. 111.

⁸³⁹ Vidjeti ECtHR. *Chahal v. the United Kingdom*, no. 22414/93, Judgment of 15 Novembar 1996., para. 96., i ECtHR, *Saadi v. Italy*, no. 37201/06, Grand Chamber Judgment of 8 February 2008, para. 125.

Zabrana protjerivanja se odnosi i na moguća kršenja ljudskih prava u drugim zemljama od strane privatnih lica. Tako je u predmetu *H.L.R.*⁸⁴⁰ Sud, iako nije našao povredu Konvencije, držao da se zaštita od mučenja, neljudskog ili ponižavajućeg postupanja odnosi i na situacije kad su za kršenja odgovorna privatna lica, kao u ovom slučaju organizovane grupe za trgovinu drogom.⁸⁴¹

Ekstrateritorijalne posljedice proistekle iz radnji ili propusta države Sud nije razmatrao samo u kontekstu deportacije, ekstradicije ili protjerivanja. U predmetu *Rancev*,⁸⁴² Sud se fokusirao na propust Ruske Federacije da preduzme odgovarajuće mjere u cilju zaštite kćerke podnosioca predstavke od postupanja nedržavnih subjekata na njenoj teritoriji i propustu da istraži manjkavosti u radu njenih vlastitih organa koji su doprinijeli smrti kćerke podnosioca predstavke na Kipru.⁸⁴³ Odbijajući prijedlog Ruske Federacije da proglasi predstavku neprihvatljivom *ratione loci* u onom svom dijelu u kome se odnosi na Rusku Federaciju jer ista nije vršila efektivnu kontrolu nad teritorijom Republike Kipar niti je to mogla jer je bila ograničena suverenim pravima Republike Kipar, Sud je naglasio:

Pritužbe podnosioca predstavke protiv Ruske Federacije u ovom predmetu se odnose na propust države da preduzme neophodne mjere u cilju zaštite gospođice Rancev od opasnosti trgovine ljudima i eksploatacije, kao i da sprovede istragu u vezi sa okolnostima njenog dolaska na Kipar, zapošljavanja i kasnije smrti. Sud primjećuje da citirane tvrdnje nisu zasnovane na stavu da je Rusija odgovorna za događaje na Kipru ili za postupanje tamošnjih vlasti. U svjetlu činjenice da je navodna trgovina ljudima počela u Rusiji, i u pogledu obaveza koje je Ruska Federacija preuzela u borbi protiv te pojave, nije izvan nadležnosti Suda da ispita da li je Rusija poštovala bilo koju obavezu koju je mogla imati u smislu preduzimanja mjera u okvirima svojih nadležnosti i ovlašćenja da bi istražila mogućnost da je kći podnosioca predstavke bila žrtva trgovine ljudima.⁸⁴⁴

⁸⁴⁰ ECtHR, *H.L.R. v. France*, no. 24573/94, Judgment of 29 April 1997.

⁸⁴¹ Vidjeti npr. i ECtHR; *D.L. v. Austria*, no. 34999/16, Judgment of 7 December 2017, koji se odnosio na tvrdnje o ugroženosti prava na život usljed bojazni od krvne osvete na Kosovu.

⁸⁴² ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, no. 25965/04, Judgment of 7 January 2010.

⁸⁴³ Augenstein, D., 2011, *State responsibilities to regulate and adjudicate corporate activities under the European Convention on Human Rights*, Submission to the Special Representative of the United Nations Secretary General (SRSG) on the issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, (https://www.academia.edu/1366098/State_Responsibilities_to_Regulate_and_Adjudicate_Corporate_Activities_under_the_European_Convention_on_Human_Rights, 28.5.2018), p. 33.

⁸⁴⁴ ECtHR, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, para. 207. Prevod dostupan na HUDOC, internet stranici prakse EKLJP.

Iz navedenog proizilazi da je Sud spreman da razmatra odgovornost države zbog povrede ljudskih prava u počinjenih od strane nedržavnih subjekata na teritoriji druge države a usljed njenog propusta da kontroliše i reguliše ponašanje privatnih lica na njihovoj teritoriji.⁸⁴⁵

Treba naglasiti, međutim, da ESLJP do sad nije bio u prilici da direktno raspravlja o ekstrateritorijalnim korporativnim kršenjima ljudskih prava, tako da dosadašnja praksa EKLJP ne daje osnovu za tvrdnju da EKLJP nameće obaveze državama članicama da regulišu ponašanje korporacija koje se nalaze u njihovoj nadležnosti u cilju sprečavanja kršenja ljudskih prava i van njihovih teritorijalnih granica.⁸⁴⁶

Ipak gore navedena praksa ne isključuje mogućnost da bi Sud mogao smatrati države odgovornim odgovornim za kršenje Konvencije u slučaju propusta da regulišu ponašanja privrednih subjekata koje se nalaze u njihovoj nadležnosti u cilju sprečavanja kršenja ljudskih prava u inostranstvu.⁸⁴⁷

1.2.1. Meko pravo SE

Potvrdu prethodno navednog zaključka je moguće naći kako u sudskoj praksi tako i u razvoju mekog prava nastalog pod okriljem Savjeta Evrope, kojem sud poklanja pažnju prilikom tumačenja Konvencije. Naime, određujući opseg dužnosti država prema članu 1 Konvencije, ESLJP je naglasio kako se jurisdikcija može odnositi i na radnje državnih vlasti, koje proizvode dejstva „izvan njihove vlastite teritorije“⁸⁴⁸ te naglasio da se država može smatrati odgovornom zbog „radnji koje imaju dovoljno bliske posljedice na prava garantovana Konvencijom, pa čak iako se te posljedice pojave izvan njene jurisdikcije.”⁸⁴⁹

Preporuka Savjeta ministara o biznisu i ljudskim pravima iz 2016. godine traži od država članica SE primjenu takvih mjera koje zahtijevaju od preduzeća koje imaju domicil na njihovoj teritoriji da poštuju ljudska prava kroz njihove poslovne aktivnosti,⁸⁵⁰ što svakako uključuje globalne lance snabdijevanja, koji se u pravilu nalaze na teritoriji druge države. Pored toga, države treba da osiguraju i pravne lijekove žrtvama korporativnih povreda ljudskih prava. Preporuka, takođe, precizira da države treba da osiguraju nadležnost domaćih sudova po

⁸⁴⁵ Tako i Augenstein D., and Kinley, D., 2013,(f. 804) p. 287.

⁸⁴⁶ Polakiewicz, J. 2012, Corporate Responsibility to Respect Human Rights. Challenges and Opportunities for Europe and Japan, *CALE Discussion Paper No. 9*, cit. u O'Brien C.M., 2018, p. 63.

⁸⁴⁷ Za kritiku ovakog stava vidjeti O'Brien, C.M., 2018, The Home State Duty to Regulate the Human Rights Impacts of TNCs Abroad: A Rebuttal, *Business and Human Rights Journal*, Vol, 3, 1, p. 44.

⁸⁴⁸ ECtHR, *Al-Skeini*, para. 130.

⁸⁴⁹ ECtHR, *Ilascu and Others v. Moldova and Russia*, no. 48787/99, Judgment of 8 July 2004, para. 317, takođe up.: Schutter, O.de, *et al.*, 2012, Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, *Human Rights Quarterly* 34(4), 1084, p. 1108.

⁸⁵⁰ Recommendation CM/Rec (2016) 3 of the Committee of Ministers to member States on human rights and business, para. I.a.5.

tužbama vezanim za korporativna kršenja ljudskih prava u inostranstvu.⁸⁵¹ Ta nadležnost treba da uključi mogućnost podnošenja tužbe kako protiv korporacije u njenoj državi porijekla tako i protiv podugovarača.⁸⁵²

Putokaz u prilog ovom stavu možemo naći i u izdvojenom saglasnom mišljenju sudije Bonela u predmetu *Al-Skeini* u kojem isti zagovara funkcionalni pristup⁸⁵³ pojmu jurisdikcije u međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. Prema ovom mišljenju, države ugovornice EKLJP su prema članu 1 obavezane da svakom pod njihovom jurisdikcijom osiguraju ljudska prava garantovana Konvencijom. Univerzalni karakter ljudskih prava teško može sugerisati da njihovo poštovanje može biti „parcelisano teritorijom ili šahovskom pločom geografije“.⁸⁵⁴ Bonelo objašnjava da „dužnosti preuzete ratifikacijom Konvencije idu ruku pod ruku sa dužnosti da ih se vrši i poštuje“, te prema tome, „jurisdikcija proizilazi iz same činjenice preuzimanja tih obaveza i iz sposobnosti da ih ispuni (ili ne ispuni)“.⁸⁵⁵

1.3. EKSTRATERITORIJALNOST I INTERAMERIČKI SUD ZA LJUDSKA PRAVA

Sa druge strane Atlantika, takođe, nalazimo primjere u prilog funkcionalnom shvatanju pojma jurisdikcije u međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima. Naime, funkcionalnu interpretaciju dužnosti država članica prema Američkoj konvenciji o ljudskim pravima Interamerički sud za ljudska prava primjenio je u Savjetodavnom mišljenju o životnoj sredini i ljudskim pravima.⁸⁵⁶ U ovom mišljenju Interamerički sud za ljudska prava naglasio je kako smatra da države:

[...] imaju obavezu da izbjegnju prekograničnu štetu po okolinu koja može imati uticaja na ljudska prava pojedinaca izvan njihove teritorije. Za potrebe Američke Konvencije, kada nastupi prekogranična šteta koja se odnosi na prava garantovana ugovorom, smatra se da su lica čija su prava povređena nalaze pod jurisdikcijom države porijekla, ako postoji uzročno-posljedična

⁸⁵¹ CoE, Recommendation CM/Rec (2016) 3 IV., a.i.35.

⁸⁵² CoE, Recommendation CM/Rec (2016) 3 IV., a.i.36.

⁸⁵³ Ranije u ovom poglavlju je naglašeno da u skladu sa funkcionalnim pristupom primjena ugovora o ljudskim pravima i izvan teritorije države ne zavisi samo od kontrole nad teritorijom ili nad žrtvom kršenja ljudskih prava nego zavisi prije svega od moći i kontrole koju država ima nad pravom koje pripada konkretnom licu.

⁸⁵⁴ ECtHR, *Al-Skeini*, *Concurring Opinion of Judge Bonelo*, para. 9.

⁸⁵⁵ ECtHR, *Al-Skeini*, *Concurring Opinion of Judge Bonelo*, para. 13.

⁸⁵⁶ *Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia: The Environment and Human Rights*, Inter-American Court of Human Rights (IACrTHR), 15 November 2017, (<https://www.refworld.org/cases, IACRTHR,5e67c7744.html>, 23 October 2021).

veza između radnje koja se desila na njenoj teritoriji i povrede ljudskih prava pojedinaca van njihove teritorije.

U slučaju prekogranične štete, vršenje nadležnosti od strane države porijekla se zasniva na razumijevanju da država na čijoj su teritoriji ili pod čijom jurisdikcijom su aktivnosti vršene ima efektivnu kontrolu nad njima i da je u poziciji da ih spriječi od uzrokovanja prekogranične štete koja ima uticaja na ljudska prava osoba koje se nalaze van njihove teritorije. Potencijalne žrtve negativnih posljedica takvih aktivnosti se nalaze pod jurisdikcijom države porijekla za ciljeve moguće odgovornosti te države zbog propusta da se povinuje svojoj obavezi da spriječi prekograničnu štetu.⁸⁵⁷

Kada uprostimo ovo reozonovanje, ako korporacija sa sjedištem u Argentini koja se bavi proizvodnjom aluminija ispusti u rijeku otrovne otpadne vode i tim postupkom prouzrokuje štetu po zdravlje osoba koje se nalaze u Urugvaju, onda će osobe koje se nalaze u Urugvaju potpasti pod jurisdikciju Argentine, jer je ona bila u mogućnosti da spriječi nastanak štete, na primjer kroz donošenje propisa kojima se reguliše rad privrednih subjekata, ili vršenjem neophodne inspeksijske kontrole nad radom korporacija koja posluju na njenoj teritoriji.

Iako se mišljenje Interameričkog suda odnosi na prekograničnu štetu po ljudska prava u slučaju zagađenja okoline, ništa ne sugeriše da se ista logika na može primijeniti i na dužnost države da reguliše ponašanja korporacija sa sjedištem na njihovoj teritoriji cilju prevencije ili ispravljanja kršenja ljudskih prava, i izvan njihove teritorije, odnosno onim državama gdje se nalaze privredni subjekti uključeni u lanac snabdijevanja takvih korporacija.

Pored navedenog, može se istaći da i međunarodno običajno pravo zabranjuje državi da dozvoli da se njena teritorija koristi za prouzrokovanje štete na teritoriji druge države.⁸⁵⁸ Stoga, dužnost da se podrže ljudska prava i izvan teritorije države nalazi svoju podršku i u međunarodnom običajnom pravu.⁸⁵⁹

Iako je i pojam jurisdikcije sadržan u normama međunarodnog prava o ljudskim pravima, kojima se nastoji odrediti opseg obaveza država ugovornica u pogledu ljudskih prava u pravilu teritorijalan, u kontekstu korporativnih kršenja ljudskih prava, norme međunarodnog prava o ljudskim pravima uz ispunjavanje određenih uslova, državama nameću obaveze koje ne prestaju na državnim granicama. Te obaveze je moguće raščlaniti na ekstrateritorijalne obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja.

⁸⁵⁷ *Ibid.*, paras. 101-102, prevod autor.

⁸⁵⁸ ICJ, *Corfu Channel Case (U.K. v. Alb.) (Merits)*, 1949 I., p. 18.

⁸⁵⁹ Schutter, O., *et al.*, 2012, 1084, para. 9.

2. EKSTRATERITORIJALNE OBAVEZE POŠTOVANJA, ZAŠTITE I ISPUNJAVANJA U KONTEKSTU POSLOVNIH AKTIVNOSTI

Iz prethodnih izlaganja se može zaključiti da je uticaj TNK i drugih privrednih subjekata na uživanje ljudskih prava naročito pažnju probudio kod ugovornih tijela UN. Od svih ugovornih tijela naročito se ističe KESK koji je ovom pitanju posvetio čitav jedan opšti komentar. Poseban dio opšteg komentara je posvijećen pitanju ekstrateritorijalnih obaveza država na poštovanju zaštiti i ispunjavanju ljudskih prava kontekstu poslovnih aktivnosti. U nastavku prvenstveno se predstavljaju stanovišta KESK-a iznesena u njegovom Opštem komentaru broj 24, uz oslanjanje i na druge izvore u ovoj oblasti. Kako je, doduše u prolazu, već pomenuto, prema stanovištu KESK:

ekstrateritorijalne obaveze nastaju kada države mogu uticati na situacije izvan njene teritorije, uzimajući u obzir ograničenja međunarodnog prava, putem kontrolisanja aktivnosti korporacija koje imaju domicil na njenoj teritoriji i/ili pod njenom jurisdikcijom, te na taj način doprinijeti uživanju ljudskih prava i van teritorijalnih granica.⁸⁶⁰

2.1. EKSTRATERITORIJALNA OBAVEZA POŠTOVANJA

Ekstrateritorijalna obaveza poštovanja praktično znači da se država porijekla jedne transnacionalne korporacije mora suzdržati od miješanja u uživanje ljudskih prava osoba koji se nalaze izvan njene teritorije odnosno u onim zemljama gdje ta transnacionalna korporacija obavlja svoje poslovanja bilo neposredno ili putem svojih filijala odnosno podizvođača, podugovarača ili drugih poslovnih partnera. Ta obaveza se odnosi kako na neposredno tako i na posredno miješanje koje za posljedicu ima oduzimanje ili umanjivanje ljudskih prava. Neposredno miješanje postoji tamo gdje se sama država miješa u uživanje ljudskih prava⁸⁶¹ i posredna gdje država negativno utiče na uživanje ljudskih prava kroz slabljenje sposobnosti druge države ili međunarodne organizacije da izvršava svoje međunarodnopravne obaveze.⁸⁶² To znači da ekstrateritorijalna obaveza poštovanja zahtijeva od država da se ne miješaju u

⁸⁶⁰ CESCR, 2017, *General comment No. 24*, para. 28. U originalu: *Extraterritorial obligations arise when a State party may influence situations located outside its territory, consistent with the limits imposed by international law, by controlling the activities of corporations domiciled in its territory and/or under its jurisdiction, and thus may contribute to the effective enjoyment of economic, social and cultural rights outside its national territory.* Prevod autor.

⁸⁶¹ Schutter O. de *et al.*, 2012, p. 1128.

⁸⁶² Schutter O., de *et al.*, 2012, pp. 1129-30.

uživanje ljudskih prava pojedinaca koji se ne nalaze na njihovoj teritoriji, uključujući tu i suzdržavanje od sprečavanja druge države da se povinuje svojim obavezama iz MPESK-a.⁸⁶³

Ova obaveza naročito je značajna kod zaključivanja trgovinskih i investicionih međunarodnih sporazuma.⁸⁶⁴ Prilikom pregovaranja i zaključivanja međunarodnih investicionih sporazuma, bilo bilateralnih bilo multilateralnih, jedna država ne smije zanemariti svoje međunarodne obaveze u pogledu ljudskih prava. Države su u obavezi da se suzdrže od korištenja svog političkog ili ekonomskog uticaja prilikom zaključivanja međunarodnih investicionih sporazuma u cilju privoljavanja druge države da prihvati neku obavezu koja je u suprotnosti sa njenim obavezama u pogledu ljudskih prava.⁸⁶⁵

Putem zaključnih razmatranja KESK je dodatno pojasnio prirodu ekstrateritorijalne obaveze poštovanja tako da ova obaveza podrazumijeva da prilikom pregovora o zaključenju investicionih sporazuma je neophodno preduzeti procjenu uticaja tih ugovora na stanje ljudskih prava u partnerskim zemljama.⁸⁶⁶

2.2. EKSTRATERITORIJALNA OBAVEZA ZAŠTITE

Ekstrateritorijalna obaveza zaštite u kontekstu biznisa i ljudskih prava je od primarne važnosti u pogledu osiguranja poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Naime, savremeno doba je doba globalnih lanaca snabdijevanja. Transnacionalne korporacije svoje poslovanje uglavnom organizuju kroz lance snabdijevanja. Neke od najvećih korporacija danas, kao na primjer Epl (*Apple*), u velikoj mjeri posluju putem lanaca snabdijevanja povjeravajući poslove nabave, proizvodnje i distribucije zasebnim kompanijama.⁸⁶⁷

KESK pravi vezu između obaveza države izvan njenih granica u odnosu na poslovni sektor naglašavajući da ekstrateritorijalna obaveza država članica da zaštiti podrazumijeva obavezu države da poduzme korake da spriječi ili ispravi kršenja ljudskih prava koja se dešavaju izvan njene teritorije usljed poslovnih aktivnosti kompanija koje se nalaze pod njihovom

⁸⁶³ Grosbon, S., 2018, General Comment No. 24 on State Obligations Under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities: *The Committee on Economic, Social and Cultural Rights Has Played Its Part*, *Revue québécoise de droit international / Quebec Journal of International Law / Revista quebequense de derecho internacional*, 31(2), 23, p.34.

⁸⁶⁴ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 29.

⁸⁶⁵ Vid.: *Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter*, UN doc. A/HRC/19/59/Add.5, (19 December 2011), para. 2.6), uz opasku da bi ovako postupanje moglo predstavljati osnovu za odgovornost države prema članu 18 Nacrta KMP.

⁸⁶⁶ CESCR, 2019, *Concluding Observations Switzerland*, UN doc. E/C.12/CHE/CO/4, (18 Novembar 2019), para. 14., Up. Grosbon, S., 2018, p. 35.

⁸⁶⁷ Young, J., 2001, *Major Companies Tied to the Apple Supply Chain* (<https://www.investopedia.com/articles/investing/090315/10-major-companies-tied-apple-supply-chain.asp>, 13.11.2021).

jurisdikcijom, naročito u slučajevima gdje je dostupnost pravnih lijekova pred sudovima države u kojima se povreda desila ne postoji ili je neefikasna.⁸⁶⁸ Ti koraci uključuju i mjere kojima se reguliše ponašanje privrednih subjekata.⁸⁶⁹ Naravno, država u pravilu ne može da odgovara za činjenja i propuštanja privatnih lica, ali se može smatrati odgovornom ako propusti da reguliše ponašanja privatnih lica kao što su korporacije kako bi onemogućila da se njihovim postupcima ili propuštanjima čine povrede ljudskih prava pojedinaca.⁸⁷⁰

Obaveza države da zaštiti ljudska prava kroz regulisanje ponašanja privatnih lica, se odnosi i na situacije kada takvo ponašanje može voditi do povrede ljudskih prava na teritoriji druge države, u skladu sa načelima zabrane korištenja teritorije jedne države za nanošenje štete na teritoriji druge države.⁸⁷¹

KESK objašnjava da države mogu regulisati ponašanja korporacija koje imaju domicil na njihovoj teritoriji te prilikom izvršavanja obaveze zaštite treba od korporacija da zahtijevaju da sprovedu dužnu pažnju o ljudskim pravima u svojim lancima snabdijevanja te ostvaruju svoj uticaj kako bi osigurale da se ljudska prava poštuju kroz njihov lanac snabdijevanja.⁸⁷² Takođe države treba da zahtijevaju od korporacija da ulože svoje napore kakao bi osigurale da i privredni subjekti uključeni u njihov lanac snabdijevanja poštuju ljudska prava. KESK naglašava da, iako nametanje takve obaveze ima uticaja na situacije koje se nalaze izvan nacionalnih teritorija ovih država to ne podrazumijeva da te države vrše eksteritorijalnu jurisdikciju.⁸⁷³ Zaista, kako to De Šuter objašnjava, tim zahtjevom ne nameće se direktno obaveza nekoj stranoj kompaniji.⁸⁷⁴

Regulisanjem ponašanja korporacija koje imaju domicil na njihovoj teritoriji obaveze zaštite u pogledu njihovog postupanja u inostranstvu ili sprovođenja dužne pažnje ne iscrpljuju se dužnosti država u pogledu ekstrateritorijalne obaveze poštovanja. KESK naglašava da ova obaveza zahtijeva jačanje međunarodne pravne pomoći i saradnje kako bi se izbjegla pravna nesigurnost, sukob nadležnosti te nemogućnost žrtava da ostvare pravo na obeštećenje.⁸⁷⁵ To

⁸⁶⁸ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 30.

⁸⁶⁹ Up. CRC. 2013 *General Comment No. 16*, paras. 66-72.

⁸⁷⁰ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 30

⁸⁷¹ Vid.: ICJ, *Corfu Channel Case (U.K. v. Alb.) (Merits)*, 1949 I., p. 18.

⁸⁷² CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, paras. 31 i 33. Značajan broj država je usvojio ili iskazao namjeru da usvoji zakonodavna rješenja kojima se detaljnije regulišu obaveze korporacija u pogledu ljudskih prava uključujući tu i obavezu sprovođenje dužne pažnje. O ovim zakonodavnim rješenjima biće više riječi u Poglavlju VI.

⁸⁷³ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 33.

⁸⁷⁴ Schutter, O. de, 2010, "La responsabilité des États dans le contrôle des sociétés transnationales : vers une convention internationale sur la lutte contre les atteintes aux droits de l'Homme commises par les sociétés transnationales" in: Daugareilh, I., ed, *Responsabilité sociale des entreprises et globalisation de l'économie*, Bruxelles,), p. 768 citiran u Grosbon, S., 2018., p. 36.

⁸⁷⁵ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 35.

uključuje i uklanjanje prepreka za ostvarivanje prava na pristup pravdi pred sudovima države porijekla TNK koje podrazumijevaju postojanje sistema pravne pomoći, kolektivnih, i sličnih tužbi.⁸⁷⁶

2.3. EKSTRATERITORIJALNA OBAVEZA ISPUNJAVANJA

Obaveza ispunjavanja zahtijeva od države porijekla da preduzme pozitivne korake kako bi omogućila i promovisala ljudska prava izvan njihove teritorije. Ova ekstrateritorijalna obaveza ispunjavanja ljudskih prava obično zahtijeva međunarodnu saradnju ali može uključivati i druge mjere usmjerene na ispunjavanje prava izvan teritorije države porijekla, naravno uz uslov poštovanja suvereniteta države domaćina. KESK naglašava da ova obaveza saglasno članu 28 UDLJP⁸⁷⁷ od država zahtijeva da preduzmu korake na stvaranju okruženja koje pogoduje ispunjavanju prava iz MPESK. U pogledu korporacija KESK naglašava da države treba da preduzmu pozitivne korake kako bi ohrabrine korporacije na koje mogu da ostvare uticaj da osiguraju da ne potkopavaju napore države domaćina na ispunjavanju ljudskih prava kroz, na primjer, izbjegavanje oporezivanja.⁸⁷⁸

Opšta obaveza vršenja uticaja na ponašanje nedržavnih aktera u slučaju kad takvo ponašanje može voditi kršenju ljudskih prava izvan teritorije države isticana je više puta od strane KESK ali i drugih tijela koja prate implementaciju ugovora o ljudskim pravima. Tako je Komitet za eliminaciju rasne diskriminacije (KERD) pozvao Kanadu da preduzme neophodne korake da spriječi radnje TNK registrovanih u Kanadi, koje negativno utiču na uživanje prava domorodačkih naroda izvan Kanade.⁸⁷⁹ Isti komitet je Norveškoj preporučio da preduzme korake na ohrabrivanju TNK registrovanih u Norveškoj da ne vrše aktivnosti koje negativno utiču na uživanje prava domorodačkih naroda izvan Norveške te ukoliko ih vrše da za iste odgovaraju.⁸⁸⁰ Slično je i Komitet za ljudska prava preporučio Njemačkoj da jasno naglasi svim poslovnim preduzećim sa sjedištem na njenoj teritoriji i/ili pod njenom jurisdikcijom kako se od njih očekuje da poštuju standarde ljudskih prava u svojim aktivnostima u inostranstvu.⁸⁸¹

⁸⁷⁶ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, paras. 43-44. Više o ostvarivanju pravne zaštite biće riječi u Dijelu IV.

⁸⁷⁷ Navedeni član UDLJP glasi: "Svako ima pravo na društveni i međunarodni poredak u kojem prava i slobode objavljeni u ovoj Deklaraciji mogu biti potpuno ostvareni".

⁸⁷⁸ CESCR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 37.

⁸⁷⁹ CERD, 2007, *Concluding Observations, Canada*, UN doc. CERD/C/CAN/CO/18 (25 May 2007), para. 17, citiran u Schutter, O., *et al.*, 2012, p. 1137.

⁸⁸⁰ CERD, 2015, *Concluding Observations, Norway*, UN doc. CERD/C/NOR/CO/21-21, (25 September 2015), para. 24.

⁸⁸¹ HRC, 2012, *Concluding Observations, Germany*, UN doc. CCPR/C/DEU/CO/6, (12 November 2012), para. 16.

4. ZAKLJUČAK

Uz pomoć globalnih lanaca snabdijevanja korporacije svoje poslovanje obavljaju izvan teritorije zemlje porijekla. Subjekti uključeni u globalne lance snabdijevanje često se nalaze u državama u kojima vladavina prava i poštovanje ljudskih prava nisu na istom nivou kao i u zemljama porijekla TNK. Pored toga organizovanjem poslovanja putem svojih filijala podugovarača, podizvođača i drugih subjekata uključenih u njezin lanac snabdijevanja TNK koja u svom vlastitom poslovanju odaje utisak da poštuje ljudska prava može ostvariti koristi koji proizilaze iz nepoštovanja ljudskih prava od strane tih subjekata. Stoga se postavlja pitanje da li postoji obaveza države porijekla da reguliše ponašanje TNK izvan svoje teritorije uključujući tu i nametanje određenih obaveza u pogledu subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja bez obzira da li se ti privredni subjekti nalaze izvan teritorijalne jurisdikcije države porijekla TNK.

U međunarodnom pravu ljudskih prava opseg obaveza države proisteklih iz ugovora o ljudskim određuje se kroz pojam jurisdikcije. Jurisdikcija u smislu međunarodnog prava ljudskih prava u pravilu se poklapa sa teritorijom jedne države ali pod određenim uslovima, obaveze država u pogledu ljudskih prava će se protezati i izvan granica države. Ističe se da je ekstrateritorijalna primjena ljudskih prava kako moralni tako i pravni imperativ.⁸⁸² Naravno, primarna dužnost implementacije ljudskih prava se odnosi na teritoriju države dok su ekstrateritorijalne dužnosti javljaju kao komplementarne.⁸⁸³

Uopšteno govoreći postoji visok stepen saglasnost kako u doktrini tako i u praksi međunarodnih sudova i kvazi-sudskih tijela, da obaveze države pogledu ljudskih prava nisu teritorijalno ograničene, već da imaju ekstrateritorijalno dejstvo u najmanje dva slučaja. Prvo, u slučaju kada država ima efikasnu kontrolu nad određenim geografskim područjem kao, na primjer, u slučaju okupacije teritorije druge države. Drugi slučaj ekstrateritorijalnog dejstva obaveza država u pogledu ljudskih prava postoji kada država ima efikasnu kontrolu nad privatnim akterima izvan vlastite teritorije.

Međutim, pitanje ekstrateritorijalnih obaveza u pogledu ljudskih prava problematizuje se u pogledu razlikovanja negativnih obaveza poštovanja ljudskih prava od pozitivnih obaveza zaštite i ispunjavanja ljudskih prava. Dok dio doktrine zastupa ideju da negativne obaveze

⁸⁸² Okafor, O.C., 2022, *International solidarity and the extraterritorial application of human rights: prospects and challenges*, *Report of the Independent Expert on human rights and international solidarity*, UN doc. A/HRC/50/37, (19 April 2022). para. 14. p. 5.

⁸⁸³ Joseph, S., 2011, *Blame it on the WTO? A Human Rights Critique*, Oxford, Oxford University Press, p. 260.

država postoje i izvan granica dotle je dejstvo pozitivnih obaveza u pogledu ljudskih ograničeno teritorijalnom jurisdikcijom odnosno na one oblasti u kojima država ima efikasnu kontrolu.⁸⁸⁴

Međutim, ova distinkcija između ekstrateritorijalnog dejstva pozitivnih i negativnih obaveza gubi na svom značaju kristalisanjem stanovišta da ekstrateritorijalne obaveze države u pogledu ljudskih prava proističu ne samo u slučajevima kad država ima efikasnu kontrolu nad privatnim akterima izvan svoje teritorije ili nad dijelom teritorije druge države nego i u slučaju kad države imaju moć ili efektivnu kontrolu nad uživanjem ljudskih prava.⁸⁸⁵

Ovaj funkcionalni pristup opsegu obaveza države u pogledu ljudskih još uvijek ostaje da se dodatno razvije kroz praksu kako univerzalnih i tako regionalnih nadzornih mehanizama. Kako je naglašeno u ovom poglavlju prepoznavanje ovog pristupa je prisutno kod Komiteta za ljudska prava⁸⁸⁶ i Interameričkog suda za ljudska prava.⁸⁸⁷ Ovdje treba naglasiti da ESLJP, kao najrazvijeniji međunarodni sistem za zaštitu ljudskih prava, još uvijek nije primjenio ovaj pristup niti je bio u prilici da odgovori na pitanje da li EKLJP nameće obaveze državama da regulišu ponašanje privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava i van granica svoje države. Štaviše, ESLJP je dosta oprezan u priznavanju ekstrateritorijalne jurisdikcije država ugovornica EKLJP. Naime, ESLJP smatra da jedna država svoju jurisdikciju može vršiti prvenstveno na svojoj teritoriji. ESLJP samo u izuzetnim okolnostima priznaje jurisdikciju države van njenih teritorijalnih granica. Uopšteno govoreći, prema praksi ESLJP država može vršiti ekstrateritorijalnu jurisdikciju ako počini određene radnje ili proizvede određena dejstva van njene teritorije odnosno ako vrši efikasnu vlast na teritoriji druge države odnosno fizičku kontrolu nad nekom osobom izvan svoje teritorije.⁸⁸⁸ Shodno tome, EKLJP kako ju je ESLJP protumačio još uvijek ne daje osnova za tvrdnju da bi se država mogla smatrati odgovornom zbog propusta da vrši kontrolu nad ponašanjem u inostranstvu korporacije koja imaju sjedište na njenoj teritoriji.⁸⁸⁹

Međutim, obaveza države da reguliše ponašanje korporacija sa sjedištem na njenoj teritoriji iz van njenih granica postaje sve manje kontraverzna. Ova obaveza je prepoznata od strane ugovornih tijela UN. Tako, KESK ističe da u okviru ekstrateritorijalne obaveze poštovanja ljudskih prava spada i dužnost država da spriječe i isprave korporativne povrede

⁸⁸⁴ Vid.: Milanović, M., 2011, p. 263.

⁸⁸⁵ Shany, Y., 2013, Besson, S., 2020, Milanovic, M., 2020, HRC, *Yassin et al. v. Canada*, HRC, 2018, *General Comment No. 36.*, ECtHR, *Al-Skeini, Concurring Opinion of Judge Bonelo*, IACrTHR *Advisory Opinion OC-23/17*.

⁸⁸⁶ Vid.: HRC, 2018, *General Comment No. 36*, para. 63.

⁸⁸⁷ *Advisory Opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia: The Environment and Human Rights*, Inter-American Court of Human Rights (IACrTHR), 15 November 2017, (https://www.refworld.org/cases_IACRTHR_5e67c7744.html, 23 October 2021), paras. 101-102.

⁸⁸⁸ ECtHR, *Al-Skeini*, para. 131.

⁸⁸⁹ Polakievicz, 2012, citiran O'Brien C.M., 2019, p. 63

ljudskih prava koje se dese u inostranstvu te u tom smislu, uzimajući u obzir opseg svoje jurisdikcije, regulišu ponašanje korporacija koje imaju domicil na njihovoj teritoriji ili pod njihovom jurisdikcijom.⁸⁹⁰

Takođe i Komitet za ljudska prava naglašava da postoje situacije kojima države imaju obavezu da osiguraju da ljudska prava nisu ugrožena usljed ekstrateritorijalnih aktivnosti korporacija pod njihovom jurisdikcijom.⁸⁹¹ Ovo shvatanju se naglašava i putem preporuke SE o biznisu i ljudskim pravima, 2016 (3) koja ističe da države članice SE treba da primjene takve mjere koje zahtijevaju od privrednih subjekata čiji se domicil se nalazi pod njihovom jurisdikcijom da poštuju ljudska prava u inostranstvu.

Vrijeme će pokazati da li će ESLJP slijediti rezonovanje ugovornih tijela UN. Međutim imajući u vidu da ESLJP prilikom tumačenja Konvencije uzima u obzir opšti konsenzus koji postoji među članicama SE stoga se razumno može očekivati da bi mogao slijediti pomenuto rezonovanje. Ovaj opšti konsenzus je primjetan kroz razvoj mekog prava te usvajanje zakona u državama članicama kojima se regulišu obaveze korporacija u pogledu ljudskih prava i izvan teritorije države u kojima imaju svoj domicil. O korporativnim obavezama u pogledu ljudskih prava i odgovarajućim zakonodavnim rešenjima biće više riječi u sljedećem dijelu disertacije.

⁸⁹⁰ CESCR, 24, paras. 30 and 31

⁸⁹¹ HRC, 2017, *Yassin et al*, para. 6.5.

TREĆI DIO: OBAVEZE KORPORACIJA U POGLEDU ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA U GLOBALNIM LANCIMA SNABDIJEVANJA

Za razliku od prethodnog dijela u koji se fokusirao na obaveze država u pogledu zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, u ovom dijelu disertacije analizira se postojeći normativni okvir kojim se uređuje odgovornost (*responsibility*) kompanija da poštuju i osiguraju poštovanje ljudskih prava kroz globalne lance snabdijevanja.

U tom smislu ispituju se osnovne odredbe kojima se ustanovljavaju, pravila ponašanja TNK i drugih privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava regulisane međunarodnim i unutrašnjim pravom, kao i dobrovoljnim samoregulatornim dokumentima.

Konkretno, u ovom dijelu traži se odgovor na nekoliko pitanja. Da li TNK imaju obavezu da osiguraju poštovanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja? Ako je imaju, koja je pravna priroda tih obaveza? Koji je opseg ovih obaveza? Da li TNK imaju obavezu da kontrolišu samo svoje neposredne dobavljače odnosno one dobavljače koji se nalaze u prvom nivou lanca snabdijevanja, ili se ta obaveza proteže i na dobavljače u drugim nivoima? U nastojanju da ponudi odgovor na ova pitanja ovaj dio disertacije se sastoji se od tri poglavlja.

Prvo je poglavlje V, koje analizira postojeći međunarodni normativni okvir te utvrđuje šta se to, prema tome okviru, od korporacija očekuje da učine u pogledu zaštite ljudskih prava u lancima snabdijevanja.

Potom, u poglavlju VI daje se pregled i analiza zakonodavnih rješenja u unutrašnjim pravnim sistemima kojima se ustanovljavaju obaveze kompanijama da osiguraju poštovanje ljudskih prava u njihovima lancima snabdijevanja. Konačno, poglavlje VII vrši ispitivanje prednosti i mana samoregulatornih i drugih dobrovoljnih regulatornih inicijativa privatnog i privatno-javnog karaktera usvojenih u cilju osiguranja poštovanja ljudskih prava od strane TNK i globalnim lancima snabdijevanja.

POGLAVLJE V: MEĐUNARODNI PRAVNI OKVIR: KORPORATIVNE OBAVEZE

Kako je prikazano u drugom poglavlju na međunarodnom planu obaveze⁸⁹² transnacionalnih kompanija da osiguraju poštovanje ljudskih prava kroz njihove lance snabdijevanje regulisane su putem brojnih instrumenata mekog prava od kojih se svakako izdvajaju Rukovodeća načela.

Rukovodeća načela, kao najznačajniji dokument mekog prava u ovoj oblasti, prepoznaju nezavisnu odgovornost kompanija da poštuju ljudska prava.⁸⁹³ Ona postoji nezavisno od obaveze država u pogledu ljudskih prava te se u skladu sa njom očekuje od preduzeća da poštuju međunarodno priznata ljudska prava bez obzira na njihov stepen poštovanja od strane države domaćina ili države porijekla.

Komentar uz Rukovodeće načelo 11 objašnjava da ova odgovornost predstavlja „opštu normu očekivanog ponašanja svih preduzeća“, bez obzira na mjesto u kojem ona posluju.⁸⁹⁴ Ona, štaviše postoji, i „mimo obaveze kompanija da poštuju nacionalne zakone kojim se štite ljudska prava“ te „nezavisno od mogućnosti ili spremnosti država da ispunjavaju sopstvene obaveze“ u pogledu ljudskih prava.⁸⁹⁵

Dokumenti usvojeni ili revidirani nakon usvajanja Rukovodećih načela kao što su, na primjer, Smjernice OECD za multinacionalna preduzeća, Rezolucija MOR o pristojnom radu u globalnim lancima snabdijevanja iz 2016. godine, ili Smjernice OECD za dužnu pažnju u pogledu odgovornog poslovnog ponašanja, pojašnjavaju da su preduzeća dužna da poštuju ljudska prava,⁸⁹⁶ jer je poštovanje ljudskih prava globalni standard ponašanja koji se od očekuje od preduzeća.⁸⁹⁷ Da bi ispunili zahtjeve ovog korporativnog globalnog standarda ponašanja od kompanija se očekuje da sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima (*human rights due diligence*), odnosno preduzmu korake u cilju utvrđivanja, sprečavanja, i umanjivanja negativnih uticaja na ljudska prava.⁸⁹⁸

1. SADRŽAJ KORPORATIVNIH OBAVEZA U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA

U skladu sa Rukovodećim načelima od kompanija se očekuje ne samo da se suzdrže od neposrednog kršenja ili doprinosa kršenju ljudskih prava nego i da nastoje da spriječe ili umanje

⁸⁹² Kako je prethodno naglašeno, obaveze uspostavljene mekim pravom, samo uslovno možemo nazvati obaveze ako pod tim pojmom podrazumijevamo šire značenje od pravne obaveze. Vid. Poglavlje II, 8 i fn. 605.

⁸⁹³ Rukovodeća načela, Načelo 11,

⁸⁹⁴ Rukovodeća načela, komentar uz načelo 11, A/HRC/17/31, p. 13.

⁸⁹⁵ *Ibid.*

⁸⁹⁶ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, p. 31,

⁸⁹⁷ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, Commentary, para. 36. p. 31.

⁸⁹⁸ Vid. gore Poglavlje II, 2.4.2.2.1.

negativne učinke na ljudska prava koja su neposredno povezana sa njihovima djelatnostima, proizvodima ili uslugama putem njihovih poslovnih odnosa (*business relationships*), čak i kad one nisu doprinijele tom negativnom uticaju na ljudska prava.⁸⁹⁹ Pod pojmom poslovni odnosi Rukovodeća načela shvataju odnose kompanije sa njihovim poslovnim partnerima, subjektima uključenim u njihov lanac vrijednosti⁹⁰⁰ kao i sve ostale nedržavne ili državne subjekte vezane za njeno poslovanje, proizvode ili usluge.⁹⁰¹ Od kompanija se dakle očekuje da preduzmu pozitivne mjere u cilju sprečavanja povreda ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja.

Na ispunjavanje zahtjeva iz Rukovodećih načela poziva i Rezolucija MOR o pristojnom radu u globalnim lancima snabdijevanja iz 2016. godine,⁹⁰² U skladu sa ovom rezolucijom od kompanija se traži da u skladu sa Rukovodećim načelima sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima u cilju utvrđivanja ili sprečavanja vlastitih negativnih uticaja na ljudska prava, njihovog ublažavanja i izvještavanja o tome na koji način se otklanjaju negativni uticaji na ljudska prava.⁹⁰³

1.1. SPROVOĐENJE DUŽNE PAŽNJE O LJUDSKIM PRAVIMA

Da bi osigurali poštovanje ljudskih prava od kompanija se očekuje da postupaju sa dužnom pažnjom kako bi utvrdile, izbjegle, umanjuile i spriječile svoj enegativne učinke na ljudska prava. Postupanje u skladu sa standardom dužne pažnje omogućava korporacijama da saznaju informacije koje su im potrebne da bi utvrdile, spriječile i na odgovarajući način ispravile povrede ljudskih prava koje se dešavaju u njihovim lancima snabdijevanja.

Upravo postupanje u skladu sa standardom dužne pažnje omogućuje transnacionalnim kompanijama da nakon što utvrde rizike po ljudska prava u njihovim lancima snabdijevanja poduzmu mjere da do istih ne dođe. Kompanije to mogu učiniti putem uključivanja odgovarajućih odredbi o poštovanju ljudskih prava u ugovorima sa njihovima poslovnim partnerima, ili pak putem usvajanja kodeksa ponašanja, ili internih nadzornih mehanizama

⁸⁹⁹ Up. Rukovodeća načela, Načelo 13, te komentar uz ovo načelo(A/HRC/17/31, p.14).

⁹⁰⁰ Lanac vrijednosti (*value chain*) je širi pojam od pojma lanac snabdijevanja. UNICEF definiše termin na sljedeći način: „Lanac vrijednosti preduzeća obuhvata aktivnosti kojima se ulazni materijal pretvara u izlazni proizvod dodavanjem vrijednosti. On obuhvata subjekte sa kojima preduzeće ima direktan ili indirektan poslovni odnos i koji a) snabdijevaju proizvodima ili uslugama koji doprinose sopstvenim proizvodima ili uslugama preduzeća obično poznat kao „lanac snabdijevanja“] ili b) primaju proizvode ili usluge od preduzeća [obično poznat kao „proizvodni lanac“]”. UNICEF, “Children’s rights and business principles (<https://www.unicef.org/csr/47.htm>), citiranu u OSCE, 2018, *Model Guidelines on Government Measures to Prevent Trafficking for Labour Exploitation in Supply Chain*, Vienna.

⁹⁰¹ Rukovodeća načela, komentar uz Načelo 13, A/HRC/17/31. p. 14

⁹⁰² ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains.

⁹⁰³ ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, para. 18.

kojima se sprovodi nadzor nad poštovanjem ljudskih prava u od strane subjekata uključenih u lance snabdijevanja.⁹⁰⁴

Podsjećanja radi dužna pažnja o ljudskim pravima predstavlja stalni proces upravljanja rizicima koje svaka odgovorna i obazriva kompanija treba da preduzme u skladu sa okolnostima (uključujući sektor, kontekst poslovanja, veličinu i slične faktore) da bi ispunilo svoju odgovornost u odnosu na poštovanje ljudskih prava.⁹⁰⁵

Rukovodeća načela objašnjavaju da je dužna pažnja o ljudskim pravima jedan proces koji treba da obuhvata sljedeće korake: a) procjenu stvarnih i potencijalnih uticaja na ljudska prava, b) preduzimanje odgovarajućih mjera na osnovu rezultata te procjene, c) praćenje reakcija i d) izjašnjavanje o načinima otklanjanja negativnih učinaka poslovanja na ljudska prava.⁹⁰⁶ Drugim riječima jedan privredni subjekt, saglasno svojoj veličini, te kontekstu i prirodi poslovanja, treba da sprovodi dužnu pažnju ljudskim pravima, kako bi utvrdio, spriječio, i ublažio negativne uticaje na ljudska prava te objasnio način na koji postupa sa tim negativnim uticajima.⁹⁰⁷ Ovaj proces pored ekspertize o ljudskim pravima (unutrašnje ili vanjske) treba koristiti i smislene konsultacije sa potencijalno pogođenim grupama ili drugim subjektima.⁹⁰⁸

Slične odredbe sadržane su i u drugim instrumentima mekog prava. Tako na primjer OECD smjernice za odgovorne lance snabdijevanja u sektoru odjeće i obuće⁹⁰⁹ savjetuju kompanijama preduzimanje aktivnih mjera na sprečavanju rizika, nadziranju lanaca snabdijevanja i obezbjeđivanju odgovarajućih mjera za ispravljanje nastalih povreda ljudskih prava.⁹¹⁰

OECD Smjernice za multinacionalna preduzeća naglašavaju da obaveza poštovanja ljudskih prava podrazumijeva da korporacije izbjegavaju kršenje ljudskih prava ali i rješavaju odnosno otklanjaju probleme štetnih učinaka svog djelovanja na ljudska prava.⁹¹¹ Ova obaveza pored toga uključuje i nastojanja na pronalaženju načina za sprečavanje ili ublažavanje štetnih učinaka na ljudska prava koji su neposredno vezani za njihovo poslovanje, proizvode ili usluge

⁹⁰⁴ Up.: Letnar Černič, J., 2018, *Moving Towards Protecting Human Rights in Global Business Supply Chains*, *Boston University International Law Journal*, Vol. 35, No. 2, 101-116, pp. 105-108.

⁹⁰⁵ OHCHR, 2012, *An interpretative Guide*, p. 6, cit. u Topić, B., 2020, str. 267.

⁹⁰⁶ Up. Rukovodeća načela, Načelo 17.

⁹⁰⁷ Up. Rukovodeća načela, Načela 14 i 17.

⁹⁰⁸ Up. Rukovodeća načela, Načelo 18.

⁹⁰⁹ OECD, 2017, *Due Diligence Guidelines for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector*, (https://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-due-diligence-guidance-for-responsible-supply-chains-in-the-garment-and-footwear-sector_9789264290587-en, 20.07.2022).

⁹¹⁰ OECD, 2017, *Due Diligence Guidelines for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector*, p. 24.

⁹¹¹ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, paras. 1-2. p. 31. Up. Poglavlje II, Sekcija 5.

kroz poslovne odnose, čak i u slučajevima kada same korporacije nisu pridonijele tim učincima.⁹¹² Po ugledu na Rukovodeća načela i OECD smjernice savjetuju korporacijama da usvoje politiku kojom se obvezuju da poštuju ljudska prava kao i da sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima shodno svojoj veličini, prirodi i kontekstu poslovanja, te ozbiljnosti rizika od štetnih uticaja na ljudska prava.⁹¹³

OECD smjernice smjernice za odgovorne lance snabdijevanja u sektoru odjeće i obuće⁹¹⁴ nude vrlo detaljna uputstva kompanijama o sprovođenju dužne pažnje u cilju osiguranja poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja. Putem ovih smjernica kompanijama se savjetuje da preduzmu više koraka kako bi osigurale poštovanje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja.⁹¹⁵ Prvo, kompanijama se savjetuje da u politiku preduzeća i sisteme upravljanja ugrade filozofiju odgovornog poslovnog ponašanja.⁹¹⁶ U tom smislu jedna kompanija treba usvoji politiku koja artikuliše njenu posvećenost odgovornom poslovnom ponašanju kao i da ojača sisteme upravljanja u cilju sprovođenja dužne pažnje u sopstvenim aktivnostima i u njihovim lancima snabdijevanja.⁹¹⁷ Drugo, kompanije treba da identifikuju potencijalnu i stvarnu štetu po ljudska prava koja proizlazi kako iz njihovih sopstvenih aktivnosti tako i aktivnosti u njihovim lancima snabdijevanja.⁹¹⁸ Ovaj proces identifikacije zahtjeva utvrđivanje opsega rizika od štete u sopstvenom poslovanju kompanije kao i u njenom lancu snabdijevanja. Da bi utvrdila ovaj opseg rizika, kompanija treba da sprovede samoprocjenu sopstvenog poslovanja kao i da izvrši procjenu svojih dobavljača koji su povezani sa povećanim rizicima u pogledu kršenja ljudskih prava.⁹¹⁹ Treće, nakon identifikacije potencijalne ili stvarne štete po ljudska prava, kompanija treba da nastoji da prekine, spriječi ili ublaži takvu štetu u sopstvenom poslovanju kao u i poslovanju subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja.⁹²⁰ Četvrto, kompanije treba da vrše evaulaciju svojih koraka preduzetih u sprovođenju dužne pažnje o ljudskim pravima.⁹²¹ Peto, kompanije treba da objelodanjuju svoja nastojanja na sprovođenju dužne pažnje uključujući tu i mjere usmjerene na sprečavanje potencijalne ili otklanjanja stvarne štete kao i da komuniciraju sa zainteresovanim stranama.⁹²² Šesto, kompanije

⁹¹² OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, paras. 3. p. 31.

⁹¹³ OECD, 2011, *Guidelines for Multinational Enterprises*, Chapter IV, paras. 4-5, p. 31.

⁹¹⁴ OECD, 2017, *Due Diligence Guidelines for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector*,

⁹¹⁵ *Ibid.*, p. 24.

⁹¹⁶ *Ibid.*

⁹¹⁷ *Ibid.*

⁹¹⁸ *Ibid.*

⁹¹⁹ *Ibid.*

⁹²⁰ *Ibid.*

⁹²¹ *Ibid.*

⁹²² *Ibid.*

treba osiguraju ispravljanje ili sarađuju u ispravljanju štetnih učinaka po ljudska prava, nastalih usljed bilo sopstvenog poslovanja ili poslovanja subjekta u uključenog u lanac snabdijevanja.⁹²³

Međutim, iako se sprovođenje dužne pažnje predstavlja kao osnovni način za osiguranje poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja,⁹²⁴ usvajanje neophodnih dokumenata i uspostavljanja procesa sprovođenja dužne pažnje nije samo za sebe dovoljno da bi osiguralo poštovanje ljudskih prava u lancima snabdijevanja. Lando (*Landau*) upozorava na moguću „kozmetičku usklađenost“ sa zahtjevima za poštovanje ljudskih prava od strane kompanija.⁹²⁵ Ova kozmetička usklađenost može dovesti do toga da kompanije usvoje neophodne dokumente, pravilnike i smjernice o poštovanju ljudskih prava, te da formalno uspostave postupak za sprovođenje dužne pažnje a da u suštini propuste da postignu smanjenje ili eliminaciju negativnih uticaja i učinaka na ljudska prava.⁹²⁶

Ovo upozorenje o kozmetičkim odnosno prividnom postojanju procedure za sprovođenje dužne pažnje u lancima snabdijevanja TNK, u suštini se odnosi na kvalitet ovog procesa za osiguranja poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima proizvodnje. Postizanje ovog kvaliteta podrazumijeva potpuno razumijevanje obaveza korporacija u pogledu ljudskih prava. Naravno, zbog pravne prirode međunarodnih dokumenta kojima se reguliše odgovornosti kompanija na poštovanju ljudskih prava teško da još uvijek možemo govoriti o istinskim međunarodnopravnim obavezama TNK da efektivno sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima. Međutim, kako će to pokazati ovaj dio disertacije, sve je više regulatornih napora kako na međunarodnom, tako i na domaćem ali i na korporativnom nivou koje obavezu kompanija da osigura poštovanje ljudskih prava, prebacuju iz sfere društvenih očekivanja, odnosno iz sfere društvenih, dobrovoljnih obaveza, u sferu pravnih obaveza.

Kako je više puta prethodno naglašeno, Rukovodeća načela prepoznaju važnost posjedovanju znanja i posvećenosti o poštovanju ljudskih prava od strane kompanija, kao preduslova za efikasno sprovođenje dužne pažnje o ljudskim pravima. Da bi sprovodile kvalitetan proces dužne pažnje te tako osigurale poštovanje ljudskih prava u lancima snabdijevanja, TNK treba da usvoje politiku poštovanja ljudskih prava, koja jasno objašnjava šta kompanija očekuje od svog osoblja tako i od svojih poslovnih partnera, odnosno onih subjekata uključenih u njihov lanac snabdijevanja.⁹²⁷

⁹²³ *Ibid.*

⁹²⁴ WGBHR, 2018, *The report of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc, A/73/163, (16 July 2018) (WGBHR Due Diligence Report), para. 2.

⁹²⁵ Landau, I., 2019, *Human Rights Due Diligence and the Risk of Cosmetic Compliance*, *Melbourne Journal of International Law*, 20 (1), 221-247, p. 223.

⁹²⁶ Landau, I., 2019, p. 223.

⁹²⁷ Vid. Rukovodeća načela, Načela 15 i 16.

Pored jasne namjere najviših organa kompanije da osiguraju poštovanje ljudskih prava, iskazanu kroz usvajanje ovog dokumenta, njeno efikasno sprovođenje u praksi podrazumijeva poznavanje prirode i opsega obaveza odgovornosti TNK da osigura poštovanje ljudskih prava u njenim lancima snabdijevanja. Za razumijevanje ove prirode i opsega može nam pomoći tripartitna tipologija obaveza država u pogledu ljudskih prava.

2. TRIPARTITNA KORPORATIVNA OBAVEZA U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA

Kako je prethodno naglašeno,⁹²⁸ prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima obaveze država obuhvataju poštovanje, zaštitu i ispunjavanje ljudskih prava i osnovnih sloboda na koje su obavezane pravilima međunarodnog prava. Ovo znači da se države, odnosno svi njihovi zakonodavni, izvršni ili sudski organi, moraju suzdržavati od radnji koja mogu dovesti do kršenja ljudskih prava. Takođe države su dužne da se postaraju da zaštite grupe i pojedince od kršenja prava koja potiču od trećih lica kao što su TNK i drugi privredni subjekti. Konačno države su dužne da preduzmu mjere usmjerene kao ostvarenju odnosno ispunjavanju ljudskih prava.⁹²⁹

Ovdje se neće tvrditi da prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima korporacijama pripadaju istovrsne obaveze kao državama u pogledu osiguranja poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja niti se zagovara privatizovanje obaveza u pogledu ljudskih prava, čiji su primarni adresati države. Ovdje se nastoji pokazati da sagledavanje nezavisne odgovornosti kompanija da poštuju ljudska prava kroz analogiju sa tripartitnom obavezom država u pogledu ljudskih prava korporacijama nudi putokaz kako da izbjegavaju da same krše ljudska prava, ali isto tako i kako da koriste svoju moć i svoj uticaj da bi osigurale poštovanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Naime, prema Rukovodećim načelima od jedne TNK se očekuje ne samo da se suzdrži od povreda ljudskih prava nego i da preduzme neophodne korake i iskoristi svoju moć, (*leverage*) kako bi u najvećoj mogućoj mjeri okončala ili spriječila svoj negativan uticaj na ljudska prava ili dovela do promjene pogrešne prakse subjekta (uključenog u lanac snabdijevanja) koji čini štetu ljudskim pravima.⁹³⁰

Tako i Letnar Černić pronicljivo primjećuje kako se tripartitna podjela obaveza u pogledu ljudskih prava čini najpogodnijom za opis i analizu prirode obaveza TNK u pogledu socijalnih i ekonomskih ljudskih prava.⁹³¹ Ovaj autor dalje objašnjava da se tripartitna

⁹²⁸ Vid.: Drugi dio, Poglavlje III i Poglavlje IV.

⁹²⁹ Vid.: *Ibid*, te Letnar Černić, J., 2019, *Corporate Accountability under Socio-Economic Rights*, Routledge, Oxon, pp. 114-115.

⁹³⁰ Vid.: Rukovodeće načelo 19 i prateći komentar, A/HRC/17/31. p. 18-19.

⁹³¹ Letnar Černić, J., 2019, p. 103.

tipologija odnosi na sve dimenzije korporativnog ponašanja uključujući tu vlastito poslovanje kompanija, njihove odnose sa zaposlenima ali i odnose sa snabdjevačima, distributerima i drugim subjektima uključenim u lanac snabdijevanja pa sve do njihovog odnosa sa zajednicom u kojoj posluju.⁹³² Oslanjanje na ovu tipologiju primjetno je i kod drugih autora. Vetštajn (*Wettstein*) je koristi da bi dao smisao korporativnim obavezama na postizanju pravde. Ovaj autor tako razlikuje korporativne obaveze u pogledu izbjegavanja nepravde (*avoiding injustice*) koje odgovaraju obavezi poštovanja ljudskih prava, zatim korporativne obaveze zaštite ljudskih prava odnosno obaveze na sprečavanja nepravde (*preventing injustice*), te konačno dužnosti TNK na proaktivnoj realizaciji i ispunjavanju ljudskih prava, odnosno obnavljanju pravde (*restoring justice*).⁹³³

Primjenom tripartitne tipologije moguće je objasniti zašto korporativna odgovornost poštovanja ljudskih prava ne podrazumijeva samo puko suzdržavanje od činjenja povreda ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja, nego da ta odgovornost podrazumijeva i preduzimanje niza pozitivnih radnji usmjerenih na prevenciju povreda ili ublažavanje posljedica povrede.⁹³⁴

Letnar Černić objašnjava kako tripartitna tipologija pomaže i pri rasvjetljavanju pitanja da li poštovanje ljudskih prava možemo posmatrati kao svojevrsnu obavezu rezultata ili pak kao obavezu postupanja.⁹³⁵ Usvajajući ovaj stav u nastavku ću ponuditi i dodatne argumente u njegovu odbranu. Rasvjetljavanjem prirode i opsega odgovornosti TNK da poštuju ljudska prava u njihovim lancima snabdijevanja kroz prizmu tripartitne tipologije, ovo poglavlje nastoji da obezbijedi putokaz privrednim subjektima za sprečavanje samo kozmetičkog prihvatanja obaveze sprovođenja dužne pažnje, na koje upozorava Lando,⁹³⁶ te pukog formalnog usvajanja korporativne politike poštovanja ljudskih prava.

Jagers (*Jägers*) i Rijken upozoravaju kako se Rukovodeća načela usredotočuju na formalni i procesni aspekt u vezi usvajanja korporativne politike o poštovanju ljudskih prava,

⁹³² Ova trostruka tipologija obaveza u pogledu ljudskih prava primjenjiva je na sva ljudska prava kako na ekonomska i socijalna tako i na kulturna prava ali i na građanska i politička. Up. Rukovodeća načela, Opšta načela, u pogledu obaveza države da poštuju, zaštite i ispunjavaju sva međunarodno priznata prava bez obzira na njihovu klasifikaciju. Kao ilustrativan primjer u pogledu korporativne odgovornosti za poštovanje građanskih i političkih prava možemo navesti primjer pretjerane upotrebe sile od strane privatne agencije koja obezbjeđuje postrojenja jedne TNK. Vid. više dole, 2.1. Korporativna obaveza poštovanja ljudskih prava.

⁹³³ Wettstein, F., 2009, *Multinational Corporations and Global Justice, Human Rights Obligations of Quasi-Governmental Institutions*, SUP, Stanford, pp. 299.

⁹³⁴ Up. Rukovodeća načela, Načelo 13, te Bernaz, 2017, eBook.

⁹³⁵ Up. Letnar Černić, J., 2019, p. 103. Za pregled tripartitne tipologije te primjenjivost tog pristupa i na politička i građanska prava, vid.: Sepúlveda, M.M., 2003, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Intersentia, Antwerp, pp. 137-173.

⁹³⁶ Vid.: f. 925, *supra*.

kao prvog elementa korporativne odgovornosti, obrazlažući ko i na koji način treba da usvoji ovu politiku, dok zanemaruje suštinski aspekt, odnosno šta ova politika treba da sadrži.⁹³⁷

Upravo nam tu analogija sa tripartitnom obavezom država može dati odgovor šta navedena politika, kao temeljni dokument procesa sprovođenja dužne pažnje, treba da sadrži, te dati dodatno pojašnjenje koraka koje TNK treba da preduzme kako bi osigurala poštovanje ljudskih prava u njenim lancima snabdijevanja. Takođe, sagledavanje korporativne odgovornosti poštovanja ljudskih prava kroz prizmu obaveza poštovanja, zaštite i ispunjavanja ljudskih prava objašnjava prirodu i opseg ove odgovornosti.⁹³⁸ Pored toga, kako je naglašeno u prvom poglavlju svako pa i korporacije mogu imati određene dužnosti u pogledu bilo kog ljudskog prava, naravno sve u zavisnosti od konkretnih okolnosti slučaja.⁹³⁹ Stoga će se u narednom dijelu sadržaj obaveza po tripartitnoj tipologiji za države primjeniti i na TNK.

2.1. KORPORATIVNA OBAVEZA POŠTOVANJA LJUDSKIH PRAVA

Kao što države moraju da se suzdrže od povreda ljudskih prava na svojoj teritoriji tako i, uz ispunjavanje određenih uslova, i izvan nje,⁹⁴⁰ i TNK treba da se suzdrže od postupaka koji bi doveli do kršenja ljudskih prava. To podrazumijeva uzdržavanje od postupaka ne samo na svojoj „teritoriji“, odnosno u vlastitim korporativnim strukturama, nego i suzdržavanje od onih postupaka koji bi omogućili ili doprinijeli kršenju ljudskih prava u njihovom lancu snabdijevanja.

Poštovanje ljudskih prava suštinski predstavlja negativnu obavezu, odnosno suzdržavanje od onih postupaka koji pogoduju kršenjima ljudskih prava. Kompanija, tako, treba da se suzdrži od onih radnji kojima se doprinosi negativnom uticaju na ljudska prava koji je izazvala neka druga strana, što uključuje i subjekte uključene u njen lanac snabdijevanja.⁹⁴¹

Tako bi narušavanje poštovanja ljudskih prava od strane TNK postojalo u slučaju da kompanija, aktivno saraduje sa subjektom koji je uključen u kršenja ljudskih prava. Na primjer, TNK angažuje privatnu agenciju za obezbjeđenje, koja se po nalogu TNK, aktivno uključi u

⁹³⁷ Jägers N., Rijken, C., 2014, Prevention of Human Trafficking for Labor Exploitation: The Role of Corporations, *12 Northwestern Journal of Human Rights*, 47, p. 62.

⁹³⁸ Up. Letnar Černič, J., 2019, p.103.

⁹³⁹ Vid.: gore, Poglavlje I. Potrebno je naglasiti da je Generalna skupština UN u svojim rezolucijama naglasila odgovornost kompanija da poštuju ljudska prava ali i njihov doprinos zaštiti i ispunjavanju ljudskih prava. Vid. npr., UNGA, *Globalization and its impact on the full enjoyment of all human rights*, UN doc. A/RES/65/216, (6 April 2011), para. 10.

⁹⁴⁰ Ovi uslovi se tiču prije svega stepena kontrole nad teritorijom ili licima te odnedavno i nad ljudskim pravom. Vid. više gore, Poglavlje VI.

⁹⁴¹ Up. Komentar uz Rukovodeće načelo 17, A/HRC/17/31, pp. 16-17.

kršenja ljudskih prava kao što su povreda života, zdravlja ili tjelesnog integriteta pojedinaca, a sve u cilju očuvanja poslovnih interesa korporacije.⁹⁴²

Isto tako, transnacionalna korporacija propušta poštovati ljudska prava u lancima snabdijevanja ako svjesno ostvaruje koristi od povreda ljudskih prava počinjenih od strane subjekta u njenom lancu snabdijevanja. Tako na primjer, TNK neće poštovati ljudska prava ako, uprkos saznanjima, odluči da posluje sa privrednim subjektom koji nisku cijenu proizvoda koju isporučuje TNK, posredno ili neposredno, postiže usljed iskorištavanja dječje radne snage.⁹⁴³

TNK treba da se suzdrže od neposrednog ili posrednog uplitanja u ljudska prava, radnika ili drugih osoba povezanih sa subjektima iz njihovog lanca snabdijevanja. Po ugledu na države porijekla koje su prema KESK dužne da se suzdrže od sprečavanja napora države domaćina na unapređenju prava garantovanih MPESK,⁹⁴⁴ obaveza poštovanje ljudskih prava od strane TNK se može protumačiti tako da zahtijeva da se suzdrže od sprečavanja napora subjekta uključenog u njihove lance snabdijevanja na unapređenju poštovanja i ostvarenja ljudskih prava. Tako bi na primjer, do ovog nepoštovanja ljudskih prava došlo ako bi TNK, od subjekta uključenog u njen lanac poslovanja zahtijevala da smanji troškove proizvodnje, na način da ostvari uštede u vezi sa razumnim adaptacijama (prilagođavanjima) na radnom mjestu.⁹⁴⁵ Ovakve uštede bi onda za posljedicu imale diskriminaciju i otpuštanje radnika sa invaliditetom. Isto tako TNK ne bi poštovala ljudska prava ako bi od kompanije sa kojom posluje zahtijevala da se ne povinuje u potpunosti mjerama usmjerenim na očuvanje zdravlja, kao na primjer, kada bi od subjekta

⁹⁴² Up. O'Brien C.M., 2018, p. 77.

⁹⁴³ Up. Clapham, A., Jerbi, S., 2001, *Categories of Corporate Complicity in Human Rights Abuses*, ([Business & Human Rights: Clapham-Jerbipaper on corporate complicity in human rights abuses](http://business-humanrights.org) (business-humanrights.org, 25.09.2021) prethodno spomenuto u Poglavlju II, u kojem autori razlikuju više oblika korporativnog saučesništva u kršenju ljudskih prava počinjenih od strane države. Direktno korporativno saučesništvo (*direct corporate complicity*) kompanije postoji ako ista svjesno pomogne državi u kršenju ljudskih prava, na primjer kroz omogućavanje prinudnih realokacija stanovništva. Beneficijalno korporativno saučesništvo (*beneficial corporate complicity*) bi postojalo, ukoliko transnacionalna kompanija ostvaruje koristi poslujući sa kompanijom pod kontrolom države, koja koristi prinudni rad. Objašnjavanje korporativne obaveze poštovanja ljudskih prava kroz različite oblike saučesništva, (*direct, indirect, beneficial, silent, structural complicity*) koristi i Vetštajn. Wettstein, F., 2009, pp. 295-305.

⁹⁴⁴ Up., CECSR, 2017, *General Comment No. 24*, para. 29, o ekstrateritorijalnoj obavezi država da poštuju ljudska prava.

⁹⁴⁵ Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima lica sa invaliditetom (International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, G.A. Res. 61/106, Annex I, UN. GAOR, 61st Sess., Supp. No. 49, at 65, UN doc. A/61/49 (2006), entered into force May 3, 2008, stupila na snagu 3. maja 2008) u članu 2 definiše da „Razumno prilagođavanje“ označava „neophodno i adekvatno modifikovanje i usklađivanje kojim se ne nameće nesrazmerno, odnosno nepotrebno opterećenje, tamo gde je to u konkretnom slučaju potrebno, kako bi se obezbedilo da osobe sa invaliditetom uživaju, odnosno ostvaruju ravnopravno sa drugima sva ljudska prava i osnovne slobode“ (prevod: Zakon o potvrđivanju Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 42/2009). O pojmu razumnih adaptacija i drugim pravima lica sa invaliditetom, vid. Topić, B., 2010, *Od medicinskog prema društvenom modelu*, (<https://www.media.ba/bs/etikaregulativanovinarstvo-etika/od-medicinskog-prema-drustvenom-modelu>, 28.09.2021).

uključenog u lanac snabdijevanja zahtijevala da ne poštuje mjere usmjerene na sprečavanje pandemije korona virusa. Takođe, TNK ne bi poštovala ljudska prava ako bi iskoristila svoj uticaj kod vlade da umanja postignuti nivo zaštite ljudskih prava u zemlji u kojoj posluje subjekat uključen u njen lanac snabdijevanja. Na primjer, ukoliko bi TNK koristeći svoj uticaj dovela do usvajanja pravila uperenih na umanjenje prava u vezi sa plaćenim porodijskim odsustvom.⁹⁴⁶

2.2. KORPORATIVNA OBAVEZA ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA

Slično državnoj obavezi da zaštiti ljudska prava, tako što će se postarati da treća lica koja potpadaju pod njenu jursidikciju ne krše ljudska prava drugih, TNK može koristiti svoju moć da utiče na subjekte koji su uključeni u njen lanac snabdijevanja da ne krše ljudska prava.⁹⁴⁷ Zaštita ljudskih prava u lancima snabdijevanja podrazumijeva preduzimanje pozitivnih koraka od strane TNK kako bi ostvarili uticaj na svoje filijale, ugovarače, podugovarače i sve druge subjekte uključene u lanac snabdijevanja da poštuju ljudska prava. Upravo uticaj koje TNK imaju nad svojim snabdjevačima odnosno poluge moći (eng. *leverage*) se i shvata kako sposobnost kompanija da utiče na ponašanje drugih lica.⁹⁴⁸ Štaviše, da bi potakle TNK da koriste ovaj uticaj od država se očekuje da usvoje zakone putem kojih se zahtijeva od korporacija da postupaju sa dužnom pažnjom kako bi utvrdile, spriječile i reagovala na kršenja ljudskih prava od strane subjekata uključenih u lanac snabdijevanja.⁹⁴⁹ Korporativna obaveza zaštite ljudskih prava nije apsolutna obaveza nego zavisi od okolnosti i odnosa TNK i njenog lanca snabdijevanja. Korporativna obaveza zaštite ljudskih prava je prema tome obaveza postupanja a na obaveza rezultata.⁹⁵⁰ U skladu sa navedenim, TNK, u suštini, treba da preduzmu korake koji su u njihovoj moći da bi osigurale da subjekti uključeni u njihov lanac snabdijevanja ne krše ljudska prava.

Da bi ovi koraci bili i efikasni korporacije moraju da dobro poznaju svoj lanac snabdijevanja, koji subjekti ga čine te kako isti funkcionišu. Inspiraciju za postupanje TNK bi mogle da nađu u vodiču za nabavke Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS), koji daje detaljna uputstva osoblju zaposlenom u ovoj organizaciji na poslovima snabdijevanja,

⁹⁴⁶ Up. CESCR, 2008, *General Comment No. 19 on The Right to Social Security*, UN doc. E/C.12/GC/19 (4 February 2008), para. 19.

⁹⁴⁷ Up. Rukovodeća Načela, Načelo, 19 (b) (ii) prateći komentar, A/HRC/17/31. p. 18.

⁹⁴⁸ Shift, 2013, *Using Leverage in Business Relationships to Reduce Human Rights Risks*, New York.

⁹⁴⁹ Up. CESCR, 2017, *General Comment 24*, para. 33.

⁹⁵⁰ Up. Letnar-Čeranić, J., 2019, p. 108.

kako da sprovedu postupak dužne pažnje u cilju osiguranja da u lancima snabdijevanja ove organizacije nema trgovina ljudima i radne eksploatacije.⁹⁵¹

U tom smislu kompanije prije svega treba da ustanove koji sve subjekti čine njihov lanac snabdijevanja te, izvrše rangiranje tih subjekata odnosno dobavljača u određene nivoe.⁹⁵² Tako bi u prvi nivo dobavljača ulazili oni subjekti sa kojima TNK neposredno zaključuje ugovore odnosno sa kojima neposredno sarađuju. Drugi nivo dobavljača, činile bi one kompanije sa kojima subjekti iz prvog nivoa ostvaruju neposredne kontakte, i tako dalje. Uz pomoć ovog rangiranja dobavljača, kako ulaznih tako iz izlaznih,⁹⁵³ TNK se omogućuje da ustanovi od koliko se nivoa sastoji njihov lanac snabdijevanja, te u kojem se nivou nalazi pojedini subjekat. Ovim putem TNK mogu razvrstati svoje dobavljače po sektoru kojem pripadaju ili državama u kojima se nalaze.⁹⁵⁴ Nakon toga TNK mogu ustanoviti određene rizike po ljudska prava svojstvena određenom sektoru ili prisutne u određenoj državi. Na primjer, u sektoru poljoprivrede postoji veliki rizik da bi radnici koje rade na poljima, farmama ili plantažama mogli biti žrtve prinudnog rada ili trgovine ljudima.⁹⁵⁵ U zemlji u kojoj je prisutan visok nivo korupcije, na primjer, kompanije uključene u lanac snabdijevanja mogu obavljati poslovanje u prostorijama koji ne zadovoljavaju minimalne uslove sigurnosti, ili su izgrađene bez poštovanja građevinskih mjera sigurnosti, kao što je bio slučaj sa prethodno pominjanom Rana Plazom.⁹⁵⁶

Rangiranje snabdjevača te njihovo sektorsko i teritorijalno razvrstavanje je način kako da TNK utvrde postojanje rizika za kršenje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Sljedeći korak nakon rangiranja i razvrstavanja dobavljača, jeste identifikovanje rizika po ljudska prava⁹⁵⁷ te stvaranje planova i strategija kako da do istih ne dođe ili ako do istih dođe na koji način da se otklone posljedice ovih kršenja.⁹⁵⁸ Rizici po ljudska prava ne predstavljaju nužno i

⁹⁵¹ OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings and OSCE Department of Management and Finance, 2021, *Combating Trafficking in Human Beings and Labour Exploitation in Supply Chains, Guidance for OSCE Procurement* (u daljem tekstu u fusnotama: *Guidance for OSCE Procurement*, 2021).

⁹⁵² Up. *Guidance for OSCE Procurement*, 2021, pp. 24-25.

⁹⁵³ Za definiciju izlaznih i ulaznih lanaca snabdijevanja vidi gore, Prethodna razmatranja, 1.2. Šta je to lanac snabdijevanja transnacionalne korporacije.

⁹⁵⁴ Up. *Guidance for OSCE Procurement*, 2021, p. 23.

⁹⁵⁵ Vedrenne, G, 2020, *COVID-19 Crisis Aggravates Human Trafficking Risks in Agriculture*, (<https://www.moneylaundering.com/news/covid-19-crisis-aggravates-human-trafficking-risks-in-agriculture/>, 28.09.2021).

⁹⁵⁶ Vid. gore Prethodna razmatranja, Slučaj Rana Plaza se odnosi na pogibiju i povređivanje više stotina radnika zaposlenih u tekstilnoj industriji usljed rušenja zgrade pod imenom Rana Plaza, za koju se sumnja da je bila izgrađena uz zanemarivanje građevinskih standarda, a u kojoj su bili smješteni ti pogoni.

Vid. npr: Gomes, W., 2013, *Reason and responsibility: the Rana Plaza collapse*

(<https://www.opendemocracy.net/en/opensecurity/reason-and-responsibility-rana-plaza-collapse/>, 28.09.2021).

⁹⁵⁷ Up. *Guidance for OSCE Procurement*, 2021, pp. 23, 25, 41.

⁹⁵⁸ Up. *Guidance for OSCE Procurement*, 2021, pp. 23, 47.

rizike po korporaciju već je riječ o rizicima po nosioce prava.⁹⁵⁹ Stoga je ove rizike potrebno razvrstati po njihovoj ozbiljnosti zavisno od konteksta u kojem pojedini dobavljači posluju, vrste proizvoda ili usluga koje pružaju⁹⁶⁰ Ozbiljnost se odnosi na stepen ugroženosti ljudskih prava a ne na finansijske ili reputacione implikacije koji ti rizici, odnosno povrede ljudskih prava mogu imati na kompaniju.⁹⁶¹ Cilj ove procjene ozbiljnosti rizika je neophodna kako bi kompanija dala prioritet rješavanju ovih rizika.⁹⁶² Takođe, ovo utvrđivanje ozbiljnosti rizika omogućuje kompaniji da daje prioritet preduzimanju koraka na umanjivanju ili otklanjanju prvo onih najozbiljnijih rizika bez obzira u kom nivou lanca snabdijevanja se ti rizici pojavljuju.⁹⁶³ Ovim putem kompanija bi mogla na ispravan način da koristi svoju moć da utiče na pojedine subjekte u lancu snabdijevanja, ne koncentrišući svoje napore samo na one subjekte koji pripadaju prvom nivou u lancu snabdijevanja.⁹⁶⁴

Komentar uz Rukovodeće načelo 19 naglašava kako se smatra da korporacija posjeduje moć ako je sposobna da dovede do promjene u ponašanju određenog subjekta koji krši ljudska prava.⁹⁶⁵ Komentar dalje naglašava da preduzeće kad god ima tu moć treba da je i koristi što u suštini znači da TNK treba da preduzima niz koraka kako bi iskoristila svoju moć na smanjivanje rizika od povreda ljudskih prava od strane onih subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja.⁹⁶⁶ To je moguće učiniti, bilo kroz uključivanje odredbi u ugovore sa dobavljačima u prvom nivou, od kojih se dalje zahtjeve da preduzmu korake prema svojim dobavljačima, bilo pružanjem tehničke pomoći dobavljačima u cilju umanjivanja rizika po kršenje ljudskih prava od strane subjekata uključenih u lanac snabdijevanja.⁹⁶⁷ Komentar naglašava kako kompanije treba da nastoje da ovu svoju moć unaprijede, te ukoliko ustanove da je ne mogu unaprijediti ili da je ne posjeduju u odnosu na određenog subjekta sa njim prekinu saradnju.⁹⁶⁸ Prekidanje saradnje treba biti krajnja mjera koju kompanija preduzima, jer ovim prekidom kompanija gubi sve poluge moći kojima bi mogla osigurati da konkretni dobavljač poštuje ljudska prava.⁹⁶⁹

⁹⁵⁹ Rukovodeća načela, komentar uz načelo 17, A/HRC/17/31, p. 16.

⁹⁶⁰ Rukovodeća načela, komentar uz načelo 17, A/HRC/17/31, p. 16.

⁹⁶¹ Up. Guidance for OSCE Procurement, 2021, pp. 26-27, 41.

⁹⁶² Up. Guidance for OSCE Procurement, 2021, pp. 26-28, 41.

⁹⁶³ Up. Guidance for OSCE Procurement, 2021, pp. 28.

⁹⁶⁴ Up. Guidance for OSCE Procurement, 2021, pp. 28.

⁹⁶⁵ Vid. Komentar uz Rukovodeće načelo 19, A/HRC/17/31, p. 18.

⁹⁶⁶ Vid. Komentar uz Rukovodeće načelo 19, A/HRC/17/31, pp. 18-19.

⁹⁶⁷ Up. Letnar Černič, J., 2018, p. 105, te Komentar uz Rukovodeće načelo 19, A/HRC/17/31, p. 19.

⁹⁶⁸ Vid. Komentar uz Rukovodeće načelo 19, A/HRC/17/31, p. 19.

⁹⁶⁹ Up. Guidance for OSCE Procurement, 2021, pp. 43.

2.3. KORPORATIVNA OBAVEZA ISPUNJAVANJA LJUDSKIH PRAVA

Ispunjavanje ljudskih prava podrazumijeva preduzimanje pozitivnih koraka usmjerenih na stvaranju uslova kojima se nosiocima ljudskih omogućuje njihovo vršenje. U pogledu korporativnih obaveza ispunjavanja ljudskih prava Letnar Černič razlikuje dvije dimenzije ove obaveze, preventivnu i korektivnu.⁹⁷⁰ Prihvatajući ovaj pristup pokušaću dodatno objasniti šta se podrazumijeva pod ovim dimenzijama obaveze ispunjavanja, odnosno omogućavanja ljudskih prava.

Preventivna dimenzija zahtijeva preduzimanje koraka na ostvarivanju ljudskih prava u lancima snabdijevanja. TNK sama ili u saradnji sa svojim dobavljačima može poduzeti niz mjera za omogućavanja vršenja i uživanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja. Tako na primjer, u uslovima izazvanim pandemijom korona virusa, pod opseg preventivnih mjera ulazile bi one mjere koje kompanija poduzima radi očuvanja zdravlja radnika u njenom lancu snabdijevanja. Te mjere podrazumijevaju uspostavljanje jasnih smjernica za korišćenje zaštitne opreme u procesu proizvodnje, obezbjeđivanje dovoljnih količina zaštitne opreme, kao i sprovođenje kontrole nad dobavljačima u cilju osiguranja pravilne implementacije smjernica za sprečavanje širenja virusa. Ovakvim postupanjem TNK utiče ne samo na stvaranje uslova za očuvanje prava na zdravlje, nego i na stvaranje uslova za vršenje drugih prava kao što je na primjer pravo na rad.

U ovom smislu treba naglasiti da TNK, često nemaju ni nadležnost niti sposobnost i stručno znanje da odgovore na mnogostruke izazove vezane za ispunjavanje ljudskih prava. Međutim, one posjeduju sredstva i sposobnost da brzo reaguju da bi unaprijedili ljudska prava.⁹⁷¹ Ako sagledamo u cjelosti Rukovodeća načela od kompanija se očekuje da pored izbjegavanja povreda ljudskih prava omoguće ostvarivanje ljudskih prava putem korišćenja svih raspoloživih poluga moći.⁹⁷²

Ovaj vid odgovornosti kompanija je naročito aktuelan u doba kriza kao što je kriza izazvana pandemijom koronavirusa, kada mnoge države, a naročito nerazvijene, gdje se u pravilu nalazi većina subjekata iz lanca snabdijevanja TNK, nisu ni voljne niti su u mogućnosti da poduzmu mjere usmjerena na ostvarivanje ljudskih prava u vezi sa poslovnim sektorom.⁹⁷³

⁹⁷⁰ Letnar Černič, J., 2019, p.114.

⁹⁷¹ Institute for Human Rights and Business, 2020, *Respecting Human Rights in the Time of the COVID-19 Pandemic: Examining Companies' Responsibilities for Workers and Affected Communities* (https://www.ihrb.org/uploads/reports/Respecting_Human_Rights_in_the_Time_of_the_COVID-19_Pandemic_alternate_-_IHRB.pdf, 23.09.2021), p. 19.

⁹⁷² *Ibid*, p. 18.

⁹⁷³ *Ibid*, p. 54.

Obaveze ispunjavanja, kako je prethodno naglašeno, obuhvata i korektivne mjere koje se odnose na preduzimanje niza koraka usmjerenih prema ispravljanju uočenih povreda ljudskih prava i pružanju pomoći onim licima čija su ljudska prava prekršena. U tom smislu korisno je napomenuti da Smjernice OECD za odgovorne lance snabdijevanja u sektoru odjeće i obuće ohrabruju kompanije da u svoje politike poštovanja ljudskih prava uključe posvećenost zaprimanja i rješavanja svih pritužbi u vezi s njihovim vlastitim poslovanjem, kao i u njihovom lancu snabdijevanja.⁹⁷⁴

Pored toga, korektivna dimenzija obaveze ispunjavanja, kako to Letnar-Černič objašnjava, obuhvata i evaulaciju mjera koje jedna korporacija poduzima na stvaranju uslova za ostvarenje ljudskih prava, uključujući tu i ljudska prava u njihovima lancima nabavke.⁹⁷⁵ Ova evaulacija preduzetih mjera omogućuje korporacijama da utvrde postignute rezultate, ali i da uoče nedostatke u pogledu ispunjavanja ljudskih prava, te da uvedu neophodne promjene ili poboljšanja.

Tako na primjer, ukoliko se korporacija obaveže da unaprijedi zaštitu prava na zdravlje u svojim lancima snabdijevanja, kroz obezbjeđivanje dovoljnih količina, maski, sredstava za dezinfekciju i drugih sredstava usmjerenih na sprečavanje širenja zaraze, kao što je bio slučaj sa sprečavanjem širenja zaraze koronavirusom, korektivna dimenzija obaveze ispunjavanja će obuhvatati mjere na uklanjanju prepreka za izvršenje ove obaveze. Tako, korektivna dimenzija ove konkretne mjere bi obuhvatala utvrđivanje da li su prvo osigurana dovoljna sredstva za kupovinu navedene opreme, da li se navedena oprema može isporučiti na odgovarajući i blagovremen način, te da li se isporučena roba na adekvatan način i koristi. Neophodne korekcije na otklanjanju uočenih nedostataka bi predstavljale korektivnu dimenziju obaveze ispunjavanja u konkretnom primjeru.

Pored toga, navedena evaulacija kompanijama može poslužiti kao koristan alat koji omogućuje sačinjavanje i podnošenje izvještaja o koracima koje su preduzele u cilju ispunjavanja svoje odgovornosti na poštovanju ljudskih prava, što se od njih i očekuje u skladu sa Rukovodećim načelima.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ OECD, 2017, *Due Diligence Guidelines for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector*, p. 39 i. p. 97, takođe vid. Poglavlje II, sekcija 2.4.2.3. Treći stub: Pristup sredstvima pravne zaštite.

⁹⁷⁵ Letnar Černič, J., 2019, p.114.

⁹⁷⁶ Up. Rukovodeća načela, Načelo 17.

3. ZAKLJUČAK

Neposredno regulisanje ponašanja transnacionalnih korporacija i drugih privrednih subjekata na međunarodnom planu je izvršeno putem instrumenta mekog prava. Stoga na međunarodnom planu i govorimo o postojanju imperfektnih obaveza TNK u pogledu ljudskih prava jer se ove obaveze ne mogu neposredno izvršiti protiv TNK na međunarodnom nivou, o čemu je već bilo riječi u prvom poglavlju.

U ovom poglavlju je načinjen pokušaj rasvjetljavanje korporativnih obaveza u pogledu ljudskih prava definisanih ovim normama putem njihovog sagledavanja kroz prizmu tripartitne obaveze poštovanja, zaštite i ispunjavanja ljudskih prava.

Opravdanja za ovako sagledavanje obaveza korporacija u pogledu ljudskih prava možemo naći oslanjajući se na Senovu tezu da ljudska prava moramo posmatrati nezavisno od prava o ljudskim pravima.⁹⁷⁷ Zaista, međunarodno meko pravo, a prije svega Rukovodeća načela su formulisana na taj način da traže od korporacija da poštuju sva međunarodno priznata ljudska prava,⁹⁷⁸ a ne međunarodno pravo o ljudskim pravima kao takvo. Od kompanija se tako očekuje da poštuju prava zajamčena ugovorima o ljudskim pravima bez obzira da li su ih države u kojima TNK posluje ratifikovale.⁹⁷⁹

Stoga Šuove i Ejdove teorije o trostrukoj prirodi obaveza, opisane u drugom dijelu disertacije,⁹⁸⁰ prema kojima svako ljudsko prava rađa tri vrste obaveza – poštovanja, zaštite i ispunjavanja odnosno omogućavanja realizacije prava – predstavljaju jasnu polaznu osnovu za rasvjetljavanje sadržaja i prirode korporativnih obaveza u pogledu ljudskih prava.

Korporacije imaju kako negativne tako i pozitivne obaveze koje proističu iz međunarodnog mekog prava. Od kompanija se prije svega zahtijeva da se suzdrže od kršenja ljudskih prava, ali i da preduzmu korake kako na sprečavanju povreda ljudskih prava kroz njihovo poslovanje uključujući tu u njihove lance snabdijevanja, tako i u pogledu realizacije ljudskih prava. Ova prva obaveza, obaveza je poštovanja ljudskih prava koja zahtijeva od korporacija da ne čine štetu ljudskim pravima. Ona je obaveza rezultata a ne obaveza postupanja. Što se tiče obaveza zaštite i ispunjavanja, ove obaveze su po svojoj prirodi pozitivne obaveze koje zahtijevaju određene činjenja od strane korporacija i naročito su relevantne u kontekstu globalnih lanaca proizvodnje.

⁹⁷⁷ Up. Topić, B., 2020, pp. 278-279. Više o Senovoj etičkoj teoriji ljudskih prava, vid.: f. 438, *supra*.

⁹⁷⁸ Rukovodeće načelo 12 i prateći komentar.

⁹⁷⁹ Ruggie, J., u: Baumann-Pauly, D., Nolan, J., (eds.), 2016, p. 107. Up. Topić, B., 2020, pp. 279.

⁹⁸⁰ Vid. gore Dio II, uvod.

Korporativne obaveza zaštite i ispunjavanja ljudskih prava su, takođe, obaveze postupanja a na obaveza rezultata.⁹⁸¹ Prema obavezi zaštite ljudskih prava TNK treba da sprovode dužnu pažnju te preduzmu korake koji su u njihovoj moći da bi osigurale da subjekti uključeni u njihov lanac snabdijevanja ne krše ljudska prava. Da bi ovi koraci bili i efikasni korporacije moraju da dobro poznaju svoj lanac snabdijevanja, odnosno da znaju koji subjekti ga čine te kako isti funkcioniše. Korporacije treba da utvrde rizike za kršenje ljudskih prava u lancu snabdijevanja i ustanove mehanizme za njihovo otklanjanje ili ublažavanje. Obaveza ispunjavanje zahtijeva od korporacija da putem korišćenja svih raspoloživih poluga moći, utiču na realizaciju ljudskih prava prilikom njihovog poslovanja ili u okviru njihovih lanaca snabdijevanja. Ovo korišćenje poluga moći podrazumijeva usvajanje više različitih mjera uključujući tu i alokaciju finansijskih sredstva, ili izgradnju kapaciteta subjekata uključenih u njihov lanac snabdijevanja.

Naravno, obaveze korporacija u pogledu poštovanja zaštite i ispunjavanja ljudskih prava nikako ne mogu biti izjednačene sa obavezama država u tom pogledu jer korporacije bez obzira na njihovu ekonomsku moć nemaju na raspolaganju potpuni državni mehanizam da bi bile u istoj poziciji kao i država.⁹⁸²

Od korporacije se ipak očekuje da pokažu transparentnost te podnose javne izvještaje o njihovim nastojanjima da poštuju ljudska prava i osiguraju poštovanje ljudskih prava kroz njihove lance snabdijevanja. Međutim, korporativne obaveze definisane mekim pravom, ili zasnovane na posmatranju obaveza korporacije odvojeno od međunarodnog prava o ljudskim pravima, predstavljaju, kako je već naglašeno imperfektne obaveze.

Ove obaveze su imperfektne iz razloga što ne postoji međunarodni tribunal ili slično tijelo pred kojim bi se TNK mogle pozvati na odgovornost u slučaju neispunjavanja dužnosti u pogledu ljudskih prava.

Sljedeće poglavlje nastoji rasvijetliti kako se ova nesavršenost normi međunarodnog mekog prava prevazilazi kroz mjere na unutrašnjem planu, te vrši ispitivanje izvora unutrašnjeg prava kojim se TNK nameću pravne obaveze u pogledu ljudskih prava.

⁹⁸¹ Letnar Černič, J., 2019, p. 108.

⁹⁸² Letnar Černič, J., 2019, p. 114.

POGLAVLJE VI: KORPORATIVNE OBAVEZE U POGLEDU LJUDSKIH PRAVA U KOMPARATIVNOM PRAVU

Regulatornim rješenjima koji su predmet proučavanja ovog poglavlja nastoje se ne samo provesti odredbe jednog međunarodnog instrumenta mekog prava kao što su Rukovodeća načela, nego se istima i ispunjava dužnost države da reguliše ponašanja privatnih subjekata u cilju zaštite ljudskih prava.

Kako je to već prethodno objašnjeno ova dužnost država da štite ljudska prava putem regulisanja ponašanja privatnih subjekata predstavlja *aquis* međunarodnog prava o ljudskim pravima.⁹⁸³ Prema tumačenju KESK, države članice MPESK imaju obavezu da usvoje zakonodavni okvir kojim se poslovnim subjektima nameće obaveza da sa dužnom pažnjom identifikuju, spriječe ili umanje rizike kršenja ljudskih prava kako neposredno tako i u njihovim lancima snabdijevanja, odnosno od strane njihovih podgovorača, dobavljača, franšiza ili drugih poslovnih partnera.⁹⁸⁴ Kako se dobavljači i poslovni partneri jedne kompanije mogu nalaziti širom svijeta, nametanje obaveze iskazivanja dužne pažnje o ljudskim pravima podrazumijeva da ona nije ograničena samo na teritoriju države u kojoj korporacija ima domicil.

Ova obaveza država prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima izvršava se kroz usvajanje zakonskih propisa kojima se reguliše ponašanje kompanija u pogledu ljudskih prava. Triponel pravilno razlikuje dva pristupa koje države primjenjuju prilikom regulisanja ponašanja kompanija u pogledu ljudskih prava i zakonodavna rješenja klasifikuje kao prvu i drugu generaciju zakona koji regulišu obaveze kompanija u pogledu ljudskih prava.⁹⁸⁵ Jedan pristup, koji ova autorka označava kao prvu generaciju zakona, fokusira se na objelodanjivanje informacija o rizicima po ljudska prava koji se pojavljuju u okviru poslovanja kompanije i načinima na koje kompanije upravljaju ovim rizicima. Drugom generacijom zakona označavaju se ona zakonodavna rješenja koja su usmjerena na uvođenje korporativne obaveze postupanja u skladu sa standardom dužne pažnje o ljudskim pravima (engl. *mandatory human rights due diligence*).⁹⁸⁶

⁹⁸³ Schutter, O. de, 2016, p. 44.

⁹⁸⁴ CESCR, 2017, *General comment No. 24*, para. 16. Ističući obavezu usvajanja pomenutog zakonodavnog okvira KESK upućuje na Rukovodeća načela, Načela 15 i 17.

⁹⁸⁵ Triponel, A., 2019, *When soft law is not so soft: The rapid legalisation of business and human rights* <https://triponelconsulting.com/2019/10/14/when-soft-law-is-not-so-soft-the-rapid-legalisation-of-business-and-human-rights/>, 3.04.2021).

⁹⁸⁶ *Ibid* i Triponel, A., 2019, *Business and human rights legislation: an overview*, (<https://triponelconsulting.com/business-and-human-rights-legislation/>, 3.04.2021).

U okviru druge generacije zakonskih propisa možemo razlikovati dvije kategorije.⁹⁸⁷ Jedna kategorija obuhvata zakone koji zahtijevaju da kompanije sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima i uspostavljaju nadzorna tijela da nagledaju implementaciju zakona, ali ne sadrže odredbe o pravnoj odgovornosti kompanija u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava. U drugu kategoriju bi se ubrajala ona rješenja koja ne samo da nameću pravnu obavezu sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima nego s tim u vezi sadrže i odredbe o pravnoj odgovornosti u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.

Pored navedene klasifikacije ova zakonodavstva bi takođe mogli klasifikovati na ona kojima se nastoje regulisati postupanja kompanija u pogledu ljudskih prava u cjelini do onih koji se fokusiraju na regulisanje ponašanja kompanija u pogledu određene oblasti iz domena ljudskih prava.

U ovom pregledu zakonskih propisa usvaja se podjela na prvu i drugu generaciju propisa, s tim što se u okviru druge generacije razlikuju dvije kategorije, jedna koja uvodi obavezu sprovođenja dužne pažnje i drugu koja pored uvođenja obaveze sprovođenja dužne pažnje sadrži i odredbe o pravnoj odgovornosti kompanija.

1. ZAKONSKI PROPISI KOJI SE ODOSE NA OBJELODANJIVANJE INFORMACIJA

Zakonske propise iz ove kategorije možemo opisati kao one propise koji zahtijevaju od kompanija da budu transparentne o rizicima koji se odnose na ljudska prava, te korporativna kršenja ljudskih prava, u suštini posmatraju kao reputacione rizike. Objelodanjivanje informacija omogućuje potencijalnim investitorima ili potrošačima da izaberu da li da ulažu u navedenu kompaniju ili pak da li da koriste usluge i proizvode te kompanije.

Ovu vrstu propisa uočavamo u SAD kako na federalnom nivou tako i na nivou pojedinih saveznih država (Kalifornija), Ujedinjenom Kraljevstvu i Australiji, Kanadi, kao i prijedlozima zakona u Kanadi, Hong Kongu i SAD. Postojeći zakoni se fokusiraju uglavnom ili na jedan aspekt ljudskih prava u vezi sa zabranom prinudnog rada i trgovine ljudima ili se pak fokusiraju na jednu poslovnu oblast. Kako dole navedena analiza otkriva od navedenih prijedloga zakona, jedino se prijedlog zakona u SAD odnosi na ljudska prava u cjelini, dok se ostali fokusiraju na

⁹⁸⁷ Bueno, N., Bright, C., 2020, *Implementing Human Rights Due Diligence through Corporate Civil Liability* (<https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/implementing-human-rights-due-diligence-through-corporate-civil-liability/89B854AAA7F3ED5AC841DF266E567498>), pp. 10-11. Navedeni autori razvrstavaju zakonske propise na tri kategorije.

konkretne teme. Naime, prijedlog zakona u Hong Kongu se fokusira na moderno ropstvo, a u Kanadi pored modernog ropstva prijedlog propisa se odnosi i na dječji rad.

1.1. SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

1.1.1. Dod-Frank zakon o reformi Vol Strita i zaštiti potrošača

Dod-Frank zakon⁹⁸⁸ iz januara 2010. godine, nastoji se uvesti više reda u finansijsko poslovanje i spriječiti izbijanje novih finansijskih kriza.⁹⁸⁹ Jedan dio ovog zakona se odnosi i na takozvane konfliktne dijamante, odnosno dijamante koji potiču iz nalazišta sa područja obuhvaćenih konfliktom.⁹⁹⁰

Dod-Frank zakon nameće obavezu američkoj Komisiji za hartije od vrijednosti da donese pravilnik prema kome je svako preduzeće koje bavi poslovanjem koje uključuje konfliktne dijamante dužno da objelodani u redovnom godišnjem izvještaju da li i jedan od tih dijamanata dolazi iz Demokratske Republike Kongo (DRK) ili neke od susjednih zemalja.⁹⁹¹ Ovaj izvještaj mora da uključuje informacije o mjerama dužne pažnje na nalazištu ili lancima snabdijevanja takvih dijamanata ili drugih minerala kao i proizvoda proizvedenih ili planiranih da se proizvedu od minerala koji potiču iz sukoba vezanog za DRK, odnosno onih minerala kojima se neposredno ili posredno finansiraju ili na drugi način koriste oružane grupe u DRK ili susjednim zemljama.⁹⁹² Pored toga, Dodd-Frank zakon obavezuje državnog sekretara da Kongresu predstavi strategiju za rješavanje pitanja povezanosti kršenja ljudskih prava, oružanih grupa, rudnika konfliktnih minerala, i komercijalnih proizvoda.⁹⁹³ Takođe se od državnog sekretara traži da napravi mapu oblasti bogatih mineralima, trgovačkim rutama kao i oblastima pod kontrolom oružanih grupa u DRK i susjednim zemljama te da u Saveznom registru objavi namjeru da određeni mineral proglasi konfliktnim mineralom.⁹⁹⁴

⁹⁸⁸ Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (https://www.cftc.gov/sites/default/files/idc/groups/public/@swaps/documents/file/hr4173_enrolledbill.pdf, 22.07.2021). U daljem tekstu Dodd-Frank zakon.

⁹⁸⁹ Dodd-Frank zakon, preambula.

⁹⁹⁰ Dodd-Frank zakon, Sec. 1502.

⁹⁹¹ Dodd-Frank zakon, Sec. 1502. (b) (p) (1) (A). Komisija je navedeni pravilnik usvojila u 22. avgusta 2012. godine, a pravilnik je stupio na snagu 13. novembra 2012. godine Vid.: US Securities and Exchange Commission, 2012, SEC Adopts Rule for Disclosing Use of Conflict Minerals (<https://www.sec.gov/news/press-release/2012-2012-163htm>, 22.06.2022).

⁹⁹² Dodd-Frank zakon, Sec. 1502. (b) (p) (1) (A) (i) (ii).

⁹⁹³ Dodd-Frank zakon, Sec. 1502. (c) (1) (A). Tekst strategije je dostupan na (<https://www.sec.gov/comments/s7-40-10/s74010-514.pdf>, 27.06.2022).

⁹⁹⁴ Dodd-Frank zakon, Sec. 1502. (c) (2) (A), i OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, (OSR/CTHB), 2020, *Compendium of relevant reference materials and*

1.1.2. Kalifornijski Zakon o transparentnosti u lancima snabdijevanja

Kalifornijski Zakon o transparentnosti u lancima snabdijevanja⁹⁹⁵ iz septembra 2010. godine predstavlja prvi zakonski propis u svijetu koji prepoznaje rasprostranjenost korištenja usluga žrtva trgovine ljudima u lancima snabdijevanja TNK.⁹⁹⁶ Prema ovom zakonu kompanije koje obavljaju trgovačke ili proizvodne djelatnosti u Kaliforniji moraju da objave informacije o njihovim nastojanjima da iskorijene ropstvo i trgovinu ljudima iz njihovih neposrednih lanca snabdijevanja.⁹⁹⁷

Zakon se primjenjuje na one kompanije koje posluju u Kaliforniji i koje imaju godišnji globalni promet preko sto miliona dolara, i koji kao takvi mogu biti identifikovani kao prodavci ili proizvođači u postupku povrata poreza u Kaliforniji.⁹⁹⁸ Zakon od kompanija zahtjeva samo da objave informacije o njihovim nastojanjima da eliminišu trgovinu ljudima ali ih i ne obavezuje da zaista osiguraju da u njihovim lancima snabdijevanja nema ropskog rada ili rada žrtava trgovine ljudima.⁹⁹⁹ U slučaju nepostupanja po odredbama zakona javni tužilac može pokrenuti postupak protiv kompanije u cilju usaglašavanja sa odredbama zakona.¹⁰⁰⁰

1.1.3. Nacrt Zakona o procjeni rizika od korporativnih kršenja ljudskih prava, prevenciji i umanjenju tih rizika

U Sjedinjenim Državama, u predstavničkom domu je u julu 2019. godine započela diskusija o nacrtu Zakonu o procjeni rizika od korporativnih kršenja ljudskih prava, prevenciji i umanjenju tih rizika.¹⁰⁰¹ Prema nacrtu ovog zakona, „kompanije koje se javno nalaze na berzi će morati da objelodane informacije o njihovim rizicima i učincima po ljudska prava.¹⁰⁰² Korporacije su dužne da podnesu godišnji izvještaj Komisiji za hartije od vrijednosti u kojima se objavljuju informacije vezane za ljudska prava uključujući i ona koja se odnose na lance snabdijevanja.¹⁰⁰³ Ovo je jedan od prvih prijedloga zakona u SAD koji se tiče regulisanja

resources on ethical sourcing and prevention of trafficking in human beings for labour exploitation in supply chains, p. 75.

⁹⁹⁵ The California Transparency in Supply Chains Act (<https://oag.ca.gov/SB657>, 25.06. 2022). U daljem tekstu u fusnotama: CTSCA.

⁹⁹⁶ CTSCA, preambula, vidi više u Triponel, 2019b.

⁹⁹⁷ CTSCA, Sec. 3 (1).

⁹⁹⁸ CTSCA, Sec. 3 (1) (2).

⁹⁹⁹ OSCE, OSR/CTHB, 2020, p. 75.

¹⁰⁰⁰ CTSCA, Sec. 10 (2) (d).

¹⁰⁰¹ Corporate Human Rights Risk Assessment, Prevention, and Mitigation Act of 2019, (<https://financialservices.house.gov/uploadedfiles/bills-116pih-corphuman.pdf>, 27.06.2022), u daljem tekstu u fusnotama: CHRRA.

¹⁰⁰² CHRRA, Sec. 3.

¹⁰⁰³ CHRRA, Sec. 3,(1) (A), za više vid.: Whittaker, J., 2021, *In brief: human rights compliance for businesses in USA*, (<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=177bf609-a889-4b20-97a3-fff630b096d2>, 19.06.2021).

postupanja kompanija u pogledu svih ljudskih prava. Međutim, njegov domet je sužen jer predviđa samo obavezu objavljivanja informacije o rizicima po ljudska prava, a sve u cilju informisanja potencijalnih investitora odnosno kupaca akcija tih preduzeća, koji će svoje ulaganje zasnovati na informacijama koje se odnose pokazivanju razumijevanja o njihovim učincima na ljudska prava.¹⁰⁰⁴

1.2. Ujedinjeno Kraljevstvo

U Ujedinjenom Kraljevstvu Zakon o modernom ropstvu¹⁰⁰⁵ nastoji da se na sveobuhvatan način dotakne pitanja trgovine ljudima, koje se u ovoj državi označava kao moderno ropstvo. Pored osiguranja podrške žrtvama modernog ropstva¹⁰⁰⁶ te izricanja adekvatnih kazni trgovcima ljudima,¹⁰⁰⁷ ovaj zakon uvodi obavezu kompanijama da objelodane određene informacije u vezi sa njihovim lancima nabavke.¹⁰⁰⁸ Zakon od kompanija određene veličine zahtijeva da objelodane koje aktivnosti one poduzimaju da bi eliminisali ropstvo i trgovinu ljudima iz njihovih poslovnih aktivnosti ili aktivnosti subjekata u njihovim lancima nabavke.¹⁰⁰⁹

Ovaj zakon je jedan od prvih evropskih zakona koji od preduzeća zahtijevao da objelodane informacije o naporima da iskorijene moderno ropstvo u svojim lancima nabavke. Iz toga razloga za ovaj zakon se može reći da je dao određen doprinos na jačanju svijesti o odgovornostima korporacija u pogledu eliminisanja modernog ropstva i inspirisao donošenje sličnih zakona u drugim državama.

Međutim, zakon, za razliku od na primjer kalifornijskog Zakon o transparentnosti u lancima snabdijevanja ne predviđa efektivne sankcije za kompanije koje propuste da objave informacije ili pak objave informacije koje nisu tačne. Iz tih razloga javila se potreba za unapređenjem ovog zakona. Kako je suditi iz redovnog godišnjeg obraćanja monarha parlamentu u maju 2022. godine,¹⁰¹⁰ britanske vlasti pripremaju usvajanje novog Zakonika o modernom ropstvu.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁴ CHRR, sec. (b) (5).

¹⁰⁰⁵ Modern Slavery Act 2015, (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/30/contents/enacted>, 21.06.2022). U daljem tekstu u fusnotama: UKMSA.

¹⁰⁰⁶ UKMSA, Secs. 45-53.

¹⁰⁰⁷ UKMSA, Secs. 5-6.

¹⁰⁰⁸ UKMSA, Sec. 54.

¹⁰⁰⁹ UKMSA, Sec. 54. (2), Vid. takođe OSR/CTHB, 2020, p. 67.

¹⁰¹⁰ The Queen's speech 2022, (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1074113/Lob_by_Pack_10_May_2022.pdf, 25.06.2022)

¹⁰¹¹ Modern Slavery Bill, The Queens's speech 2022, p.83

1.3. Ostala normativna rješenja u komparativnom pravu

Zakon o modernom ropstvu Ujedinjenog Kraljevstva je poslužio kao inspiracija i drugima za usvajanje regulative koja se tiče regulisanja rada TNK na ovu temu i to u Australiji, Hong Kongu, i Kanadi. Dok su zakonska rješenja u Australiji stupila na snagu, zakonska rješenja u Hong Kongu i djelimično u Kanadi su, još uvijek u procesu usvajanja ili je njihova primjena odložena.

U Australiji Zakon o modernom ropstvu iz 2018. godine¹⁰¹² nameće obavezu privrednim subjektima sa sjedištem u Australiji ili onim poslovnim subjektima koji vrše poslovne aktivnosti u toj zemlji, a koji imaju godišnji prihod preko stotinu miliona dolara, da sačinjavaju godišnje izvještaje o rizicima modernog ropstva u njihovim lancima snabdijevanja ili njihovim vlastitim poslovnim aktivnostima.¹⁰¹³ Pored toga i drugi poslovni subjekti koji obavljaju djelatnost u Australiji ili su registrovani u Australiji na dobrovoljnoj bazi mogu sačinjavati ove izvještaje.¹⁰¹⁴ Uz ovaj federalni zakon, u Australiji i država Novi Južni Vels, je takođe donijela svoj Zakon o modernom ropstvu,¹⁰¹⁵ čija je primjena počela 1. januara 2022. godine. U skladu sa ovim zakonskim rješenjem korporacije u državnom vlasništvu moraju da sačinjavaju izvještaj o koracima preduzetim u cilj umanjivanja rizika od pojave modernog ropstva u njihovim poslovnim aktivnostima ili u njihovim lancima snabdijevanja.¹⁰¹⁶ One moraju da izvještaj učine dostupnim na svojim internetskim stranicama¹⁰¹⁷ i o tome u pismenoj formi obavijeste Komesara za borbu protiv modernog ropstva.¹⁰¹⁸

Obrazac usvojen u Ujedinjenom Kraljevstvu prati i Hong Kong. Prema nacrtu Zakona o modernom ropstvu iz 2017. godine u Hong Kongu, korporacije određene veličine bile bi u obavezi da sačinjavaju godišnje izvještaje o usvojenim mjerama usmjerenim na suzbijanje modernog ropstva u njihovim lancima snabdijevanja ili njihovim vlastitim poslovnim aktivnostima.¹⁰¹⁹

U Kanadi, tokom 2021. i 2022. godine u parlamentarnu proceduru su upućeni prijedlozi zakona koji se odnose na regulisanje ponašanja kompanija u pogledu pitanja

¹⁰¹² Modern Slavery Act 2018, No. 153, 2018, (<https://www.legislation.gov.au/Details/C2018A00153>, 23.04.2022). U daljem tekstu u fusnotama: AMSA.

¹⁰¹³ AMSA, sec. 5.secs. 12-15.

¹⁰¹⁴ AMSA, sec. 6.

¹⁰¹⁵ Modern Slavery Act 2018 No. 30, (<https://legislation.nsw.gov.au/view/whole/html/inforce/current/act-2018-030>, 22.06.2022). U daljem tekstu u fusnotama: NSWMSA.

¹⁰¹⁶ NSWMSA, Art. 25B (1).

¹⁰¹⁷ NSWMSA, Art. 25B (1) (a).

¹⁰¹⁸ NSWMSA, Art. 25B (1) (b).

¹⁰¹⁹ Ho, P., *et al*, 2018, *A brief overview of the Modern Slavery Bill 2017*, (<https://www.legco.gov.hk/yr17-18/chinese/panels/se/papers/se20180605cb2-1480-5-ec.pdf>, 22. 06. 2022).

prinudnog rada u lancima snabdijevanja. Riječ je o dva prijedloga zakonskih propisa, jedan čiji radni naziv je S-211¹⁰²⁰ i drugi pod nazivom C-243.¹⁰²¹ Proklamovani cilj ovih prijedloga zakona je da implementiraju međunarodne obaveze Kanade u pogledu eliminisanja prinudnog rada i dječijeg rada u lancima snabdijevanja kroz nametanja obaveze objelodanjivanja informacija u pogledu mjera koje se preduzimaju povodom ovog pitanja.¹⁰²² Prijedlog Zakona C-243, ukoliko bi se usvojio bez izmjena primjenjivao bi se na kompanije koje proizvode ili prodaju robu u Kanadi ili koje uvoze robu u Kanadu.¹⁰²³ Prijedlog Zakona S-211 pored navedenih kompanija obuhvata i državne institucije koje učestvuju u proizvodnji, kupovini ili distribuciji proizvoda u Kanadi i izvan nje.¹⁰²⁴ Ovaj prijedlog zakona je usvojen u parlamentarnoj proceduri 3. maja 2023. godine.¹⁰²⁵ Zakon S-211 predviđa kaznene mjere za one kompanije koje propuste da objelodane informacije ili prikažu netačne informacije, te s tim u vezi ustanovljava i krivičnu odgovornost rukovodilaca preduzeća.¹⁰²⁶

1.4. Evropska unija

Na nivou Evropske unije (EU)¹⁰²⁷ u toku 2014 godine usvojena je Direktiva EU o objelodanjivanju nefinansijskih informacija.¹⁰²⁸ Ovom prilikom potrebno je naglasiti da u pravno obavezujuće pravne akte koje usvajaju institucije EU¹⁰²⁹ spadaju uredbe, direktive, i

¹⁰²⁰ Bill S-211, *An Act to enact the Fighting Against Forced Labour and Child Labour in Supply Chains Act and to amend the Customs Tariff*, (<https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/44-1/bill/S-211/third-reading>, 25.06.2022). Zakon je u parlamentarnu proceduru upućen 24. novembra 2021. godine (<https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/44-1/bill/S-211/first-reading> 25. 25.06.2022).

¹⁰²¹ Bill C-243, *An Act respecting the elimination of the use of forced labour and child labour in supply chains*, Zakon je prošao prvo čitanje u parlamentu 8. februara 2022. godine, (<https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/44-1/bill/C-243/first-reading>, 25.06. 2022).

¹⁰²² S-211, Sec. 3 (1), C-243, Sec. 3 (1).

¹⁰²³ C-243, Sec. 5.

¹⁰²⁴ S-211, Sec. 3.

¹⁰²⁵ BILL S-211, *An Act to enact the Fighting Against Forced Labour and Child Labour in Supply Chains Act and to amend the Customs Tariff*S-211 (44-1) – (<https://www.parl.ca/legisinfo/en/bill/44-1/s-211>, 8 May 2023).

Da bi stupio na snagu Zakon mora dobiti i kraljevsko odobrenje nakon čega će stupiti na snagu 1. januara naredne godine od dobijanja odobrenja.

¹⁰²⁶ S-211, Sec. 19.

¹⁰²⁷ EU je svojevrsna ekonomska i politička tvorevina koju čini 27 država članica. Država članice EU su suverene i nezavisne države koje su odlučile da dio svog suvereniteta ograniče u korist EU. Vid. European Union, 2020, *The European Union: What it is and what it does*, Luxembourg, pp. 7-8.

¹⁰²⁸ Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards Disclosure of Non-financial and Diversity Information by Certain Large Undertakings and Groups, 2014/95/EU 2014 O.J. (L 330), 15 November 2014, Non-Financial Reporting Directive (u daljem tekstu u fusnotama: NFRD).

¹⁰²⁹ Najvažniji organi EU su Evropski parlament (Evropski parlament je predstavničko tijelo čije članove biraju građani EU na neposrednim izborima, Parlament ima 705 članova, (<https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en>, 28.06.2022), Evropski savjet (Evropski savjet je najvažnije političko tijelo EU koje čine šefovi država ili vlada zemalja članica EU, njenog predsjednika i predsjednika Evropske komisije, <https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/>, 28. 06. 2022), Savjet EU (Savjet EU je tijelo EU koje predstavlja vlade zemalja članica, <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/#:~:text=The%20Council%20is%20an%20essential,competence%20with%20the%20member%20states,> 28.

odluke.¹⁰³⁰ Uredbe se odnose na sve države članice i one imaju snagu zakona te se neposredno primjenjuju.¹⁰³¹ Direktivama se regulišu određene oblasti ali njihova primjena nije neposredna nego države imaju slobodu da odluče na koji način će implementirati direktivu u unutrašnje zakonodavstvo.¹⁰³² Odluke su obavezujuće u cijelosti za one kojima se upućuju.¹⁰³³

Direktiva EU o objelodanjivanju nefinansijskih informacija iz 2014. godine nameće obavezu određenim kompanijama čije je poslovanje od javnog interesa, a koje imaju više od pet stotina zaposlenika da jednom godišnje objelodane informacije od glavnim rizicima vezanima za poštovanje ljudskih prava, pitanja iz oblasti zaštite okoline, društva i radnika, kao i onih pitanja vezanih za mito i korupciju.¹⁰³⁴ Ova direktiva dakle od kompanija samo zahtijeva da pruže informacije, ali ne i da utvrde rizike po ljudska prava u njihovim neposrednim aktivnostima ili aktivnostima subjekata u njihovim lancima snabdijevanja.¹⁰³⁵ Od kompanija se ne traži da sprovode detaljnu analizu rizika po ljudska prava ali se traži da ponude jasne i obrazložene odgovora zašto to ne čine.¹⁰³⁶ Upravo ograničavanje obaveze izvještavanja samo na glavne rizike te primjenjivosti direktive samo na velike kompanije predstavlja nedostatak u osiguranja poštovanja ljudskih prava kroz lance snabdijevanja.

Uzimajući u obzir ograničenja navedene direktive Evropska komisija je 21. aprila 2021. usvojila prijedlog Direktive o korporativnom izvještavanju o održivosti¹⁰³⁷ kojom bi se proširili postojeći zahtjevi za izvještavanjem.

S obzirom da je riječ o prijedlogu direktive, ovdje je potrebno objasniti postupak usvajanja direktiva EU. Njih usvajaju Evropski savjet i Evropski parlament u redovnom zakonodavnom postupku regulisanom članom 294 Ugovora o funkcionisanju EU.¹⁰³⁸ Prema ovoj odredbi, nakon što Evropska komisija uputi prijedlog direktive Evropskom parlamentu i Evropskom savjetu, obje institucije moraju usvojiti isti tekst direktive. Kroz nekoliko čitanja Evropski parlament i Evropski savjet raspravljaju predloženu direktivu i predlažu izmjene ili

06. 2022), i Evropska komisija (Evropska komisija, je izvršno tijelo EU koje predstavlja interese EU u cjelosti (https://ec.europa.eu/info/index_en, 28. 06.2022). Pored ovih tijela, institucije EU čine i Sud pravde EU, Evropski revizorski sud i Evropska Centralna Banka, (https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/types-institutions-and-bodies_en, 28.12.2022.)

¹⁰³⁰ Treaty on the Functioning of the European Union (u daljem tekstu u fusnotama; TFEU), consolidated version, Official Journal of the European Union, C 202/1-2016, Art. 288 (1).

¹⁰³¹ TFEU, Art. 288 (2).

¹⁰³² TFEU, Art. 288 (3).

¹⁰³³ TFEU, Art. 288 (4).

¹⁰³⁴ NFRD, Art. 1. 2013/34/EU, Art. 19a.

¹⁰³⁵ NFRD, Art. 1. 2013/34/EU, Art. 29a (1).

¹⁰³⁶ NFRD, Art. 1. 2013/34/EU, Art. 29a (1) 2.

¹⁰³⁷ European Union, *Corporate Sustainability Reporting Directive, CSRD* (https://ec.europa.eu/info/publications/210421-sustainable-finance-communication_en#csrd, 21.06.2021)

¹⁰³⁸ TFEU, Art. 294.

dopune odnosno usvajaju svoje stavove o prijedlogu direktive. Ako se obe institucije slože oko predloženih izmjena direktiva je usvojena. Ako se ne slože prijedlog ide na drugo čitanje. U slučaju nepostojanja saglasnosti između dvije institucije ni nakon drugog čitanja prijedlog se dostavlja posebnom komitetu, odnosno Odboru za mirenje, sastavljenom od predstavnika obe institucije. Nakon što usaglase stavove prijedlog se šalje Evropskom savjetu i Evropskom parlamentu na treće čitanje. Ako ni tada ne postignu suglasnost, smatra se da direktiva nije usvojena.¹⁰³⁹

Spomenuti prijedlog Direktive o korporativnom izvještavanju o održivosti proširuje opseg direktive na sve velike kompanije te mala i srednja preduzeća¹⁰⁴⁰ i zahtijeva provjeru objelodanjenih informacija.¹⁰⁴¹ Prijedlog, takođe, uvodi detaljnije zahtjeve za izvještavanjem i zahtijeva od kompanija da digitalno „označe“ odbjelodanjene informacije, kroz izvještavanje u jedinstvenom elektronskom formatu.¹⁰⁴² Ova nova Direktiva¹⁰⁴³ je stupila na snagu 5. januara 2023. godine a počće se primjenjivati od 1. januara 2024.godine.¹⁰⁴⁴

2. ZAKONSKI PROPISI KOJIMA SE UVODI OBAVEZA SPROVOĐENJA DUŽNE PAŽNJE

U ovoj sekciji se analiziraju zakonski propisi i prijedlozi iz druge generacije zakonskih rješenja prema kojima se od kompanija zahtijeva da sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima.

2.1. Francuska

Pionirsko zakonsko rješenje u ovoj oblasti predstavlja francuski Zakon od dužnoj pažnji iz 2017. godine.¹⁰⁴⁵ Prema ovom zakonu velike francuske kompanije, odnosno one kompanije koje su registrovane u Francuskoj i koje zapošljavaju najmanje pet hiljada radnika

¹⁰³⁹ TFEU, Art. 294, Detaljnije o redovnom zakonodavnom postupku EU vid.: European parliament, 2020, *Handbook on the Ordinary Legislative Procedure*, (https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/215107/OLP_2020_EN.pdf, 30. 04 .2023).

¹⁰⁴⁰ CSRD, Art. 19a.

¹⁰⁴¹ CSRD, Art. 34.

¹⁰⁴² CSRD, Art. 29d.

¹⁰⁴³ Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting (Text with EEA relevance) PE/35/2022/REV/1 OJ L 322, 16.12.2022

¹⁰⁴⁴ CSRD, Art. 7.

¹⁰⁴⁵ Loi 2017-399 du 27 mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre, (<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034290626/>, 22.06.2021). U daljem tekstu u fusnotama: Loi 2017-399.

neposredno ili putem u svojih filijala, kao i one kompanije koje su registrovana izvan Francuske a koje zapošljavaju najmanje deset hiljada radnika, su u obavezi da identifikuju i spriječe rizike od ozbiljnih kršenja ljudskih prava, okoline te zdravlja i sigurnosti.¹⁰⁴⁶ Ove kompanije moraju usvojiti planove o dužnoj pažnji (fr. *un plan de vigilance*) i isti objaviti u svom godišnjem izvještaju.¹⁰⁴⁷ Ovaj plan mora da uključi:

- mapiranje rizika u cilju njihove identifikacije analize,
- postupak za redovnu procjenu situacije u filijalama, te kod podizvođača ili dobavljača sa kojima postoji uspostavljena poslovna saradnja,
- usvojene mjere u cilju umanjenja rizika ili u cilju prevencije štete,
- mehanizme za uzbunjivanje ili sakupljanje upozorenja o postojanju ili pojavi rizika, koji su izrađeni u saradnji sa predstavnicima sindikata u kompaniji, i
- mehanizme za monitoring implementiranih mjera kao i procjenu njihove efikasnosti.¹⁰⁴⁸

Zakon ne sadrži odredbe o tijelu koje je zaduženo za nadzor nad njegovom implementacijom, niti propisuje sankcije za preduzeća koja ne usvoje plan o dužnoj pažnji. S druge strane zakon daje mogućnost za pokretanje postupka za naknadu štete protiv kompanije koje nisu postupale po njegovim odredbama.¹⁰⁴⁹

2.2. Holandija

Holandski parlament je u maju 2019. godine usvojio Zakon o dužnoj pažnji u pogledu dječijeg rada.¹⁰⁵⁰ Predviđeno je da zakon stupa na snagu nakon usvajanja potrebnih podzakonskih akata ali ne ranije od 1. januara 2020. od godine.¹⁰⁵¹ Inspirisan kalifornijskim zakonodavstvom, proklamovani cilj ovog zakona je da zaštiti potrošače.¹⁰⁵² Zakon se primjenjuje na sve kompanija koje svoje proizvode prodaju krajnjim korisnicima u Holandiji bez obzira gdje su te kompanije inkorporirane.¹⁰⁵³ Iako inspirisan kalifornijskim zakonom i sa jakom komponentom o transparentnosti, zakon nameće obavezu kompanijama da sprovode

¹⁰⁴⁶ Loi 2017-399, Art. 1 (1) (3).

¹⁰⁴⁷ Loi 2017-399, Art. 1 (5).

¹⁰⁴⁸ Loi 2017-399, Art. 1 (4), Triponel, A., 2019b., OSR/CTHB, 2020, p. 36.

¹⁰⁴⁹ Loi 2017-399, Art 2.

¹⁰⁵⁰ Child Labour (Duty of Care) Act, *Wet zorgplicht kinderarbeid* (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2019-401.html>, 22.06.2022). U daljem tekstu u fusnotama: WZK.

¹⁰⁵¹ WZK, Art. 12.

¹⁰⁵² WZK, preambula, Triponel, A., 2019b..

¹⁰⁵³ WZK. Art. 4.

¹⁰⁵³ Triponel, A., 2019b.

postupak u skladu sa standardom dužne pažnje o ljudskim pravima.¹⁰⁵⁴ Slično francuskom zakonodavstvu kompanije moraju da sačine izjavu o dužnoj pažnji.¹⁰⁵⁵ Zakonom se zahtijeva od kompanija da sprovedu dužnu pažnju u njihovim lancima snabdijevanja da bi ustanovili da li postoji osnovana sumnja da se dječija radna snaga koristi u procesu proizvodnje.¹⁰⁵⁶ U slučaju da se ustanovi postojanje dječijeg rada u procesu proizvodnje, kompanija je dužna da usvoji i provede akcioni plan sa ciljem ispravljanja uočenih nepravilnosti.¹⁰⁵⁷ Nepostupanje po zakonu povlači upravne i krivične sankcije.¹⁰⁵⁸ Primjena ovog zakona uslovljena je donošenjem niza podzakonskih akata potrebnih za provedbu ovog zakona.¹⁰⁵⁹

Pored toga, u martu 2021 te ponovo u novembru 2022. godine u parlamentarnu proceduru upućen je i sveobuhvatni prijedlog Zakona o odgovornom i održivom međunarodnom poslovnom ponašanju.¹⁰⁶⁰

2.3. Njemačka

U Njemačkoj, u junu 2021. godine savezni parlament je usvojio Zakon o dužnoj pažnji u lancima snabdijevanja.¹⁰⁶¹ Zakon se odnosi na sve vrste preduzeća sa sjedištem u Njemačkoj i koji zapošljavaju najmanje tri hiljade lica, u Njemačkoj ili inostranstvu.¹⁰⁶² Zakon se ne primjenjuje na kompanije koje imaju sjedište izvan Njemačke, te se procjenjuje da se odnosi na 900 preduzeća te da će se taj broj u 2024. godini povećati na 4800 preduzeća.¹⁰⁶³ Obaveza sprovođenja dužne pažnje se odnosi na ljudska prava i na rizike povezana sa zaštitom okoline.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁴ WZK, Art. 5 (1).

¹⁰⁵⁵ WZK, Art. 4 (1).

¹⁰⁵⁶ WZK, Art. 5 (1) - (3).

¹⁰⁵⁷ Triponel, A., 2019b, WZK, Art 5 (1).

¹⁰⁵⁸ WZK, Arts. 7, 9.

¹⁰⁵⁹ WZK, Art. 12. Vid. OSR/CTHB, 2020, p. 48.

¹⁰⁶⁰ BHRRC, 2022, *Netherlands: Six political parties submit bill on mandatory due diligence to parliament*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/netherlands-momentum-builds-towards-mandatory-due-diligence-regulation/>, 11.05.2023). Prevod prijedloga zakona na engleski jezik (*Bill for Responsible and Sustainable International Business Conduct*) je dostupan na <https://www.mvoplatform.nl/en/english-translation-of-the-bill-for-responsible-and-sustainable-international-business-conduct/>, 12.05.2023.

¹⁰⁶¹ *Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz –LkSG - - Act on Corporate Due Diligence in Supply Chains* (<https://www.bmas.de/EN/Services/Press/recent-publications/2021/act-on-corporate-due-diligence-in-supply-chains.html>, 24.06.2022). U fusanatama LkSG.

¹⁰⁶² LkSG, Sec. 1. Od 1. januara 2024. broj zaposlenih će bit smanjen na 1000 lica.

¹⁰⁶³ Krajewski, M. *et al.*, 2021, *Mandatory Human Rights Due Diligence in Germany and Norway: Stepping, or Striding, in the Same Direction?*, *Business and Human Rights Journal*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3926360>, 28.11.2022), p. 4.

¹⁰⁶⁴ LkSG, sec. 2 (3).

Zakon se poziva na Rukovodeća načela ali obavezu sprovođenja dužne pažnje ograničava samo na direktne dobavljače,¹⁰⁶⁵ no valja napomenuti da je takvo ograničavanje domašaja u suprotnosti sa Rukovodećim načelima. Ipak, zakon obavezuje preduzeća da preduzmu korake kako bi uklonili ili umanjili rizik po ljudska prava koji je uočen kod direktnog dobavljača.¹⁰⁶⁶ Ukoliko se povreda ljudskih prava već desila, preduzeća su u obavezi da preduzmu korake ka ispravljanju ove povrede, ali su ti koraci ipak ograničeni na umanjeње ili sprečavanja daljih posljedica ove povrede.¹⁰⁶⁷

Pored toga, njemački zakon obavezuje preduzeća da uspostave interna pravila za ulaganja pritužbi o rizicima po ljudska prava i zaštitu okoline.¹⁰⁶⁸ Ove procedura mora uključivati i mogućnost ulaganja pritužbi o rizicima koji potiču od indirektnih dobavljača.¹⁰⁶⁹ Kompanije moraju podnositi godišnje izvještaje o ispunjavanju njihove obaveze sprovođenja dužne pažnje i taj izvještaj mora učiniti dostupnim na svojoj internet stranici.¹⁰⁷⁰ Nadzor nad primjenom zakona sprovodi Savezna kancelarija za ekonomske odnose i kontrolu izvoza.¹⁰⁷¹

Zakon sadrži odredbe o organizacijskoj tužbi zbog korporativnih povreda ljudskih prava. Zakon, naime, predviđa da lice koje smatra da mu je povrijeđeno neko od ljudskih prava koje je od naročitog značaja može ovlastiti sindikat ili nevladinu organizaciju da pokrene postupak za zaštitu prava.¹⁰⁷² Međutim, zakon ne precizira šta se smatra pravom od naročitog značaja. Zakon takođe eksplicitno naglašava da propust kompanije da sprovede dužnu pažnju u skladu sa odredbama zakona ne daje osnova za njenu građansku pravnu odgovornost.¹⁰⁷³

2.4. Norveška

Istoga dana kada je usvojen prethodno spomenuti njemački zakon, u junu 2021. godine norveški parlament je usvojio Zakon o transparentnosti.¹⁰⁷⁴ Ovaj zakon je donesen sa ciljem

¹⁰⁶⁵ Triponel, A., 2021. *What is the New German Supply Chain Due Diligence Act?* (<https://triponelconsulting.com/2021/06/14/what-is-the-new-german-supply-chain-due-diligence-act/>), 21. 08. 2021). LkSG, sec. 2 (3).

¹⁰⁶⁶ LkSG, sec. 6 (4)

¹⁰⁶⁷ LkSG, sec. 7 (1).

¹⁰⁶⁸ LkSG, sec. 8.

¹⁰⁶⁹ LkSG, sec. 9.

¹⁰⁷⁰ LkSG, sec. 10.

¹⁰⁷¹ Krajewski, M. *et. al.*, 2021, p. 8. LkSG, Sec. 12 -13.

¹⁰⁷² LkSG, sec. 11 (1).

¹⁰⁷³ LkSG, sec. 3 (3).

¹⁰⁷⁴ *Lov om virksomheters åpenhet og arbeid med grunnleggende menneskerettigheter og anstendige arbeidsforhold (åpenhetsloven)*, LOV-2021-06-18-99. Naziv zakona je na engleski preveden kao *Act relating to enterprises' transparency and work on fundamental human rights and decent working conditions (Transparency Act)*, koji možemo na srpski prevesti kao "Zakon koji se odnosi na transparentnost preduzeća i rad na osnovnim ljudskim pravima i pristojnim uslovima rada (Zakon o transparentnosti)." Zakon je dostupan na

da unaprijedi korporativno poštovanje ljudskih prava i uslova rada i osigura javnosti pristup informacijama o načinu putem kojeg kompanije pristupaju štetnom uticaju na ljudska prava i dostojanstvene uslove rada.¹⁰⁷⁵ Zakon se primjenjuje na veća preduzeća sa sjedištem u Norveškoj kao i na strane korporacije koje nude robu i usluge u Norveškoj te koje podliježu obavezi plaćanja poreza u Norveškoj.¹⁰⁷⁶ Zakon pod terminom veća preduzeća (eng. *larger enterprises*) podrazumijeva ona preduzeća koja ispunjavaju najmanje dva od sljedeća tri uslova:

- da ostvaruju promet od preko 70 miliona norveških kruna,
- da im bilansa stanja iznosi najmanje 35 miliona norveških kruna,
- i da u finansijskoj godini zapošljavaju najmanje 50 stalnih zaposlenika.¹⁰⁷⁷

Zakon je stupio na snagu u julu 2022. godine a početak njegove primjene će odrediti monarh, koji ima diskreciono pravo da odredi da pojedine odredbe zakona stupaju na snagu u različito vrijeme.¹⁰⁷⁸ Procjenju je se da će se ovaj zakon primjenjivati na nepunih devet hiljada preduzeća.¹⁰⁷⁹

Opseg ljudskih prava na koji se zakon odnosi definisan je u skladu sa Rukovodećim načelima te uključuje sva ona prava koja su zajamčena MGP i MPESK i osnovnim konvencijama MOR.¹⁰⁸⁰ Zakon obavezuje preduzeća da sprovedu dužnu pažnju o ljudskim pravima a parametri za sprovođenje dužne pažnje odlikavaju parametre uspostavljene normama mekog prava.¹⁰⁸¹ Od preduzeća se tako prvo zahtijeva da usvoje politiku odgovornog poslovanja.¹⁰⁸² Preduzeća zatim treba da identifikuju i ocjene stvarne ili potencijalne rizike odnosno štetne učinke po ljudska prava, koje samo preduzeće uzrokuje ili im doprinosi ili koji su povezani sa poslovanjem preduzeća, njegovim lancima snabdijevanja odnosno njegovim poslovnim partnerima.¹⁰⁸³ Nakon identifikovanja rizika preduzeća treba da usvoje mjere kojima se ti rizici otklanjaju ili umanjuju.¹⁰⁸⁴ Prilikom sprovođenja dužne pažnje korporacije su u obavezi da komuniciraju sa nosiocima prava u pogledu ispravljanja negativnih učinaka kao i da

(<https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-06-18-99>, 21.06.2022). U nastavku teksta ovaj zakon se naziva norveški zakon ili Zakon o transparentnosti.

¹⁰⁷⁵ Zakon o transparentnosti, Sec. 1.

¹⁰⁷⁶ Zakon o transparentnosti, Sec. 2.

¹⁰⁷⁷ Zakon o transparentnosti, Sec. 3 (a).

¹⁰⁷⁸ Zakon o transparentnosti, Sec. 15.

¹⁰⁷⁹ Krajewski, M. *et. al.*, 2021, p. 4

¹⁰⁸⁰ Zakon o transparentnosti, Sec. 3 (b). Up. Rukovodeća načela, Načela 11 i 12.

¹⁰⁸¹ Zakon o transparentnosti, Sec. 4. Zakon se ovdje eksplicitno poziva na OECD Smjernice za multinacionalne kompanije.

¹⁰⁸² Zakon o transparentnosti, Sec. 4 (1) (a).

¹⁰⁸³ Zakon o transparentnosti, Sec. 4 (1) (b).

¹⁰⁸⁴ Zakon o transparentnosti, Sec. 4 (1) (c).

obezbjede naknadu štete kada okolnosti to zahtijevaju.¹⁰⁸⁵ Norveški zakon je nedvosmislen u pogledu njegove primjene na cjelokupan lanac snabdijevanja kao i na odnose sa poslovnim partnerima koji ne ulaze u ovaj lanac snabdijevanja.¹⁰⁸⁶ Zakon se odnosi kako na ulazne tako i na izlazni lanac snabdijevanja.¹⁰⁸⁷

I ovaj zakon po ugledu na zakone prve generacije sadrži obavezu objelodanjivanja informacija. Norveški zakon prepoznaje dvije vrste obaveza objelodanjivanja informacija. Jedna se odnosi na opštu obavezu pružanja informacija o organizaciji preduzeća, njegovim djelatnostima i načinu na koji preduzeće postupa sa ovim potencijalnim i stvarnim štetnim učincima po ljudska prava i uslove rada.¹⁰⁸⁸ Ove opšte informacije preduzeća su u obavezi da čine lako dostupnim na njihovim internet stranicama.¹⁰⁸⁹ Pored opšte obaveze objavljivanja informacija, zakon sadrži i posebne odredbe o pravu na informisanje. Prema ovim odredbama svako može zahtijevati od preduzeća da mu pruži informacije o načinu na koji preduzeće sprovodi dužnu pažnju i kako postupa sa pojedinim specifičnim štetnim učincima po ljudska prava i uslove rada.¹⁰⁹⁰ Po ugledu na zakone o slobodi pristupa informacijama¹⁰⁹¹ i ovaj zakon sadrži izuzetke od obaveze objavljivanja, ti izuzeci se odnose na informacije u vezi sa pravima na individualnu privatnost, kao i informacije sa poslovnom tajnom u vezi sa tehničkim uređajima i procesima.¹⁰⁹² Preduzeće može odbiti zahtjev i ako je očigledno neosnovan ili ne sadrži osnove po kojim se može ustanoviti šta se tim zahtjevom traži.¹⁰⁹³ Zakon obavezuje preduzeće da po zahtjevu o pristupu informacijama odgovori u pismenoj formi i u slučaju izuzetaka pruži odgovarajuća objašnjenja.¹⁰⁹⁴ Po zahtjevu se mora postupiti u razumnom vremenu koje ne smije biti duže od tri sedmice od prijema zahtjeva za pristup informacijama.¹⁰⁹⁵ Ako je zahtjev za pristup informacijama odbijen lice koje je podnijelo taj zahtjev ima pravo da uloži prigovor o kojem preduzeće mora da odluči u roku od tri sedmice.¹⁰⁹⁶ Ipak, zakon ne predviđa sudsku kontrolu u slučaju odbijanja zahtjeva za pružanje informacija.

¹⁰⁸⁵ Zakon o transparentnosti, Sec. 4 (1) (e)–(f).

¹⁰⁸⁶ Zakon o transparentnosti, Sec. 3 (1) (d)–(e). Sec. 4 (1) (b).

¹⁰⁸⁷ Krajewski, M. *et. al.*, 2021, p. 7.

¹⁰⁸⁸ Zakon o transparentnosti, Sec. 5 (1) (a)–(c).

¹⁰⁸⁹ Zakon o transparentnosti, Sec. 5 (3).

¹⁰⁹⁰ Zakon o transparentnosti, Sec. 6 (1).

¹⁰⁹¹ Vid. npr. Zakon o slobodi pristupa informacijama u Federaciji BiH, (*Sl. novine FBiH*, br. 32/01 i 48/11).

¹⁰⁹² Zakon o transparentnosti, Sec. 6 (2) (c)–(d).

¹⁰⁹³ Zakon o transparentnosti, Sec. 6 (2) (a)–(b).

¹⁰⁹⁴ Zakon o transparentnosti, Sec. 7 (1) (3).

¹⁰⁹⁵ Zakon o transparentnosti, Sec. 7 (2).

¹⁰⁹⁶ Zakon o transparentnosti, sec. 7 (4).

Nadzor nad primjenom zakona povjeren je tijelu za zaštitu potrošača koje je ovlašteno da izrekne i novčane kazne preduzećima zbog nepoštovanja odredbi zakona.¹⁰⁹⁷ Međutim, ni ovaj zakon ne sadrži odredbe o građanskopravnoj odgovornosti preduzeća zbog propusta sprovođenja dužne pažnje. Doduše, komentatori zakona ističu kako samo nepostojanje odredbe ne isključuje mogućnost pokretanja postupaka protiv preduzeća za naknadu štete prema opštim pravilima za naknadu štete.¹⁰⁹⁸

2.5. Zakonodavne inicijative u drugim evropskim zemljama i na nivou EU

Pored navedenog, prijedlozi zakona ili inicijative za usvajanje zakona kojima se nameće obavezu kompanijama da vrše postupak dužne pažnje o ljudskim pravima u podneseni su ili pokrenuti u Švajcarskoj, Luksemburgu i Finskoj.

U Švajcarskoj, putem inicijative za odgovorno poslovanje¹⁰⁹⁹ nastojao se izmjeniti švajcarski Ustav u cilju postavljanja zahtjeva kompanijama sa sjedištem u Švajcarskoj, odnosno čija je centralna uprava smještena u Švajcarskoj ili koje obavljaju većinu poslovanja u Švajcarskoj, da poštuju međunarodno priznata ljudska prava i standarde zaštite okoline.¹¹⁰⁰ Navedenom inicijativom su se, u suštini nastojale obavezati kompanije da sprovedu postupak dužne pažnje i ustanoviti građanska odgovornost kompanija za štetu koje preduzeća pod njihovom kontrolom učine osim ako ne dokažu da se u preduzeli sve korake da bi se izbjegla šteta ili da bi se ista desila čak i da su preduzeli sve korake.¹¹⁰¹ Inicijativa je odbačena na referendumu u Švajcarskoj.¹¹⁰² Umjesto inicijative, u Švajcarskoj je usvojen kontraprijedlog izvršne vlasti,¹¹⁰³ kojim se uvode izmjene i dopune u oblasti obligacionog prava i krivičnog prava.

U skladu sa ovim zakonskim izmjenama, korporacije sa najmanje 500 zaposlenih i minimalnim prometom od 40 miliona franaka dužne sud da objelodanjuju informacije o

¹⁰⁹⁷ Zakon o transparentnosti, secs. 9-14.

¹⁰⁹⁸ Krajewski, M. *et. al.*, 2021, p. 9.

¹⁰⁹⁹ FF 2015 2979, *Initiative populaire fédérale «Entreprises responsables – pour protéger l'être humain et l'environnement»*. Examen préliminaire, (<https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2015/699/fr>, 22.06.2022).

¹¹⁰⁰ N. Bueno, 2018, *The Swiss Responsible Business Initiative and its counter-proposal: Texts and current developments*

(https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/176814/1/Bueno_Swiss_Responsible_Business_Initiative_and_Counter-proposal.pdf, 12.06.2022), pp.1-2.

¹¹⁰¹ N. Bueno, 2018, p. 2.

¹¹⁰² BHRC, 2020, *Switzerland: Responsible Business Initiative rejected at ballot box despite gaining 50.7% of popular vote*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/swiss-due-diligence-initiative-set-for-public-referendum-as-parliament-only-opts-for-reporting-centred-proposal/>, 31.05.2022).

¹¹⁰³ Code des obligations, (Contre-projet indirect à l'initiative populaire «Entreprises responsables – pour protéger l'être humain et l'environnement»), (<https://www.parlament.ch/centers/eparl/curia/2016/20160077/Texte%20pour%20le%20vote%20final%202020NS%20F.pdf>, 5.07. 2022)

mjerama preduzetim u pogledu zaštite ljudskih prava, zaštite životne sredine ili suprotstavljanja korupciji.¹¹⁰⁴ Izvještaj se mora objaviti i biti dostupan najmanje 10 godina.¹¹⁰⁵ U slučaju propusta da izvrši objelodanjivanje informacija kompanija može biti kažnjena novčanom kaznom do iznosa od sto hiljada švajcarskih franaka.¹¹⁰⁶ Pored ove opšte obaveze objelodanjivanja informacija, izmjenjeni švajcarski Zakon o obligacionim odnosima zahtijeva od kompanija sa sjedištem u Švajcarskoj da sprovode dužnu pažnju u slučaju poslovanja koje se odnosi na minerale i metale iz konfliktnih područja.¹¹⁰⁷ Ova obaveza postoji i kod onih kompanija koje nude proizvode za koje postoje opravdani razlozi za sumnju da su proizvedeni uz pomoć dječjeg rada.¹¹⁰⁸

U Luksemburgu, Ministarstvo za inostrane poslove i evropska pitanja naručilo je izradu studije od modalitetima za novo zakonodavstvo o dužnoj pažnji za kompanije sa sjedištem u Luksemburgu, sa ciljem da se garantuje poštovanje ljudskih prava i životne sredine kroz njihove lance snabdijevanja.¹¹⁰⁹ Studija preporučuje da buduće zakonodavstvo treba da teži uspostavljanju ravnoteže između imperativa unapređenja korporativnog poštovanja ljudskih prava sa jedne strane i praktične potrebe da se izbjegne nametanje nesrazmjernih tereta kompanijama i javnim vlastima, sa druge strane.¹¹¹⁰

U Finskoj, Ministarstvo za ekonomske odnose i zapošljavanje izradilo je studiju odnosno memorandum o mogućim pristupima i sadržaju obaveze sprovođenja dužne pažnje u nacionalno zakonodavstvo.¹¹¹¹ Memorandum preporučuje dalju detaljnu analizu cjelokupnog finskog zakonodavstva u pogledu povezanosti sa ljudskih prava, zaštite životne sredine i poslovnog sektora te osiguranja usklađenosti finskog zakonodavstva sa prijedlozima na nivou Evropske Unije.¹¹¹²

¹¹⁰⁴ Suisse, *Code des obligations*, RS 220, (SCO) Arts. 964a–964c.

¹¹⁰⁵ SCO, Art. 964c.

¹¹⁰⁶ *Swiss Criminal Code*, Art. 325bis406.

¹¹⁰⁷ SCO, Arts. 964j (1)(1)-964l.

¹¹⁰⁸ SCO, Art. 964j(1)(2).

¹¹⁰⁹ Bağlayan, B., 2021, A Study on potential human rights due diligence legislation in Luxembourg, (<https://maee.gouvernement.lu/dam-assets/directions/dl/pan-entreprises-et-droits-de-l-homme/study-potential-hr/A-study-on-potential-human-rights-due-diligence-legislation-in-Luxembourg.pdf>, 29.06.2022).

¹¹¹⁰ Bağlayan, B., 2021, p. 116.

¹¹¹¹ Piirto, L., Teräväinen, S., 2022, *Memorandum on the due diligence obligation – Review of the national corporate social responsibility act*, Helsinki, (<https://tem.fi/documents/1410877/0/Memorandum+on+the+due+diligence+obligation.pdf/768b3219-db5b-7643-4a98-889d5f351515/Memorandum+on+the+due+diligence+obligation.pdf?t=1649930584536>, 29.06.2022).

¹¹¹² Piirto, L., Teräväinen, S., 2022, p. 161.

2.5.1. Nacrt Direktive EU o korporativnoj dužnoj pažnji i korporativnoj odgovornosti

Evropski parlament je 10. marta 2021. godine usvojio rezoluciju¹¹¹³ kojom je zahtijevao od Evropske komisije da podnese prijedlog neophodnih regulativnih pravila kojima bi se korporacije obavezale da sprovedu postupak dužne pažnje u pogledu ljudskih prava i zaštite okoline u njihovima lancima snabdijevanja.¹¹¹⁴ U rezoluciji se navodi da dobrovoljni međunarodni instrumenti kojima se zahtijeva od kompanija da sprovedu dužnu pažnju o ljudskim pravima nisu uspjeli da žrtvama korporativnih kršenja obezbijede pristup pravnim lijekovima.¹¹¹⁵ Evropski parlament je u dodatku ove rezolucije usvojio preporuke Evropskoj komisiji o sadržaju zahtjevanog prijedloga u formi nacрта Direktive o korporativnoj dužnoj pažnji i korporativnoj odgovornosti.¹¹¹⁶

Prema tom nacrtu kompanijama se nameće obaveza da utvrde rizike po ljudska prava u njihovima lancima snabdijevanja, kako bi iste izbjegli ili ublažili, te u slučaju da povreda ljudskih prava dođe iza iste preuzeli odgovornost.¹¹¹⁷ Ova pravila bi bila obavezujuća ne samo za korporacije koje su registrovane u EU nego i za one kompanije izvan Evropske unije ali koje imaju pristup evropskom tržištu.¹¹¹⁸

Nacrt direktive sadrži i niz definicija, čineći tako lakšim njeno tumačenje i implementaciju. Prema nacrtu „dobavljač (snabdjevač, eng. *supplier*) je privredni subjekat koji obezbjeđuje proizvod, dio proizvoda ili uslugu nekom drugom privrednom subjektu, bili neposredno ili posredno, u kontekstu poslovnih odnosa.¹¹¹⁹ Pod izrazom „poslovni odnosi“ podrazumijevaju se komercijalni odnosi privrednog subjekta kroz njegov lanac vrijednosti, uključujući tu dobavljače, te podizvođače, koji su neposredno povezani sa poslovnim aktivnostima, proizvodima ili uslugama privrednog subjekta.¹¹²⁰ Pod pojmom „lanac vrijednosti“ (eng, *value chain*) obuhvaćene su sve aktivnosti, djelatnosti poslovni odnosi i investicioni lanci privrednog subjekta koji uključuju tvorevine sa kojima privredni subjekat ima neposredni ili posredni privredni odnos bilo ulazni ili izlazni te koji ili snabdijeva proizvodima,

¹¹¹³ P9_TA (2021) 0073 Corporate due diligence and corporate accountability European Parliament resolution of 10 March 2021 with recommendations to the Commission on corporate due diligence and corporate accountability (2020/2129(INL)), dostupna na (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0073_EN.pdf, 21.05.2021), u daljem tekstu u fusnotama: EP Rezolucija.

¹¹¹⁴ EP Rezolucija, para. 32.

¹¹¹⁵ EP Rezolucija, para. (1).

¹¹¹⁶ EP Rezolucija, aneks (u daljem tekstu Nacrt direktive).

¹¹¹⁷ Nacrt direktive, član 1 (1) - (3).

¹¹¹⁸ Nacrt direktive član 2 (3).

¹¹¹⁹ Nacrt direktive, član 3 (3).

¹¹²⁰ Nacrt direktive, član 3 (2).

dijelovima proizvoda ili usluga koji doprinose stvaranju proizvoda, privrednog subjekta ili prima proizvode i usluge od strane privrednog subjekta.¹¹²¹

Evropski parlament je takođe pozvao na usvajanje mjera kojim bi se spriječio uvoz robe na tlo EU a čija je proizvodnja povezana sa teškim kršenjima ljudskih prava.¹¹²² Nova direktiva treba da obezbijedi i efikasan pristup pravnim lijekovima te bi postojala mogućnost pokretanja građanskog postupka protiv kompanija za povrede ljudskih prava u lancima nabavke.¹¹²³ Takođe države članice bi trebalo da uspostave mehanizme nadležne za ocjenjivanje aktivnosti provedenih od strane kompanija kao i tačnosti izjava kompanija.¹¹²⁴ Nacrt direktive tražio od države da u svoja zakonodavstva uključe i odredbe o kažnjavanju kompanija zbog neadekvatnog postupanja.¹¹²⁵ Pored toga nacrt sadrži i odredbe o građanskopravnoj odgovornosti preduzeća zbog korporativnih povreda ljudskih prava.¹¹²⁶

2.5.2. Prijedlog Direktive o dužnoj pažnji i odgovornom poslovanju

Postupajući prema zahtjevu iz gore opisane rezolucije Evropskog parlamenta, 23. februara 2022. godine Evropska komisija je usvojila Prijedlog direktive Evropskog parlamenta i Vijeća o dužnoj pažnji za održivo poslovanje i izmjeni Direktive (EU) 2019/1937.¹¹²⁷

Prema ovom prijedlogu, kompanije sa sjedištem u EU i one kompanije koje su osnovane u skladu sa zakonodavstvom trećih zemalja ali koje posluju u EU, te koja ostvaruju neto promet od 150 miliona eura i koja zapošljavaju više od 500 lica podliježu obavezi sprovođenja dužne pažnje.¹¹²⁸ Pored toga, obavezi sprovođenja dužne pažnje podliježu i one kompanije iz EU ili trećih zemalja koje imaju najmanje 250 zaposlenih i godišnji neto promet od 40 miliona eura pod uslovom da posluju u jednom od visokorizičnih sektora.¹¹²⁹ Prijedlog direktive u visokorizične ubraja sljedeće sektore:

- i) proizvodnja tekstila, kože i srodnih proizvoda (uključujući obuću) te trgovina na veliko tekstilom, odjećom i obućom;

¹¹²¹ Nacrt direktive, član 3 (5).

¹¹²² Nacrt direktive, član 13 (6)

¹¹²³ Nacrt direktive, član 19.

¹¹²⁴ Nacrt direktive, članovi 12 i 13.

¹¹²⁵ Nacrt direktive, član 18.

¹¹²⁶ Nacrt direktive, član 19.

¹¹²⁷ European Commission, 2022, COM(2022) 71 final, 2022/0051(COD), of the European Parliament and the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 (U daljem tekstu Prijedlog direktive)

¹¹²⁸ Prijedlog direktive, čl. 2 (1) (a) i 2 (2) (a).

¹¹²⁹ Prijedlog direktive, čl. 2 (1) (b) i 2 (2) (b).

ii) poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo (uključujući akvakulturu), proizvodnja prehrambenih proizvoda i trgovina na veliko poljoprivrednim sirovinama, živim životinjama, drvom, hranom i pićima;

iii) eksploatacija mineralnih resursa, proizvodnja metala, ostalih nemetalnih mineralnih proizvoda i gotovih metalnih proizvoda (osim mašina i opreme) te trgovina na veliko mineralnim resursima, i mineralnim proizvodima.¹¹³⁰

Prijedlog direktive sadrži detaljna uputstva kompanijama na koji način da sprovode dužnu pažnju u cilju osiguranja da u njihovim lancima snabdijevanja ne dolazi do kršenja ljudskih prava.¹¹³¹ U tom cilju kompanije su dužne da integrišu dužnu pažnju u svoje politike, te identifikuju stvarne ili potencijalne negativne učinke na ljudska prava i životnu sredinu.¹¹³² Kompanije su dužne da spriječe i ublaže potencijalne negativne učinke na ljudska prava.¹¹³³ Takođe, kompanije su dužne da uspostave mehanizme i postupke podnošenja pritužbi,¹¹³⁴ te prate djelotvornost njihovih mjera dužne pažnje kao i da javno izvještavaju o njihovim postupanjima u skladu sa standardom dužne pažnje.¹¹³⁵ Prijedlog direktive od država članice EU, zahtijeva da uspostave jedno ili više tijela ovlaštenih da vrše nadzor sprovođenja zahtijeva direktive.¹¹³⁶ Konačno, prijedlog direktive sadrži pravila o građanskopravnoj odgovornosti kompanija zbog propusta u vezi sa postupkom sprovođenja dužne pažnje.¹¹³⁷

Prijedlogom direktive se nastoji osigurati da TNK iz EU ili one koje posluju u EU, sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima u skladu sa osnovnim postavkama definisanim Rukovodećim načelima, u svim segmentima svog poslovanja kao i u svojim lancima snabdijevanja. U tom smislu, prijedlog direktive svakako predstavlja dobrodošao dodatak sistemu zaštite ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK na nivou EU, ali i globalno s obzirom na obim poslovanja kompanija iz EU i rasprostranjenosti njihovih lanaca snabdijevanja.

S druge strane, prijedlogu se mogu uputiti i određene kritike. Naime, prijedlog zauzima znatno oprezniju poziciju u odnosu na nacrt direktive uvrštene u rezoluciju Evropskog parlamenta,¹¹³⁸ ali i u odnosu na instrumente mekog prava. Kako je prethodno više puta naglašeno Rukovodeća načela se odnose na sva preduzeća, dok se prijedlogom direktive od

¹¹³⁰ Prijedlog direktive, čl. 2 (1) (b)

¹¹³¹ Prijedlog direktive, čl. 5-11.

¹¹³² Prijedlog direktive, čl. 6.

¹¹³³ Prijedlog direktive, čl. 7-8.

¹¹³⁴ Prijedlog direktive, čl. 9.

¹¹³⁵ Prijedlog direktive, čl. 10-11.

¹¹³⁶ Prijedlog direktive, čl. 17-18.

¹¹³⁷ Prijedlog direktive, čl. 22.

¹¹³⁸ Vid. prethodnu sekciju.

obaveza sprovođenja dužne pažnje isključuje oko 99% preduzeća sa sjedištem u EU.¹¹³⁹ Kako prijedlog direktive efektivno isključuje mala i srednja preduzeća, oštrica Direktive se, i pored svih prednosti ipak otupljuje, na što upozorava i Specijalna izvestiteljka UN za trgovinu ljudima naročito ženama i djecom.¹¹⁴⁰

Predložene rješenja o građanskoj odgovornosti na sadrže odredbe o osiguranju efektivnog pristupa pravu na lijek, o kojem će biti više riječi u četvrtom dijelu disertacije. Takođe, korporacije se mogu osloboditi odgovornosti ako dokažu da su nastojala da se usklade sa korektivnim mjerama kako bi se uklonili negativni učinci u njihovim lancima snabdijevanja.¹¹⁴¹ Dalje, odgovornost kompanija za sprovođenje dužne pažnje se veže za pojam uspostavljeni poslovni odnosi (eng. *established business relationship*),¹¹⁴² koji se ne spominje u prethodno usvojenim međunarodnim standardima kao što su Rukovodeća načela koji koriste izraz poslovni odnosi (*business relationship*).¹¹⁴³ Dodavanjem ove kvalifikacije obaveza kompanija u pogledu vršenja nadzora nad subjektima uključenim u njen lanac snabdijevanja je sužena u odnosu na Rukovodeća načela.

U skladu sa pomenutim redovnim zakonodavnim postupkom,¹¹⁴⁴ Evropski savjet je u decembru 2022. godine usvojio svoj stav o prijedlogu direktive.¹¹⁴⁵ Prema ovom stavu, termin uspostavljeni poslovni odnosi bi se trebao zamijeniti sa terminom poslovni partner.¹¹⁴⁶ Takođe se uvode odredbe kojim se dozvoljava sprovođenje dužne pažnje na grupnom nivou.¹¹⁴⁷

Pravni komitet Evropskog parlamenta je u aprilu 2023. godine usvojio nacrt izvještaja o prijedlogu direktive, i proširio njen domašaj na preduzeća koja ostvaruju neto promet od 40 miliona eura i koja zapošljavaju više od 250 lica.¹¹⁴⁸ U junu 2023. godine Evropski parlament je u plenarnom sazivu usvojio svoj stav o prijedlogu direktive u skladu sa kojim su ojačane

¹¹³⁹ Prijedlog direktive, obrazloženje, str. 14.

¹¹⁴⁰ Mullally, S., UN Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children 2023, EU Corporate Due Diligence Directive must be strengthened and prevent trafficking: UN expert (<https://www.ohchr.org/en/statements/2023/04/eu-corporate-due-diligence-directive-must-be-strengthened-and-prevent>, 12.05.2023).

¹¹⁴¹ Prijedlog direktive, čl. 22 (2).

¹¹⁴² Prijedlog direktive, čl. 1, (1) (a), ili čl. 22 (2). Prijedlog direktive u svom članu 3 (1) (f) definiše uspostavljeni poslovni odnos kao „neposredan ili posredan poslovni odnos koji jest ili za koji se očekuje da će biti trajan i velikog intenziteta i koji ne predstavlja zanemariv ili samo pomoćni dio lanca vrijednosti.“

¹¹⁴³ Rukovodeća načela, Načelo 13 i komentar uz ovo načelo. Vidi više prethodno Poglavlje V.

¹¹⁴⁴ Vid. gore. Poglavlje VI, sekcija 1.4.

¹¹⁴⁵ Proposal for a Directive on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937, u daljem tekstu Stav Evropskog savjeta, (<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15024-2022-REV-1/en/pdf>, 11.05. 2023)

¹¹⁴⁶ Stav Evropskog savjeta, čl. 3 (e) i (f).

¹¹⁴⁷ Stav Evropskog savjeta, čl. 4a.

¹¹⁴⁸ European parliament, 2023, *Corporate sustainability: firms to tackle impact on human rights and environment* (https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230424IPR82008/corporate-sustainability-firms-to-tackle-impact-on-human-rights-and-environment?mc_cid=87ff3510e1&mc_eid=33aea2a203, 14.05.2023).

pozicije žrtava korporativnih kršenja ljudskih prava.¹¹⁴⁹ Ovim je otvoren put za početak pregovora između Evropskog savjeta i Evropskog parlamenta o konačnom tekstu direktive.

3. ZAKLJUČAK

U nastojanju da uredi ponašanja preduzeća u pogledu ljudskih prava, pojedine države su donijele zakonske propise dok su u nekim državama u toku pripreme za donošenje takvih zakonskih propisa. Ovi propisi se razlikuju od države do države te ih uslovno možemo podijeliti na dvije kategorije odnosno generacije zakona. U prvu generaciju zakona svrstavamo one zakonske propise koji od korporacija zahtijevaju objelodanjivanje informacija o rizicima po ljudska prava koji se pojavljuju u okviru njihovog poslovanja i načinima na koje kompanije upravljaju ovim rizicima. U ovu kategoriju spadaju zakonodavna rješenja u Kaliforniji, UK, Australiji, kao i na nivou EU. Druga kategorija zakona obuhvata zakonska rješenja kojim se korporacijama nameće obaveza sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima. U okviru druge kategorije možemo razlikovati dvije podkategorije zakona. Jedna obuhvata zakonodavna rješenja koja nameću obavezu sprovođenja dužne pažnje, ali ne sadrže odredbe o pravnoj odgovornosti u slučaju korporativnih kršenja ljudskih prava. Pod ovu kategoriju potpadaju rješenja usvojena u Njemačkoj, Holandiji ili Austriji. U drugu podkategoriju spadaju zakoni koji ne samo da nameću obavezu postupanja u skladu sa standardom dužne pažnje nego i sadrže i odredbe o pravnoj odgovornosti u slučaju propusta sprovođenja dužne pažnje. U tu kategoriju spada rješenje usvojeno u Francuskoj a takvo jedno rješenje je u procesu usvajanja pod okriljem EU.

Pored navedene kategorizacije ova zakonodavstva bi takođe mogli klasifikovati na ona kojima se nastoje regulisati postupanja kompanija u pogledu svih ljudskih prava do onih koji se fokusiraju na regulisanje ponašanja kompanija u pogledu određene oblasti iz domena ljudskih prava. Tako zakoni usvojeni, na primjer, u Ujedinjenom Kraljevstvu, Australiji ili Kaliforniji se odnose samo na oblast sprečavanja trgovine ljudima. Holandski zakon pak tretira samo oblast dječijeg rada. Treba naglasiti i da svi zakoni kojima se uvodi obaveza sprovođenja dužne pažnje ne definišu ovu obavezu na istovjetan način, niti se odnose na isti krug subjekata. Njemački zakon, na primjer, obavezu sprovođenja dužne pažnje ograničava samo na direktne dobavljače.

¹¹⁴⁹ Amnesty International, 2023, *EU: European Parliament's vote for new corporate due diligence legislation should strengthen human rights*, (<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/06/eu-european-parliaments-vote-for-new-corporate-due-diligence-legislation-should-strengthen-human-rights/>, 01.06.2023).

Ovakvo stanje stvari dovodi do različitih zahtjeva prema korporacijama i do različitog stepena zaštite ljudskih prava od strane države. U nastojanju da spriječi ovu rascjepkanost na nivou EU je donesen prijedlog direktive o dužnoj pažnji i odgovornom poslovanju. Navedeni prijedlog direktive, uz neophodna poboljšanja u pogledu njenog opsega primjene i u pogledu pristupa pravnim lijekovima, svakako ima značajan potencijal na unapređenju poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.

Međutim, treba imati na umu da je riječ o direktivi, odnosno pravnom aktu EU koja se ne primjenjuje neposredno u unutrašnjem pravu nego se državama članicama ostavlja mogućnost da izaberu načine na koji će urediti pitanja koja su predmet regulisanja direktive. Tako, čak i pod pretpostavkom da se zakonodavstva usklade ipak ostaje činjenica da je riječ o zakonodavstvu EU tako da globalno gledajući mogu i dalje postojati različite regulative u ovoj oblasti. Ipak, zakonodavstvo EU često ima ekstrateritorijalni domašaj naročito u pogledu poslovanja TNK, jer se one često odlučuju da usvoje svoja interna pravila u skladu sa propisima EU. Globalni značaj se ogleda u tome što bi se predložena direktiva primjenjivala kako na kompanije koje su registrovane u EU tako i na one koje su registrovane izvan Unije a imaju pristup i posluju na evropskom tržištu. Ovaj globalni uticaj direktiva EU, koji se u literaturi označava kao „briselski efekat“ ima velike šanse da unaprijedi stanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja zbog spremnosti TNK, da prihvate pravila koja nameće EU kako bi osigurali pristup na njeno tržište.¹¹⁵⁰ Pored toga tržište EU je najveće svjetsko tržište, a lanci snabdijevanja kompanija registrovanih u EU se protežu preko cijele planete. Stoga je razumno očekivati da bi ova inicijativa imala uticaj na samoregulatorne instrumente koji su predmet proučavanja sljedećeg poglavlja.

POGLAVLJE VII: SAMOREGULATORNI I DRUGI DOBROVOLJNI IZVORI KORPORATIVNIH OBAVEZA O LJUDSKIM PRAVIMA

Prethodna dva poglavlja posvetila su pažnju izvorima korporativnih obaveza o ljudskim pravima iz unutrašnjeg i međunarodnog mekog prava.

Pored instrumenata mekog prava koja nude smjernice kompanijama kako da poštuju i osiguraju poštovanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, primjetna su i brojna nastojanja samih TNK da samostalno ili u saradnji sa drugim kompanijama, a nekad i uz pomoć nevladinog sektora te kroz javno-privatne inicijative, same propišu pravila svog

¹¹⁵⁰ Bradford A., 2020, *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*, Oxford University press, Oxford.

ponašanja ili ponašanja onih subjekata sa kojima sarađuju putem usvajanja kodeksa ponašanja ili sličnih dokumenata.

Razlog zbog kojih kompanije usvajaju etička pravila i druge samoregulatorne instrumente se uglavnom svode na zaštitu reputacije same kompanije. Međutim, pored brige o reputaciji pojedini autori kao razloge ističu i iskreno uvjerenje rukovodstva nekih kompanija da imaju moralnu dužnost da unaprijede stanje radnih prava kao i da kroz unapređenje ovih prava mogu ostvariti i profit.¹¹⁵¹

Mnogo prije usvajanja Rukovodećih načela, uprave pojedinih korporacija su usvajale etička pravila. Korporacija Džejsipeni (*JCPenney*) je još 1913. godine usvojila etička načela ponašanja kako kompanije tako i njenih saradnika, uključujući tu i nastojanja na, uslovno rečeno, jednakom tretmanu muškaraca i žena.¹¹⁵² Usvajanje etičkih pravila ili kodeksa ponašanja od strane korporacija početkom dvadesetog vijeka predstavljao je naravno više izuzetak nego pravilo, međutim, od devedesetih godina dvadesetog vijeka porast raznih oblika samoregulacije postao je naročito uočljiv. Levi Štraus (*Levi Straus*) je jedna od prvih korporacija koja je usvojila svoj kodeks ponašanja, koji je regulisao ne samo ponašanje korporacije i njenih filijala u pogledu prava radnika nego i takva ponašanja privrednih subjekata koje čine njen lanac snabdijevanja.¹¹⁵³

Porast razvoja samoregulatornih dokumenta kojima se nastoji urediti ponašanje kompanija u pogledu ljudskih prava se poklapa sa napuštanjem ideje o razvijanju Kodeksa za transnacionalne korporacije pod okriljem UN¹¹⁵⁴ početkom devedesetih godina dvadesetog vijeka i snažnijim uključivanjem poslovnog sektora na formulisanju ciljeva vezanih za zaštitu okoline i globalni održivi razvoj.¹¹⁵⁵ Pored toga, pad komunističkih režima praćen preovlađujućim neoliberalističkim shvatanjima o načelima slobodnog tržišta i, u suštini, neodobravanju strogih regulatornih zahtjeva, u kombinaciji sa snažnim pritiskom javnosti o potrebi očuvanja okoline i poštovanju ljudskih prava od strane poslovnog sektora doprinio je

¹¹⁵¹ Santoro, M.A., 2003, Beyond Codes of Conduct and Monitoring: An Organizational Integrity Approach to Global Labor Practices', 25 *Human Rights Quarterly* 407, p. 409, cit. u Bernaz, N., 2017, eBook.

¹¹⁵² Bernaz, N., 2017, eBook.

¹¹⁵³ Hassel, A., 2008, The Evolution of a Global Labor Governance Regime, 21 *Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions* 231, p. 239, cit. u Bernaz, N., 2017, eBook.

¹¹⁵⁴ Vid. gore Poglavlje II, sekcija 2.1 Kodeks za transnacionalne korporacije.

¹¹⁵⁵ Abrahams, D., 2005, *Regulations for Corporations: A historical account of TNC regulation*, (<https://www.business-humanrights.org/fr/dernières-actualités/doc-regulations-for-corporations-a-historical-account-of-tnc-regulation/>, 20.11.2020), p. 7.

pojavi raznih dobrovoljnih kodeksa ponašanja ili drugih dobrovoljnih inicijativa usvojenih ili razvijenih od strane privatnog sektora.¹¹⁵⁶

I nevladin sektor u ovom periodu određeni fokus prebacuje sa kritike upućene TNK na razvijanje standarda ponašanja, samostalno ili u saradnji sa poslovnim sektorom.¹¹⁵⁷ Međutim, mnogi od kodeksa ponašanja koji su korporacije usvojile u tom periodu su se tek neznatno odnosili na ljudska prava.¹¹⁵⁸

Analizirajući sadržaje kodeksa ponašanja i drugih dobrovoljnih inicijativa razvijenih od strane korporacija samostalno ili u saradnji sa drugim privrednim subjektima ili civilnim društvom, Simons, u svom radu objavljenom 2004. godine, zaključuje da su ovi oblici dobrovoljne samoregulacije neadekvatni u sprečavanju pojave ili učestvovanja u korporativnim povredama ljudskih prava kroz njihove ekstrateritorijalne aktivnosti.¹¹⁵⁹ Ova autorka ističe da dobrovoljni samoregulacioni instrumenti koje je njena analiza obuhvatila variraju od onih koji sadržavaju široku listu načela do onih koji se oslanjaju na jasnije standarde, međutim mnogi kodeksi koriste nejasne termine uključujući tu i termine koji se odnose na univerzalno priznata ljudska prava, tek neznatan broj instrumenata sadrži pravila o poštovanju ljudskih prava u zonama konflikta.¹¹⁶⁰ Autorka ukazuje na nedostatak uniformisanosti, te minimalistički pristup, dobrovoljno izvršavanje i dobrovoljno samocijenjivanje kao prepreke efektivnoj prevenciji korporativnih kršenja ljudskih prava.¹¹⁶¹ Simons zaključuje da je teško govoriti da ovakvi načini samoregulacije mogu dovesti do istinskog preuzimanja korporativne odgovornosti za kršenja ljudskih prava.¹¹⁶²

Nakon ove analize Simonsove, desio se niz promjena na međunarodnom planu kroz razvoj instrumenata mekog prava koja su prepoznala postojanje samostalne odgovornosti kompanija da poštuju ljudska prava. Kako je prethodno naglašeno Rukovodeća načela zahtijevaju od kompanija da usvoje politike o ljudskim pravima.¹¹⁶³ Podaci *Business and Human Rights Resource Centre* (BHRRC) pokazuju da je više od 350 kompanija razvilo i

¹¹⁵⁶ Simons, P. C., 2004, *Corporate Voluntarism and Human Rights: The Adequacy and Effectiveness of Voluntary Self-Regulation Regimes*, *Relations Industrielles/Industrial Relations*, Vol. 59, No. 1, dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1661278>, p. 105, te Abrahams, D., 2005, pp. 6-7.

¹¹⁵⁷ Abrahams, D., 2005, p. 9.

¹¹⁵⁸ Avery, C., 2000, *Business and Human Rights in a Time of Change*, Amnesty International, London, p. 48, citiran u Simons, P. C., 2004, p. 106.

¹¹⁵⁹ Simons, P.C., 2004, p. 129.

¹¹⁶⁰ *Ibid.*

¹¹⁶¹ Simons, P.C., 2004, p. 130.

¹¹⁶² Simons, P.C., 2004, p. 131.

¹¹⁶³ Rukovodeća načela, Načelo 16.

usvojilo vlastite samoregulatorne dokumente o poštovanju ljudskih prava.¹¹⁶⁴ Nazivi tih dokumenta su različito imenovani, te se nekada nazivaju, politikama, kodeksima ponašanja, etičkim pravilima, kodeksima korporativne etike i tome slično.¹¹⁶⁵ U cilju preglednijeg izlaganja, ovaj rad će koristiti generički naziv kodeks ponašanja za samoregulatorne instrumente usvojene od strane korporacija.

Pored kodeksa ponašanja usvojenih od strane TNK ovo poglavlje daje kratak osvrt i na druge dobrovoljne regulatorne inicijative razvijene u cilju regulisanja ponašanja kompanija u pojedinim privrednim sektorima kao i one inicijative razvijene kroz privatno-javna partnerstva.

1. KORPORATIVNI KODEKSI PONAŠANJA

U ovim dijelu disertacije analiziraju se kodeksi ponašanja koji su razvijeni nakon usvajanja Rukovodećih načela. Ovdje su analizirani se oni kodeksi razvijeni i usvojeni od strane korporacija naročito prepoznatljivih u svojim oblastima, kao što su Epl (*Apple*) u oblasti informacionih tehnologija, Unilever u oblasti proizvodnje robe široke potrošnje, Najki (*Nike*) u oblasti proizvodnje odjeće i obuće, Telenor u oblasti telekomunikacija i ArselorMital (*ArcelorMittal*) u oblasti rudarstva i metalurgije. Navedene kompanije su izabrane zbog toga što predstavljaju različite privredne sektore i uključuju mnoštvo kako ulaznih tako i izlaznih dobavljača od kojih neki obavljaju poslovanje i na teritoriji država Zapadnog Balkana.

Poglavlje takođe analizira i samoregulatorne mehanizme usvojene od strane kompanija Atlantik grupa i Telekom Srbija kao reprezentativnih TNK sa područja Zapadnog Balkana u skladu sa definicijom transnacionalne kompanije usvojenom na početku ove disertacije.¹¹⁶⁶

1.1. EPL

U Eplovom kodeksu za dobavljače i pratećem dokumentu pod nazivom Eplovi standardi odgovornosti za dobavljače¹¹⁶⁷ ističe se da je ta TNK posvećena najvišim standardima u oblasti rada i ljudskih prava, odgovornosti prema okolini i etičkim

¹¹⁶⁴ Vid.: Business and Human Rights Resources Centre (BHRRRC) 2019, *List of companies with human rights policies*, (<https://www.business-humanrights.org/en/company-policy-statements-on-human-rights>, 20.05.2019).

¹¹⁶⁵ Bernaz, N. 2017 eBook.

¹¹⁶⁶ Vid. gore Prethodna razmatranja, 1.2.

¹¹⁶⁷ Apple Supplier Code of Conduct (<https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple-Supplier-Code-of-Conduct-and-Supplier-Responsibility-Standards.pdf>, 19.06.2021).

standardima.¹¹⁶⁸ Takođe se ističe da je Kodeks zasnovan na Međunarodnoj povelji o ljudskim pravima i Rukovodećim načelima.¹¹⁶⁹ Ovaj kodeks sadrži odredbe koje se, između ostalog, odnose na zaštitu od diskriminacije,¹¹⁷⁰ uznemiravanja zlostavljanja,¹¹⁷¹ te prinudnog rada i trgovine ljudima,¹¹⁷² ali i druge oblasti uključujući zdravlje i zaštitu na radu, uslove rada ili zaštitu okoline.¹¹⁷³ Ovaj kodeks se, međutim, ograničava na prava radnika zaposlenih kod Eplovih dobavljača i ne sadrži eksplicitna pravila ponašanja u odnosu na ljudska prava lica koja nisu zaposlena kod dobavljača.

Ipak, odredbe ovog kodeksa ponašanja koje se odnose na zaštitu okoline, bi se mogle posmatrati kao odredbe kojima se na indirektan način, štite prava drugih lica. Na primjer, prema kodeksu dobavljači treba da utvrde, kontrolišu, nadgledaju ili smanje buku i uopšte pridržavaju se propisa o dozvoljenoj visini buke.¹¹⁷⁴ Isto tako dobavljači su dužni da se pridržavaju primjenjivih propisa koji se odnose na zaštitu okoline. S tim u vezi treba istaći da u suštini kodeks govori o poštovanju primjenjivih propisa o zaštiti okoline što bi po logici stvari bili propisi doneseni od strane države domaćina. Problem se može pojaviti ukoliko država u kojoj dobavljač obavlja djelatnost utvrdi propise koji utvrđuju manje kriterije u odnosu u odnosu na kriterijume predviđene međunarodnim standardima.

Takođe i odnosu na ljudska prava radnika određena kritika se može uputiti odredbama Eplovog kodeksa. Na primjer, ovaj kodeks definiše da nedobrovoljni rad uključuje prevoz, skrivanje, vrbovanje, premještanje, prijem ili zapošljavanje osoba uz upotrebu sile, prijetnje silom, prinude, otmice, prevare ili plaćanja bilo kojoj osobi koja ima kontrolu nad drugom osobom u svrhu eksploatacije.¹¹⁷⁵ Ova odredba Kodeksa je parafrazirana definicija trgovine ljudima sadržana u Palermo protokolu.¹¹⁷⁶ Međutim, ta odredba se odnosi na sve osobe, te ne pravi nikakvu razliku između lica koja su navršila 18 godina života i onih koji nisu, iako Palermo protokol izričito navodi da se trgovinom ljudima ima smatrati i svaki prevoz,

¹¹⁶⁸ Apple Supplier Code of Conduct, p. 1.

¹¹⁶⁹ Apple Supplier Code of Conduct, p. 1.

¹¹⁷⁰ Apple Supplier Code of Conduct, p.10.

¹¹⁷¹ Apple Supplier Code of Conduct, p.13.

¹¹⁷² Apple Supplier Code of Conduct, p.16.

¹¹⁷³ Apple Supplier Code of Conduct, p. 34, 46, 67-105.

¹¹⁷⁴ O uticaju buke na uživanje prava na privatni život, vidi, između ostalih, ECtHR, *Mileva and Others v. Bulgaria*, nos. 43449/02 and 21475/04, Judgment of 25 November 2010.

¹¹⁷⁵ Apple Supplier Code of Conduct, p.16.

¹¹⁷⁶ Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime(Palermo protocol), UN doc. A/RES/53/111, (15. 11. 2000). Art. 3.

skrivanje, vrbovanje, premještaj, prijem lica mlađeg od 18 godina bez obzira da li je neka od navedenih radnji izvršena uz upotrebu sile, prijetnje silom, prinude, otmice, prevare ili ne.¹¹⁷⁷

Iako Kodeks sadrži odredbu o zabrani zapošljavanja osoba mlađih od 15 godina ili druge više minimalne starosne granice predviđene domaćim zakonodavstvom, prema odredbama istog ne bi se smatralo nedobrovoljnim radom ukoliko bi osoba od, na primjer 17 godina, bila vrbovana bez upotrebe nekog od opisanih načina, što ukazuje na činjenicu da Kodeks uspostavlja niže standarde od onih koji su uspostavljeni međunarodnim pravom.

Kodeks zaista jasno naglašava da bi nepoštovanje njegovih odredbi moglo dovesti do prekida saradnje sa Eplom te od dobavljača zahtijeva objavljivanje informacija bez falsifikovanja ili pogrešnog predstavljanja.¹¹⁷⁸ Ipak, kodeks ne sadrži jasna uputstva kako se sačinjavaju ove informacije.

Kodeks zahtijeva od dobavljača da sprovode dužnu pažnju u skladu sa OECD Smjernicama o dužnoj pažnji za odgovorne lance snabdijevanja mineralima iz sukobima pogođenih i visokorizičnih područja te drugim relevantnim standardima uključujući tu u Rukovodeća načela, što je pohvalno.¹¹⁷⁹

Takođe, Kodeks predviđa da se revizija i procjene njegove primjene vrši periodično te da Epl ili neka treća strana može periodično pregledati i ocjenjivati prostorije i praksu dobavljača.¹¹⁸⁰ Kodeksu bi se mogla uputiti zamjerka da isti ne sadrži odredbe o vremenu kada se te periodične evaulacije trebaju izvršiti niti o sadržini i formi izvještavanja o primjeni kodeksa od strane dobavljača. Stoga, usljed nedostatka uniformisanosti u pogledu načina izvještavanja, ili periodičnih procjena može da se tvrdi da je stepen i mogućnost provjeravanja izvršenih procjena, bilo od samog Epla ili pak neke treće strane znatno sužen. Takođe, i same periodične evaulacije su ostavljene na volju pojedinim dobavljačima, što se može opisati kao određena slabost ovog kodeksa u odnosu na poštovanje ljudskih prava u lancima snabdijevanja.

U tom smislu i nakon donošenja Kodeksa bilježe se tvrdnje o kršenjima ljudskih prava u Eplovim lancima nabavke. Tako je npr. kompanija O-filmTek (*O-film Tech*) koja je uključena u proizvodnju pete generacije mini ajpeda (*iPad mini*), ocijenjena kao kompanija koja koristi prinudni rad i koja je uključena u kršenja ljudskih prava muslimanske manjine u

¹¹⁷⁷ Palermo protocol, Art. 3(c).

¹¹⁷⁸ Apple Supplier Code of Conduct, p. 5.

¹¹⁷⁹ Apple Supplier Code of Conduct, pp. 117, 127.

¹¹⁸⁰ Apple Supplier Code of Conduct, p. 6.

Kini.¹¹⁸¹ Ove kritike su dovele do toga da Epl izradi dodatni instrument samoregulacije odnosno da u avgustu 2020. godine usvoji Politiku poštovanja ljudskih prava.¹¹⁸² Ovaj dokument je odmah nakon objavljivanja dobio pohvale u pogledu korištene terminologije i visokih ideala koji se njime žele zaštititi ali je istovremeno ocijenjen kao simbolični potez kojem nedostaje istinskog preuzimanja odgovornosti za kršenja ljudskih prava.¹¹⁸³

Zaista, u navedenoj politici ljudskih prava Epl naglašava duboku posvećenost poštovanju ljudskih prava.¹¹⁸⁴ Terminologija korištena u ovom dokumentu je očigledno inspirisana terminologijom Rukovodećih načela. Tako, Epl objašnjava da je njihov pristup zasnovan na Rukovodećim načelima, da posvećuju dužnu pažnju ljudskim pravima kako bi identifikovali rizike po ljudska prava i iste ublažili, te nastojali da isprave negativne učinke po ljudska prava, mjere napredak u procesu ispravljanja povreda, kao i da i izvještavaju o svojim nalazima.¹¹⁸⁵ Govoreći o ljudskim pravima Epl, po ugledu na Rukovodeća načela, ističe da su posvećeni poštovanju svih međunarodno priznatih ljudskih prava kako su navedena u Međunarodnoj povelji ljudskih prava te Deklaraciji MOR o osnovnim principima i pravima na radu.¹¹⁸⁶ Takođe se ističe da će u slučaju razlikovanja nacionalnih i međunarodnih propisa o ljudskim pravima, poštovati i sprovoditi ona koja obezbjeđuju veće standarde zaštite ljudskih prava.¹¹⁸⁷ Ipak, u slučaju sukoba nacionalnog i međunarodnog prava, poštovaće se domaći zakon ali uz nastojanje da se poštuju načela međunarodno priznatih ljudskih prava.¹¹⁸⁸

¹¹⁸¹ Neely, A., 2020, *Apple supplier O-film Tech accused of human rights violations in China* (<https://appleinsider.com/articles/20/07/20/apple-supplier-o-film-tech-accused-of-human-rights-violations-in-china>, 10.01.2021).

¹¹⁸² Apple Human Rights Policy (https://s2.q4cdn.com/470004039/files/doc_downloads/gov_docs/Apple-Human-Rights-Policy.pdf, 10.01.2021).

¹¹⁸³ Shi, R., 2020, *Apple Announces 'Human Rights Policy' Following Criticism*, <https://www.voanews.com/economy-business/apple-announces-human-rights-policy-following-criticism>, 10.01.2021), u članku se u ovom pogledu citira Met Bejli (Matt Bailey), programski direktor za digitalnu slobodu iz udruženja Pen Amerika.

¹¹⁸⁴ Apple Human Rights Policy, 2020, p.1.

¹¹⁸⁵ Apple Human Rights Policy, 2020, p.3. Up. Rukovodeća načela, Načelo 1 i prateći komentar, vid. više *supra*, Poglavlje II, sekcija 2.4.2.2.

¹¹⁸⁶ Treba ipak naglasiti da prema Rukovodećem načelu 12 odgovornost kompanija da poštuju ljudska prava se odnosi minimalno na ona prava navedena u Međunarodnoj povelji ljudskih prava te Deklaraciji MOR-a o osnovnim principima i pravima na radu. Eplova politika, međutim izostavlja riječ minimalno, što dovodi do zaključka da pod međunarodno priznatima pravima podrazumijeva samo ona prava navedena u ovim instrumentima.

¹¹⁸⁷ Apple Human Rights Policy, 2020, p. 3.

¹¹⁸⁸ *Ibid.*

1.2. UNILEVER

Unilever u svom Kodeksu i standardu ponašanja¹¹⁸⁹ naglašava posvećenost ove TNK poštovanju ljudskih prava. Ovaj instrumenti ističe da poslovni sektor može napredovati samo u onim društvima u kojima se ljudska prava poštuju, podržavaju i unapređuju.¹¹⁹⁰ Takođe se naglašava kako ova TNK prepoznaje da svaki privredni subjekt posjeduje odgovornost da poštuje ljudska prava kao i mogućnosti da doprinese pozitivnim učincima po ljudska prava.¹¹⁹¹

Da bi osigurali poštovanje načela Kodeksa kroz cjelokupnu korporativnu strukturu, Upravni odbor Unilevera je zadužen za implementaciju ovih načela putem generalnog direktora kome pomaže posebno tijelo koje se naziva Komitet za globalni kodeks i politiku, kojem predsjedava glavni pravni službenik.¹¹⁹² Evaulacija saglašavanja sa principima kodeksa obavlja se jednom godišnje. Kodeks naglašava da se od Unileverovih partnera očekuje da se pridržavaju vrijednosti i principa koji su konsistentni sa Unileverovim vrijednostima i načelima.¹¹⁹³

Međutim, za razliku od Eplove Politike poštovanja ljudskih prava, Unileverov kodeks ne spominje eksplicitno obavezu postupanja u skladu sa dužnom pažnjom odnosno sprovođenje dužne pažnje kroz njegove lance snabdijevanja. Uopšteno govoreći, Unileverov kodeks sadrži manje precizne odredbe u pogledu ponašanja njegovih dobavljača u odnosu na ljudska prava i zaštitu okoline u poređenju sa Eplovim kodeksom.

1.3. NAJKI

Jedan od najčuvenijih obućarskih i tekstilnih brendova Najki (*Nike*), odnosno kompanija *NIKE, Inc*, bila je često meta kritika zbog kršenja ljudskih prava zbog loših uslova rada te oslanjanja na dječiji rad u njihovima lancima snabdijevanja.¹¹⁹⁴ Da bi ispravili ovaj

¹¹⁸⁹ Unilever Code of Business Principles and Code Policies (https://www.unilever.com/Images/4394-cobp-code-policies-booklet-external.v12_tcm244-480369_en.pdf, 10.02.2021).

¹¹⁹⁰ Unilever Code of Business Principles and Code Policies, p. 23.

¹¹⁹¹ Unilever Code of Business Principles and Code Policies, p. 23.

¹¹⁹² Unilever Code of Business Principles and Code Policies, p. 7.

¹¹⁹³ Unilever Code of Business Principles and Code Policies, p. 8.

¹¹⁹⁴ Vid. npr. Vachani, S., Post, J.E., 2012, Creating Socially Responsible Value Chains: Role of Companies, Governments and NGOs, in Hadjikhani, A., et. al., (eds.), 2012, *Business, Society and Politics: Multinationals in Emerging Markets*, Bingley, p. 23.

negativni imidž kompanija je poduzela niz koraka,¹¹⁹⁵ uključujući i donošenje Kodeksa ponašanja koji ustanovljava minimalne standarde koje svaki dobavljač mora da ispunjava.¹¹⁹⁶

Ovaj Kodeks sadržava standarde koji se odnose na politike i prakse zapošljavanja, plate, slobodu udruživanja te zdravstvene i sigurnosne uslove rada.¹¹⁹⁷ Kodeks se ne poziva na Rukovodeća načela ili druge dokumente o ljudskim pravima. Međutim, prateći dokument uz Kodeks ponašanja, Kodeks leaderskih standarda¹¹⁹⁸ se poziva na osnovne konvencije MOR¹¹⁹⁹ i UDLJP¹²⁰⁰ ali samo u odnosu na određene članove koji se odnose na slobodu okupljanja i udruživanja i pravo na formiranje ili pridruživanje sindikatima.¹²⁰¹

Kodeks precizira da Najki može poslovati samo sa dobavljačima koji su usvojili načela Kodeksa, razvili svoje interne dokumente u koji su ugrađeni načela kodeksa i odredbe domaćeg prava, te razvili jasan sistem za nadgledanje i implementaciju, te o odredbama kodeksa upoznali zaposlene.¹²⁰² Međutim, sam kodeks ne sadrži detaljnije informacije na koji se način vrši kontrola njegove primjene.

1.4. ARSELOR MITAL

Samoregulacija u pogledu ljudskih prava primjetna je i kod kompanija koje nisu isključivo orijentisane na brendove, kao na primjer u metalurgijskoj industriji. Arselor Mital (*ArcelorMittal*) je najveći proizvođač čelika na svijetu, te je direktno prisutan na tržištu Zapadnog Balkana.¹²⁰³ Prema njenom Kodeksu za odgovorno snabdijevanje iz 2013. godine, ova TNK zahtijeva od svojih dobavljača da ispunjavaju minimalne sigurnosne, etičke i zdravstvene standarde, kao i standarde u oblasti zdravlja i ljudskih prava.¹²⁰⁴ Kodeks se

¹¹⁹⁵ Nisen, M., 2013, How Nike Solved Its Sweatshop Problem (<https://www.businessinsider.com/how-nike-solved-its-sweatshop-problem-2013-5>, 19.06.2021). Ovi koraci uključuju razvijanje i potpisivanje Memoranduma o razumijevanju sa dobavljačima u kojima se od dobavljača traži da poštuju propise o radu, bezbjednosti i uslovima rada, te standarde o zaštiti okoline. Pored toga u partnerstvu sa drugim kompanijama i organizacijama Najki je učestvovao u stvaranju *Fair Labour Association* (vidi više Poglavlje VII, sekcija 2.2.) i Kodeksa o minimalnim uslovima rada u lancima snabdijevanja. Vid. više u npr.: Vachani, S., Post, J.E., 2012, pp. 22-24.

¹¹⁹⁶ Nike Code of Conduct for Suppliers, (https://purpose-cms-production01.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2021/02/23072112/Nike_2021_Code_of_Conduct.FINAL_.pdf, 18.06.2022).

¹¹⁹⁷ Nike Code of Conduct for Suppliers, pp. 6-8.

¹¹⁹⁸ Nike Code of Leadership Standards, (https://purpose-cms-production01.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2021/02/23072145/Nike_2021_Code_Leadership_Standards.FINAL_.pdf, 18.06.2022).

¹¹⁹⁹ Konvencije kojima se zabranjuje prinudni rad (konvencije br. 29 i 105), antidiskriminacione konvencije (konvencije br. 100 i 111), zatim konvencije koje se odnose na slobodu udruživanja i kolektivno pregovaranje (konvencije br. 87 i 98), i konvencije koje zabranjuju dječiji rad (konvencije br. 138 i 182). Nike Code of Leadership Standards, pp. 110 -117.

¹²⁰⁰ Vid. f.1. *supra*.

¹²⁰¹ Nike Code of Leadership Standards, para. 47.4.

¹²⁰² Nike Code of Conduct for Suppliers, p. 4

¹²⁰³ Arcelor Mittal Prijedor (<https://prijedor.arcelormittal.com/>).

¹²⁰⁴ Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing (<https://storagearcelormittalprod.blob.core.windows.net/media/xnvhmu5/new-code-for-responsible-sourcing-v2.pdf>, 20.01.2021), para. 2.

primjenjuje na sve dobavljače i ugovarače ove TNK kao i sa njima povezane subjekte. Takođe se primjenjuje i na sve proizvode i usluge koje Arcelor Mital kupuje.¹²⁰⁵

Prema slovu Kodeksa, ova TNK se obavezuje da sarađuje sa svojim dobavljačima da bi unaprijedila između ostalog i standarde ljudskih prava, kao i da pomaže dobavljačima da uoče aktivnosti koje idu ispod minimuma standarda, zatim da osigura da su svi zaposleni upoznati sa načelima kodeksa te da da periodično ocjenjuje sprovođenje Kodeksa.¹²⁰⁶

Pored navedenog Kodeksa, kompanija Arcelor Mital je usvojila i Politiku u oblasti ljudskih prava 2017. godine.¹²⁰⁷ Ona se zasniva na Međunarodnoj povelji ljudskih prava,¹²⁰⁸ Globalnom dogovoru,¹²⁰⁹ i Deklaraciji MoR o fundamentalnim načelima i pravima na radu,¹²¹⁰. Iako afirmiše Rukovodeća načela, politika ne navodi osnovne konvencije MOR kao akte na kojima zasniva svoju politiku u oblasti ljudskih prava.

Od svojih dobavljača Arcelor Mital očekuje da poštuju ljudska prava te da razviju i implementiraju politike i procedure u cilju osiguranja poštovanja ljudskih prava u njihovom poslovanju kao i u poslovanju njihovih dobavljača.¹²¹¹

Međutim sam Kodeks daje prioritet lokalnim zakonima u odnosu na pravila Kodeksa, jer naglašava da ukoliko lokalni zakoni zabranjuju primjenu određenih dijelova Kodeksa ili Arcelor Mitalove politike ljudskih prava od dobavljača se očekuje da poštuje lokalne zakone.¹²¹²

Što se tiče dokumentovanja i izvještavanja, od svojih dobavljača Arcelor Mital očekuje da izvrše samostalne evaulacije kroz popunjavanje upitnika sastavljenog na osnovu kodeksa.¹²¹³ S druge strane, Arcelor Mital sprovodi procjenu saglasnosti dobavljača sa Kodeksom i zadržava pravo da raskine poslovanje sa dobavljačima koji ne ispunjavaju minimalne standarde.¹²¹⁴

¹²⁰⁵ Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing, para. 3.

¹²⁰⁶ Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing, para. 4.

¹²⁰⁷ Arcelor Mittal Human Rights

Policy, (<https://storagearcelormittalprod.blob.core.windows.net/media/v0mpjcrv/human-rights-policy-2017.pdf>, 19. 06. 2021).

¹²⁰⁸ Vid.: f. 590, *supra*.

¹²⁰⁹ Vid. gore Poglavlje II, sekcija 2.2.

¹²¹⁰ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 (Annex revised 15 June 2010).

¹²¹¹ Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing, para. 5.

¹²¹² Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing, para. 5.2.

¹²¹³ Arcelor Mittal Code for Responsible Sourcing, para. 6.

¹²¹⁴ Arcelor Mittal, Code for Responsible Sourcing, paras. 6-7.

1.5. TELENOR GRUPA

Telenor grupa (*Telenor group*) je telekomunikaciona TNK sa sjedištem u Norveškoj. Do 2018. godine ova TNK je posjedovala telekomunikacione kompanije u Jugoistočnoj Evropi uključujući i preduzeća u Srbiji kada ih je prodala investicionom fondu sa sjedištem u Češkoj.¹²¹⁵ Prema njenom kodeksu ponašanja,¹²¹⁶ ova TNK je posvećena poštovanju ljudskih i radničkih prava svojih radnika, kao i radnika njihovih partnera, prava kupaca i pojedinaca u zemljama u kojima posluje.¹²¹⁷ Takođe ova kompanija naglašava da nastoji ne samo da se suzdrži od kršenja ili saučestvovanja u kršenjima ljudskih prava nego i da doprinosi unapređenju ljudskih prava.¹²¹⁸ U svom kodeksu ova TNK ističe kako nastoji da izbjegava da posluje sa partnerima koji krše ljudska prava.¹²¹⁹

Treba primjetiti, međutim da se Telenorov kodeks ponašanja ne poziva na međunarodne instrumente o ljudskim pravima niti sadrži odredbe o provođenju dužne pažnje. S obzirom na nedavno usvojena zakonska rješenja u Norveškoj, razumno je za očekivati da će ovaj interni regulatorni dokument biti zamjenjen sa drugim koji je u skladu sa odredbama novog zakonodavstva.¹²²⁰

1.6. TNK SA ZAPADNOG BALKANA

U pogledu kompanija sa područja Zapadnog Balkana koje bi se mogle podvesti pod definiciju transnacionalne kompanije usvojenu na početku ovog rada analizirani su i određeni mehanizmi usvojeni od strane Atlantik grupe i Telekom Srbije.

Prema informacijama dostupnim na *web* stranicama ovih kompanija,¹²²¹ nijedna od njih ne posjeduje Kodeks ponašanja ili politiku koja se odnosi na ljudska prava, iako obje kompanije ističu njihovu spremnost na društveno odgovorno poslovanje.¹²²² Društveno odgovorno poslovanje jeste bitan segment odgovornosti na poštovanju ljudskih prava, ali ipak samo jedan segment. Kako to Ramasastry (*Ramasastry*) ističe društveno odgovorno poslovanje se odnosi na dobrovoljno odgovorno ponašanje dok noviji koncept biznis i ljudska

¹²¹⁵ N1 Beograd, 2018, *Telenor prodao kompaniju u Srbiji*, (<https://rs.n1info.com/biznis/a373351-telenor-prodao-kompaniju-u-srbiji/>, 17.12.2022).

¹²¹⁶ Telenor Code of Conduct (<https://corporate.dna.fi/documents/94506/491985/Telenor+Code+of+Conduct.pdf/f22eb6ab-d5dd-ca70-dad9-00bfa472fe48?t=1612539979757>, 27.07.2022)

¹²¹⁷ Telenor Code of Conduct, p. 13.

¹²¹⁸ *Ibid.*

¹²¹⁹ *Ibid.*

¹²²⁰ Vid. gore Poglavlje VI, sekcija 2.4

¹²²¹ Atlantik grupa (<https://www.atlanticgrupa.com/hr/drustvena-odgovornost/>) i Telekom Srbija (<https://mts.rs/O-Telekomu/Drustvena-odgovornost>).

¹²²² Atlantik grupa (<https://www.atlanticgrupa.com/hr/drustvena-odgovornost/>) i Telekom Srbija (<https://mts.rs/O-Telekomu/Drustvena-odgovornost>).

prava naglašava odgovornost i posvećenost kompanija na poštovanju i promovisanju ljudskih prava prilikom njihovog poslovanja.¹²²³ Kako je prethodno naglašeno u skladu sa Rukovodećim načelima, od kompanija se očekuje izbjegavaju da krše ljudska prava kao i sprovede dužnu pažnju o ljudskim pravima u cilju sprečavanju ili ublažavanja negativnog uticaja po ljudska prava u vezi sa njihovim poslovanjem, proizvodima ili uslugama, čak i kad one nisu doprinijele tom uticaju.¹²²⁴

Sprovođenje dužne pažnje se prepoznaje kao dominantni okvir za sprovođenje odgovornosti kompanija da poštuju ljudska prava.¹²²⁵ Ovaj proces kako je već naglašeno podrazumijeva četiri bitna elementa, koja uključuju: (1) usvajanje politike poštovanja ljudskih prava, (2) ocjenjivanje uticaja aktivnosti kompanije na ljudska prava, (3) uključivanje tih nalaza i vrijednosti radi stvaranja korporativne kulture poštovanja ljudskih prava, te (4) izvještavanje o načinu na koji se negativni uticaji na ljudska prava otklanjaju.¹²²⁶

Pregledom informacija na internet stranicama ovih kompanija dolazi se da zaključka da navedene kompanije nisu usvojile politiku poštovanja ljudskih prava niti iskazuju namjeru za sprovođenjem dužne pažnje o ljudskim pravima.

Uzimajući u obzir navedeno može se zaključiti da ove kompanije ne ispunjavaju minimalne zahtjeve koji se od njih očekuju u skladu sa Rukovodećim načelima ali i deklarisanim politikama velikih TNK sa kojima sa kojima saraduju. Na primjer, Atlantik grupa je zastupnik Unileverovih proizvoda za tržište Slovenije i Hrvatske.¹²²⁷ Telekom Srbija, pak, vrši distribuciju Eplovih proizvoda na teritoriji Srbije.¹²²⁸

2. DRUGE DOBROVOLJNE REGULATORNE INICIJATIVE

Pored kodeksa ponašanja usvojenih od strane samih korporacija moguće je uočiti i druge dobrovoljne inicijative kojima se nastoji regulisati ponašanje kompanija u pogledu ljudskih prava do privatnih odnosno javno-privatnih regulatornih pravila prihvaćenih od strane korporacija.

¹²²³ Ramasastry, A., 2015, *Corporate Social Responsibility Versus Business and Human Rights: Bridging the Gap Between Responsibility and Accountability*, Journal of Human Rights, 14:2, p. 237.

¹²²⁴ Vid. Rukovodeća načela, Načelo 13, 1(b), te načela 14, 15, 17.

¹²²⁵ Landau, I., 2019, p. 222.

¹²²⁶ Vid. Jägers N., Rijken, C., 2014, p. 54. vid. takođe gore Poglavlje II, sekcija 2.4.2., te Rukovodeća načela, Načela 16-21.

¹²²⁷ Vid. (<https://www.atlanticgrupa.com/hr/distribucija/brandovi/unilever/>, 27.07.2022).

¹²²⁸ Vid. npr. (<https://mts.rs/oec/pojedinacni-uredjaji/postpejd-tarife/omorika-3/iphone-13-128gb>, 27.07.2022).

Salivanova načela. – Pod ovim načelima kojima se označavaju dva kodeksa nazvana po svešteniku L. Salivanu (*L. Sullivan*) koji ih je prvobitno razvio 1977. godine i kasnije revidirao 1999. godine u saradnji sa tadašnjim generalnim sekretarom Ujedinjenih nacija Ananom (*Annan*) podstiče se korporativna društvena odgovornost.¹²²⁹ Salivan, američki sveštenik i borac protiv aparthejda razvio je ova načela sa ciljem da poboljša položaj nebjelačkih radnika u filijalama američkih korporacija i u konačnici dovede do sloma aparthejda u Južnoj Africi.¹²³⁰ Salivanova načela iz 1999. godine odnosno Globalna Salivanova načela pozvala su kompanije širom planete da podrže ljudska prava naročito njihovih radnika i zajednica tamo gdje posluju.¹²³¹

Uprkos plemenitim ciljevima kojima su težili sama načela nisu značajno unaprijedila položaj crnačkih radnika u korporacijama koje su poslovale u Južnoj Africi jer čak polovina kompanija koje su potpisale ta načela nisu preduzela korake da ih implementiraju.¹²³² S druge strane, kao jedan od prvih dokumenta koji se obraća kompanijama da podrže ljudska prava u i uklone rasnu diskriminaciju radnika u okruženju koje je zasnovano na segregaciji i kršenjima ljudskih prava Salivanova načela su dala snažan poticaj razvoju nove naučne oblasti, odnosno oblasti biznisa i ljudskih prava.¹²³³

2.1. SEKTORSKE REGULATORNE INICIJATIVE

Dobrovoljne regulatorne inicijative razvijene su ne samo od strane kompanija nego i za pojedine poslovne grane kao što je finansijski sektor, sektor rudarstva ili elektronska industrija.

*Ekvatorska načela (Equator principles).*¹²³⁴ – Ova načela, usvojena 2003. godine i revidirana zadnji put 2020. godine, imaju za cilj da finansijskim institucijama¹²³⁵ služe kao zajednička polazna osnova i okvir za upravljanja rizicima u cilju identifikovanja, procjene i upravljanja ekološkim i društvenim rizicima prilikom finansiranja određenih projekata.¹²³⁶ Ova načela se pozivaju na Rukovodeća načela i dužnost provođenja dužne pažnje o ljudskim

¹²²⁹ (<https://csidentity.com/globalsullivanprinciples/index.asp>, 12. 12. 2019), vid. Topić, B., 2020, str. 255, f. 6.

¹²³⁰ Bernaz, N., 2017, eBook

¹²³¹ (<https://csidentity.com/globalsullivanprinciples/index.asp>, 12. 12. 2019).

¹²³² Bernaz, N., 2017, eBook.

¹²³³ *Ibid.*

¹²³⁴ The Equator Principles EP4 July 2020, (https://www.equator-principles.com/app/uploads/The-Equator-Principles_EP4_July2020.pdf, 21.07.2022).

¹²³⁵ Kompletna lista finansijskih institucija koja su usvojila ova načela se može naći na sljedećoj adresi: Members & Reporting - Equator Principles Association (<https://equator-principles.com/members-reporting/>, 21.07.2022). Načela su usvojena 2003 godine a posljednji put ažurirana 2020. godine.

¹²³⁶ The Equator Principles EP4, 2020, p. 3.

pravima od strane finansijskih institucija.¹²³⁷ Međutim, Ekvatorska načela trpe kritike prvenstveno zbog toga što ova regulatorna inicijativa ne sadržava efikasan mehanizam za njihovo nadgledanje i implementaciju, te zbog toga što u suštini, prave razliku između razvijenih i nerazvijenih zemalja.¹²³⁸

Načela odgovornog ulaganja (Principles for Responsible Investment). – Ovom inicijativom iz 2006. godine koja je iste godine dobila podršku Ujedinjenih nacija¹²³⁹ se nastoji podstaći potpisnike načela da u svoje prakse donošenja investicionih odluka uvrste pitanja koja doprinose razvoju održivijeg globalnog finansijskog sistema te da investicione ciljeve usklade sa društvenim ciljevima.¹²⁴⁰ Da bi poštovali ljudska prava investitori treba da usvoje potrebne politike, provode dužnu pažnju i vrše uticaj na svoje lance snabdijevanja odnosno lance vrijednosti te rade na omogućavanju pristupa pravnim lijekovima.¹²⁴¹

Inicijativa o odgovornoj brizi (Responsible Care Initiative).¹²⁴² – Ovom inicijativom, se nastoji osigurati da korporacije iz oblasti petrohemijske i hemijske proizvodnje kontinuirano unapređuju znanje o životnoj sredini, zdravlju, i bezbjednosti hemijskih tehnologija, procesa i proizvoda kako bi se izbjeglo nanošenje štete ljudskim bićima i životnoj sredini.¹²⁴³ Ova inicijativa je prije svega zasnovana na etičkim shvatanjima razvijenim u Kanadi još 1985. godine o dužnostima kompanija u ovom sektoru da unaprijede svoje znanje o rizicima po ljudska bića i životnu sredinu.¹²⁴⁴

EICC Kodeks ponašanja (EICC Code of Conduct).¹²⁴⁵ – Ovaj Kodeks ponašanja iz 2016. godine utvrđuje standarde kako bi se obezbjedilo da su uslovi rada u lancu snabdijevanja elektronske industrije bezbjedni, da se sa radnicima postupa sa poštovanjem i na dostojanstven način, kao i da je samo poslovanje ekološki odgovorno i etički sprovedeno.¹²⁴⁶ Kodeks podstiče članove da se oslanjanju na međunarodno priznate standarde kao što su Rukovodeća načela.¹²⁴⁷

¹²³⁷ The Equator Principles EP4, 2020, p. 3.

¹²³⁸ Bernaz, N., 2017, eBook, WECAN, 2019, With New Equator Principles, Banks Fail to Act on Climate or Indigenous Rights, (<https://www.wecaninternational.org/PressReleases/With-New-Equator-Principles%2C-Banks-Fail-to-Act-on-Climate-or-Indigenous-Rights>. 22. 07. 2022).

¹²³⁹ Bernaz, N., 2017, eBook.

¹²⁴⁰ *Principles for Responsible Investment - Sustainable investing* (<https://www.robeco.com/en/key-strengths/sustainable-investing/glossary/pri.html>, 21.07.2022.)

¹²⁴¹ Reinboth *et. al.*, 2020, *Why and How Investors Should Act on Human Rights*, pp. 11-17,

(https://media.business-humanrights.org/media/documents/pri_why_and_how_investors_should_act_on_human_rights_748678.pdf. 22.07.2022).

¹²⁴² *Responsible Care® - cefic.org*, (<https://cefic.org/responsible-care/>. 21.07 2022).

¹²⁴³ *Responsible Care® - cefic.org*, (<https://cefic.org/responsible-care/>. 21.07 2022).

¹²⁴⁴ Vid. uopšteno, Belanger, J., *et. al.*, 2011, *Responsible Care: History & Development*.

¹²⁴⁵ EICC, Code of Conduct, 2016,

(https://www.responsiblebusiness.org/media/docs/EICCCodeofConduct5_1_English.pdf, 21. 11.2022).

¹²⁴⁶ *Ibid*, p.1.

¹²⁴⁷ *Ibid*.

Međutim, Kodeks ne govori o svim ljudskim pravima nego sadrži odredbe o standardima koji se odnose na rad, zdravlje, bezbjednost i životnu sredinu.¹²⁴⁸ Kodeks sadrži opštu odredbu o potrebi upoznavanja dobavljača sa kodeksom,¹²⁴⁹ ali ne sadrži detaljnije odredbe o osiguranju implementacije ovog Kodeksa.

Dobrovoljna načela o bezbjednosti i ljudskim pravima (Voluntary Principles on Security and Human Rights).¹²⁵⁰ – Ova regulatorna inicijativa iz 2000. godine je nastala kao rezultat dijaloga između vlada SAD i Ujedinjenog Kraljevstva, korporacija i nevladinih organizacija o bezbjednosti i ljudskim pravima.¹²⁵¹ Iako su prvobitno razvijena za rudarski i energetske sektor, načela su primjenjiva i primjenjuju se i u drugim privrednim oblastima.¹²⁵² Ova načela nastoje pomoći kompanijama da shvate okruženje u kojem posluju, identifikuju rizike vezane za ljudska prava u vezi sa bezbjednošću i preduzmu korake za njihovo rješavanje.¹²⁵³

2.2. REGULATORNE INICIJATIVE O IZVJEŠTAVANJU I CERTIFIKOVANJU U POGLEDU POŠTOVANJA LJUDSKIH PRAVA

Pored dobrovoljnih regulatornih inicijativa razvijenih za pojedine oblasti, postoje i dobrovoljne privatne regulatorne inicijative o praćenju i izvještavanju u pogledu poštovanja ljudskih prava od strane korporacija. U te dobrovoljne izvore korporativnih obaveza ubrajamo razne inicijative kao što su Globalna inicijativa o izvještavanju (*Global Reporting Initiative*),¹²⁵⁴ Inicijativa za etičku trgovinu (*Ethical Trading Initiative*),¹²⁵⁵ Udruženje za pravedan rad (*Fair Labour Association*)¹²⁵⁶ ili Inicijativa globalna mreža (*Global Network Initiative*).¹²⁵⁷ Prve tri od prethodno navedenih inicijativa se odnose na sve korporacije, dok se Inicijativa globalna mreža odnosi na kompanije iz sektora informacionih tehnologija.¹²⁵⁸ Ono što je zajedničko svim ovim inicijativama je da korporacijama nude alate i metodologije za

¹²⁴⁸ *Ibid.*

¹²⁴⁹ *Ibid.*, p.11.

¹²⁵⁰ The Voluntary Principles on Security and Human Rights : Voluntary Principles on Security and Human Rights (VPSHR), (<https://www.voluntaryprinciples.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵¹ VPSHR, Two decades addressing security-related risks (<https://www.voluntaryprinciples.org/the-principles/>, 21.07.2022).

¹²⁵² VPSHR, (<https://www.voluntaryprinciples.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵³ *Ibid.*

¹²⁵⁴ GRI, (<https://www.globalreporting.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵⁵ Ethical Trading Initiative, (<https://www.ethicaltrade.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵⁶ Fair Labor Association, (<https://www.fairlabor.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵⁷ Global Network Initiative – Freedom of Expression and Privacy, (<https://globalnetworkinitiative.org/>, 21.07.2022).

¹²⁵⁸ Bernaz, N., 2017, eBook.

izvještavanja o poštovanju ljudskih prava. Međutim, kako su ove inicijative dobrovoljne one stoga ne poznaju mehanizme za osiguravanje saglasnosti sa metodologijama i principima koje nude.

Na ovom mjestu mogu se istaći i druge privatne ili privatno-javne inicijative kojima se poštovanje ljudskih prava od strane korporacije i subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja nastoji osigurati kroz dodjeljivanje certifikata. U ove inicijative mogu se ubrojiti: Proces Kimberli (*Kimberly Process*), Inicijativa za društvenu odgovornost (*Social Accountability Initiative – SAI*) i standard SA8000,¹²⁵⁹ Inicijativa za poštnu trgovinu (*Fair Trade Initiative*)¹²⁶⁰ i ISO 26000.¹²⁶¹

Proces Kimberli (Kimberly Process). – Ova inicijativa predstavlja zajedničku inicijativu vladinog, nevladinog i industrijskog sektora za suzbijanje trgovine dijamentima iz područja zahvaćenih sukobom.¹²⁶² Ova inicijativa je u suštini multilateralni trgovinski režim uspostavljen 2003. godine sa ciljem sprječavanja trgovine takozvanih konfliktnih dijamanta.¹²⁶³ Na uspostavljanje ove inicijative pozvala je i Generalna skupština UN u svojoj rezoluciji pod nazivom „Uloga dijamanata u raspirivanju sukoba: razbijanje veze između nedozvoljene trgovine neobrađenih dijamanata i oružanog sukoba kao doprinos prevenciji i rješavanju sukoba.“¹²⁶⁴ Srž ovog multilateralnog režima je šema certifikacije u okviru procesa Kimberli prema kojoj države odobravaju određene pošiljke dijamanta kao one koje ne potiču iz oružanog sukoba.¹²⁶⁵ Kao što je naglašeno, proces Kimberli je multilateralni i dobrovoljni režim te članstvo nije ograničeno samo na državne aktere nego ovom procesu u svojstvu posmatrača mogu pristupiti i nevladine organizacija kao i udruženja iz industrije dijamanta.¹²⁶⁶ Međutim, nedržavni akteri u suštini ne mogu uticati na proces certifikacije, koji se svodi samo na pitanje da li određena pošiljka dijamanata potiče iz oružanog sukoba te da li je poslužila finansiranju pobunjeničkih grupa. Suviše usko postavljena provjera porijekla dijamanta je dovela do mnogih kritika ovog sistema i povlačenja nekih od osnivača iz ove inicijative.¹²⁶⁷

¹²⁵⁹ SAI, (<https://sa-intl.org/>, 21.07.2022=)

¹²⁶⁰ Fairtrade International, (<https://www.fairtrade.net/>, 21.07.2022)

¹²⁶¹ ISO - ISO 26000 — Social responsibility, (<https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html>, 21.07.2022).

¹²⁶² Kimberley process, (<https://www.kimberleyprocess.com/>, 12. 12. 2019), Topić, B., 2020, str. 55, f. 6.

¹²⁶³ Kimberley process, (<https://www.kimberleyprocess.com/en/what-kp>, 12. 12. 2019).

¹²⁶⁴ UNGA, The role of diamonds in fueling conflict: breaking the link between the illicit transaction of rough diamonds and armed conflict as a contribution to prevention and settlement of conflicts, UN doc. A/RES/55/56, (29 January 2001).

¹²⁶⁵ *What is the Kimberley Process*, (<https://www.kimberleyprocess.com/en/what-kp>, 21.07.2022).

¹²⁶⁶ *Observers, Kimberley Process*, (<https://www.kimberleyprocess.com/en/observers>, 21.07.2022).

¹²⁶⁷ Bernaz, N., 2016, eBook. Vid. takođe Al Jazeera, 2015, *Konflikt zbog "krvavih dijamanata"*, (<https://balkans.aljazeera.net/news/2011/12/5/konflikt-zbog-krvavih-dijamanata>, 23.07.2022).

Inicijativa za društvenu odgovornost (SAI). – Ova inicijativa je u suštini nevladina organizacija koja je razvila svoj standard pod nazivom SA8000 zasnovan na međunarodno priznatim standardima pristojnog rada, uključujući UDLJP, konvencije MOR i nacionalne zakone.¹²⁶⁸ Ova inicijativa izdavanjem certifikata korporacijama potvrđuje da kompanija u pitanju poštuje međunarodne standarde vezane za dječiji rad, prinudni rad, zdravlje i bezbjednost, diskriminaciju, disciplinske postupke, radno vrijeme, naknade i sistem upravljanja.

Inicijativa za poštenu trgovinu. – Riječ je vjerovatno o najpoznatijoj šemi za certifikaciju u oblasti poštovanja ljudskih prava i zaštiti životne sredine. Za razliku od SAI oznaka *Fairtraide* se dodjeljuje ne korporacijama nego proizvodima. Certifikaciju provodi privatna nevladina organizacija *Fairtrade Labelling Organizations International e.V.* sa sjedištem u Bonu u Njemačkoj. Prema ustavu organizacije njeni krajnji ciljevi su postizanje održivog poboljšanja života i uslova rada te socijalnog i ekonomskog položaja malih poljoprivrednika, radnika i drugih proizvođača, i promovisanje održivosti životne sredine u zajednicama u kojima oni žive i rade.¹²⁶⁹ Sam proces certifikacije se vrši putem ovlaštenih revizora po detaljno utvrđenom postupku.¹²⁷⁰ Uprkos njihovim plemenitim ciljevima i ova šema certifikacije je često predmet kritika prije svega iz razloga što nije dovoljno transparentna te zbog neravnomjerne zastupljenosti proizvođača u procesu certifikacije.¹²⁷¹

ISO 26000 – Međunarodna organizacija za standarde (*International Standards Organization*)¹²⁷² je ustanovila novi standard ISO 26000. Ovim standardom korporacijama ali i svim drugim organizacijama se pružaju smjernice za društvenu odgovornost i održivi razvoj. Njime se prepoznaje značaj ljudskih prava u kontekstu društvene odgovornosti te naglašava šta korporacije treba da preduzmu u pogledu rizika po ljudska prava, sprovođenju dužne pažnje ili rješavanju pritužbi da bi ispunila ovu odgovornost. Istraživanja sugerišu da ovaj standard iako zasnovan na međunarodnim dokumentima nije ažuriran od njegovog usvajanja 2010. godine te kao takav donosi više zabune nego koristi u pogledu korporativne odgovornosti na poštovanju ljudskih prava.¹²⁷³

¹²⁶⁸ SAI, (<https://sa-intl.org/programs/sa8000/>, 22.07.2022)

¹²⁶⁹ FLO Constitution, para. 2.2. (https://files.fairtrade.net/FLO_Constitution_20180614_EN.pdf, 23.07.2022).

¹²⁷⁰ How Fairtrade certification works (<https://www.fairtrade.net/about/certification>, 23.07.2022).

¹²⁷¹ Brown, K.R., 2013, *Buying into Fair Trade: Culture, Morality, and Consumption*, New York, NYU Press, pp 11-15.

¹²⁷² Međunarodna organizacija za standarde je nezavisna, nevladina međunarodna organizacija koja okuplja 167 nacionalnih tijela za standardizaciju. ISO - About us, <https://www.iso.org/about-us.html>, 23.07.2021).

¹²⁷³ Bijlmakers, S., 2021, *No Iso-Fix for Human Rights: a Critical Perspective on Iso 2600 Guidance on Social Responsibility*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3787404>), pp. 14, 16.

3. ZAKLJUČAK

U ovom poglavlju analizirani su osnovni samoregulatorni i drugi dobrovoljni, odnosno privatni i javno-privatni, izvori korporativnih obaveza u pogledu ljudskih prava.

Iako kodeksi ponašanja, analizirani ovim prilikom za razliku od ranijih samoregulatornih dokumenta usvojenih do 2004. godine,¹²⁷⁴ koriste terminologiju koja je jasnije orijentisana na ljudska prava ipak je i ovdje uglavnom riječ samo o dobrovoljnim samoregulatornim režimima, a ne o takozvanim obaveznim samoregulacijama, odnosno dokumentima koje preduzeće mora da donese na osnovu zakona ili drugog pravno obavezujućeg dokumenta.¹²⁷⁵ Čitajući Eplov Kodeks, na primjer, nije teško zaključiti koje odredbe su bazirane na pravnim obavezama ove kompanije a koje su rezultat dobrovoljne samoregulacije ove kompanije, vrlo vjerovatno nastale u svrhu očuvanja dobrog imidža kompanije kod kupaca. Tako, Eplov Kodeks ne spominje obavezu sprovođenja dužne pažnje u vezi sa ljudskim pravima, onako kako je predviđena Rukovodećim načelima. Međutim, Epl od svojih dobavljača zahtjeva, što proizilazi iz upotrebe engleske riječi *shall* koja se koristi prilikom izražavanje obaveze, da postupaju u skladu sa dužnom pažnjom u skladu sa OECD Smjernicama o dužnoj pažnji za odgovorne lance snabdijevanja mineralima iz sukobima pogođenih i visoko rizičnih područja.¹²⁷⁶ Štaviše, od dobavljača se zahtijeva da postupa sa dužnom pažnjom i sprovodi dužnu pažnju kroz cijeli svoj lanac snabdijevanja u cilju utvrđivanja da li određeni minerali i metali kao što su lim, tantalum ili zlato dolazi iz Demokratske Republike Kongo (DRK) ili neke od susjednih zemalja.

Ovako jasan i nedvosmislen jezik u jednom samoregulatornom dokumentu ukazuje da je u ovom dijelu baziran na nekoj pravnoj obavezi. I zaista u ovom djelu Kodeksa ogledaju se obaveze koje Epl ima prema Dod-Frankovom zakonu iz 2008. godine.¹²⁷⁷ Ipak, u odsustvu pravno obavezujućeg propisa, bilo međunarodnog ili unutrašnjeg prava, dobrovoljnost je osnovna osobina svih instrumenta samoregulacije, kao i ostalih regulatornih inicijativa privatnog karaktera polazeći od njihovog usvajanja do njihove implementacije u skladu sa načelima na kojima su zasnovani.¹²⁷⁸ Upravo zbog te dobrovoljnosti, te odsustva efikasne kontrole nad njihovom implementacijom teško se može očekivati da se putem ovih privatnih

¹²⁷⁴ Up.: Simons, P. C., 2004, (f. 1156, *supra*).

¹²⁷⁵ Up.: Simons, P.C., 2004, p.106. Takav samoregulatorni dokument bi bio, na primjer, Pravilnik o radu predviđen članom 3 Zakona o radu Republike Srbije (*Sl. glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 - autentično tumačenje)

¹²⁷⁶ Apple Supplier Code of Conduct, p.108.

¹²⁷⁷ Više o ovom zakonu vidi gore Poglavlje VI, sekcija 1.1.1.

¹²⁷⁸ Simons, P.C., 2004, p. 106.

regulatornih inicijative mogu efikasno spriječiti ili ispraviti korporativne povrede ljudskih prava.

S druge strane, parafrazirajući Ragija može se reći da ove privatne inicijative, uz sve svoje nedostatke, slično kao i međunarodno pravo predstavljaju značajan gradivni element svake strategije kojom se nastoji obezbijediti efektivna zaštita ljudskih bića i zajednica od korporativnih povreda ljudskih prava.¹²⁷⁹ Postojanje samih privatnih inicijativa potvrđuju jednu od polaznih hipoteza ove disertacije: da TNK korištenjem svog uticaja te uz sprovođenje dužne pažnje o ljudskim pravima imaju sposobnost da poput osiguranja kvaliteta proizvoda i usluga koje dobijaju od svojih snabdjevača osiguraju i poštovanje ljudskih prava kroz njihov lanac snabdijevanja.

U sljedećem dijelu disertacije ispituju se mogućnosti ostvarivanja zaštite zbog povrede ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja kroz pokretanje krivičnih i građanskih postupaka pred nacionalnim sudovima.

¹²⁷⁹ Ruggie, J., 2013, p. 77.

ČETVRTI DIO: KRIVIČNA I GRAĐANSKA ODGOVORNOST TRANSNACIONALNIH KORPORACIJA ZBOG KRŠENJA LJUDSKIH PRAVA U LANCIMA SNABDIJEVANJA

Kako je to naglašeno u prethodnim poglavljima, TNK, kroz globalne lance snabdijevanja, u kojima mala i srednja preduzeća imaju važnu ulogu, doprinose jačanju ekonomije te posredno i unapređenju ljudskih prava. Uprkos doprinosu ekonomskom rastu, otvaranju radnih mjesta i drugim koristima, u globalnim lancima snabdijevanja često dolazi i do kršenja ljudskih prava. Zaista, povrede ljudskih prava od strane preduzeća nisu ni nova ni neuobičajena pojava. Međutim, kako to pokazuju prethodna poglavlja mogućnosti traženja sudske zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava na međunarodnom nivou su vrlo ograničena. Međunarodna sudska i kvazisudska tijela nemaju nadležnost da raspravljaju predstavke koje su upravljene protiv preduzeća, te je ovu zaštitu moguće ostvarivati samo indirektno pokretanjem postupka protiv države. Kako je već objašnjeno država, u principu, ne može biti odgovorna za radnje privatnih lica, jer joj se, prema opštem pravilu međunarodnog prava, te radnje ne mogu automatski pripisati.¹²⁸⁰

Sa druge strane, treba ipak naglasiti da u slučaju kršenja ljudskih prava oni koja su ista počinili ili su navedenim povredama doprinijeli treba da snose odgovornost, a žrtve kršenja ljudskih prava treba da imaju na raspolaganju odgovarajući pravni lijek.¹²⁸¹ Rukovodeća načela naglašavaju da države moraju da preduzimaju odgovarajuće korake u cilju istraživanja, kažnjavanja i obeštećenja povreda ljudskih prava od strane korporacija i u tom smislu obezbijede pristup djelotvornim sredstvima pravne zaštite onim licima čija su prava ugrožena kad do takvih povreda dođe na njihovoj teritoriji ili pod njihovom jurisdikcijom.¹²⁸² Takođe, Rukovodeća načela objašnjavaju da osnov za obezbjeđenje pristupa sredstvima pravne zaštite predstavljaju djelotvorni sudski mehanizmi.¹²⁸³

U unutrašnjim pravnim sistemima za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava moguće je identifikovani različite vrste pravnih lijekova. Tako, žrtve zbog povreda ljudskih

¹²⁸⁰ Da bi radnje privatnih lica bile neposredno pripisive državi neophodno je da postoji konkretan osnov, koji propisuje međunarodno pravo (davanje ovlaštenja privatnom licu, potpuna kontrola privatnog lica ili efektivna kontrola privatnog lica u konkretnoj radnji koja je dovela do kršenja, itd). Vid.: Poglavlje III, sekcija 1.1.

¹²⁸¹ Amnesty International, 2014, *Injustice Incorporated, corporate abuse and the human right to remedy*, (<https://www.amnesty.org/en/documents/pol30/001/2014/en/>, 18.12.2022), p. 11. Prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima svako lice ima pravo na efikasan pravni lijek. Vid. npr. član 8, UDLJP, član 2 (3), MGP; član 2, MPESK, član 2, CEDAW; ili član 13, EKLJP.

¹²⁸² Rukovodeća načela, Načelo 25 i prateći komentar, A/HRC/17/31, p. 22. Takođe vid. Poglavlje II, sekcija 2.4.2.3.

¹²⁸³ Komentar uz Rukovodeće načelo 26., A/HRC/17/31, p. 23.

prava, protiv preduzeća mogu podnijeti tužbu za naknadu štete, obratiti se inspekcijama rada, pokrenuti postupak anti-diskriminacione zaštite. Međutim, postojanje mnoštva mogućnosti za ostvarivanje zaštite ljudskih prava često su uslovljena brojnim preprekama, kao što su, na primjer, visoke sudske takse, strogi rokovi, nepostojanje sistema besplatne pravne pomoći i druge prepreke vezane za funkcionisanje pravnog sistema unutar jedne države.

Pored toga, primarni odnosno neposredni prekršioc i ljudskih prava mogu biti mala ili srednja preduzeća, kao i drugi subjekti uključeni u lance snabdijevanja jedne korporacije. Ti subjekti i TNK se često ne nalaze u istoj zemlji što otvara niz procesnopравnih i materijalnopравnih pitanja u pogledu utvrđivanja odgovornosti jedne korporacije za kršenja ljudskih prava u njenim lancima snabdijevanja. Pored toga, privredni subjekti uključeni u lanac snabdijevanja, često nemaju velika materijalna sredstva, te čak i u slučaju da žrtve uspješno koriste pravne lijekove koji im stoje na raspolaganju, na primjer uspiju sa tužbom za naknadu štete, to ne mora da znači, da će presuda donesena u korist žrtava biti i izvršena.

Blagodati korporativne grupe u kojoj više kompanija posluje kao odvojeni pravni subjekti, često organizovani u različitim pravnim sistemima, TNK svjesno koriste za umanjene rizika, privlačenje investicija te u krajnjoj liniji umanjivanje ili izbjegavanje pravne odgovornosti, i to ne samo u pogledu ljudskih prava, nego uopšte za izbjegavanje odgovornosti.¹²⁸⁴ Stvar se još više komplikuje u pogledu „složenih, raznolikih i fragmentovanih” globalnih lanaca snabdijevanja,¹²⁸⁵ gdje su poslovni partneri TNK, koji su neposredni kršioc i ljudskih prava, nalaze u drugoj državi, u kojoj pravosudni sistem ne funkcionise ili nije efikasan, i gdje je teško ustanoviti neposrednu vezu između TNK i privrednog subjekta koji neposredno krši ljudska prava.

Utvrđivanje odgovornosti za korporativna kršenja ljudskih prava pored oslanjanja na građanske pravne lijekove moguće je ostvariti i kroz krivičnopравnu zaštitu. To je naravno moguće samo u onim slučajevima kada su kršenja ljudskih prava tako ozbiljna da su zaštićena normama krivičnog prava. Takođe, u slučaju pokretanja krivičnog postupka protiv prekršioca ljudskih prava, uloga žrtve u tom postupku je sporedna.¹²⁸⁶

Imajući u vidu navedene prepreke u ovom dijelu disertacije ispituju se mogućnosti ostvarivanja pravne zaštite zbog povrede ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja

¹²⁸⁴ Amnesty International, 2014, p. 116-117.

¹²⁸⁵ Vid: European Economic and Social Committee, 2020, REX/532, *Sustainable supply chains and decent work in international trade* (Exploratory opinion), (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=PI_EESC:EESC-2020-02161-AS&from=EL,21.12.2021).

¹²⁸⁶ Bernaz, N., 2017, eBook.

putem unutrašnjeg krivičnog i građanskog prava. Poglavlje VIII ukazuje na prednosti i izazove ispravljanja korporativnih povreda ljudskih prava putem normi krivičnog prava. Poglavlje IX nastoji ukazati na osnovne izazove ka ostvarivanju građanskopravne zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava kroz analizu sudske prakse zapadnoevropskih i sjevernoameričkih sudova u pogledu građanske odgovornosti TNK za kršenje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Konačno, poglavlje X analizira efikasnost mogućnosti za ostvarivanje zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima BIH i Republike Srbije.

POGLAVLJE VIII: KORPORATIVNA KRIVIČNA ODGOVORNOST

U ovom poglavlju razmatraju se mogućnosti za ispravljanje povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja kroz utvrđivanje krivične odgovornosti korporacija. U nastojanju da se ovo pitanje sveobuhvatno sagleda prvo se ispituju osnovna teorijska shvatanja o opravdanosti ili neopravdanosti postojanja krivične odgovornosti korporacija kao pravnih lica. Zatim se analiziraju odredbe pojedinih instrumenata međunarodnog prava o krivičnoj odgovornosti kompanija ili drugih pravnih lica za kršenja ljudskih prava te nudi kratak osvrt na rješenja usvojena u komparativnom pravu.

Samo pitanje krivične odgovornosti kompanija za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja razmatra se u odnosu na ona djela za koja postoji pojačan rizik da se pojave u globalnim lancima snabdijevanja. U tom smislu u okviru ovog poglavlja razmatra se pitanje odgovornosti kompanija za djela po međunarodnom krivičnom pravu, a naročito za ratni zločin pljačke privatne i javne imovine suprotno zakonima i običajima rata. Nakon toga, ovo poglavlje razmatra krivičnopravnu odgovornosti korporacija za takozvana ekološka krivična djela čijim izvršenjem se prije svega ugrožava životna sredina ali moguće i niz ljudskih prava počevši od prava na život preko prava na zdravlje do prava na privatni i porodični život.¹²⁸⁷ Zatim se ispituje mogućnost utvrđivanja krivične odgovornosti kompanija za trgovinu ljudima, koja se često pojavljuje u privrednim sektorima vezanim za građevinarstvo, tekstilnu ili prehrambenu industriju. Konačno, analizom odredbi pozitivnih pravnih propisa u BiH i Republici Srbiji o odgovornosti pravnih lica za krivična djela nastoji se utvrditi da li ove odredbe pružaju adekvatnu osnovu za krivičnopravnu zaštitu zbog kršenja ljudskih prava povezanih sa aktivnostima preduzeća.

1. OPŠTA PITANJA

Pitanje krivične odgovornosti kompanija za teška kršenja međunarodnog prava postavilo se još u Nirnbergu na suđenjima za zločine počinjenje u toku Drugog svjetskog rata. U postupcima koji se ticao poznatih njemačkih kompanija *Krupp* i *I.G. Farben*, u kojem su okrivljeni bili direktori tih kompanija, Vojni tribunal SAD¹²⁸⁸ je naglasio da korporacije u

¹²⁸⁷ Up. gore Poglavlje III, sekcija 2.1.

¹²⁸⁸ *United States Military Tribunal at Nuremberg*. Vojni tribunal SAD. Američki Vojni tribunali zasjedali su u Nirnbergu u skladu sa Zakonom broj 10 Kontrolnog savjeta (Kontrolni savjet je upravno tijelo četiri sile pobjednice koje su upravljale savezničkim okupacionim zonama u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata). Ove sudove treba razlikovati od Međunarodnog vojnog suda koji je osnovan na osnovu Londonskog sporazuma potpisanog 8. avgusta 1945. godine između četiri sile pobjednice odnosno Francuske, Velike Britanije, Sovjetskog Saveza i

pitanju ne mogu biti podvrgnute krivičnim sankcijama. Međutim, Tribunal je dalje naglasio kako korporacije djeluju kroz pojedince, te da se putem koncepcije individualne krivice mora dokazati odgovornost pojedinaca koji su upravljali korporacijom.¹²⁸⁹

U ovom pristupu odslikava se stari princip krivičnog prava *societas delinquere non potest*, prema kome pravna lica ne mogu snositi krivičnu odgovornost iz više razloga. Prvo, smatra se da pravno lice ne može da izvrši krivično djelo jer se isto vrši nekom voljnom radnjom.¹²⁹⁰ Zatim, pravno lice kao pravna fikcija nema svoju vlastitu svijest te stoga ne može snositi krivicu za izvršenje djela.¹²⁹¹ Konačno, kazna koja bi se izrekla pravnom licu nikako ne bi mogla biti lična jer bi pogodila sve članove pravnog lica, pa i one koji su se protivili izvršenju djela.¹²⁹²

Međutim, u savremenom krivičnom pravu sve više se zastupa stanovište o potrebi postojanja korporativne krivične odgovornosti. Iako odustajanje od principa *societas delinquere non potest* možemo uočiti i u ranijem periodu,¹²⁹³ od posljednje decenije dvadesetog vijeka porast prihvatanja krivične odgovornosti pravnih lica u uporednim krivičnim zakonodavstvima izrazito je primjetan.¹²⁹⁴

Uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica nalazi svoje opravdanje u nastojanjima na suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih oblika tzv. „kriminaliteta bijelih okovratnika“ iz bankarstva i drugih finansijskih oblasti.¹²⁹⁵ Pored navedenog, potreba za

SAD. Zakon broj 10 od 20. decembra 1945. godine je ovlastio bilo koju od okupacionih sila da u okupacionim zonama koje one kontrolišu sprovodi suđenja nad osumnjičenima za ratne zločine. Na osnovu ovog zakona SAD se provele dvanaest sudskih procesa. (vid: Bloxam, D., 2013, *From the International Military Tribunal to the Subsequent Nuremberg Proceedings: The American Confrontation with Nazi Criminality Revisited*, *History*, vol. 98, no., pp. 567–91). Suđenje rukovodiocima Krupove korporacije se odvijalo od 17. novembra 1947. godine do 30. juna 1948. godine (United States Military Tribunal at Nuremberg - *United States v. Alfred Krupp et al.*) dok je suđenje rukovodiocima IG Farben trajalo od 27. avgusta 1947. godine do 30. jula 1948. godine, (United States Military Tribunal at Nuremberg - *United States v. Krauch et al.*).

¹²⁸⁹ The UN War Crimes Commission, 1949, *Law Reports of Trials of War Criminals, Volume X, The I.G. Farben and Krups Trails*, London, p. 52.

¹²⁹⁰ Stanković, N., 2016, *Krivično pravo - opšti dio*, Brčko, Evropski Univerzitet Brčko distrikt, p. 317.

¹²⁹¹ Seck, S., *Collective Responsibility and Transnational Corporate Conduct* in Isaacs, T., Vernon, R., (eds.), 2011, *Accountability for Collective Wrongdoing*, p. 140, Cambridge, Cambridge University Press, p. 143.

¹²⁹² Jovašević, D., 2019, Krivična odgovornost pravnih lica u Republici Srbiji, *Vojno Delo*, 3,112, str. 116.

¹²⁹³ Odgovornost pravnih lica u pravu SAD potvrđena je još 1903. godine. Uvođenje krivične odgovornosti pravnih lica u Holandiji može se uočiti u pedesetim i sedamdesetim godinama 20. vijeka, dok je u Francuskoj krivična osuda pravnog lica bila moguća još 1670. godine. Vid. Kolaković-Bojović M., 2011, Osnov odgovornosti pravnih lica za krivična dela, *Strani pravni život*, br. 2, str. 172-177.

¹²⁹⁴ Mrvić Petrović, N., 2017, *Krivično pravo, opšti deo*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Uniona u Beogradu, Javno preduzeće “Službeni glasnik”, str. 172.

¹²⁹⁵ Mrvić Petrović, N., 2017, str., 172-175. Termin *white collar crime* koji se prevodi kao „kriminalitet bijelih okovratnika“ je prvi put upotrijebio 1948. godine poznati kriminolog Edwin Sutherland (*Edwin Sutherland*) koji ga je opisao kao krivično djelo koje je počinjeno od onih lica koja uživaju ugled u društvu zbog poslova kojim se bave. Istorijski posmatrano izraz radnici bijelih okovratnika se koristio za ona lica koja su obavljali poslove u, finansijskim ili državnim institucijama, gdje su im pravila oblačenja uglavnom nalagala nošenje košulja sa bijelim okovratnicima za razliku od radnika u proizvodnji koji su tradicionalno nosili plave košulje. Ne postoji univerzalno prihvaćena definicija „kriminaliteta bijelih okovratnika“ ali se danas često dovodi u vezu sa privrednim

uvođenjem krivične odgovornosti pravnih lica, a naročito TNK i drugih privrednih subjekata, opravdana je i potrebom osiguranja i zaštite ljudskih prava.¹²⁹⁶

Praksa međunarodnih tijela za zaštitu ljudskih prava ukazuje na obavezu država da osiguraju zaštitu određenih ljudskih prava i putem krivičnog prava. Komitet za prava djeteta poziva države da za slučaj teških kršenja prava djeteta, kao što je, na primjer, iskorištavanje djece kroz prinudni rad, usvoje potrebne zakonske mjere kojim se uvodi krivična odgovornost kompanija.¹²⁹⁷ Kako se često ističe, rasprava o pitanju da li pravna lica mogu ili treba da snose krivičnu odgovornost je zamijenjena pitanjima na koji način treba da se definiše i reguliše ta odgovornost.¹²⁹⁸ U nastavku ukazaće se na teorijska shvatanja o modelima krivične odgovornosti pravnih lica.

2. TEORIJSKA SHVATANJA O KRIVIČNOJ ODGOVORNOSTI PRAVNIH LICA

U doktrini krivičnog prava moguće je identifikovati više modela odgovornosti pravnih lica za krivična djela. Najzastupljeniji su model izvedene (posredne, akcesorne) odgovornosti i model autonomne odgovornosti.¹²⁹⁹

Prema modelu *izvedene odgovornosti*, odgovornost pravnog lica se izvodi iz odgovornosti fizičkog lica koji donosi odluke u ime pravnog lica ili djeluje u njegovo ime. U okviru ovog modela razlikujemo dva teorijska koncepta, teoriju identifikacije i teoriju zastupničke odgovornosti, koja se često naziva i vikarijski model. Prema teoriji identifikacije, pravno lice se poistovjećuje sa licima koja njime rukovode, dok kod vikarijskog modela, međutim, odgovornost pravnog lica se uspostavlja na osnovu zastupništva kao kod odnosa nalogodavca i nalogoprimca.¹³⁰⁰ Osnovna razlika između ova dva modela izvedene

kriminalitetom. Više vid.: Rorie, M.L., (ed), 2020, *The Handbook of White Collar Crime*, Wiley Blackwell, Hoboken, pp. 3-32.

¹²⁹⁶ Vid. International Commission of Jurists, 2008, *Corporate Complicity and Legal Accountability*, (<https://www.icj.org/report-of-the-icj-expert-legal-panel-on-corporate-complicity-in-international-crimes/#lightbox/0/>, 18. 05.2019) ili Zerk, J., 2012, *Corporate liability for gross human rights abuses Towards a fairer and more effective system of domestic law remedies A report prepared for the Office of the UN High Commissioner for Human Rights* (<https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/DomesticLawRemedies/StudyDomesticLawRemedies.pdf>, 16.05.2019).

¹²⁹⁷ CRC, 2013, para.70. Vrijedno je pomenuti da prema praksi ESLJP, države imaju pozitivnu obavezu da na ozbiljna kršenja ljudskih prava reaguju putem krivičnog prava. Vid.: npr. ECtHR, *M.C. v. Bulgaria*, no. 39272/98, Judgment of 4 December 2004, para. 150.

¹²⁹⁸ UNODC, 2004, *Legislative Guide to the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols Thereto*, New York, para. 271. p. 82.

¹²⁹⁹ Babić, M., i dr., 2005, *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini, Knjiga I*, Sarajevo, str. 463.

¹³⁰⁰ Mrvić Petrović, N., 2017, str. 174.

odgovornosti, sastoji se u tome što se po modelu identifikacije krivica pravnog lica izvodi iz krivice njenih odgovornih lica, dok se po vikarijskom modelu postupci i onih lica koji se ne nalaze na rukovodećim položajima u pravnom licu smatraju postupcima pravnog lica.¹³⁰¹

Prema modelu *autonomne odgovornosti*, pravno lice se smatra zasebnom tvorevinom koja postoji nezavisno od njenih članova i koja prema tome može samostalno odgovarati za svoja ponašanja. Ako se odgovornost pravnog lica zasniva na prouzrokovanju posljedice riječ je objektivnoj odgovornosti. Ako se, međutim, radi o zahtjevu da pravno lice preduzme sve neophodne korake kako bi spriječilo njegove članove da nezakonito djeluju, govorimo o subjektivnoj odgovornosti pravnog lica. U okviru modela autonomne odgovornosti, ističu se dva teorijska shvatanja, teorija delikta pravnog lica i korporativna *mens rea* teorija.¹³⁰²

Prema prvoj teoriji, odgovornost pravnog lica postoji bez obzira na krivicu direktnog izvršioca krivičnog djela i bez obzira na činjenicu da li je poznat njegov identitet.¹³⁰³ Ova odgovornost postoji i u slučaju propusta dužnog nadzora.¹³⁰⁴ Prema drugoj teoriji (*mens rea*) radi se o kriminalnoj kulturi koja se njeguje u okviru pravnog lica kojom se stimuliše vršenje krivičnih djela.¹³⁰⁵

Pored navedenog može se naglasiti da se zalaganje za uvođenjem krivične odgovornosti pravnih lica opravdava različitim argumentima, kako načelne tako i pragmatične prirode.¹³⁰⁶ U pogledu multinacionalnih kompanija može se reći da je, sa obzirom na njihovu složenu organizaciju i upravljačku strukturu, teško utvrditi lice ili krug lica koji su svojim djelima izvršili krivično djelo. Zatim, pravdajući se interesima profita, u jednom preduzeću se može stvoriti atmosfera kojom se pogoduje vršenju krivičnih djela, te se kažnjavanjem jednog lica neće postići ciljevi opšte prevencije putem krivičnog prava.¹³⁰⁷ Navedeni razlozi doprinijeli su uvođenju odredbi o krivičnoj odgovornosti pravnih lica u instrumente međunarodnog prava.

3. MEĐUNARODNI STANDARDI

Na međunarodnom nivou postoji više međunarodnih ugovora i drugih instrumenata kojima se zahtijeva ili preporučuje regulisanje odgovornosti pravnih lica za krivična djela. U

¹³⁰¹ Up. Babić, i dr., 2005, str. 463.

¹³⁰² Kolaković-Bojović M., 2011, str. 171.

¹³⁰³ *Ibid.*

¹³⁰⁴ *Ibid.*

¹³⁰⁵ *Ibid.*

¹³⁰⁶ Mrvić Petrović, N., 2017, str.173.

¹³⁰⁷ Mrvić Petrović, N., 2017, str. 172.

narednim dijelovima ukazaće se na međunarodne dokumente usvojene na globalnom i evropskom nivou.¹³⁰⁸

3.1. UJEDINJENE NACIJE

Konvencija UN protiv transnacionalnog i organizovanog kriminala iz 2000. godine,¹³⁰⁹ u svom članu 10, obavezuje države članice da usvoje neophodne mjere, u skladu sa njihovim pravnim načelima, kojima se ustanovljava odgovornost pravnih lica za krivična djela, organizovanog kriminala, korupcije, pranja novca i opstrukcije pravde. Međutim, ova Konvencija ostavlja slobodu državama članicama da izaberu vrstu odgovornosti pravnih lica za krivična djela (krivičnu, građansku ili administrativnu) kao i sankcije za pravna lica.¹³¹⁰

Konvencija UN protiv korupcije iz 2003. godine,¹³¹¹ u svom članu 26, na istovjetan način zahtijeva od država članica da usvoje neophodne mjere kako bi osigurale odgovornost pravnih lica za krivična djela predviđena tom Konvencijom.

Takođe, Međunarodna konvencija o suzbijanju finansiranja terorizma iz 1999. godine¹³¹² u svom članu 5 obavezuje svaku državu članicu da, u skladu sa načelima unutrašnjeg prava, obezbijedi da pravno lice sa sjedištem na njenoj teritoriji ili organizovano po njenim zakonima bude pozvano na odgovornost kada je lice odgovorno za upravljanje ili rukovođenje tim pravnim licem, u tom svojstvu, učinilo krivično djelo utvrđeno ovom Konvencijom. Navedenom odredbom države se takođe obavezuju da osiguraju da pravna lica koja su odgovorna za krivična djela podliježu efikasnim, srazmjernim i odgovarajućim krivičnim, građanskim ili administrativnim sankcijama.

3.2. SAVJET EVROPE

Jedan od najranijih dokumenata kojima se države članice Savjeta Evrope (SE) podstiču na usvajanje mjera kojima će se ustanoviti odgovornost korporacija za krivična djela učinjena prilikom obavljanja njihove djelatnosti jeste Preporuka Komiteta ministara SE broj R (88)18 iz

¹³⁰⁸ Za sveobuhvatan pregled većine ovih dokumenata vid.: Babić, M i dr, 2005, str. 463, te *Criminal Responsibility of Legal Persons*, (<https://www.usip.org/sites/default/files/MC1/MC1-Part1Section8.pdf>), 21.01.2022).

¹³⁰⁹ United Nations Convention Against Transnational Organized Crime, G.A. Res. 25, annex I, U.N. GAOR, 55th Sess., Supp. No. 49, at 44, UN doc. A/45/49 (Vol. I) (2001), stupila na snagu 29. septembra 2003., (u daljem tekstu u fusnotama: UNTOC).

¹³¹⁰ UNTOC, Art. 10.

¹³¹¹ Convention against Corruption, Dec. 9, 2003, G.A. res. 58/4, UN Doc.A/58/422 (2003).

¹³¹² International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, G.A. Res. 109, U.N. GAOR, 54th Sess., Supp. No. 49, U.N. Doc A/54/49 (Vol. I) (1999), S. Treaty Doc. No. 106-49 (2000), 39 I.L.M. 270 (2000), adopted 9 Dec. 1999, stupila na snagu 10. aprila 2002.

1988. godine.¹³¹³ Ovom preporukom se naglašava da korporacije treba da snose odgovornost i za ona djela koja nisu vezana za svrhu zbog koje su korporacije uspostavljene.¹³¹⁴ Korporacije ne treba da odgovaraju za krivična djela ako njihove uprave nisu učestvovala u izvršenju istog kao i kada su preduzele sve neophodne mjere u cilju sprečavanja izvršenja krivičnog djela.¹³¹⁵ Takođe, krivična odgovornost preduzeća ne oslobađa odgovornosti fizička lica.¹³¹⁶

Preporuka sugerise uvođenje primjerenih sankcija preduzećima kao što su: a) opomena, b) ukor, c) jemstvo, d) deklarativna odluka o odgovornosti bez sankcije, e) novčane kazne, f) oduzimanje predmeta korištenih prilikom izvršenja djela ili koja predstavljaju dobit od izvršenja djela, g) zabrana obavljanja određenih djelatnosti i slično.¹³¹⁷

Nakon usvajanja navedene preporuke obaveza ustanovljavanja odgovornosti preduzeća za krivična djela predviđena je u nekoliko međunarodnih ugovora zaključenih pod okriljem SE kao što su Konvencija o zaštiti životne sredine putem krivičnog prava iz 1998. godine¹³¹⁸ (član 9), Krivičnopravna konvencija o korupciji¹³¹⁹ iz 1999. godine (član 18), Konvencija o visokotehnološkom kriminalu¹³²⁰ (tzv. Budimpeštanska konvencija) iz 2001. godine (član 12), Konvencija o pranju, traženju, zapljeni i oduzimanju prihoda stečenih kriminalom i o finansiranju terorizma¹³²¹ (tzv. Varšavska konvencija) iz 2005. godine (član 10), Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima¹³²² iz 2005. godine (član 22), i Konvencija o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualne zloupotrebe (tzv. Lanzarote Konvencija) iz 2007. godine (član 26).¹³²³

Navedeni instrumenti ostavljaju na volju državama da izaberu prirodu korporativne odgovornosti. Države se mogu odlučiti da li će korporativna odgovornost biti, krivična i/ili pak građanska ili upravna (administrativna). Prepušteno je, dakle, državama da u skladu sa načelima svog pravnog poretka izaberu jedan ili sve oblike odgovornosti. Ono što države moraju osigurati

¹³¹³ Preporuka o odgovornosti preduzeća koja imaju status pravnog lica za krivična djela učinjena u vršenju njihove djelatnosti- *Recommendation No. R (88) 18 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 20 October 1988* (u daljem tekst u fusnotama Recommendation No. R (88) 18.).

¹³¹⁴ Recommendation No. R (88) 18, para. 1.

¹³¹⁵ Recommendation No. R (88) 18, para. 4.

¹³¹⁶ Recommendation No. R (88) 18, para. 5.

¹³¹⁷ Recommendation No. R (88) 18. para.7. Up. Babić M., i dr. 2005, str. 460-461.

¹³¹⁸ Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (ETS No. 172).

¹³¹⁹ Criminal Law Convention on Corruption (ETS No. 173).

¹³²⁰ Convention on Cybercrime (ETS No. 185).

¹³²¹ Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism (CETS No. 198).

¹³²² Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216)

¹³²³ Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (CETS No. 201).

jeste da uspostave takav sistem koji osigurava da se mjere koje se izriču pravnom licu budu, efektivne, srazmjerne i odvrćajuće.¹³²⁴

Dokument SE koji je isključivo posvećen pitanju ljudskih prava i biznisa je već spomenuta preporuka Komiteta ministara SE o ljudskim pravima i biznisu.¹³²⁵ Navedenom preporukom se državama članicama SE preporučuje usvajanje takvih mjera kojima će se osigurati da se preduzeća mogu smatrati krivično odgovornim za činjenje onih krivičnih djela predviđenih međunarodnim pravom.¹³²⁶

Pored toga Preporuka o ljudskim pravima i biznisu poziva države članice da osiguraju odgovornost poslovnih subjekata za krivična djela koja su predviđena konvencijama zaključenim pod okriljem SE, odnosno, Krivičnopravnom konvencijom o korupciji, Budimpeštanskom konvencijom, Konvencijom o borbi protiv trgovine ljudima, Konvencijom o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualne zloupotrebe, i Konvencijom o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija),¹³²⁷ ali i konvencijama zaključenim pod okriljem Ujedinjenih nacija, uključujući tu Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala, Konvenciju protiv korupcije i Opcioni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji,¹³²⁸ kao i druga krivična djela koja predstavljaju ozbiljna kršenja ljudskih prava.¹³²⁹

I ova preporuka prati pristup koji je prihvaćen u gore navedenim konvencijama kojima se predviđa odgovornost pravnih lica ali se prepušta državama da odluče koju vrstu korporativne odgovornosti će ustanoviti. Ono što preporuka, po ugledu na navedene konvencije, traži od država jeste da kriminalizuju određena djela i da revidiraju svoja zakonodavstvo kako bi osigurale da preduzeća mogu biti krivično ili na drugi način odgovorna zbog ozbiljnih kršenja ljudskih prava.¹³³⁰

Preporuka, navodi tri vrste krivičnih djela za koja bi se trebala ustanoviti korporativna odgovornost: (a) međunarodna krivična djela, (b) krivična djela predviđena u međunarodnim

¹³²⁴ Vidi npr. Izvještaj sa objašnjenjima uz Konvenciju vijeća Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, (*Explanatory Report – CETS 197 – Action against Trafficking in Human Beings*), (<https://rm.coe.int/16800d3812>, 12. 07.2022), para. 250, ili Izvještaj sa objašnjenjima uz Varšavsku konvenciju, (*Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism*), (<https://rm.coe.int/16800d3813>, 12.07.2022). para. 105.

¹³²⁵ Recommendation CM/Rec (2016) 3, (f. 465).

¹³²⁶ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 44.

¹³²⁷ Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210).

¹³²⁸ Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, G.A. Res. 54/263, Annex II, 54 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 6, U.N. Doc. A/54/49, Vol. III (2000), entered into force January 18, 2002.

¹³²⁹ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 44.

¹³³⁰ Recommendation CM/Rec (2016) 3, *Explanatory memorandum*, paras. 67-69.

ugovorima, i (c) druga krivična dela koja predstavljaju ozbiljna kršenja ljudskih prava u koje su uključena poslovna preduzeća.¹³³¹

Pod međunarodnim krivičnim djelima u Preporuci kao i ovom radu podrazumijevaju se ona krivična djela koja su u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda,¹³³² odnosno genocid, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti i agresija.¹³³³

U pogledu krivičnih djela predviđenih međunarodnim ugovorima, Preporuka sadržava listu konvencija kojima se predviđa obaveza kriminalizacije određenih djela, ali se ova lista konvencija ne treba posmatrati kao zatvorena lista nego kao lista koja ukazuje na ona krivična djela koja bi mogla biti od značaja u određenim oblastima poslovanja.¹³³⁴ Od navedenih konvencija može se istaći da se Krivičnopravna konvencija o korupciji odnosi na razne oblike koruptivnih aktivnosti bilo pasivne ili aktivne.¹³³⁵ Budimpeštanska konvencija zahtjeva kriminalizaciju raznih kibernetičkih djela kao što su dječija pornografija, povreda integriteta podataka,¹³³⁶ kompjuterske prevare¹³³⁷ i slično. Konvencija protiv trgovine ljudima traži kriminalizaciju trgovine ljudima,¹³³⁸ radnji kojima se omogućava ili podstiče ova pojava¹³³⁹ kao i kriminalizaciju korištenja usluga trgovine ljudima.¹³⁴⁰

Konvencija iz Lanzarota zahtijeva kriminalizovanje raznih oblika seksualnog iskorištavanja ili zlostavljanja djece,¹³⁴¹ dok Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta traži uvođenje odgovarajućih sankcija za ekonomsko iskorištavanje djece ili obavljanje opasnog dječijeg rada.¹³⁴²

Što se tiče krivičnih djela kojim se krše ljudska prava, tu spadaju prinudna iseljenja ili lišavanja života koja se ne bi mogla podvesti pod neku od prethodno dva navedena tipa krivičnih djela.¹³⁴³

¹³³¹ Recommendation CM/Rec (2016) 3, para. 44.

¹³³² Međunarodni krivični sud (MKS) čije je sjedište u Hagu, je stalno sudsko tijelo ustanovljeno na osnovu Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda. Ovaj statut je usvojen je na Diplomatskoj konferenciji u Rimu u julu 1998. godine, a stupio je na snagu 1. jula 2002. godine. MKS je nadležan za vođenje krivičnog postupka protiv lica za koje postoji osnovana sumnja da su počinila najteža krivična djela od međunarodnog značaja. Međunarodni krivični suda je komplementaran nacionalnim krivičnim nadležnostima država. Vid.: Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda, *Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 5/01.

¹³³³ Rimski statut, čl. 5.

¹³³⁴ Recommendation CM/Rec (2016) 3, *Explanatory memorandum*, para. 71.

¹³³⁵ Čl. 2-15.

¹³³⁶ Čl. 4.

¹³³⁷ Čl. 8.

¹³³⁸ Čl. 18.

¹³³⁹ Čl. 20-21.

¹³⁴⁰ Čl. 19.

¹³⁴¹ Čl. 18-24.

¹³⁴² Čl. 32.

¹³⁴³ CM/Rec (2016) 3, *Explanatory memorandum*, para. 71.

3.3. EVROPSKA UNIJA

U pogledu korporativne krivične odgovornosti u pravu Evropske unije treba napomenuti da su države članice Evropske unije nedugo nakon donošenja Konvencije o zaštiti finansijskih interesa Evropskih zajednica¹³⁴⁴ iz 1995. godine, kojom se regulišu obaveze država članica u pogledu inkriminacije prevare na štetu budžetskih sredstava, donijele dva protokola na ovu konvenciju. Prvi, koji je donesen 1996. godine, se odnosi na korupciju među nacionalnim i evropskim službenicima,¹³⁴⁵ dok Drugi protokol iz 1997. godine reguliše pitanje krivične odgovornosti pravnih lica i pranje novca.¹³⁴⁶

Prema članu 3 Drugog protokola uz Konvenciju o zaštiti finansijskih interesa Evropskih zajednica države članice su obavezne da preduzmu potrebne mjere kako bi se osigurala odgovornost pravnih lica za krivična djela prevare, aktivnog davanja mita i pranja novca. Odgovornost pravnih lica, uključujući tu korporacije, države članice su dužne da propišu kako za izvršenje krivičnog djela, tako i za pomaganje i podstrekavanje kao i pokušaj prevare.

Nakon navednog protokola, uvođenje pravne odgovornosti korporacija i drugih pravnih lica, predviđeno je i mnogim drugim instrumentima Evropske unije čiji je cilj harmonizovanje krivičnog prava država članica. Na primjer, Direktiva 2008/99/CE¹³⁴⁷ iz 2008. godine predviđa odgovornost pravnih lica za krivična djela protiv životne sredine kao i odgovornost zbog pomaganja podstrekavanja na izvršenje tih krivičnih djela.¹³⁴⁸ Direktiva Evropske unije 2009/052/EC iz 2009¹³⁴⁹ godine takoće predviđa odgovornost pravnih lica. Prema ovoj direktivi Države članice EU treba da osiguraju da pravna lica mogu odgovarati za krivično djelo ako je takvo djelo u njihovu korist počinilo bilo koje lice koje ima rukovodeći položaj u pravnom licu, djelujući bilo samostalno ili kao dio rukovodnih organa pravnog lica.¹³⁵⁰ Direktiva 2011/92/EU¹³⁵¹ koja reguliše pitanje suzbijanja seksualnog zlostavljanja i seksualnog

¹³⁴⁴ Convention Drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, on the protection of the European Communities' financial interests (*Official Journal C* 316/49).

¹³⁴⁵ Protocol drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union to the Convention on the protection of the European Communities' financial interests, (*Official Journal C* 313, 23/10/1996).

¹³⁴⁶ Second Protocol, drawn up on the basis of Article K.3 of the treaty on European Union, to the Convention on the protection of the European Communities' financial interests, (*Official Journal C* 221, 19/07/1997).

¹³⁴⁷ Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law (Text with EEA relevance), (*Official Journal L* 328, 6.12.2008).

¹³⁴⁸ 2008/99/EC, čl. 3- 4.

¹³⁴⁹ Directive 2009/52/EC of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 providing for minimum standards on sanctions and measures against employers of illegally staying third-country nationals (*Official Journal L* 168, 30.6.2009).

¹³⁵⁰ 2009/52/EC, čl. 11.

¹³⁵¹ Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA, (*Official Journal L* 335, 17.12.2011).

iskorištavanja djece i dječje pornografije na sličan način predviđa obavezu država članica EU da ustanove odgovornost pravnih lica za krivična djela. Pored navedenog, u ovom kontekstu može se spomenuti da je i Evropski parlament 2016. godine usvojio rezoluciju koja poziva na uspostavljanje korporativne krivične odgovornosti za ozbiljna kršenja ljudskih prava u trećim zemljama.¹³⁵² O naporima na stvaranju povoljnijeg okruženja za zaštitu ljudskih prava od opasnosti povezanih sa takozvanim korporativnim ekološkim kriminalitetom u pravu EU biće više riječi u narednim dijelovima ovog poglavlja.¹³⁵³

4. KORPORATIVNA KRIVIČNA ODGOVORNOST U KOMPARATIVNOM PRAVU

U prve dvije decenije dvadeset prvog vijeka veliki broj država je u svoja zakonodavstva uvrstio odredbe koje predviđaju korporativnu krivičnu odgovornost.

U zavisnosti od pripadnosti pravnom sistemu, kulturnim i istorijskim faktorima možemo razlikovati i različite pristupe u pogledu regulisanja krivične odgovornosti pravnih lica. U literaturi se često razlikuju dva pristupa, jedan koji je svojstven zemljama anglosaksonskog ili *common law* sistema i drugi koji je svojstven zemljama kontinentalnog pravnog sistema.¹³⁵⁴

4.1. SISTEM *COMMON LAW*

U Ujedinjenom Kraljevstvu krivična odgovornost pravnih lica je u pravilu konstruisana kroz tradicionalnu teoriju identifikacije odnosno pretpostavka njihove odgovornosti je postojanje krivice na strani lica koja upravljaju preduzećem.¹³⁵⁵ U skladu sa vikarijskim modelom kompanije mogu odgovarati samo za ona djela za koja se odgovara po načelu stroge odgovornosti (*strict liability offences*).¹³⁵⁶ Takva odgovornost se predviđa na primjer Zakonom o mitu iz 2010 (*Bribery Act 2010*). Član 7 ovog zakona predviđa krivično djelo „propust sprečavanja podmićivanja.“¹³⁵⁷ Jedina prihvatljiva odbrana u ovom slučaju je obaveza

¹³⁵² European Parliament resolution of 25 October 2016 on corporate liability for serious human rights abuses in third countries (2015/2315(INI)) (2016), paras. 25, 34, 35.

¹³⁵³ Vid. dole Poglavlje VIII, sekcija 5.2.

¹³⁵⁴ Shkira, E., 2013, *Criminal Liability of Corporations: A Comparative Approach to Corporate Criminal Liability in Common Law and Civil Law Countries* (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2290878>), 28.12.2020), Hoppe, T. *et al.*, 2020, *Liability of Legal Persons for Corruption Offences*, Council of Europe p. 19.

¹³⁵⁵ Hoppe, T. *et al.*, 2020, p. 20.

¹³⁵⁶ Derenčinović, D., 2002, *Odgovornost pravnih osoba u hrvatskom kaznenom pravu*, *Hrvatska pravna revija*, 12, pp. 116-130, (https://eu.pravo.hr/download/repository/Derenčinovic_D.%2C_Odgovornost_pravnih_osoba_u_hrvatskom_kaznenom_pravu.pdf, 28.12.2020).

¹³⁵⁷ UK *Bribery Act 2010*, tekst zakona je dostupan na (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/contents>, 18.12.2022).

kompanija da dokaže da je razvila i primjenila adekvatne procedure za sprečavanje korupcije te davanje i primanje mita.¹³⁵⁸

U Australiji, krivični zakonik iz 1995. godine je jedinstven po tome što jednostavno propisuje da korporacija ili bilo koje drugo pravno lice može odgovarati za krivična djela kao i fizičko lice.¹³⁵⁹

U SAD, korporacije kao pravna lica mogu snositi krivičnu odgovornost. U pravu SAD kompanije će snositi krivičnu odgovornost zbog nedozvoljenih radnji direktora, službenika zaposlenika ili agenata koji su djelovali u okviru svog angažmana sa namjerom da na određen način ostvare koristi kompaniji.¹³⁶⁰ U odnosu na određene situacije kao što je trgovina ljudima ova korporativna odgovornost je šira, o čemu će biti više reči dole.¹³⁶¹

4.2. KONTINENTALNO PRAVO

U zemljama kontinentalnog pravnog sistema proces napuštanja principa *societas delinquere non potest* je tekao nešto sporije nego u zemljama anglosaksonskog pravnog sistema. Međutim, i ove države se okreću se rješenjima kojima se predviđa krivična odgovornost pravnih lica. Zbog ukorijenjenog shvatanja o postojanju raznih oblika krivice u zemljama kontinentalnog sistema krivičnu odgovornost pravnog lica vezuju za postojanje krivice na strani fizičkog lica koje upravlja pravnim licem u skladu sa akcesornim modelom odgovornosti pravnih lica za krivična djela.¹³⁶² Navešćemo nekoliko ilustrativnih primjera iz evropskog kontinentalnog prava.¹³⁶³ Rješenja o „imputiranoj“ odgovornosti prisutna su u većini zemalja kontinentalnog pravnog sistema. Tako, na primjer, prema finskom pravu kompanija se smatra odgovornom ako je lice koje je član uprave ili koje faktički upravlja preduzećem postupalo kao saučesnik u izvršenju djela ili je isto omogućilo propuštanjem dužne pažnje.¹³⁶⁴

¹³⁵⁸ Hoppe, T. *et al.*, 2020, p. 21. Ova vrsta odbrane naziva se još i *due diligence* odbrana, o kojoj će biti riječi dalje u okviru ovog poglavlja.

¹³⁵⁹ Australia, *Criminal Code Act 1995*, Sec. 12(1), (<https://www.legislation.gov.au/Details/C2021C00183> , 18.12.2022), vid. Milošević, M. 2012, Krivična odgovornost pravnih lica u anglo-američkom pravu, *Strani pravni život*, 56 (2), 230-251, str. 245.

¹³⁶⁰ Koncept odgovornosti pravnih lica u američkom pravu je razvijen kroz sudsku praksu, a vezuje se za precedent Vrhovnog suda SAD u predmetu *New York Central & Hudson River Railroad Co. v. United States*, 212 U.S. 481 (1909), kojim je razvijena tzv. *respondeat superior* doktrina vikarijskog modela odgovornosti pravnih lica, vid.: Hoppe, T. *et al.*, 2020, p. 23. Milošević, M. 2012, str. 239-240.

¹³⁶¹ Vid. više dole. 5.3.

¹³⁶² Derenčinović, D., 2002, str. 8.

¹³⁶³ Pregled zakonodavnih rješenja navedenih ovom prilikom se odnosi na ona rješenja koja su dostupna na engleskom ili francuskom jeziku.

¹³⁶⁴ Finish Criminal Code, (https://www.legislationline.org/download/id/6375/file/Finland_CC_1889_am2015_en.pdf, 3.02.2022), Ch. 9, Sec. 2.

U zemljama kontinentalnog pravnog sistema krivična odgovornost preduzeća se prepoznaje u pravilu ukoliko su krivična djela počinjena u ime, za račun ili u korist pravnog lica u skladu sa načelima akcesornog identifikacionog modela. Međutim, primjetna su i u pravima zemalja kontinentalnog pravnog sistema rješenja koja se opisuju kao bliža objektivnoj ili strogoj (striktnoj) odgovornosti.¹³⁶⁵ Tako prema španskom pravu kompanija se može smatrati odgovornom ukoliko je njen zastupnik ili član uprave počinio djelo u ime kompanije, kao i zbog propuštanja nadzora ukoliko je djelo počinjeno od strane fizičkog lica koje je podređeno upravi kompanije.¹³⁶⁶ Švajcarsko pravo, opet prepoznaje, poseban vide korporativne krivične odgovornosti koju možemo opisati kao supsidijarnu.¹³⁶⁷ Naime, Krivični zakon Švajcarske predviđa da ukoliko je krivično djelo učinjeno u sklopu obavljanja djelatnosti pravnog lica a nije ga moguće pripisati odgovornost nekom fizičkom licu i koje se desilo usljed nedostatka ili propusta u vršenju poslova tada se za to djelo odgovornim smatra pravno lice.¹³⁶⁸ Belgijsko zakonodavstvo usvaja model autonomne odgovornosti. Prema rješenjima usvojenim u Belgiji korporacija kao pravno lice snosi krivičnu odgovornost za krivična djela koja su suštinski povezana sa ostvarivanjem korporativne svrhe korporacije ili interesa korporacije, ili koja su, prema okolnostima, počinjena u ime korporacije.¹³⁶⁹ O pristupima koje su usvojile BiH i Republika Srbija biće više riječi u posebnom dijelu poglavlja

5. KORPORATIVNA KRIVIČNA ODGOVORNOST ZBOG POVREDA LJUDSKIH PRAVA U GLOBALNIM LANCIMA SNABDIJEVANJA

Kako je najavljeno u uvodu ovog poglavlja u ovom dijelu pokušat će se rasvijetliti mogućnosti ostvarivanja zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja kroz utvrđivanje krivične odgovornosti TNK. S tim u vezi ispituju se mogućnosti za otklanjanje posljedica kršenja ljudskih prava putem krivičnog prava u tri oblasti u kojima je povećan rizik od korporativnih povreda ljudskih prava. Te oblasti se tiču korporativne odgovornosti za međunarodna krivična djela, ekološka krivična djela, te krivična djela u vezi sa trgovinom ljudima.

¹³⁶⁵ Hoppe, T. *et al.*, 2020, p. 26-27.

¹³⁶⁶ *Ibid*, te *Spanish Criminal Code*, Art. 31bis, dostupan na: (https://www.legislationline.org/download/id/6443/file/Spain_CC_am2013_en.pdf, 04.02.2020).

¹³⁶⁷ Vid.: Bukarica., M., 2017, Modeli odgovornosti pravnog lica za krivično djelo, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, Banja Luka, 236-250, str. 245.

¹³⁶⁸ Swiss Criminal Code, Art. 102., (https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en_f, 03.02.2022). Vid.: Bukarica., M., 2017, , str. 245-46.

¹³⁶⁹ Vid. čl. 5 (1) Krivičnog zakona, (*Code pénal belge* dostupan na: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/6e/BELG_CC_fr.pdf, 02.02.2022).

5.1. MEĐUNARODNA KRIVIČNA DJELA

Kako je već napomenuto, za potrebe ovog istraživanja pod terminom međunarodna krivična djela podrazumijevaju se krivična djela počinjena u vezi sa oružanim sukobom te navedena u Statutu Međunarodnog krivičnog suda (Rimski statut).¹³⁷⁰ U ovu grupu krivičnih djela ubrajamo genocid, zločin protiv čovječnosti,¹³⁷¹ ratne zločine i zločin agresije.¹³⁷²

Prethodno je naglašeno da je povezanost poslovnog sektora sa ovim djelima poznata i priznata još od suđenja u Nirbergu.¹³⁷³ TNK neposredno ili putem subjekata uključenih u njihov lanac snabdijevanja, često posluju u oblastima pogođenim oružanim konfliktom. Kroz obavljanje svojih poslovnih aktivnosti, TNK mogu direktno ili indirektno doprinijeti ozbiljnim kršenjima ljudskih prava u oblastima zahvaćenim oružanim sukobom. One, na primjer, mogu jednoj od strana u sukobu dopustiti korištenje vlastitih objekata, postrojenja mehanizacije ili drugih materijalnih dobara, koje onda mogu biti korišteni kao mjesta ili sredstva za izvršenje ratnih zločina. Takođe, poslovni subjekti, mogu snabdijevati jednu od strana u sukobu sa sredstvima podobnim za izvršenje međunarodnih krivičnih djela, kao na primjer, isporukom potrebnih hemikalija koje poslije mogu biti korištene u oružanom sukobu u formi nedozvoljenog hemijskog oružja. Kompanije mogu imati i direktne koristi od na primjer korištenja prinudnog rada kojem su podvrgnuti ratni zarobljenici ili civilno stanovništvo.

Stoga je prilikom pregovora o Rimskom statutu bilo rasprava o uključivanju odredbi o krivičnoj odgovornosti pravnih lica kao što su korporacije. Međutim, do toga ipak nije došlo iz nekoliko razloga. Najprije, ti razlozi, kako to Šefer (*Scheffer*) navodi, ticali su se prije svega ograničenog vremena potrebnog za potpuno razmatranje inicijative o uključivanju odredbi o krivičnoj odgovornosti pravnih lica u Rimski statut u procesu njene izrade.¹³⁷⁴ Zatim, u vrijeme pregovora o Rimskom statutu, broj država koje su u svojim zakonodavstvima

¹³⁷⁰ Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, U.N. Doc. 2187 U.N.T.S. 90, entered into force July 1, 2002. Vid.: Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda, *SL. list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 5/01.

¹³⁷¹ Više o zločinima protiv čovječnosti u kontekstu trgovine ljudima vidi dole 5.3.

¹³⁷² Čl. 5 Rimskog statuta. Za pregled definicija i klasifikacija međunarodnih krivičnih djela vid : Jovašević, D., Simović, M., 2016, *Zločin genocida: međunarodno pravo i pravo Bosne i Hercegovine, Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, Banja Luka, 175, str.176 -181. Prema ovim autorima definicija krivičnih djela usvojena za potrebe ovog istraživanja podrazumijeva „međunarodna krivična djela u užem smislu“ ili „prava međunarodna krivična djela.“. Up. takođe, Cassese, A., 2003, *International Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford. p. 23. Kaseze (*Cassese*) pored genocida, zločina protiv čovječnosti, ratnih zločina i zločina agresije u grupu međunarodnih krivičnih djela svrstava i mučenje te ekstremne forme terorizma.

¹³⁷³ Vid.: the UN War Crimes Commission, 1949, *Law Reports of Trials of War Criminals, Volume X, The I.G. Farben and Krupp's Trials*, London.

¹³⁷⁴ Scheffer D., 2016, Corporate Liability under the Rome Statute, *Harvard International Law Journal, Vol. 5*, online symposium, (<https://harvardilj.org/2016/07/corporate-liability-under-the-rome-statute/>, 21.12.2021), p. 38.

priznavale korporativnu krivičnu odgovornosti nije bio naročit veliki.¹³⁷⁵ Konačno, izostavljanju odredbi o odgovornosti pravnih lica u Rimski statut pogodovali su i mogući rizici po načelo komplementarnosti¹³⁷⁶ kao i rizici za njegovu ratifikaciju zbog bojazni da bi mnoge države odbile da ratifikuju Statut i tako otvore put krivičnoj odgovornosti korporacija na međunarodnom nivou.¹³⁷⁷ Međutim, od usvajanja Statuta do danas stavovi u pogledu korporativne krivične odgovornosti za djela zabranjena međunarodnim pravom su se promijenili i na međunarodnom i na nacionalnom nivou.

Međunarodni nivo. – Premda je mogućnost procesuiranja korporacija zbog međunarodnih krivičnih djela isključena pred Međunarodnim krivičnim sudom koncept korporativne odgovornosti nalazi svoj put i na međunarodnom planu. Pred Specijalnim sudom za Liban¹³⁷⁸ vodio se postupak protiv dvije medijske kompanije zbog nepoštovanja suda i opstrukcije pravde.¹³⁷⁹ Iako se postupci protiv kompanija pred Specijalnim sudom za Liban nisu odnosili na neko od međunarodnih krivičnih djela, ipak pokazuju volju jednog tribunala međunarodnog karaktera da krivično goni pravna lica kao što su kompanije.

Pored toga, Komisija za međunarodno pravo izradila je nacrt članova o sprečavanju i kažnjavanju zločina protiv čovječnosti¹³⁸⁰ u kome se takođe predviđa odgovornost pravnih lica.¹³⁸¹ Doduše i ovaj nacrt slijedi logiku koja je primjenjena u prethodno spomenutim instrumentima međunarodnog prava kao što su Konvencija UN o transnacionalnom organizovanom kriminalu i Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima. Tako se prema ovom nacrtu ostavlja na slobodu državama kako da urede pitanje korporativne odgovornosti, i definišu da li će ona biti krivična, građanska ili upravna.¹³⁸²

Malabo protokol¹³⁸³ kojim se na određen način revidira afrički sistem zaštite ljudskih prava predstavlja još jedan instrument kojim se nastoji omogućiti krivično gonjenje korporacija

¹³⁷⁵ Scheffer D., 2016 p. 38.

¹³⁷⁶ Up. član 17 Rimskog statuta.

¹³⁷⁷ Scheffer D., 2016, p. 38.

¹³⁷⁸ Ovaj tribunal je sudsko tijelo međunarodnog karaktera. Osnovan je rezolucijom Savjeta bezbjednosti broj 1757. Sjedište je ovog suda je u Hagu. Sastav suda čine libanske i međunarodne sudije. Njegov mandat se odnosi na suđenja u vezi sa napadima od 14. februara 2005. godine u kojima je život izgubilo 22 osoba a više njih je povrijeđeno. Vid: Special Tribunal for Lebanon, Overview, (<https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl>, 22.02.2022)

¹³⁷⁹ *New TV S.A.L. & Al Khayat*, Case No. STL-14-05/PT/AP/AR126.1, te *Akhbar Beirut S.A.L. & Mr Al Amin* (STL-14-06),

¹³⁸⁰ International Law Commission (ILC), 2019, *Draft articles on Prevention and Punishment of Crimes Against Humanity*, Nacrt je dostupan na (https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_7_2019.pdf, 31.12.2020).

¹³⁸¹ ILC, 2019, Nacrt člana 6 (8).

¹³⁸² ILC, 2019, Nacrt članova 3 i 6.

¹³⁸³ Tekst protokola je dostupan na: (https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf, 22.02.2022).

na međunarodnom nivou. Naime, Malabo protokol je međunarodni ugovor kojim se, nakon što ga ratifikuje najmanje 15 članica Afričke unije, novouspostavljenom Afričkom sudu pravde i ljudskih prava (koji bi nastao spajanjem Afričkog suda pravde¹³⁸⁴ i Afričkog suda za ljudska prava i prava naroda¹³⁸⁵) daje nadležnost da postupa u krivičnim predmetima. U prilogu Malabo protokola nalazi se i Statut tog suda kojim se daje nadležnost sudu da postupa u postupcima protiv pravnih lica.¹³⁸⁶

Konačno, treba spomenuti da i nacrti pravno obavezujućeg instrumenta kojim se u međunarodnom pravu o ljudskim pravima regulišu aktivnosti transnacionalnih korporacija i drugih privrednih subjekata, sadržavaju odredbe o korporativnoj krivičnoj odgovornosti. Nulti nacrt¹³⁸⁷ iz 2018. godine i revidirani nacrt¹³⁸⁸ iz 2019. godine sadržavali su odredbe o korporativnoj krivičnoj odgovornosti. Odredbe o korporativnoj odgovornosti se nalaze i u drugom revidiranom nacrtu¹³⁸⁹ iz 2020. godine kao i u trećem revidiranom nacrtu iz 2021. godine.¹³⁹⁰ Svojstveno svim nacrtima je da, za razliku od Malabo protokola, usvajaju pristup zastupljen u mnogim međunarodnim konvencijama koje predviđaju da države članice u svojim pravnim sistemima osiguraju postojanje odgovornosti korporacija za krivična djela. Nulti nacrt je predviđao obavezu država da uspostave krivičnu odgovornost za sve osobe koje obavljaju transnacionalne poslovne aktivnosti.¹³⁹¹ Revidirani nacrt je predviđao obavezu država da u skladu sa načelima vlastitih pravnih sistema osiguraju krivičnu, građansku ili administrativnu odgovornost pravnih lica za krivična djela.¹³⁹² Prema drugom revidiranom nacrtu kompanije bi trebale odgovarati za kršenje ljudskih prava koja predstavljaju krivična djela prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima obavezujućem za državu ugovornicu,

¹³⁸⁴ Afrički sud pravde je uspostavljen posebnim Protokolom (tekst protokola je dostupan na: <https://au.int/en/treaties/protocol-court-justice-african-union>, 12.04.2022). Međutim, navedeni sud nije nikada uspostavljen jer je usvojen Malabo protokol kojim se predviđa spajanje tog suda sa Afričkim sudom za ljudska prava i prava naroda.

¹³⁸⁵ African Court on Human and Peoples' Rights (<https://www.achpr.org/afchpr/>, 22, 02.2022).

¹³⁸⁶ Član 46C Statuta.

¹³⁸⁷ OIGEWG, 2018, Nulti nacrt,

(<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/DraftLBI.pdf>, 22.01.2022), Art. 10.

¹³⁸⁸ OEIGWG, 2019, Revidirani Nacrt,

(https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/OEIGWG_RevisedDraft_LBI.pdf, 20.01.2022), Art 6, (7).

¹³⁸⁹ OEIGWG, 2020, Drugi revidirani nacrt.

(https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/OEIGWG_Chair-Rapporteur_second_revised_draft_LBI_on_TNCs_and_OBEs_with_respect_to_Human_Rights.pdf, 22.01.2022).

¹³⁹⁰ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt,

(<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/LBI3rdDRAFT.pdf>, 23.01.2022.)

¹³⁹¹ Nulti nacrt, čl. 10 (8).

¹³⁹² Revidirani nacrt, čl.6 (7).

međunarodnom običajnom pravu, ili njihovom domaćem pravu.¹³⁹³ Istovjetan pristup je zadržan i u trećem revidiranom nacrtu,¹³⁹⁴ uz određena stilska modifikovanja. Odredba o krivičnoj odgovornosti je sada nešto kraća i u originalu glasi:

8.8. Subject to their legal principles, States Parties shall ensure that their domestic law provides for the criminal or functionally equivalent liability of legal persons for human rights abuses that amount to criminal offenses under international human rights law binding on the State Party or customary international law, or their domestic law. Regardless of the nature of the liability, States Parties shall ensure that the applicable penalties are proportionate with the gravity of the offense. This Article shall apply without prejudice to any other international instrument which requires or establishes the criminal or administrative liability of legal persons for other offenses.¹³⁹⁵

Ako bi se navedena odredba usvojila, predstavljala bi značajan korak na osiguranju postojanja mogućnosti za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava putem krivičnog prava. Treba, međutim, primjetiti da pošto se radi o odredbi koja se odnosi na krivičnu ili sa njom izjednačenu odgovornost korporacija, ista bi mogla biti unapređenja jasnijim definisanjem pojma odgovornost izjednačena sa krivičnom. Takođe se može primjetiti da i treći revidirani nacrt, kao i prethodni nacrti ostavlja državama na volju kako da urede odgovornost korporacija za krivična djela.¹³⁹⁶ Pored toga, predloženom odredbom ustanovljava se obaveza uvođenja korporativne krivične odgovornosti za ona krivična djela predviđena međunarodnim pravom o ljudskim pravima koje obavezuje državu članicu. Bilo bi bolje ukoliko bi se usvojio pristup iz prethodno pomenute Preporuke SE o ljudskim pravima i biznisu, koja eksplicitno ističe potrebu ustanovljavanja korporativne krivične odgovornosti za međunarodna krivična djela, krivična djela predviđena u međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, kao i druga krivična djela koja predstavljaju ozbiljna kršenja ljudskih prava u koje su uključena poslovna preduzeća.¹³⁹⁷

Nacionalni nivo. – Proces prepoznavanja korporativne krivične odgovornosti u unutrašnjim pravnim sistemima praćen je i postupcima protiv odgovornih lica u pravnim

¹³⁹³ Drugi revidirani nacrt, čl. 8(6).

¹³⁹⁴ OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/LBI3rdDRAFT.pdf>, 23.01.2022.)

¹³⁹⁵ Treći revidirani nacrt, čl. 8 (8).

¹³⁹⁶ Treba naglasiti da je nulti nacrt isključivo isticao krivičnu odgovornost svih lica (pravnih i fizičkih), međutim odredbe o krivičnoj odgovornosti dovodio je u vezu sa obavljanjem poslova transnacionalnog karaktera.

¹³⁹⁷ Vidi gore, Poglavlje VIII, sekcija 3.2.

licima tako i protiv samih pravnih lica. Međutim, vrlo mali broj slučajeva je završen osuđujućim presudama protiv korporacija. Vos navodi nekoliko primjera pokušaja krivičnog gonjenja kompanija za međunarodna krivična djela.¹³⁹⁸ Tako, na primjer, švajcarske vlasti su tokom 2013. godine otvorile istragu protiv *Argor-Heraeus SA*,¹³⁹⁹ jednog od najvećih svjetskih prerađivača zlata, zbog saučesništva u ratnom zločinu pljačke u Demokratskoj Republici Kongo (DRK), ali je ista zatvorena zbog nedostatka dokaza. Slično postupak pokrenut u Njemačkoj protiv rukovodioca kompanije zbog navodnog saučesništva filijale jedne njemačke kompanije (*Danzer Group*) u ubistvima, i silovanjima u DRK je obustavljen 2015. godine.¹⁴⁰⁰ U Holandiji, nakon što je Međunarodni sud pravde utvrdio da izgradnja zida na okupiranim palestinskim teritorijama predstavlja kršenje međunarodnog humanitarnog prava, tužilaštvo je otvorilo predmet protiv kompanije *Lima Holding B.V.*, uključene u izgradnju tog zida, ali je odustalo od krivičnog gonjenja nakon što su utvrdili da je kompanija preduzela niz koraka da se distancira od navedene izgradnje.¹⁴⁰¹

Iako navedeni predmeti nizu završili osuđujućim presudama protiv kompanija oni ipak pokazuju spremnost država da krivično gone korporacije ili lica koja njima rukovode zbog njihove umiješanosti u izvršenje međunarodnih krivičnih djela. U tom smislu naročito je značajan postupak protiv francuske multinacionalne kompanije Lafarž (*Lafarge*). Postupajući po prijavi nekoliko nevladinih organizacija i bivših radnika kompanije, francuske vlasti optužile su ovu TNK za saučesništvo u zločinima protiv čovječnosti, finansiranje terorizma i ugrožavanja života više lica.¹⁴⁰² Prema rezultatima istrage, Lafarž je platio Islamskoj državi nekoliko miliona dolara da bi njegova podružnica u Siriji nastavila svoje poslovanje.¹⁴⁰³

¹³⁹⁸ Vos, D., de, 2017, *Corporate Criminal Accountability for International Crimes*, (<https://www.justsecurity.org/47452/corporate-criminal-accountability-international-crimes/>, 30. 12.2020).

¹³⁹⁹ *TRIAL v. Argor-Heraeus S.A.*, (<https://www.justiceinitiative.org/litigation/trial-v-argor-heraeus-sa>). Krivičnu prijavu protiv kompanije je nadležnom tužilaštvu u Švajcarskoj podnijela nevladina organizacija TRIAL tvrdeći da je kompanija bila umiješana u pranje preko tri tone zlata te doprinijela u ovoj pljački imovine u toku oružanog sukoba kao saučesnik.

¹⁴⁰⁰ ECCHR, 2014, *The Danzer Case: German manager's liability for subsidiary in Congo*, (https://www.ecchr.eu/fileadmin/Fallbeschreibungen/Case_Report_Danzer_2014-08-15.pdf, 22.01.2022).

¹⁴⁰¹ Vos, D., de, 2017, takođe vid: BHRRC, 2013, *Riwal lawsuit (re separation wall between Israel & Palestine)*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/riwal-lawsuit-re-separation-wall-between-israel-palestine/>, 22.01.2022).

¹⁴⁰² Cossart, S., et al. 2022, *Multinational Lafarge Facing Unprecedented Charges for International Crimes: Insights Into the French Court Decisions*, (<http://opiniojuris.org/2022/11/15/multinational-lafarge-facing-unprecedented-charges-for-international-crimes-insights-into-the-french-court-decisions/>, 21.12.2022).

Vid.: Paris Cour de cassation, no, 19-87.367, 7 Septembre 2021, (https://www.courdecassation.fr/decision/6137092ff585960512dfe635?search_api_fulltext=lafarge&sort=&items_per_page=&judilibre_chambre=&judilibre_type=&judilibre_matiere=&judilibre_publication=&judilibre_solution=&op=&date_du=&date_au=, 21.12.2022).

¹⁴⁰³ Paris Cour de cassation, no, 19-87.367, 7 Septembre 2021. Vid: Clooney, A, 2022, *Paris Court of Appeal confirms charges against French multinational Lafarge for complicity in crimes against humanity committed by*

Postupak je u toku pred francuskim pravosuđem i pokazuje spremnost država da krivično gone multinacionalnu korporaciju zbog radnji preduzetih od strane njene podružnice, odnosno subjekta uključenog u njen lanac snabdijevanja.¹⁴⁰⁴

5.1.1. Ratna pljačka

Sa širenjem globalnih lanaca snabdijevanja, te uključivanjem u njih velikog broja privrednih subjekata, mogućnost da multinacionalne kompanije ostvare poslovnu saradnju sa fizičkim i pravnim licima koji su uključeni u izvršenje međunarodnih krivičnih djela je vrlo velika. Ovaj kontakt uz ispunjavanje potrebnih uslova može predstavljati jednu vrstu saučesništva u izvršenju ovih krivičnih djela.

Saradnja TNK sa pravnim i fizičkim licima uključenim u pljačku prirodnih bogatstava je naročito problematična, jer eksploatacija prirodnih bogatstava u područjima zahvaćenim konfliktom često predstavlja jedan od osnovnih uzroka ali i načina finansiranja ratnih konflikta.¹⁴⁰⁵ Iako pljačka prirodnih bogatstava sama po sebi ne predstavlja kršenje ljudskih prava pojedinaca¹⁴⁰⁶ njen negativni učinak na vršenje ljudskih prava je nesporan.¹⁴⁰⁷

Kompanije u sektoru informacionih tehnologija su naročito izložene riziku da poslovno saraduju sa tvorevinama ili pojedincima uključenim u pljačku prirodnih bogatstava zbog potrebe ove industrije da u svoje proizvode ugrađuje plemenite metale i minerale. Pored kompanija u sektoru informacionih tehnologija, koristi od ratne pljačke prirodnih bogatstava mogu da imaju TNK u oblasti proizvodnje nakita kao i u drvnoj industriji.¹⁴⁰⁸

ISIS (<https://www.doughtystreet.co.uk/news/paris-court-appeal-confirms-charges-against-french-multinational-lafarge-complicity-crimes>, 21.12.2022).

¹⁴⁰⁴ Korisno je spomenuti, da su u oktobru 2022. godine TNK Lafarž i LCS, sirijska podružnica TNK, u postupku pred američkim pravosuđem prihvatili sporazum o priznanju krivnje prema kojem su priznali učestvovanje u finansiranju terorističke organizacije i obavezali se da plate višemilionsku naknadu (vid. US Department of Justice, 2022, *Lafarge Pleads Guilty to Conspiring to Provide Material Support to Foreign Terrorist Organizations* (<https://www.justice.gov/usao-edny/pr/lafarge-pleads-guilty-conspiring-provide-material-support-foreign-terrorist>, 21.12.2022)).

¹⁴⁰⁵ Radics, O., Bruch, C, *The Law of Pillage, Conflict Resources, and Jus Post Bellum* in Stahn, C., *et al.*, (eds.), 2017, *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices*, Oxford, Oxford University Press, p. 144.

¹⁴⁰⁶ Stewart, J.G., 2011, *Corporate War Crimes: Prosecuting the Pillage of Natural Resources*, New York, Open Society Justice Initiative, pp. 42-43 za pojašnjenja i reference o o razvoju u međunarodnom pravu kojima je pravo na prirodne resurse definisano kao pravo naroda ili država radije nego kao ljudsko pravo koje pripada pojedincima.

¹⁴⁰⁷ Radics, O., Bruch, C, 2017, p.168.

¹⁴⁰⁸ Više vid.: Stewart, J.G., 2011, pp. 7-9., *The Association of Chartered Certified Accountants (ACCA)*, 2014, *Pillage: a new threat to global supply*, The Association of Chartered Certified Accountants, (<https://www.accaglobal.com/ca/en/technical-activities/technical-resources-search/2014/june/pillage-a-new-threat.html>, 04.02.2022).

Oduzimanje (pljačka) privatne i javne imovine suprotno zakonima i običajima rata zabranjena je u međunarodnom pravu još u devetnaestom vijeku.¹⁴⁰⁹ Ovu zabranu sadrže i Ženevske konvencije i dodatni protokoli.¹⁴¹⁰ Ratna pljačka je prepoznata i u Rimskom statutu kao ratni zločin.¹⁴¹¹ Prema Elementima krivičnih djela,¹⁴¹² pravnom dokumentu kojim se detaljno određuju materijalne i voljne karakteristike svakog krivičnog djela navedenog u Rimskom statutu, ovo krivično djelo postoji ukoliko je počinitelj u toku oružanog sukoba oduzeo određenu imovinu od vlasnika bez njegovog pristanka i sa namjerom da je koristi u vlastite svrhe. Određenje da ovo krivično djelo postoji samo ukoliko je poduzeto sa namjerom ostvarivanja koristi u vlastite svrhe, daje uži opseg ovom krivičnom djelu u odnosu na međunarodno običajno pravo i praksu međunarodnih tribunala.¹⁴¹³ Prema praksi međunarodnih tribunala zločin pljačke privatne ili javne imovine kao kršenja zakona i običaja rata će postojati „kada se privatna ili javna imovina prisvaja namjerno ili protivpravno,“¹⁴¹⁴ dakle bez potrebe dokazivanja namjere da se oduzeta imovina koristi u vlastite svrhe.

Ratni zločin pljačke imovine je uvršten u mnoga moderna zakonodavstva. Tako Zakon o ratnim zločinima SAD kao ratni zločin definiše bilo koje radnje koje su sadržane u članovima 23, 25, 27 ili 28 Aneksa uz Četvrtu Hašku konvenciju iz 1907 godine.¹⁴¹⁵ Sličan pristup usvaja i kanadsko zakonodavstvo definišući ratne zločine sa pozivom na odgovarajuće izvore običajnog i konvencionalnog međunarodnog prava.¹⁴¹⁶ Ujedinjeno Kraljevstvo definiše ratne zločine pozivajući se na odgovarajuću odredbu Rimskog statuta.¹⁴¹⁷ Države koje uglavnom pripadaju kontinentalnom pravnom sistemu u svojim krivičnim zakonodavstvima posebno

¹⁴⁰⁹ Vidi npr. Haška pravila iz 1899. godine, član 28. Za pregled izvora međunarodnog prava o ratnoj pljački up. (https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docindex/v2_rul_rule52, 28.01.2022).

¹⁴¹⁰ Vid.: Četvrtu ženevsku konvenciju, čl. 33. stav 2. te Prvu ženevsku konvenciju, čl. 15. st. 1, kao i Drugi dodatni protokol, čl. 4. st. 2. tač. g.

¹⁴¹¹ Član 8 (2) (e) (v).

¹⁴¹² International Criminal Court (ICC), 2011, *Elements of Crimes*, UN doc. PCNICC/2000/1/Add.2 (2 November 2000). (<https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/336923d8-a6ad-40ec-ad7b-45bf9de73d56/0/elementsofcrimeseng.pdf>, 31 July 2022).

¹⁴¹³ Stewart, J.G., 2011, p. 20., te pp. 42-43 za pojašnjenja i reference o o razvoju u međunarodnom pravu kojima je pravo na prirodne resurse definisano kao pravo naroda ili država radije nego kao ljudsko pravo koje pripada pojedincima.

¹⁴¹⁴ ICTY, *Naletilić and Martinović case*, Judgment, 31 March 2003, para. 612. ICTY, *Martić case*, Judgment, 12 June 2007, para. 102.

¹⁴¹⁵ 18 U.S. Code § 2441 - War crimes, (dostupan na <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/2441>, 04.02.2022).

¹⁴¹⁶ Vid. član 4 (3) i 6 (3) kanadskog Zakona o zločinima protiv čovječnosti i ratnim zločinima (*Crimes Against Humanity and War Crimes Act* (S.C. 2000, c. 24), dostupan na <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-45.9/>, 19.01.2022).

¹⁴¹⁷ Vid. Zakon o Međunarodnom krivičnom sudu Ujedinjenog kraljevstva, paragraf 50 (I). (*International Criminal Court Act 2001*, para. 50 (I), dostupan na <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2001/17/contents>, 19.01.2022).

definišu elemente krivičnog djela ratnih zločina bez eksplicitnog upućivanja na međunarodno pravo.¹⁴¹⁸

U ovu grupu zemalja spadaju i BiH i Republika Srbija. Krivični zakon BiH¹⁴¹⁹ predviđa da se krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva može počiniti i pljačkanjem imovine stanovništva.¹⁴²⁰ Slično, Krivični zakonik Republike Srbije¹⁴²¹ predviđa da se ratni zločin protiv civilnog stanovništva može počiniti i putem protivpravnog oduzimanja prisvajanja ili uništavanja imovine koje nije opravdano vojnim potrebama.¹⁴²² Pored toga, KZ BiH sadrži posebno krivično djelo kršenja zakona i običaja rata koje prosto navodi da pljačka javne i privatne imovine predstavlja kršenje zakona i običaja rata.¹⁴²³

Pored činjenice da je krivično djelo ratnog zločina pljačke uvršteno u mnoga zakonodavstva, krivični postupci protiv korporacija zbog njihove umješanosti u pljačku prirodnih bogatstava tokom oružanog sukoba, i pored dobro dokumentovanih slučajeva su vrlo rijetki.¹⁴²⁴ Nemogućnost Međunarodnog krivičnog suda da zbog nenadležnosti sudi korporacijama i tako razvije praksu o korporativnoj krivičnoj odgovornosti doprinosi ovom stanju stvari.

Međutim, gore navedeni primjeri, kao što je postupak protiv *Argor-Heraeus SA*, bez obzira na njihove manjkavosti, otvaraju mogućnosti za krivično gonjenje korporacija pred sudovima njihovih matičnih država zbog povezanosti sa pljačkom prirodnih bogatstava u toku oružanog sukoba. Dodatni podsticaj u ovom pravcu daje i Nacrt načela o zaštiti životne sredine u vezi sa oružanim konfliktima koje je izradila Komisija za međunarodno pravo.¹⁴²⁵ Prema načelu 18 ovog nacрта, pljačka prirodnih bogatstava je zabranjena. Prema komentaru, cilj ovog načela je da još jednom naglasi zabranu ratne pljačke te njenu primjenjivosti i na prirodne resurse.¹⁴²⁶ Komentar takođe objašnjava da je ratna pljačka širok pojam koji se odnosi na bilo koje oduzimanje imovine u toku oružanog sukoba koje krši zakone rata kao i da elementi ratne

¹⁴¹⁸ Vidi npr. član 9 njemačkog Zakona o krivičnim djelima protiv međunarodnog prava (*Code of Crimes against International Law (CCAIL)*) (gesetze-im-internet.de), 20.01.2022).

¹⁴¹⁹ Krivični zakon Bosne i Hercegovine, *Sl. glasnik BiH*, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18 i 46/21 (u daljem tekstu KZ BiH).

¹⁴²⁰ KZ BiH čl. 173 1 (f)

¹⁴²¹ Krivični zakonik Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19 (u daljem tekstu KZ Srbije).

¹⁴²² KZ Srbije 372 (1).

¹⁴²³ KZ BiH, čl. 179.

¹⁴²⁴ Radics, O., Bruch, C, 2017, p. 145. Up. i UNSC, 2002, *Final report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of the Congo*, UN. doc. I S/2002/1146, (16 October 2002), o umješanosti kompanija u eksploataciju prirodnih bogatstava na području DRK.

¹⁴²⁵ ILC, 2019, *Protection of the environment in relation to armed conflicts*, UN doc., A/CN.4/L.937, (6 June 2019).

¹⁴²⁶ ILC, 2019, *Report of the International Law Commission*, UN doc. A/74/10, (9 August 2019), p. 259.

pljačke ne mora da uključuje upotrebu sile ili prinude. Važnost zabrane pljačke u toku oružanog sukoba je naglašena zbog mogućeg preklapanja ovog pojma sa pojmom nelegalnog iskorištavanja prirodnih bogatstava odnosno ekoloških krivičnih djela koja ne moraju da se počine u vezi sa oružanim sukobom.¹⁴²⁷

5.2. EKOLOŠKA KRIVIČNA DJELA

Aktivnosti multinacionalnih korporacija bilo neposredno ili putem njihovih filijala odnosno drugih subjekata uključenih u lanac snabdijevanja mogu i imaju uticaja na životnu sredinu. Tako prilikom transporta materija kao što su nafta ili njeni nusproizvodi može doći da zagađenja životne sredine. U metalurgiji, u procesu proizvodnje, odnosno preradi rude često dolazi do zagađenja vazduha. U rudarstvu ili naftnoj industriji rizici vezani za zagađenje okoline su vrlo visoki. Ova narušavanja prirodne okoline ne čine samo štetu prirodi nego ugrožavaju i druga ljudska dobra, tako da u određenim situacijama zahtijevaju društvenu reakciju putem krivičnog prava.

Ekološka krivična djela predstavljaju ne samo ugrožavanje okoline nego često i kršenja ljudskih prava. Ozbiljno oštećenje životne sredine uvršteno je u odredbe Rimskog statuta kao ratni zločin.¹⁴²⁸ Vezu između poštovanja ljudskih prava i okoline su potvrđena u literaturi¹⁴²⁹ ali o tome postoje naznake i u sudskoj praksi. U svom izdvojenom mišljenju u predmetu Međunarodnog suda pravde *Gabčikovo-Nagymaros*,¹⁴³⁰ koji se odnosio na spor između Mađarske i Slovačke u pogledu brane na rijeci Dunav, sudija Viramantri (*Weeramantry*) ističe da je zaštita okoline „vitalni dio doktrine ljudskih prava, zbog toga što predstavlja *sine qua non* za mnoga ljudska prava kao što su pravo na zdravlje ili samo pravo na život.“¹⁴³¹

Štaviše pojedini ugovori o ljudskim pravima sadrže odredbe o pravu na zaštitu zdrave životne sredine.¹⁴³² Povezanost zaštite životne sredine i ljudskih prava je naglašena i kroz

¹⁴²⁷ ILC, 2019, UN doc. A/74/10, pp. 261-263.

¹⁴²⁸ Član 8 (2) (b) (iv) Rimskog statuta koji glasi: Namerno započinjanje napada, znajući da će takav napad prouzrokovati propratna stradanja ili nanošenje povreda civilima ili nanošenje štete civilnim objektima ili da će uzrokovati velika, dugotrajna i ozbiljna oštećenja životne sredine, što bi bilo očigledno nesrazmerno u odnosu na očekivani, konkretan i neposredni vojni učinak, (*Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 5/01).

¹⁴²⁹ Vid. npr.: Piccolotti, R., Taillant, J.D. (eds.), 2003, *Linking Human Rights and the Environment*, The University of Arizona Press, Phoenix., Atapattu, S. A., Schapper, A., 2019, *Human Rights and the Environment: Key Issues*, London, Routledge, i Lambert, E, 2020, *The Environment and Human Rights*, (<https://rm.coe.int/report-e-lambert-en/16809c827f>, 28.04.2022).

¹⁴³⁰ ICJ, *Gabčikovo-Nagymaros Project* (Hungary-Slovakia), Judgment, I. C. J. Reports 1997.

¹⁴³¹ ICJ, *Gabčikovo-Nagymaros Project*, Izdvojeno mišljenje sudije Viramantrija, <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-03-EN.pdf>, p. 91.

¹⁴³² Član 11 Dodatnog protokola uz Američku konvenciju o ljudskim pravima u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava (Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, „Protocol of San Salvador,“ O.A.S. Treaty Series No. 69 (1988), *entered into force* November 16, 1999, *reprinted in* Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American

jurisprudenciju ugovornih tijela Ujedinjenih nacija. Komitet za ljudska prava, na primjer, u predmetu *EHP v. Canada*, koji se ticao pritužbi grupe kanadskih građana zbog odlaganja radiokativnog otpada u blizini njihovih domova, naglasio je da slučaj otvara ozbiljna pitanja u pogledu poštovanja prava na život.¹⁴³³ U predmetu, koji se odnosio na pritužbe članova jedne zemljoradničke porodice iz Paragvaja, o pretjeranoj upotrebi poljoprivrednih otrova od strane velike poljoprivredne kompanije u blizini njihovog doma, Komitet je naglasio propust države da osigura primjenu relevantnih propisa iz oblasti zaštite okoline te našao povredu prava na život, kao i prava na privatni i porodični život te prava na djelotvoran pravni lijek.¹⁴³⁴ Davanje koncesija na eksploataciju gasa i nafte, na teritorijama koje pripadaju domorodačkom stanovništvu u kombinaciji sa istorijskim nejednakostima Komitet za ljudska prava je ocjenio kao kršenje člana 27 MPGP u predmetu *Ominajak*,¹⁴³⁵ CEDAW je ustanovio vezu između ljudskih prava i zaštite životne sredine, na primjer, u zaključnim razmatranjima u pogledu Rumunije¹⁴³⁶ dok je KESK povezanost između ljudskih prava i zaštite okoline dotakao u svojim opštim komentarima, odnosno Opštem komentaru broj 4 o pravu na adekvatan smještaj¹⁴³⁷ i Opštem komentaru broj 12 o pravu na odgovarajuću ishranu.¹⁴³⁸

ESLJP je u brojnim odlukama protumačio EKLJP kao instrument koji na posredan način štiti pravo na zdravu životnu sredinu putem drugih ljudskih prava kao što su pravo na život, pravo na zaštitu privatnog ili porodičnog života.¹⁴³⁹

Ljudsko pravo na zdravu životnu sredinu je uvršteno u kataloge ustavom garantovanih prava. U te ustave ubrajamo i Ustav Republike Srbije¹⁴⁴⁰ koji u svomu članu 74 svakom garantuje „pravo na zdravu životnu sredinu“ kao i pravo na „blagovremeno i potpuno obaveštavanje“ o stanju životne sredine. U istom članu Ustav Republike Srbije nalaže da je

System, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 67 (1992), ili član 24 Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda (African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986).

¹⁴³³ HRC, 1990, *EHP v. Canada*, Communication No. 67/1980, UN. doc., CCPR/C/OP/1 at 20 (27 October 1982), para. 8. 2, Selected Decisions of the Human Rights Committee, p. 20.

¹⁴³⁴ HRC, 2016, *Portillo Cáceres and Others v. Paraguay*, Communication 2751/2016, UN. doc., CCPR/C/126/D/2751/2016, (20 September 2019), paras. 2.4, 7.5-7.9.

¹⁴³⁵ HRC, 1990, *Bernard Ominayak and the Lubicon Band v. Canada*, Communication No. 167/1984, Decisions of the Human Rights Committee, UN doc. CCPR/C/38/D/167/1984, (26 March 1990), para. 33.

¹⁴³⁶ CEDAW, *Concluding Observations on Romania*, UN doc. CEDAW/C/2000/II/Add., para. 38 (12-30 June 2000).

¹⁴³⁷ CESCR, *General Comment No. 4*, UN doc. HRI/GEN/1/Rev.3 (13 December 1991), para. 5.

¹⁴³⁸ CESCR, *General Comment No. 12*, UN doc. E/C.12/1999/5 (12 May 1999), paras. 4, 10.

¹⁴³⁹ Vid. npr. ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, no. 55723/00, Judgment of 9 June 2005, ECtHR, *López Ostra v. Spain*, no.16798/90, Judgment of 9 December 1994, te druge odluke spomenute u Poglavlju 3. sekcija 2.1.

O odnosu ekoloških krivičnih djela i povreda ljudskih prava vid.: Marchisio, S., 2012, *Environmental Crimes and Violations of Human Rights* (http://www.unicri.eu/topics/environmental/conference/Thematic_Debate_-_Sergio_Marchisio.pdf, 28.03.2021).

¹⁴⁴⁰ *Sl. glasnik RS*, br. 98/06

svako, dakle svako fizičko i svako pravno lice, „odgovora za zaštitu životne sredine“ te je “dužan da čuva i poboljšava“ takvu sredinu. Glava dvadeset četvrta KZ Srbije¹⁴⁴¹ sadrži niz krivičnih djela kojima se štiti životna sredina. U BiH, pravo na zdravu životnu sredinu je garantovano Ustavom Republike Srpske.¹⁴⁴² Ekološka krivična djela, uvrštena su u odredbe krivičnih zakona, kako u Republici Srpskoj, tako i u Federaciji BiH te Brčko Distriktu BiH.¹⁴⁴³

Ipak, kako se ekološka krivična djela često označavaju kao krivična djela bez žrtve (*victimless crimes*),¹⁴⁴⁴ uprkos jasnih argumenata o povezanosti kršenja ljudskih prava i povreda životne sredine, krivična gonjenja multinacionalnih korporacija i drugih kompanija ili bar njihovih rukovodilaca zbog ekološkog kriminaliteta su vrlo rijetka.

Međunarodni nivo. – Na međunarodnom nivou, Rimski statut sadrži odredbe o nanošenju štete prirodnoj sredini u svom članu 8 (2) (b) (iv) i predviđa uslove kada se ovo oštećenje životne sredine ima smatrati ratnim zločinom. Ipak dokazivanje ovog djela je skopčano sa mnogim poteškoćama i primjenjivo je samo u uslovima oružanog sukoba. Postoje i argumenti da bi u odsustvu oružanog sukoba, masovna uništavanja prirodne sredine mogli posmatrati kao „druge nehumane radnje“ iz člana 7 (1) (k) koji se odnosi na zločine protiv čovječnosti.¹⁴⁴⁵

Potrebno je istaći da na međunarodnom nivou, kako to pravilno primjećuje Valvasone (*Valvasone*), postoji više prepreka za osiguranje odgovornosti multinacionalnih korporacija za ekološka krivična djela. Naime, nepostojanje univerzalno prihvaćene definicije ekološkog krivičnog djela se negativno odrazilo na krivično gonjenje ove vrste kriminaliteta. Pored toga odsustvo ove definicije predstavlja značajnu prepreku za procesuiranje i pojedinaca na rukovodećim položajima u multinacionalnim korporacijama zbog činjenja ili propuštanja koje

¹⁴⁴¹ Vid. f. 1421, *supra*.

¹⁴⁴² *Sl. glasnik RS* br. 21/92 - prečišćen tekst, 28/94 - Amandmani XXVI-XLIII, 8/1996 - Amandmani XLIV-LI, 13/96 - Amandman LII, 15/96 - ispr., 16/96 - Amandman LIII, 21/96 - Amandmani LIV-LXV, 21/02 - Amandmani LXVI-XCII, 26/02 - ispr., 30/02 - ispr., 31/02 - Amandmani XCIII-XCVIII, 69/02 - Amandmani XCIX-CIII, 31/03 - Amandmani CIV i CV, 98/03 - Amandmani CVI-CXII, 115/05 - Amandman CXIV, 117/05 - Amandmani CXV-CXXI i 48/11 - Amandman CXXII i *Sl. glasnik BiH*, br. 73/19 - odluka US BiH, čl. 35.

¹⁴⁴³ Krivični zakonik Republike Srpske (*Sl. glasnik RS*, br. 64/17, 104/18 - odluka US, 15/21 i 89/21, u daljem tekstu: KZ RS), Glava XXIX, Krivični zakon FBiH, (*Sl. novine FBiH*, br. 36/03, 21/04 - ispr., 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17, u daljem tekstu KZ FBiH), Glava XXVI, Krivični zakon Brčko distrikta BiH (*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 19/20 - prečišćen tekst, u daljem tekstu: KZ BDBIH), Glava XXVI.

¹⁴⁴⁴ Batričević, A., 2013, Ekološka krivična dela – zločini bez žrtve?, *Temida*, 1 (16), str. 113.

¹⁴⁴⁵ Valvasone, I., di, 2020, *Holding multinational corporations accountable for the commission of international environmental crime* (<http://centreforafricanjustice.org/holding-multinational-corporations-accountable-for-the-commission-of-international-environmental-crime/>, 6.01.2021). Rimski statut, za razliku od ratnih zločina, za postojanje zločina protiv čovječnosti, ne zahtjeva postojanje oružanog sukoba ili vojnog napada. Vid. ICC, 2011, *Elements of crimes*, p. 6.

za posljedicu imaju znatna i ozbiljna narušavanje životne sredine, a koja bi se mogla smatrati međunarodnim krivičnim djelima.¹⁴⁴⁶

Napori na stvaranju povoljnijeg okruženja za zaštitu ljudskih prava od opasnosti povezanih sa takozvanim korporativnim ekološkim kriminalitetom se mogu uočiti i u pravu EU. Naime, u decembru 2021. godine Evropska komisija je usvojila prijedlog nove direktive za zaštitu životne sredine putem krivičnog prava.¹⁴⁴⁷ Pored regulisanja pojedinih ekoloških krivičnih djela, ovaj prijedlog predviđa da se podstrekavanje i pomaganje u izvršenju ekoloških krivičnih djela smatra samostalnim krivičnim djelom.¹⁴⁴⁸ Prijedlog direktive predviđa obavezu država da osiguraju odgovornost pravnih lica zbog propusta „nadzora i kontrole“ kojim je omogućeno izvršenje ekoloških krivičnih djela predviđenih Direktivom.¹⁴⁴⁹ Prema ovom rješenju, proširen je opseg odgovornosti korporacija jer se TNK može suočiti sa krivičnim gonjenjem ukoliko propusti da vrši nadzor i kontrolu nad licem koje se nalazi u njenom lancu snabdijevanja, a uslijed tog propusta je lice koje joj je podređeno učinilo neko od krivičnih djela predviđenih direktivom.

U suštini ovim prijedlogom uvodi se krivična zaštita u slučaju propusta TNK da sprovodi dužnu pažnju nad subjektom uključenim u njen lanac snabdijevanja kome je povjerila izvršenje poslova u kojima postoji pojačan rizik za izvršenje nekog od ekoloških krivičnih djela, kao na primjer obavljanje poslova upravljanja i odlaganja otrovnim otpadom.

Uzmimo, na primjer, upravo obavljanje poslova odlaganja otrovnog otpada. Kako sprovođenje dužne pažnje podrazumijeva vršenje kontrole nad subjektima uključenim u lanac snabdijevanja kako bi se identifikovali, spriječili i ublažili rizici po kršenje ljudskih prava,¹⁴⁵⁰ kompanija da bi izbjegla odgovornost stoga bi prvo morala da identifikuje rizik po ljudska prava. Nepravilno odlaganje otrovnog otpada svakako predstavlja rizik po pravo na zdravlje, pravo na život ili pravo na poštovanje, privatnog i porodičnog života.¹⁴⁵¹ Nakon ove identifikacije rizika po ljudska prava, da bi se spriječile povrede ljudskih prava TNK treba da

¹⁴⁴⁶ Valvasone di, I., 2020.

¹⁴⁴⁷ *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC*, (https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_1_179760_prop_dir_env_en.pdf, 25.01.2022, u daljem tekstu: Prijedlog). Izradi ove inicijative je prethodila analiza koja je utvrdila da je broj predmeta u vezi sa ekološkim kriminalitetom a koji su završeni osuđujućim presudama vrlo nizak dok su izrečene krivične sankcije suviše blage i lišene preventivnog dejstva (Prijedlog, p.1). Prijedlog naglašava da se ovom direktivom nastoje unaprijediti i osnovna ljudska prava ugrožena ekološkim kriminalitetom (Prijedlog, p.16).

¹⁴⁴⁸ Prijedlog, čl. 4.

¹⁴⁴⁹ Prijedlog, čl. 6.

¹⁴⁵⁰ Vid.: Rukovodeće načelo, 17 i prateći komentar uz to načelo. A/HRC/17/31, komentar. p.16.

¹⁴⁵¹ ECtHR, *Fadeyeva v. Russia*, no. 55723/00, Judgment of 9 June 2005, ECtHR, *López Ostra v Spain*, no.16798/90, Judgment of 9 December 1994., prethodno spomenute u Poglavlju 3, sekcija, 2. 1.

osigura adekvatan nadzor nad subjektom kome je povjerila obavljanje poslova koje predstavljaju rizik po identifikovana kršenja ljudskih prava. U slučaju da to propusti, prema prijedlogu direktive TNK, bi mogla snositi krivičnu odgovornost ukoliko dođe do izvršenja krivičnog djela.¹⁴⁵²

Nacionalni nivo. – Na unutrašnjem planu, kao značajne prepreke na uvrđivanju odgovornosti multinacionalnih korporacija zbog ekoloških krivičnih djela – počinjenih neposredno od multinacionalnih korporacija ili privrednih subjekata koja se nalaze u njihovim lancima nabavke – mogu se izdvojiti, korupcija,¹⁴⁵³ i nedostatak nadležnosti za sprovođenje istraga krivičnih djela počinjenih u inostranstvu.¹⁴⁵⁴ Pored toga, čak u slučaju da ovakva eksteritorijalna nadležnost može biti zasnovana, nedostatak ljudskih i materijalnih sredstava za sprovođenje istrage se pokazuje kao jedna od značajnih prepreka ka utvrđivanju odgovornosti korporacija za štetu nanесenu okolini i ljudima koji žive u njoj.¹⁴⁵⁵

Kao ilustrativan primjer može poslužiti takozvani incident *Probo Koala*. Naime, britansko-holandska kompanija za promet naftnih derivata Trafigura pokušala je bezuspješno odložiti otrovni otpad u čak pet država.¹⁴⁵⁶ Da bi smanjila vlastite troškove navedena kompanija je angažovala preduzeće za odlaganje otpada iz Obale Slonovače.¹⁴⁵⁷ U avgustu 2006. godine preduzeće iz Obale Slonovače je preuzelo 500 tona toksičnog otpada sa teretnog broda *Probo Koala*. Ovo preduzeće je otrovni otpad odložilo na 18 lokacija oko Abidžana u Obali Slonovače.¹⁴⁵⁸ Nepravilno skladištenje ovog otrovnog otpada je prouzrokovalo smrt 15 lica a 69 ih je bilo smješteno na bolničko liječenje, dok je preko 108 000 ljudi zatražilo medicinsku pomoć zbog posljedica povezanih sa ovim otpadom.¹⁴⁵⁹ U toku 2013. godine holandski sudovi su oglasili krivom kompaniju Trafigura zbog nezakonitog izvoza otrovnog otpada iz

¹⁴⁵² Kriminalizaciju ponašanja vezanog za nezakonito upravljanje otpadom predviđa član 3 (e) Prijedloga.

¹⁴⁵³ Uopšteno o uticaju korupcije na održivost životne sredine vid.: Ganda, F., 2020, The influence of corruption on environmental sustainability in the developing economies of Southern Africa, *Heliyon* 6 (7), e04387.

¹⁴⁵⁴ Valvasone, I., di, 2020.

¹⁴⁵⁵ Amnesty International, 2016, *Trafigura: A Toxic Journey* (<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/04/trafigura-a-toxic-journey/>, 24.01.2022).

¹⁴⁵⁶ Mind the Gap, 2019, *CASE STUDY: Trafigura outsourcing toxic waste disposal in Côte d'Ivoire*, (<https://www.mindthegap.ngo/harmful-strategies/constructing-deniability/outsourcing-high-risk-activities/example-trafigura-outsourcing-toxic-waste-disposal-in-cote-divoire/m> 24.01.2022). TNK Trafigura je pokušala odložiti otpad u Italiji, Malti, Gibraltaru, Holandiji i Nigeriji.

¹⁴⁵⁷ Amnesty International, 2016.

¹⁴⁵⁸ OHCHR, 2016, *Ten years on, the survivors of illegal toxic waste dumping in Côte d'Ivoire remain in the dark*, (<https://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20384&LangID=E> 22.01.2022). Ovakvom razvoju događaja doprinijela je podložnost korupciji zvaničnika iz Obale Slonovače, vid.: Leigh, D., 2009, *Corruption fears over Ivory Coast toxic waste victims' £30m Trafigura payout 30m*, *The Guardian* (<https://www.theguardian.com/world/2009/nov/04/trafigura-ivory-coast-payout>, 05.02.2022).

¹⁴⁵⁹ UNHRC, 2009, Report of the Special Rapporteur on the adverse effects of the movement and dumping of toxic and dangerous products and wastes on the enjoyment of human rights, Okechukwu Ibeanu, UN. Doc. A/HRC/12/26/Add.2 (3 September 2009), para. 31.

Holandije.¹⁴⁶⁰ Holandske vlasti, međutim nisu preduzele krivično gonjenje TNK Trafigura za odlaganje otpada u Obali Slonovače, obrazlažući njihovu odluku teškoćama u vezi provođenja istrage u Obali Slonovače.¹⁴⁶¹ U martu 2015. godine vlasti Ujedinjenog Kraljevstva su takođe odlučile da ne otvaraju istragu protiv Trafigure.¹⁴⁶² Nesprovedenju istrage protiv *Trafigure* doprinijele su procjene prema kojima bi troškovi istrage prevazišli koristi koje bi se mogle dobiti utvrđivanjem odgovornosti kompanije.¹⁴⁶³

5.3. TRGOVINA LJUDIMA

Povrede ljudskih prava povezane sa trgovinom ljudima su jedno od najakutnijih pitanja u vezi sa poštovanjem ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. MOR procjenjuje da je preko 177 miliona ljudi od čega najmanje 152 miliona djece podvrgnuto eksploataciji uključujući tu i trgovinu ljudima u globalnim lancima snabdijevanja.¹⁴⁶⁴ Za trgovinu ljudima se kaže da „predstavlja savremeni oblik starog načina svjetske trgovine robljem“ koji posmatra ljudska bića kao robu koja se može „kupiti ili prodati ili staviti u položaj prinudnog rada“ u raznim registrovanim i neregistrovanim djelatnostima.¹⁴⁶⁵

Iako trgovina ljudima nije nova pojava njena međunarodna definicija je usvojena tek 2000. godine prilikom usvajanja Palermo protokola.¹⁴⁶⁶ Prema ovoj definiciji pod trgovinom ljudima se smatra:

[...] regrutovanje, prevoz, prebacivanje, skrivanje i primanje lica putem prijetnji ili upotrebe sile ili drugih oblika prinude, otmice, prevare ili obmane, zloupotrebe službenog položaja ili ranjivosti žrtve, ili davanjem ili primanjem novca ili koristi da bi se ostvario pristanak nekog lica koje ima kontrolu nad nekim drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija uključuje, kao minimum, iskorišćavanje prostitucije drugih ili druge vidove

¹⁴⁶⁰ Amnesty International, 2016.

¹⁴⁶¹ Amnesty International, 2016.

¹⁴⁶² OHCHR, 2016.

¹⁴⁶³ Amnesty International, 2016. *The Guardian*, 2015, *UK authorities 'lack resources' to investigate Trafigura over toxic waste*, (<https://www.theguardian.com/world/2015/jul/23/uk-authorities-lack-resources-to-investigate-trafigura-over-toxic-waste>, 02.02.2022).

¹⁴⁶⁴ ILO, *Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains*, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_728062.pdf, 28.04.2022), p. 5.

¹⁴⁶⁵ CETS, No. 197, *Explanatory Report*, tačka 3, prevod autora, Konvencija i prateći izvještaj su dostupni na <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/197>., Topić, B., 2019, str. 88, f. 132.

¹⁴⁶⁶ Vid.: f. 1176, *supra*.

seksualne eksploatacije, rad ili usluge, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, sluganstvo ili uklanjanje organa.¹⁴⁶⁷

Iz gore navedene definicije proizilazi da bi trgovina ljudima postojala ukoliko se preduzme određena „radnja“ koja može biti regrutovanje, prevoz, prebacivanje, skrivanje i primanje lica uz upotrebu određenog „sredstva“ kao što je prijetnja ili upotreba sile ili drugih oblika prinude, otmica, prevara ili obmana, zloupotreba službenog položaja ili ranjivosti žrtve, ili davanje ili primanje novca ili koristi da bi se ostvario pristanak nekog lica koje ima kontrolu nad nekim drugim licem a sve radi ostvarenja „cilja iskorištavanja“ odnosno radi seksualne eksploatacije, eksploatacije rada ili usluga, ropstva ili odnosa sličnog ropstvu, sluganstva, uklanjanja organa ili bilo kog drugog oblika eksploatacije.¹⁴⁶⁸

Specijalni izvjestilac Ujedinjenih nacija o trgovini ljudima, naročito, ženama i djecom objašnjava da se problem trgovine ljudima pojavljuje u mnogim granama privrede te naglašava da se u tim oblastima trgovina ljudima može izvršavati neposredno od strane jedne korporacije kao i od strane njenih poslovnih partnera odnosno dobavljača.¹⁴⁶⁹

U kontekstu lanaca snabdijevanja TNK često dolaze u vezu sa ovom vrstom kršenja ljudskih prava kroz korištenje usluga žrtva trgovine ljudima ili prisilnog rada, na taj način što saraduju sa kompanijama koje su direktno uključene u trgovinu ljudima. Na primjer, TNK iz sektora konditorske industrija, se suočavaju sa optužbama da uživaju koristi kroz poslovanje sa planatažama kakaovca na kojima se koristi radna snaga žrtava trgovine ljudima.¹⁴⁷⁰ Slične optužbe su prisutne i u duvanskoj industriji.¹⁴⁷¹ Prema procjenama MOR profit koji se ostvaruje kroz eksploataciju prinudnog rada iznosi najmanje 150 milijardi američkih dolara.¹⁴⁷²

Pitanje krivične odgovornosti korporacija u vezi sa trgovinom ljudima je prisutno kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem nivou.

¹⁴⁶⁷ Član 3, Palermo protokola prevod autora. Istovjetna definicija je sadržana i u članu 4 Konvencije SE o trgovini ljudima.

¹⁴⁶⁸ Palermo protokol, u svom čl. 3 (c), definiše da trgovina djecom –licima mlađim od 18 godina – postoji čak i kada je regrutovanje, prevoz, prebacivanje, skrivanje i primanje djeteta radi eksploatacije preduzeto bez nekog od sredstava opisanih u definiciji trgovine ljudima kao što su upotreba sile, otmica ili prevara.

¹⁴⁶⁹ UNHRC, *Report submitted by the Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children*, UN. doc. A/HRC/29/38 (31 March 2015), para. 10.

¹⁴⁷⁰ Whoriskey, P., and Siegel, R., 2019, *Cocoa's child laborers*, Wahington post., (<https://www.washingtonpost.com/graphics/2019/business/hershey-nestle-mars-chocolate-child-labor-west-africa/>, 11.06.2022.).

¹⁴⁷¹ Teixeira, F., 2021., *Tobacco exporter faces slavery charges in landmark Brazil case*, (<https://www.reuters.com/article/us-brazil-slavery-tobacco-idUSKCN2AT3Q1>, 11.02.2022).

¹⁴⁷² ILO, 2014, *Profits and Poverty: The Economics of Forced Labour*, Geneva, citirano u OSCE, 2018, *Model Guidelines on Government Measures to Prevent Trafficking for Labour Exploitation in Supply Chain*, Vienna, p. 9.

Međunarodni nivo. – Rimski statut definiše porobljavanje kao vršenje pojedinačnih ili svih ovlaštenja koja proističu iz prava svojine nad nekim licima, a koja podrazumijevaju vršenje ovih ovlaštenja u trgovini ljudima, posmatra kao jednu od radnji zločina protiv čovječnosti ukoliko su preduzete kao dio šireg i sistematskog napada uperenog protiv civilnog stanovništva. Uslovno govoreći mogli bi zamisliti situaciju u kojoj se rukovodilac kompanije optužuje za zločin protiv čovječnosti po ovom osnovu, no kako je već naglašeno Rimski statut ne usvaja koncepciju korporativne krivične odgovornosti, tako da su mogućnosti za krivično gonjenje korporacija na međunarodnom nivou, pa čak i njihovih rukovodilaca po ovom osnovu vrlo sužene.

Kako je prethodno naglašeno, specijalizovani međunarodni ugovori kao što je Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima obavezuje države članice da uspostave odgovornost pravnih lica za trgovinu ljudima. Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima uspostavlja sljedeće zahtjeve za odgovornost pravnih lica za krivična djela:

- Krivično djelo trgovine ljudima treba biti izvršeno od strane fizičkog lica za dobrobiti pravnog lica;
- Navedeno fizičko lice treba da postupa ili samostalno ili kao dio nekog organa pravnog lica;
- Fizičko lice treba da se nalazi na rukovodećem položaju na osnovu ovlaštenja da zastupa pravno lice, donosi odluke u ime tog lica ili ima ovlaštenja da vrši nadzor nad tim licem.¹⁴⁷³

Konvencijom SE o borbi protiv trgovine ljudima u svom članu 19 od država članica zahtijeva da razmotre mogućnost kriminalizovanja svjesnog korištenja usluga žrtava trgovine ljudima. Ova odredba se odnosi na sve osobe kako fizičke tako i pravne koje svjesno koriste usluge žrtava trgovine ljudima. U ovom slučaju kompanija ne mora da sama regrutuje žrtve putem nekog od sredstava izvršenja krivičnog djela trgovine ljudima. Dovoljno je samo da koristi usluge žrtava trgovine ljudima u procesu proizvodnje ili pružanja usluga. Međutim, počinitelj mora biti svjestan činjenice da koristi usluge žrtve trgovine ljudima. Dokazivanje ove svijesti je naravno skopčano sa teškoćama kod fizičkih lica a naročito kod pravnih lica. Izvještaj sa objašnjenjima uz Konvenciju SE sugerše da se ove teškoće mogu prevazići, bez povrede

¹⁴⁷³ Konvencija SE, čl. 22.

načela pretpostavke nevinosti, tako što će se činjenica postojanja znanja ili namjere počinioca zaključiti iz objektivnih okolnosti slučaja.¹⁴⁷⁴

Međutim, ostaje otvorenim pitanje da li bi TNK mogla odgovarati za ovo krivično djelo u slučaju da njezin dobavljač u procesu proizvodnje koristi usluge žrtava trgovine ljudima.

Pored kriminalizovanja korištenja usluga trgovine ljudima međunarodni dokumenti zahtijevaju od država da kriminalizuju i „podstrkavanje i pružanje pomoći“ u izvršenju krivičnog djela trgovine ljudima. Konvencija UN protiv organizovanog kriminala u svom članu 10 obavezuje države da u svoja zakonodavstva ugrade odredbe o korporativnoj odgovornosti za krivična djela, dok Konvencija SE zahtijeva od država da osiguraju korporativnu odgovornost za pomaganje i podstrekavanje na trgovinu ljudima.¹⁴⁷⁵ Međutim, konvencija SE ne definiše šta pomaganje i podstrekavanje predstavljaju, ostavljajući državama da u skladu sa shvatanjima svojstvenim njihovim pravnim sistemima definišu ove vrste saučesništva u izvršenju krivičnog djela. Stoga, možemo reći da međunarodno pravo ostavlja državama veliku slobodu procjene kako da osiguraju korporativnu odgovornost za saučesništvo u trgovini ljudima ili pak samostalnu odgovornost za korištenje usluga trgovine ljudima.

Kad govorimo o samostalnoj odgovornosti za korištenja usluga žrtava trgovine ljudima, u slučaju kriminalizacije svjesnog korištenja usluga žrtava¹⁴⁷⁶ do nje može doći samo ako je korisnik svjestan da koristi usluge žrtava trgovine ljudima. U suštini to bi podrazumijevalo da je korporacija znala ili morala da zna da posluje sa subjektom koji je uključen u trgovinu ljudima ili pak koristi usluge žrtava trgovine ljudima. Utvrđivanje korporativne krivične odgovornosti stoga postaje izuzetno složeno, naročito u slučaju da se trgovina ljudima dešava u lancima snabdijevanja. Iako složeno, utvrđivanje krivične odgovornosti kompanija zbog trgovine ljudima u njenim lancima, nije neostvarivo što nam pokazuje i sudska praksa u pojedinim državama.

Nacionalni nivo. – Belgija je jedna od rijetkih zemalja u kojim se razvila sudska praksa o korporativnoj krivičnoj odgovornosti u lancima snabdijevanja u vezi s trgovinom ljudima. U predmetu *Carestel*¹⁴⁷⁷ nadležni sud je oglosio odgovornom kompaniju *Carestel Motorway Services* (CMS) koja posjeduje lanac restorana u Belgiji zbog toga što su koristili usluge njemačke kompanije Kronos koja se bavila pružanjem usluga čišćenja i održavanja. CMS je

¹⁴⁷⁴ Konvencija SE, *Explanatory report*, para. 235.

¹⁴⁷⁵ Konvencija SE, čl. 21.

¹⁴⁷⁶ Razmatranje kriminalizacija svjesnog korištenja usluga žrtava trgovine je minimalni zahtjev gore spomenutog član 19 Konvencije SE.

¹⁴⁷⁷ Tribunal de lère Instance de Gand, 19ème chambre, 5/11/2012, Greffe no, 2012/3925. Prvostepeni sud u Gentu, 19. Vijeće, presuda od 5. novembra 2012. godine, br. 2012/3925.

oglašena krivom zato što je znala da njemačka kompanija iskorištava zaposlene koji su bili angažovani na uslugama čišćenja u restoranima CMS. Svijest kompanije CMS je utvrđena na osnovu objektivnih okolnosti slučaja. Naime, nadležni sud u Gentu je uzeo u obzir da je CMS bila obavještena da se vodi istraga protiv Kronosa od strane inspekcije rada, zbog kršenja prava iz radnih odnosa. Navedeno u kombinaciji sa drugim utvrđenim činjenicama kao što su neuobičajeno mali troškovi usluga iz ugovora o održavanju kao i prepiska između Kronosa i CMS u kojima se isticala navedena problematika, su bili dovoljni da sud zaključi da je CMS bio svjestan rizika da su radnici Kronosa moguće žrtve trgovine ljudima, ali je i dalje odlučio da nastavi poslovanje sa njima.¹⁴⁷⁸

Ovakav razvoj događaja je bio moguć jer belgijsko pravo usvaja teoriju autonomne odgovornosti pravnog lica¹⁴⁷⁹ prema kojoj pravna lica imaju vlastitu volju i u krivičnim stvarima, te sud nije bio vezan sa ograničenjima teorije identifikacije,¹⁴⁸⁰ koja je kao minimalni standard zastupljena i u Konvenciji SE. S druge strane, u onim zemljama koje usvajaju identifikacioni model, bilo bi potrebno prije svega utvrditi da je odgovorna osoba u preduzeću počinila ili na drugi način učestvovala u krivičnom djelu te tek onda razmatrati odgovornost preduzeća. Ovo na određeni način objašnjava rijetke slučajeve krivičnog gonjenja korporacija zbog trgovine ljudima u svrhu radne eksploatacije.

Pojedina zakonodavstva su se odlučila za oštiji pristup prema onim licima koji koriste usluge žrtava trgovine ljudima. Tako prema američkom zakonu o zaštiti žrtava trgovine ljudima (*Trafficking Victims Protection Reauthorization Act – TVPRA*)¹⁴⁸¹ korporacije se smatraju krivično odgovornim ukoliko ostvaruju finansijsku korist od trgovine ljudima radi prinudnog rada znajući („*knowing*“) ili „nesmotreno zanemarujući“ (*reckless disregard*) da su njihovi poslovni poduhvati uključeni u takvu vrstu eksploatacije.¹⁴⁸² TVPRA pored toga prepoznaje i princip eksteritorijalnosti u ovim slučajevima, prema kome se korporacija sa sjedištem u SAD

¹⁴⁷⁸ Vid. Planitzer, J., Katona, N., 2017, Criminal Liability of Corporations for Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation, *Global Policy* 8(4):505-511, p. 507, te Leao, A.S., 2015, Corporate Criminal Liability for Human Trafficking in the EU - a legal obligation for Member States?, Master's Thesis in Public International Law, Uppsala Universitet (<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:895604/FULLTEXT01.pdf>, 11.01.2021), p. 40. Uporedi i UNODC *Case-law data base*, Case No. 2012/3925 (https://sherloc.unodc.org/cld/case-law-doc/traffickingpersonscrimetype/bel/2012/case_no_20123925.html?lng=en, 2.05.2023).

¹⁴⁷⁹ Vid. čl. 5 (1) krivičnog zakona, (*Code pénal belge* dostupan na: https://www.legislationline.org/download/id/9628/file/BELG_CC_fr.pdf, 02.02.2022).

¹⁴⁸⁰ Za objašnjenje teorije autonomne odgovornosti i teorije identifikacije vid. *supra*, Poglavlje VIII, sekcija 2.

¹⁴⁸¹ Trafficking Victims Protection Reauthorization Act of 2003, Pub. L. No. 108-193, § 4(a)(4)(A), 117 Stat. 2875, 2878 (2003), (<https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-117/pdf/STATUTE-117-Pg2875.pdf>, 21.12.2021).

¹⁴⁸² Unesena u TVPRA sa William Wilberforce Trafficking Victims Protection Reauthorization Act of 2008, 18 U.S.C. para. 1589; Sullivan, W. M., Leonardi, F., 2019, *Prosecuting Corporations that Benefit Financially from Human Trafficking*, (<https://www.pillsburylaw.com/en/news-and-insights/prosecuting-corporations-that-benefit-financially-from-human-trafficking.html>, 11.01.2021).

može smatrati krivično odgovornom i u slučaju kada se eksploatacija desila izvan teritorije SAD u njenim lancima snabdijevanja.¹⁴⁸³ Tako bi prema ovim zakonu bilo moguće goniti TNK sa sjedištem u SAD koja se bavi, na primjer, proizvodnjom obuće ukoliko svjesno zanemaruje rizike da ostvaruje finansijsku korist zbog korištenja prisilnog rada ili rada žrtava trgovine ljudima u kompanijama u uključenim u njezin lanac snabdijevanja. Takođe, američka TNK koja se bavi hotelijerstvom bi mogla da se suoči sa krivičnim progonom ako svjesno zanemaruje rizik zbog toga što izdaje sobe trgovcima ljudima koji se bave seksualnom eksploatacijom.¹⁴⁸⁴

U suštini, prema TRPVA korporacija se smatra krivično odgovornom ako je iz znanja ili nesmotreno privatila imovinske koristi koje proističu iz eksploatacije žrtava trgovine ljudima. Iako je nezahvalno praviti komparaciju između anglosaksonskog poimanja krivice odnosno mentalnih elemenata nekog krivičnog djela i kontinentalno-pravnog shvatanja, prema kome se cjelokupno krivično djelo ostvaruje ili putem umišljaja ili nehata,¹⁴⁸⁵ može se tvrditi da se prema američkom zakonu korporacija smatra odgovornom ako je ostvarila finansijsku korist od trgovine ljudima i postupala u skladu sa eventualnim umišljajem ili svjesnim nehatom. Ovaj zaključak se nameće na osnovu uobičajenih klasifikacija, prema kojima se kontinentalno-pravni pojmovi četiri oblika krivice, odnosno direktni umišljaj, eventualni umišljaj, svjesni nehat i nesvjesni nehat prevode sa izrazima *intent, knowledge, recklessness i negligence*.¹⁴⁸⁶

Komentar stanja o korporativnoj krivičnoj odgovornosti i trgovini ljudima. – Bez obzira na shvatanja da prethodno spomenuti izrazi daju nešto drugačiji sadržaj oblicima krivice prisutnim u kontinentalnom pravu, može se zaključiti da se ne samo u međunarodnom pravu nego i u komparativnom pravu sve više prepoznaje potreba da se osigura odgovornost korporacija zbog finansijskih koristi koje proizilaze iz korištenja usluga trgovine ljudima. Korporacije i uopšte privredni subjekti mogu učestvovati u trgovini ljudima upravo vođeni osnovnom logikom poslovanja odnosno sticanjem profita. Naravno, u ovom kontekstu ne govorimo o pravnom licu koje se neposredno bavi trgovinom ljudima, kao na primjer kompanije koje su u određenom istorijskom periodu bile uključene u takozvanu transatlantsku trgovinu robljem. U skladu sa temom ove disertacije nastoji se ukazati na pojave koje u konvencionalnom poslovnom okruženju pogoduju pojavi trgovine ljudima u lancima snabdijevanja TNK. U osnovi ove pojave stoji „potražnja“ za profitom, a ovaj profit postaje veći ako se, na primjer, smanje troškovi proizvodnje ili distribucije određenog proizvoda. Ovi

¹⁴⁸³ 18 U.S.C. paras. 1589, 1595-96.

¹⁴⁸⁴ Sullivan, W. M., Leonardi, F., 2019.

¹⁴⁸⁵ Ristojević, B., 2008, O opštim oblicima krivice u Rimskom statutu, *Zbornika radova pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XLII-1-2., 627, str. 631.

¹⁴⁸⁶ Ristojević, B. 2008, str. 642.

troškovi proizvodnje se mogu smanjiti ako se smanje troškovi radne snage ili ako se materijali potrebni za izradu određenog proizvoda nabave po manjoj cijeni. Tako pojedine TNK odlučuju se na poslovnu saradnju sa kompanijama koje nude manju cijenu usluga kako bi povećale konkurentnost svojih proizvoda na tržištu. Drugim riječima, zbog njihove potražnje za profitom TNK potražuju jeftine usluge ili jeftine materijale. Naravno, ne vodi svaka potražnja za jeftinijim uslugama ili proizvodima trgovini ljudima, ipak međunarodni standardi zahtijevaju od država da obeshrabre potražnju koja može dovesti do trgovine ljudima.¹⁴⁸⁷

Palermo protokol tako od država članica zahtijeva da usvoje ili ojačaju zakonodavne ili druge mjere kojima se obeshrabruje potražnja koja pogoduje svim oblicima eksploatacije.¹⁴⁸⁸ Sličnu obavezu nameće i član 6 Konvencije SE. Ova obaveza obeshrabrivanja potražnje koja pogoduje trgovini ljudima može se postići putem raznih mjera kao što su edukativne, društvene ili kulturološke mjere, ali i putem krivičnihopravnih mjera. Kako je prethodno naglašeno Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima eksplicitno zahtijeva od država članica da razmotre usvajanje mjera kojim se kriminalizuje korištenje usluga trgovine ljudima.¹⁴⁸⁹ Sam Palermo protokol ne sadrži sličnu odredbu, međutim Zakonodavni vodič Ujedinjenih nacija za implementaciju Palermo protokola¹⁴⁹⁰ takvu kriminalizaciju preporučuje. Naime ovaj vodič primjećuje da se smanjenje potražnje može postići putem mjera kojima se pogađaju oni koji svjesno koriste ili na drugi način ostvaruju korist od usluga žrtava eksploatacije.¹⁴⁹¹

U SAD kao što je prethodno objašnjeno korporativna krivična odgovornost uključuje ne samo direktni umišljaj nego i svjesni nehat. Naime, američki zakonodavac uključujući u zonu krivične odgovornosti i termin koji je suštinski pojam odštetnog ili ugovornog prava (*reckless disregard* se odavno opisuje kao *culpa lata* odnosno krajnja nepažnja¹⁴⁹²) je na ovaj način indirektno obavezao TNK čije je sjedište na teritoriji SAD da sprovodi adekvatnu kontrolu poštovanja ljudskih prava kroz lanac snabdijevanja (*due diligence* obaveza). Naime, u zemljama anglosaksonskog pravnog sistema, kao validna odbrana u slučajevima sumnje na koristi proistekle iz eksploatacije žrtava trgovine ljudima koristi se takozvana *due diligence defence* koja se primjenjuje i u predmetima vezanim za odgovornost kompanije zbog krivičnih

¹⁴⁸⁷ OSCE OSR/CTHB, 2014. *Ending Exploitation. Ensuring that Businesses do not Contribute to Trafficking in Human Beings: Duties of States and the Private Sector*, Vienna, p. 15

¹⁴⁸⁸ Palermo protokol, član 9 (5).

¹⁴⁸⁹ Član 19 Konvencije SE.

¹⁴⁹⁰ UNODC, 2004, *Legislative Guides for the Implementation of the United Nations Convention Against Transnational Organised Crime and the Protocols Thereto*, New York, United Nations.

¹⁴⁹¹ Gallagher, A.T., 2010, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge, Cambridge University Press p. 440.

¹⁴⁹² Howard, D.O., 1954, An Analysis of Gross Negligence, 37 *Marquette Law Review*, 334, pp. 335-36.

djela korupcije koje su izvršili zaposlenici kompanije.¹⁴⁹³ U suštini ova vrsta odbrane se koristi od strane onih koji su optuženi da su prekršili određena pravila, koja su pak dovela do povrede nekog zakona, na primjer, nepoštovanje propisa o zabrani korupcije u privredi, propisa o ishrani ili propisa o privrednom poslovanju. Korištenje ove vrste odbrane u osnovi se pokazuje da je optuženi poduzeo sve mjere da bi izbjegao da do povrede dođe odnosno da je poduzeo sve mjere da se povinuje određenom pravilu, bez obzira da li je to pravilo utvrđeno krivičnopравnim propisom, nekim drugim propisom ili običajem.¹⁴⁹⁴

Ovdje je potrebno podsjetiti da Rukovodeća načela propoznaju vezu između pravne odgovornosti i sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima. Tako Komentar uz Rukovodeće načelo 17 koristi jezik svojstven krivičnom pravu naglašavajući da se pitanje saučesništva (*complicity*) može postaviti kada neko preduzeće doprinosi ili se smatra da doprinosi negativnom uticaju na ljudska prava koje je izazavala neka druga strana. Isti komentar takođe naglašava da bi kompanije mogle izbjeći pravnu odgovornost ukoliko bi sa dužnom pažnjom provele analizu u cilju identifikovanja otklanjanja ili umanjenja štetnih rizika po ljudska prava.¹⁴⁹⁵

6. ZAKLJUČAK

S obzirom na uobičajeni način poslovanja TNK putem lanaca snabdijevanja, kao što smo vidjeli postoje mnogobrojni rizici da se TNK povežu sa kršenjima ljudskih prava ili se okoriste kršenjima ljudskih prava koja su počinjena od strane privrednih subjekata ili pojedinaca koji se uključeni u njihove lance snabdijevanja. U određenim slučajevima takva kršenja bi zahtijevala i krivičnopравnu reakciju te utvrđivanje odgovornosti TNK.

S obzirom na različitost pravnih sistema u kojima posluju TNK postoje mnogi argumenti koje ukazuju na opravdanost krivičnog gonjenja TNK pred međunarodnim sudovima. Prije svega mnogi slučajevi pokazuju da su multinacionalne korporacije, same ili putem svojih podružnica ili drugih subjekata uključenih u njihov lanac snabdijevanja, omogućile, doprinijele ili ostvarile korist povezanu sa kršenjima ljudskih prava proizašlih iz međunarodnih krivičnih djela. Ističe se, zatim, da bi krivično gonjenje korporacija pred

¹⁴⁹³ Up.: Meyer, B., *et al.*, Corporate Criminal Liability for Corruption Offences and the Due Diligence Defence: A Comparison of the Dutch and English Legal Frameworks, *Utrecht Law Review*, 10., p. 37.

¹⁴⁹⁴ Vid: npr. Hillingdon London Borough Council, *Due diligence defence guidance notes* (https://archive.hillingdon.gov.uk/media/24556/Due-diligence-defence/pdf/Due_diligence_defence_guidance_notes.pdf, 28.01.2022).

¹⁴⁹⁵ Rukovodeće načelo 17, komentar, A/HRC/17/31, p. 16.

međunarodnim sudom doprinijelo razvoju međunarodnog prava, odnosno međunarodnog krivičnog prava kroz uzimanje u obzir korporativne dinamike bez koje ne bi bilo ni moguće počinuti krivično djelo.¹⁴⁹⁶ S obzirom na doprinos razvoju međunarodnog krivičnog prava, krivično gonjenje korporacija pred međunarodnim sudovima neizostavno bi uticalo i na razvoj zakonodavstva i sudske prakse na nacionalnom nivou u pogledu korporativnih povreda ljudskih prava.

Međutim, posebna grana međunarodnog prava, odnosno međunarodno krivično pravo još uvijek ne prepoznaje korporativnu krivičnu odgovornost.

Moguće je ipak uočiti nekoliko inicijativa za priznavanje ove odgovornosti na međunarodnom nivou. Na Rimskoj konferenciji kojom se uspostavljao Međunarodni krivični sud, vodili su se progovori za uključivanje odgovornosti pravnih lica za međunarodna krivična djela u Rimski statut, iako do njenog uključivanja uz Rimski statut nije došlo. Jedan sud međunarodnog karaktera – Specijalni tribunal za Libanon – pokazao je spremnost da sudi i pravnim licima. Konačno, na afričkom kontinentu je usvojen i otvoren za potpisivanje članicama Afričke unije Malabo protokol kojim se nastoji omogućiti krivično gonjenje korporacija od strane jednog međunarodnog suda.

Ove inicijative pokazuju da se i međunarodno pravo, odnosno međunarodno krivično pravo kreće u pravcu priznavanja korporativne krivične odgovornosti. S obzirom na sve ove inicijative, čini se da je ovo vrijeme kome pripada ideja o prepoznavanju korporativne krivične odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu, te snagu te ideje treba iskoristiti kako bi se poštovanje ljudskih prava od strane korporacija shvatilo ozbiljno.¹⁴⁹⁷

Međutim, glavno poprište za osiguranje korporativne krivične odgovornosti i dalje ostaje unutrašnje pravo. Odustajanje od principa *societas delinquere non potest* je dugotrajan proces ali čini se nezbežan u uslovima ubrzanog razvoja društva i procesa globalizacije.

Odgovornost pravnih lica za krivična djela je naročito značajna u pogledu zaštite ljudskih prava od strane korporativnih prekršilaca. Ljudska prava se odnose na sve oblasti ljudskog života, koje uključuju kako međusobne odnose među ljudima tako i njihove odnose između države ili odnose između ljudskih bića i pravnih lica. Krivičnim zakonodavstvom se

¹⁴⁹⁶ Lambridis, P., 2021, *Corporate Accountability, Prosecuting Corporations for the Commission of International Crimes of Atrocity* (<https://www.nyujilp.org/corporate-accountability-prosecuting-corporations-for-the-commission-of-international-crimes-of-atrocity/>, 25.01.2022).

¹⁴⁹⁷ U ovoj rečenici se parafrazira naslov Dworkinovog djela (Dworkin, R., 1977, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge) i izreke koja se pripisuje Viktoru Igou : *Invaziji vojske se može odoljeti ali ne i snazi ideje čije je vrijeme došlo*, up. Bassiouni, C., 2012, *Introduction to International Criminal Law*, 2nd Revised Edition, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, p. 920.

štite ljudska prava, tako što se, između ostalog, inkriminišu ponašanja koja predstavljaju kršenje ljudskih prava.¹⁴⁹⁸

U pogledu krivične odgovornosti pravnih lica, pojedine zemlje ne ograničavaju ovu odgovornost na određenu vrstu krivičnih djela,¹⁴⁹⁹ dok druge zemlje prepoznaju krivičnu odgovornost pravnih lica samo u određenim oblastima.¹⁵⁰⁰ Kako se ljudska prava odnose na sve oblasti ljudskog života, neograničavanje krivične odgovornosti pravnih lica na određena krivična djela doprinosi boljoj krivičnopravnoj zaštiti ljudskih prava.

Treba primjetiti međutim da je ostvarivanje krivičnopravne zaštite od korporativnih kršenja ljudskih prava skopčano i sa mnogim preprekama. Već je pomenuto da je utvrđivanje krivične odgovornosti za korporativna kršenja ljudskih prava moguće ostvariti samo u onim slučajevima kada su kršenja ljudskih prava tako ozbiljna da su zaštićena krivičnim pravom. U tim slučajevima žrtve kršenja ljudskih prava mogu inicirati krivični postupak podnošenjem prijave nadležnom tužilaštvu. Međutim, odluku o preduzimanju ili nepreduzimanju krivičnog gonjenja donosi nadležni tužilac. Takođe postupanje u samom krivičnom postupku je u pravilu pod kontrolom tužioca a ne samih žrtava.

Navedene prepreke ka ostvarivanja krivičnopravne zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava opredjeljuju mnoge žrtve da otklanjanje posljedica ovih povreda ostvare putem građanskopravne zaštite koja je predmet analize sljedećeg poglavlja.

POGLAVLJE IX: GRAĐANSKA KORPORATIVNA ODGOVORNOST

U ovom dijelu disertacije vrši se analiza sudske prakse zapadnoevropskih i sjevernoameričkih sudova u pogledu građanske odgovornosti TNK za kršenje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Analiza se odnosi na praksu sudova u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD), i Evropi, tačnije Ujedinjenom Kraljevstvu i Holandiji iz razloga što većina TNK potiče ili već duži niz godina posluje u ovom djelu svijeta,¹⁵⁰¹ što je pogodovalo razvoju sudske prakse. Analiza, naravno, ne obuhvata cjelokupnu sudsku praksu nego se ograničava na analizu vodećih sudskih predmeta.

¹⁴⁹⁸ Na primjer, propisivanjem krivičnog djela ubistva štiti se ljudsko pravo na život, propisivanjem krivičnog djela narušavanja nepovredivosti stana, štiti se ljudsko pravo na dom, propisivanjem krivičnih djela protiv imovine štiti se pravo na imovinu, i tome slično.

¹⁴⁹⁹ Npr. Austrija, Hrvatska, Kipar, vid. Lex Mundi, 2012, *Criminal Liability of Companies* (<https://www.lexmundi.com/Document.asp?DocID=5624>, 1.05.2019.), pp. 6, 50, 56.

¹⁵⁰⁰ Kao npr. Brazil gdje preduzeća mogu da krivično odgovaraju samo za kršenje propisa iz oblasti životne sredine. vid., *Ibid.*, p. 14.

¹⁵⁰¹ UNCTAD, 2001, *Transnational corporations and foreign affiliates*, (https://unctad.org/system/files/official-document/gdscsir20041c3_en.pdf, 21.10. 2022), p. 40.

Sudska praksa koja se ovdje ispituje se tiče postupaka u kojim se nastoji ostvariti naknada štete od strane TNK a zbog povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Kroz proučavanje sudske prakse evropskih i američkih sudova, poglavlje nastoji utvrditi glavne prepreke koje sprečavaju utvrđivanje pravne odgovornosti kompanija za povrede ljudskih prava u lancima snabdijevanja (eng. *human rights supply chain liability*) te identifikovati mogućnosti za prevazilaženje identifikovanih prepreka.

1. PRAKSA SUDOVA U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Karakteristika pravnog sistema SAD da društvene nepravde često ispravlja putem privatnih (građanskopravnih) sudskih postupaka¹⁵⁰² pogodovala je razvoju sudske prakse u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja. Brojni sudski postupci u kojima se nastoji utvrditi građanska odgovornost transnacionalnih kompanija za povrede ljudskih prava neposredno učinjenih od strane njihovih filijala ili snabdjevača pokrenuti su sa pozivom na dva zakonska teksta. Riječ je o prije svega o Zakonu o odštetnim zahtjevima stranaca (*Alien Tort Statute – ATS*)¹⁵⁰³ kao i već spominjanom Zakonu o zaštiti žrtva trgovine ljudima (TVPRA).¹⁵⁰⁴

1.1. KORPORATIVNA ODGOVORNOST PREMA ATS

Prema ATS iz 1789. godine¹⁵⁰⁵ američki okružni sudovi su nadležni da odlučuju o odštetnim zahtjevima stranaca za kršenje međunarodnog prava ili međunarodnog ugovora kojima su SAD jedna država članica. Zakon se sastoji od jednog paragrafa koji u originalu glasi:

The district courts shall have original jurisdiction of any civil action by an alien for a tort only, committed in violation of the law of nations or a treaty of the United States.

¹⁵⁰² Up.: Kaeb, C., Scheffer, D., 2013, *The Paradox of Kiobel in Europe*, 107 *American Journal of International Law*, 852 p. 855, te Fletcher, G.P., 2008, *Tort Liability for Human Rights Abuses*, Oxford and Portland, Hart Publishing. pp. 9-10.

¹⁵⁰³ 28 U.S.C. § 1350 - U.S. Code - Unannotated Title 28. Judiciary and Judicial Procedure § 1350. *Alien's action for tort*, (<https://codes.findlaw.com/us/title-28-judiciary-and-judicial-procedure/28-usc-sect-1350.html>, 28.11.2021).

¹⁵⁰⁴ Vid.: f. 1481, *supra*.

¹⁵⁰⁵ Ovaj zakon se još naziva *Alien Torts Claims Act – ATCA*, originalno je predstavljao jednu odredbu Zakona o pravosuđu iz 1789. godine (*Judiciary Act 1789*). Kodifikacijom iz 1948. godine uvršten je u naslov (Title) 28 Zakonika Sjedinjenih Država (*United States Code*) kao paragraf 1350 (§1350. *Alien's action for tort*). Tekst zakonika je dostupan na (<https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCODE-2020-title28/html/USCODE-2020-title28.htm>, 29.12.2022).

Čitajući ovu odredbu ATS može se zaključiti da će prema ovom zakonu savezni okružni sudovi biti nadležni da odlučuju po zahtjevima podnesenima na osnovu ATS ako su ispunjena četiri uslova. Prvi se odnosi na građanski (parnični) postupak, dakle postupak po ovom zakonu je privatni građanski postupak i ne odnosi se na utvrđivanje krivične odgovornosti nego isključivo građanske odgovornosti. Drugi element se tiče podnosioca tužbe, postupak prema ovom propisu mogu pokrenuti isključivo lica koja nisu državljani SAD. Treće, u postupku pokrenutom povodom ovog zakona može se isključivo tražiti naknada štete. I konačno, šteta mora da potiče usljed kršenja *law of nations*, koji se uglavnom interpretira kao međunarodno običajno pravo,¹⁵⁰⁶ ili međunarodnog ugovora ratifikovanog od strane SAD.

Ovaj zakon je skoro dva vijeka bio u „dubokom snu“, sve dok njegova savremena primjena nije započela sa slučajem *Filartiga v. Peña-Irala*.¹⁵⁰⁷ Riječ je o građanskoj tužbi koju su podnijeli dvoje paragvajskih državljana, dr Žoel Filartiga (*Joel Filartiga*), ugledni ljekar i opozicionar vojne hunte, i njegova ćerka protiv Amerikana Norberta Pena-Irale (*Americo Norberto Peña-Irala*), bivšeg policijskog službenika u glavnom gradu Paragvaja. Tužiocima, koji su u SAD emigrirali 1978. godine, nakon saznanja da je i tuženi takođe doputovao u SAD na osnovu turističke vize, te nakon njenog isteka i ostao u SAD, pokrenuli su postupak pred okružnim sudom u Njujorku.¹⁵⁰⁸ U tužbi su tvrdili da je, tuženi odgovoran, za mučenje i smrt sedamnaestogodišnjeg sina odnosno brata tužilaca, i od suda zatražili da tuženog oglasi odgovornim i obaveže na plaćanje odštete. Nakon što je prvostepeni sud odbacio tužbu, Savezni apelacioni sud za drugu oblast odlučujući u žalbenom postupku zasnovao je svoju nadležnost, jer je ustanovio da mučenje izvršeno od strane službenih lica krši univerzalno prihvaćene norme međunarodnog prava o ljudskim pravima.¹⁵⁰⁹

Ova presuda suda je otvorila put za primjenu ATS protiv državnih agenata, dok je odlukom Saveznog apelacionog suda za drugu oblast u predmetu *Kadić v. Karadžić*¹⁵¹⁰ prepoznato da pod određenim uslovima međunarodno običajno prava može biti prekršeno i od strane nedržavnih aktera¹⁵¹¹ što je stvorilo preduslove za pozivanje na ATS u parnicama protiv TNK zbog povreda ljudskih prava. Na osnovu ATS pred američkim sudovima podnesene su

¹⁵⁰⁶ Dodge, W.S., 2009, After Sosa: The Future of Customary International Law in the United States, *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, 17, 21, p. 21.

¹⁵⁰⁷ 630.F.2d 876 (2d Cir. 1980).

¹⁵⁰⁸ 630.F.2d 876 (2d Cir. 1980), pp. 2-3.

¹⁵⁰⁹ National Implementation of IHL - *Filartiga v. Pena-Irala*, *Court of Appeals, Second Circuit*, 30 June 1980 (icrc.org), (<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/39a82e2ca42b52974125673e00508144/27721c1b47e7ca90c1256d18002a2565?openDocument>, 22.11.2021).

¹⁵¹⁰ *Kadic and Doe v Karadzic*, 70 F.3d 232 (2d Cir. 1995).

¹⁵¹¹ *Ibid*, p. 239.

tužbe za naknadu štete protiv TNK koje su se odnosila na razna pitanja uključujući tu zagađenje okoline, aparthejd,¹⁵¹² povrede zabrane mučenja i prinudnog rada¹⁵¹³ ili ratne zločine.¹⁵¹⁴

U predmetu *Doe I v. Unocal Corp.*,¹⁵¹⁵ američki sudovi su prihvatanjem sudskog poravnanja potvrdili da se ATS može primijeniti ne samo na akte državnih agenata, ili akte privatnih lica koji su postupali u ime i za račun države nego i na akte korporacija kao privatnih aktera za njihova vlastita činjenja. Veliki broj tužbi podnesen protiv TNK na osnovu ovog zakona je završio sudskim poravnanjima što je u suštini sprečavalo razvoj sudske prakse po ovom pitanju pa čak i onom pogledu koji se odnosi na prirodu i opseg zaštite koja se može tražiti na osnovu ovog zakonskog akta, koji se sastoji od svega dva stava.¹⁵¹⁶

Međutim u 2004. godini Vrhovni sud SAD je ustanovio određene limite u pogledu korištenja ATS za ispravljanje povreda ljudskih prava širom planete. U predmetu *Sosa (Sosa v. Alvarez-Machain)*,¹⁵¹⁷ Vrhovni sud SAD je odredio uslove potrebne da se ispune da bi međunarodna pravna norma (pojam *law of nations*) mogla poslužiti kao osnov za nadležnost američkih sudova prema ATS. Vrhovni sud je tako obrazložio da sudovi moraju pokazati određenu dozu opreznosti u primjeni ATS jer je navedeni zakon donesen sa očekivanjem da savezni sudovi prepoznaju uski krug osnova za pokretanje postupka (*causes of action*).¹⁵¹⁸ Ovom odlukom ustanovljen je dvostepeni test za primjenu ATS. Pored ispunjavanja sva četiri elementa, da bi ustanovili svoju nadležnost prema ATS američki savezni okružni sudovi treba da utvrde da li je tužbeni zahtjev zasnovan na povredi međunarodno pravne norme koja je „određena, univerzalna i obavezujuća.“¹⁵¹⁹ Takva norma nije bila koja norma međunarodnog prava, nego ona norma koja uživa status u međunarodnom pravu ne manji od onih normi kao što su pravo slobodnog prolaza, kršenja prava ambasadora, i piraterija koje je zakonodavac vjerovatno imao na umu kada je donio ATS u 18. vijeku.¹⁵²⁰

Iako se od sredine devedesetih godina dvadesetog vijeka bilježi znatan broj sudskih postupaka pokrenutih prema ATS,¹⁵²¹ ovi postupci su izloženi mnogobrojnim preprekama koje su se sa razvojem sudske prakse u pogledu primjene ATS sve više usložnjavale.

¹⁵¹² *In re South African Apartheid Litigation* Nos. 02 MDL 1499 (SAS), 02 Civ. 4712 (SAS), 02 Civ. 6218 (SAS), 03 Civ. 1024 (SAS), 03 Civ. 4524 (SAS).

¹⁵¹³ *Doe I v. Unocal Corp.*, 395 F.3d 932 (9th Cir. 2002).

¹⁵¹⁴ *Badner v Bank Paribas*, 114 F. Supp 2d 117 (2000).

¹⁵¹⁵ 395 F.3d 932 (9th Cir. 2002).

¹⁵¹⁶ Up. Rolph, C.H. 2010, *International companies beware: the steady rise of alien tort claims act lawsuits*, (<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=850a283c-70f3-4eb0-8bd6-c1f987ead34f>, 12.12. 2021).

¹⁵¹⁷ *Sosa v. Alvarez-Machain* - 542 U.S. 692, 124 S. Ct. 2739 (2004),

¹⁵¹⁸ *Sosa v. Alvarez-Machain*. p. 25.

¹⁵¹⁹ *Sosa v. Alvarez-Machain*, p. 38.

¹⁵²⁰ *Sosa v. Alvarez-Machain*, p.3 i p. 31, Up. Bernaz, N., 2017, eBook.

¹⁵²¹ Deva, S., 2012, (f. 257, *supra*), p. 66.

Prije svega postupak prema ATS pred američkim sudovima mogu pokrenuti lica koja nisu državljani SAD.¹⁵²² Pored toga pred tužiocima koji se odluče oslanjati na ATS radi zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava stoji niz materijalnih i proceduralnih prepreka. Ove potonje se tiču primjene instituta *forum non conveniens*, te drugih učenja kao što su doktrina političkog pitanja, doktrina akata država i konačno doktrina *comitas gentium*.¹⁵²³ U pogledu materijalnih prepreka kao naročit izazov sa kojima se tužioci susreću može se izdvojiti pitanje korporativne strukture i sa njom povezanih prepreka na utvrđivanju građanske odgovornosti TNK za akte njenih zavisnih preduzeća. Pored toga, za ispravljanje povreda ljudskih prava skopčano je sa posebnim poteškoćama u slučaju utvrđivanje odgovornosti TNK zbog povreda ljudskih prava počinjenih od strane njenih snabdjevača koji ne ulaze u korporativnu strukturu. U nastavku će se nastojati pobliže objasniti navedene proceduralne i materijalne prepreke.

1.1.1. Proceduralne prepreke u primjeni ATS

Uspješno vođenje postupka u cilju ispravljanja korporativnih povreda ljudskih prava uz oslanjanje na ATS podrazumijeva suočavanje sa proceduralnim izazovima svojstvenim američkom *common law* pravnom sistemom. Jedan od najkrupnijih izazova sa kojim se tužioci suočavaju odnosi se na načelo *forum non conveniens*.¹⁵²⁴ Drugi izazovi uključuju institut *comity*, učenje *acts of state*, te učenje o političkom pitanju (*political question doctrine*). U nastavku se ukratko objašnjava svaki od ovih proceduralnih izazova.

Forum non conveniens. – U kontinentalnim pravnim sistemima nadležnost sudova, kako materijalna tako i procesna je određena zakonom i na istu su sudovi dužni da paze po službenoj dužnosti. Ako je njihova nadležnost uspostavljena zakonom sudovi ne mogu odbiti da postupaju u određenom predmetu. Za razliku od navedenog pristupa, načelo *forum non conveniens*, prisutno u pravnoj tradiciji zemalja anglosaksonskog prava, daje diskreciono pravo sudovima da odbace tužbu, ako ustanove da bi bilo povoljnije da neki drugi sud ili tribunal, odlučuje o tom sporu. Odbacivanje tužbe se može ustanoviti kako zbog, na primjer, mjesne nadležnosti tako i u slučaju da sud nađe da postoji alternativno zakonodavstvo ili neki drugi pravni sistem gdje tužioci mogu uspjeti sa tužbom. Ovo načelo daje veliku moć sudijama da odluče koje slučajeve će razmatrati i većinom služi sudovima da bi zaštitili američki pravni

¹⁵²² Deva, S., 2012, p. 68.

¹⁵²³ Steinhardt, R.G., 2013, *Kiobel and the Multiple Futures of Corporate Liability for Human Rights Violations*, *Maryland Journal of International Law*, 28, pp. 1-27 te Bernaz, N., 2017, eBook.

¹⁵²⁴ Bernaz, N., 2017, eBook.

sistem od suvišnih sporova¹⁵²⁵ Prilikom odlučivanja da li da se upusti u raspravljanje pravne stvari ili pak odbaci tužbu, sudovi u pravilu primjenjuju dvostepeni test.¹⁵²⁶ Prvo, sud mora da ustanovi da li je neki drugi sud adekvatan sud koji tužiocima može ponuditi odgovarajuću pravni lijek. U slučaju potvrdnog odgovora potrebno je zatim izbalansirati kako privatne tako i javne interese za raspravljanje tužbe da bi se sud odlučio da li da raspravlja ili ne određeni slučaj.¹⁵²⁷

U predmetu *Union Carbide Corp. Gas Plant Disaster at Bhopal*¹⁵²⁸ sud je odbio raspravljati po tužbama koju su podnijeli indijska vlada, indijski sindikat i pojedinačni tužioci¹⁵²⁹ protiv transnacionalne korporacije sa sjedištem u SAD, *Union Carbide Corporation* (UCC), većinskog vlasnika preduzeća *Union Carbide India Ltd.* (UCIL), sa sjedištem u Indiji. Navedeni predmet se odnosio na katastrofu u indijskom gradu Bopalu. Hemijsko postrojenje kojim je rukovalo preduzeće UCIL je isпустиło otrovni gas usljed čega je preko 200 000 lica zadobilo povrede opasne po zdravlje, a njih 2000 hiljade je izgubilo život. Ubrzo nakon ovog incidenta preko 145 zajedničkih tužbi (*class actions*) zbog naknade štete je podneseno pred američkim okružnim sudovima. U međuvremenu je u Indiji donesen poseban zakon kojim je indijskoj vladi i sindikatu povjereno isključivo pravo da zastupaju žrtve nesreće pred sudovima kako u Indiji tako i u inostranstvu.¹⁵³⁰ Nakon toga je sindikat podnio tužbu protiv UCC pred Okružnim sudom za južni okrug Njujorka. Tužena kompanija UCC je od suda zahtijevala da odbaci tužbe po osnovu načela *forum non conveniens*. Okružni sud za južni okrug Njujorka je zahtjev tužene prihvatio.¹⁵³¹ Odlučujući po žalbi, Savezni apelacioni sud za drugu oblast je

¹⁵²⁵ Bernaz, N., 2017, eBook.

¹⁵²⁶ Ovaj test se naziva “*Reyno test*”, jer je isti Vrhovni sud SAD ustanovio u predmetu *Piper Aircraft Co. v. Reyno* iz 1981 godine, (*Piper Aircraft Co. v. Reyno*, 454 U.S. 235; 102 S. Ct. 252; 70 L. Ed. 2d 419; 1981 U.S.).

¹⁵²⁷ Bernaz, N., 2017, eBook., kriterije o potrebi ocjenjivanja opravdanosti odbacivanja tužbe u skladu sa učenjem o *forum non conveniens* Vrhovni sud SAD je ustanovio 1947. godine, u predmetu *Gulf Oil v. Gilbert*, 330 U.S. 501; 67 S. Ct. 839; 91 L. Ed. 1055; 1947 U.S. m.

¹⁵²⁸ UNION CARBIDE CORPORATION GAS PLANT DISASTER AT BHOPAL, INDIA IN DECEMBER, 1984. *The PLAINTIFFS IN ALL CASES WHICH HAVE BEEN CONSOLIDATED INTO THIS PROCEEDING BY ORDER OF THE JUDICIAL PANEL ON MULTIDISTRICT LITIGATION dated February 6, 1985, and Order of this Court dated April 25, 1985, together with those Plaintiffs in all other related actions which may be consolidated subsequent to the filing of this notice of appeal, including but not limited to all those cases which are all those tort cases filed in this Court which the undersigned are aware of, except The Union of India v. Union Carbide Corporation, No. 85 Civ. 2696 and except those cases consolidated as shareholders or derivative cases by Executive Committee Members, Stanley M. Chesley and F. Lee Bailey, and the Union of India, Plaintiffs-Appellants, Cross-Appellees, v. UNION CARBIDE CORPORATION, Defendant-Appellee, Cross-Appellant.* Nos. 301, 383 and 496, Docket 86-7517, 86-7589 and 86-7637 (u daljem tekstu *Union Carbide*, 809 F.2d 195 (2d Cir. 1987), dostupna na (<https://law.resource.org/pub/us/case/reporter/F2/809/809.F2d.195.html>), 20. 1. 2021) u daljem tekstu u fusnotama *Union Carbide*, 809 F.2d 195.

¹⁵²⁹ Predmeti po svim tužbama protiv UCC po pitanju štete proistekle iz katastrofe u Bopalu su spojene u jedan postupak odlukama američkih sudova donesenim u toku 1985. godine.

¹⁵³⁰ *Union Carbide*, 809 F.2d 195, para. 4.

¹⁵³¹ *Union Carbide*, 809 F.2d 195, para. 1.

potvrdio odluku o odbacivanju tužbe iz razloga što su značajna većina od dvije stotine hiljada pojedinačnih tužilaca državljanima Indije sa prebivalištem u Indiji kao i zbog toga što je tuženi prihvatio da se pojavi u svojstvu tuženog u Indiji.¹⁵³²

Takođe, u predmetu u kojem je domorodačko stanovništvo iz Ekvadora nastojalo da u skladu sa odredbama ATS ostvari naknadu štete od korporacije Teksako (*Texaco*) zbog zagađenja okoline prilikom eksploatacije nafte, američki sudovi su našli da su ekvadorski sudovi bili podobniji za odlučivanje o tužbenim zahtjevima tužiocima te pozivajući se na načelo *forum non conveniens* odbacili tužbe.¹⁵³³

Institut comity i učenje acts of state. – Pored načela *forum non conveniens*, značajne prepreke ka utuživanju povreda ljudskih prava prema ATS se odnose i na institut *comity*, odnosno načelo međunarodne učtivosti.¹⁵³⁴ Ovo je institut međunarodnog prava kojim se nastoje očuvati dobri međunarodni odnosi.¹⁵³⁵ Sljedeći ovaj institut sud neće odlučivati u stvarima koje bi mogle imati značajne implikacije na međunarodne odnose. Značajna prepreka koja stoji na putu traženja zaštite zbog povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja prema ATS nalazi se i u učenju u skladu sa kojim domaći sud ne može biti nadležan da odlučuje o pitanjima koja suštinski predstavljaju radnje strane suverene države (*acts of state doctrine*).¹⁵³⁶

Ova doktrina, premda po svom imenu liči na pravilo o imunitetu stranih država prema međunarodnom pravu, jeste načelo koje je razvijeno kroz praksu sudova u anglosaksonskim pravnim sistemima. Osnova ovog načela leži u nastojanju sudova da ograniče svoje radnje i uzdrže se od odlučivanja u stvarima koje bi mogle štetiti međunarodnim odnosima. Uzimajući u obzir oba ova osnova Okružni sud centralnog kalifornijskog okruga je odbacio tužbe koje su se odnosile na rasnu diskriminaciju i štetu po okolinu podnesene od strane stanovnika pacifičkog ostrva Bugenvil protiv kompanija *Rio Tinto, PLC*, i *Rio Tinto Limited*.¹⁵³⁷

Doktrina političkog pitanja. – Konačno, učenje o političkom pitanju se pojavljuje kao jedna od prepreka za utuživanje ljudskih prava prema ATS. Prema ovom učenju kojim se, u suštini, nastoji očuvati sistem podjele vlasti na izvršnu zakonodavnu i sudsku sud može odbiti da odlučuje o predmetnoj pravnoj stvari ukoliko smatra da ta pravna stvar postavlja politička

¹⁵³² *Union Carbide*, 809 F.2d 195, para. 21.

¹⁵³³ *Aguinda v. Texaco, Inc.*, 303 F.3d 470 (2d Cir. 2002), p. 480.

¹⁵³⁴ O ovom institutu vidi više u Čolović, V. 2011, Institut *comity* u međunarodnom stečaju (sa posebnim osvrtom na pravo SAD), *Strani pravni život* 55 (2), 61.

¹⁵³⁵ Up. Bernaz, N., 2017, eBook.

¹⁵³⁶ Više o ovoj doktrini vid.: Paul, J.R., 1991, *Comity in International Law*, *Harvard International Law Journal* 1, 32.

¹⁵³⁷ *Sarei v Rio Tinto PLC*, 221 F. Supp.2d 116 (C.D. Cal. 2002), pp. 1198-99.

pitanja o kojima je pozvanija da odluči izvršna vlast ili zakonodavna vlast. Kao i prethodna učenja i ovo je razvijeno kroz sudsku praksu. Jedan od prvih predmeta u kojem je primjenjena ova doktrina je predmet *Oetjen v Central Leather Co*¹⁵³⁸ iz 1918. godine u kojem je Vrhovni sud SAD našao da način na koji izvršna vlast sprovodi politiku međunarodnih odnosa nije pitanje na koje su sudovi pozvani da daju odgovor jer to pitanje predstavlja političko pitanje.¹⁵³⁹

U predmetu *Baker v. Carr* iz 1962. godine Vrhovni sud SAD je proširio ovu praksu.¹⁵⁴⁰ Naime, Vrhovni sud je utvrdio da savezni sudovi ne treba da odlučuju u pravnim stvarima za koje Ustav kaže da predstavljaju isključivu odgovornost izvršne ili zakonodavne vlasti.¹⁵⁴¹ U praksi koja se odnosi na ATS, učenje o političkom pitanju je bila jedna od osnova za odbacivanje tužbe od strane prvostepenog suda u već spomenutom predmetu *Sarei v. Rio Tinto*. I u predmetu *Corrie v. Caterpillar*,¹⁵⁴² koji se ticao naknade štete zbog izazivanja smrti i tjelesnih povreda članova porodice podnosilaca tužbi prilikom prisilnih iseljavanja na Okupiranim palestinskim teritorijama. Navedene povrede života i tijela su izazvane upotrebom buldožera proizvedenih od strane američke kompanije Katerpillar (*Caterpillar*). Savezni okružni sud za devetu oblast je odbacio tužbu oslanjajući se na doktrinu o političkom pitanju, jer je smatrao da zbog činjenice da su buldožeri korišteni u prisilnom iseljavanju i rušenju kuća kupljeni od strane SAD kao dio pomoći Izraelu, te bi stoga odlučivanje o ovim zahtjevima dovelo do preispitivanja političkih odluka izvršne vlasti.¹⁵⁴³

Navedene prepreke za utuživanje ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja pred američkim sudovima, bez obzira na kritike, na određeni način nisu predstavljali iznenađenje jer navedeni instituti odnosno doktrine nisu predstavljali nepoznanicu američkim pravnim stručnjacima. Ono što bi mogli opisati kao iznenađenje jeste odluka Vrhovnog suda u predmetu *Kiobel*¹⁵⁴⁴ U tom predmetu Vrhovni sud se nije pozvao niti na institut *forum non conveniens*, niti na učenja o *comitas gentium*, političkom pitanju ili aktima država. Umjesto toga, sud je odbacio tužbu pozivajući se na oborivu pretpostavku o zabrani ekstrateritorijalne primjene ATS, stavljajući time jasno do znanja da se ATS ne može tumačiti kao odredba koja američkim sudovima daje univerzalnu jurisdikciju u građanskim stvarima.

¹⁵³⁸ *Oetjen v. Central Leather Co.*, 246 U.S. 297 (1918).

¹⁵³⁹ *Oetjen v. Central Leather Co.*, p. 246, (<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/246/297/>), 18.12.2021).

¹⁵⁴⁰ Political Question Doctrine | Wex | US Law | LII / Legal Information Institute (cornell.edu), (https://www.law.cornell.edu/wex/political_question_doctrine#), 5.12.2021).

¹⁵⁴¹ *Baker v. Carr*, 369 U.S. 186 (1962), p. 369, (<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/369/186/>), 21.12.2021).

¹⁵⁴² *Corrie v. Caterpillar, Inc.*, 503 F.3d 974 (9th Cir. 2007), 05-36210.

¹⁵⁴³ *CORRIE v. CATERPILLAR INC* | FindLaw (<https://caselaw.findlaw.com/us-9th-circuit/1403943.html>), 18.12.2021).

¹⁵⁴⁴ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013).

1.1.2. ATS i pitanje univerzalne jurisdikcije u građanskim stvarima

Nakon odluka američkih sudova u spomenutim predmetima *Filartiga v. Peña-Irala* i *Kadic v. Karadzic*, ATS se često tumačio kao odredba koja daje američkim sudovima univerzalnu jurisdikciju u građanskim stvarima odnosno ustanovljava nadležnost da odlučuju o tužbenima zahtjevima koji se tiču povreda međunarodnog prava bez obzira da li konkretni slučaj ima veze sa SAD ili se desio izvan njenih granica.¹⁵⁴⁵ Međutim, Vrhovni sud se nije složio sa ovim tumačenjima nižih sudova. Kako je prethodno spomenuto već u predmetu *Sosa* iz 2004. godine Vrhovni sud je ustanovio da ATS dozvoljava saveznim okružnim sudovima da raspravljaju samo uski krug zahtjeva u pogledu povreda međunarodnog prava. Odlukom u predmetu *Kiobel* Vrhovni sud je isključio primjenu ATS na sporove između stranih tužilaca i stranih tuženih u pogledu situacija koje su se desile izvan teritorije SAD. U predmetu *Kiobel*, grupa nigerijskih državljana koji su emigrirali u SAD i tamo imali prebivalište tužili su određene holandske, britanske i nigerijske kompanije pred američkim sudom. U tužbi, tužioci su tvrdili da su tuženi pomagali i podržavali nigerijsku vladu u kršenju međunarodnog prava.¹⁵⁴⁶ Prije nego što su emigrirali u SAD, tužioci su nastanjivali oblast Ogoniland u dolini delte Nigera. U navedenoj oblasti živjelo je oko pola miliona stanovnika.¹⁵⁴⁷ U trenutku podnošenja tužbe tuženi *Royal Dutch Petroleum Company* i *Shell Transport and Trading Company, p.l.c.*, predstavljali su holding preduzeća sa sjedištem u Holandiji i Engleskoj. Njihova zajednička filijala trećetuženi *Shell Petroleum Development Company of Nigeria, Ltd.* (SPDC), imao je sjedište u Nigeriji i bavio se eksploatacijom nafte u Ogonilandu.¹⁵⁴⁸

U tužbi tužioci su tvrdili, da su tuženi zatražili od nigerijske vlade da uguši proteste stanovnika Ogonilanda, koji su isti započeli zbog načina eksploatacija nafte koja je imala teške posljedice po okolinu, ugrožavajući tako opstanak stanovništva. Nakon toga, nigerijske snage su napale sela Ogoni naroda i tom prilikom izvršili uništavanje i pljačku imovine, te počinili brojna ubistva, silovanja i premlaćivanja stanovnika Ogonilanda. Tužioci su dalje tvrdili da su tuženi pomagali i podržavali nigerijske trupe tako što su im obezbijedili, hranu prevoz i nadoknadu i dozvoljavajući nigerijskim snagama da imovinu tuženih koriste kao bazu za napade.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁵ Vid. Amnesty International, 2007, Universal Jurisdiction: The scope of universal civil jurisdiction - Amnesty International, p. 5. (<https://www.amnesty.org/en/documents/ior53/008/2007/en/>, 21.04. 2022).

¹⁵⁴⁶ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 1.

¹⁵⁴⁷ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 1.

¹⁵⁴⁸ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), pp.1-2.

¹⁵⁴⁹ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 2.

U svojoj tužbi tužioci su tvrdili da su tuženi pomagali i podržavali nigerijsku vladu u činjenju (1) vansudskih ubistava; (2) zločina protiv čovječnosti; (3) mučenja i okrutnog postupanja; (4) arbitrarnog hapšenja i pritvaranja; (5) povreda prava na život i slobodu, sigurnost i slobodu udruživanja; (6) prisilna iseljavanja i (7) uništavanje imovine.¹⁵⁵⁰ Okružni sud južnog okruga Njujorka odbacio je prvi, peti, šesti i sedmi zahtjev dok je drugostepeni sud u potpunosti odbio tužbeni zahtjev, obrazlažući svoju odluku da međunarodno pravo ne prepoznaje korporativnu odgovornost te da stoga korporacije ne mogu odgovarati za povrede međunarodnog prava u skladu sa odredbama ATS.¹⁵⁵¹

Pitanje koje se postavilo pred Vrhovnim sudom SAD je glasilo: “Da li i pod kojim okolnostima ATS dopušta američkim sudovima da prihvate tužbu zbog kršenja međunarodnog prava koja se događaju ne na teritoriji SAD nego na teritoriji druge suverene države?”¹⁵⁵²

U odgovoru na ovo pitanje sud je zauzeo stanovište da ATS ne ustanovljava nadležnost američkih sudova za odlučivanje o tužbenim zahtjevima u postupku pokrenutom od strane tužilaca stranaca protiv tuženih koji su takođe stranci za pitanja koja u cjelosti proizilaze izvan teritorijalne jurisdikcije američkih sudova. Prilikom donošenja ovakve odluke sudska većina se oslonila na tumačenje zakona poznato kao pretpostavka zabrane ekstrateritorijalne primjene (*presumption against extraterritoriality*) i zaključila da se ATS ne odnosi na radnje koje su se u cjelosti desile na teritoriji strane države. Ova pretpostavka protiv ekstrateritorijalne primjene bi se mogla oboriti samo ukoliko bi se tužbeni zahtjevi odnosili na pitanja koji se dotiču i zabrinjavaju (*touch and concern*) SAD dovoljno jako da bi se ova pretpostavka odbacila. Sud je našao da ovaj prag nije bio ispunjen.¹⁵⁵³

Dalje ograničavanje dometa ATS od strane Vrhovnog suda SAD uslijedilo je u predmetu *Džesner (Jesner)*.¹⁵⁵⁴ U ovom predmetu tužioci su, na osnovu navedenog propisa tužili *Arab Bank PLC*, jordansku finansijsku instituciju koja posjeduje svoju filijalu u SAD. U tužbi su tvrdili da je tužena djelimično odgovorna za povrede tužilaca ili ubistva osoba u čije su ime uzrokovane terorističkim aktima. Sve povrede i lišavanja života su se desila izvan teritorije SAD. Tužioci su tvrdili da je tužena banka koristeći svoju filijalu u Njujorku prala novac za terorističke grupe.¹⁵⁵⁵

¹⁵⁵⁰ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 2

¹⁵⁵¹ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 2-3.

¹⁵⁵² *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 3

¹⁵⁵³ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013), p. 2.

¹⁵⁵⁴ *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018).

¹⁵⁵⁵ *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018), Syllabus, p. 1.

Od Vrhovnog suda se zahtijevalo da odgovori da li se strane kompanije mogu tužiti pred američkim sudovima za kršenja ljudskih prava koja su se desila izvan teritorije SAD.¹⁵⁵⁶ U ovom predmetu Vrhovni sud u uskoj većini (5 na prema 4) je odgovorio da ne mogu. Prema obrazloženju suda, sudska vlast nije najbolje pozicionirana da u odsustvu jasnog stava zakonodavne vlasti u tom pogledu proširi primjenu ATS i na kompanije sa sjedištem izvan SAD.¹⁵⁵⁷

U suštini Vrhovni sud je odlučio da savezni okružni sudovi ne mogu svojom interpretacijom zakona, ustanoviti svojevrstu univerzalnu jurisdikciju u građanskim stvarima, te da takvu odluku mora donijeti zakonodavna vlast. Vrhovni sud je tako zauzeo znatno restriktivniji stav u odnosu na niže sudove. Ovdje treba naglasiti da za razliku od nižih sudova Vrhovni sud nikada nije donio odluku u korist lica koja su pozivajući se na ATS tražila naknadu štete zbog povreda njihovih ljudskih prava garantovanih međunarodnim pravom. Cjelokupna praksa Vrhovnog suda povodom ATS u suštini se odnosila na uspostavljanje granica u pogledu primjene ATS. Odlukom u predmetu *Jesner*, mogućnost za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava pred američkim sudovima je značajno ograničena. Vrhovni sud je stavio tačku na građansko parničenje protiv korporacija koje nisu registrovane u SAD usvajajući stav da strane korporacije ne mogu imati status tužene strane u parnicama pokrenutim na osnovu ATS.¹⁵⁵⁸

Međutim, na pitanje da li se ovaj stari zakon iz 1789. godine odnosi na one korporacije koje su registrovane u SAD je ostalo nerazjašnjeno. Preciznije pitanje se tiče mogućnosti utuživanja putem ATS povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja pred sudovima u SAD protiv kompanija koje su registrovane u SAD.

Ipak i prilikom utvrđivanje odgovornosti TNK sa sjedištem u SAD, tužioci su suočeni sa dvjema preprekama. Jedna se odnosi na pitanje korporativne strukture, odnosno pod kojim uslovima može da ogovara TNK kao matično preduzeće za radnje svojih zavisnih preduzeća. Druga prepreka se odnosi na pitanje da li kompanija može odgovarati za povrede ljudskih prava počinjenih ne od strane njenih zavisnih preduzeća, nego od onih privrednih subjekata koji se u nalaze u njenom lancu snabdijevanja kao poslovni partneri. Drugim riječima, da li kompanija može odgovarati prema ATS za štetu počinjenu od strane preduzeća nad kojim kompanija nema vlasništvo ali se sa istim nalazi u poslovnim odnosima tako što stoji na vrhu lanca snabdijevanja?

¹⁵⁵⁶ *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018), p. 2.

¹⁵⁵⁷ *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018), p. 19.

¹⁵⁵⁸ *Jesner v. Arab Bank, PLC*, No. 16-499, 584 U.S. ____ (2018), pp. 6-11, 18-19, 25-27.

1.1.3. Korporativna struktura

Multinacionalne korporacije često su organizovane kao matično preduzeće (kompanija-majka) i niz filijala odnosno zavisnih preduzeća (kompanije-kćerke). U tom smislu kompanija-majka i kompanije-kćerke su posebna pravna lica, često organizovana po propisima različitih država.¹⁵⁵⁹ Kako svaka kompanija-kćerka djeluje kao posebno pravno lice to u suštini znači da svako od zavisnih preduzeća odgovara posebno za svoje dugove, uključujući tu i štetu koju pričinu drugima. Na taj način je kompanija-majka zaštićena od odgovornosti za štetu koju prozrokuje njena filijala. Međutim, postoje tri načina putem kojih bi se ova zaštita od odgovornosti mogla prebroditi. Ti načini uključuju primjenu instituta probijanja korporativnog vela (*corporate veil*), primjenu teorije odgovornosti principala za akte njegovog agenta i ekonomske teorije jedinstvene odgovornosti TNK.¹⁵⁶⁰

Presuda Okružnog suda za sjeverni kalifornijski okrug u predmetu *Bowoto v Chevron*,¹⁵⁶¹ može poslužiti kao objašnjenje za primjenu navedenih instituta prilikom odlučivanja po tužbenim zahtjevima podnesenim u skladu sa ATS. Ovaj slučaj se odnosio na tvrdnje podnosioca tužbe da je američka TNK Ševron (*Chevron*) putem svog zavisnog preduzeća u Nigeriji, učestvovala u oružanim napadima protiv nenaoružanih demonstranata u Nigeriji krajem devedesetih godina dvadesetog vijeka. U pogledu uspostavljanja odgovornosti TNK na osnovu shvaćanja o ekonomskoj teoriji sud je istu na sumaran način odbacio. Naime navedene teorija pretpostavlja da prilikom utvrđivanja odgovornosti treba da se u obzir uzmu ekonomske realnosti a ne korporativne formalnosti.¹⁵⁶² Sud se sa ovim rezonovanjem nije složio te je dalje razmotrio da li bi u konkretnom slučaju mogao da se primjeni institut probijanja korporativnog vela (probijanja pravne ličnosti). Sud je zaključio da pretpostavke za probijanje korporativnog vela, nisu ispunjene. Sud se rukovodio kriterijumima razvijenim kroz sudsku praksu, odnosno stepen poštovanja posebnog identiteta zavisnog preduzeća, namjere prevarnog djelovanja i stepena nepravde koju bi se tužiocima nametnula priznavanjem korporativnog identiteta.¹⁵⁶³ Međutim, u pogledu primjene instituta odgovornosti principala za radnje njegovog agenta, sud je prihvatio da bi u konkretnom slučaju mogao postojati odnos principala i agenta između Ševrona i njegovog nigerijskog zavisnog preduzeća. U donošenju ove odluke

¹⁵⁵⁹ Up. Ljutić, I, 2013, *Pravna kontrola transnacionalnih kompanija*, doktorska disertacija, Pravni fakultet u Nišu, (http://www.prafak.ni.ac.rs/files/disertacije/Dokt-Iva-Ljucic_2013.pdf, 21.12.2021), p. 67.

¹⁵⁶⁰ Bernaz, N., 2017, eBook.

¹⁵⁶¹ *Bowoto v. Chevron*, 312 F. Supp.2d 1229 (N.D. Cal. 2004) dostupno na (<https://casetext.com/case/bowoto-v-chevron-texaco-corp-ndcal-2004>, 21.12.2021).

¹⁵⁶² *Bowoto v. Chevron*, p. 1237.

¹⁵⁶³ *Bowoto v. Chevron*, para. 1247.

sud je uzeo u obzir činjenično stanje te se rukovodio potvrdnim odgovorima na sljedeća pitanja: Da li je zavisno preduzeće imalo ovlaštenja da djeluje kao agent tužene strane? Da li je agent prihvatio da preduzme radnju? Da li je postojalo razumijevanje između strana da će principal biti u mogućnosti da upravlja izvršenjem radnje?¹⁵⁶⁴ Ipak 2008. godine svi tužbeni zahtjevi protiv Ševrona su odbijeni od strane porote dok je slučaj konačno okončan odlukom Vrhovnog suda iz 2012. kojom su u suštini potvrđene odluke nižih sudova jer Vrhovni nije prihvatio da odlučuje po žalbi tužilaca.¹⁵⁶⁵

Navedeni primjer ilustruje korporativnu strukturu kao značajnu prepreku na putu utvrđivanja odgovornosti TNK za akte njihovih zavisnih preduzeća. Situacija se dodatno komplikuje ukoliko se nastoji utvrditi odgovornost TNK za radnje subjekta uključenog u lanac snabdijevanja TNK a koji u isto vrijeme ne predstavlja dio korporativne strukture TNK.

1.1.4. Odgovornost kompanija za akte njenih poslovnih partnera iz lanca snabdijevanja

U savremenom dobu, kao neposredni prekršioци ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja se često pojavljuju subjekti nad kojima TNK nemaju vlasničke udjele. U tom slučaju za utvrđivanje građanske odgovornosti TNK žrtve povreda ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja su se pozivale na norme građanskoj odgovornosti pomagača i podstrekača za nastalu štetu (*civil aiding and abetting liability*). Ova odgovornost svoju osnovu nalazi u rimskom pravu i bliska je konceptu odgovornosti saučesnika iz krivičnog prava.¹⁵⁶⁶ Kako se ATS odnosi na štetu proisteklu kršenjem međunarodnog prava korisno je napomenuti da se podstrekivanje i pomaganje kao oblik odgovornosti u međunarodnom krivičnom pravu odnosi na činjenja ili nečinjenja koja pomažu, podstiču ili na drugi način doprinose izvršenju krivičnog djela.¹⁵⁶⁷

Shodno konceptu građanske odgovornosti za podsticanje i pomaganje nastanka štete, prema američkom pravu za štetu kao neposredni počinitelj odgovara ono lice koje, iako zna da je radnja drugog štetna istom licu, pruži pomoć ili ga ohrabri da to čini.¹⁵⁶⁸ Bitan aspekt ove odgovornosti je dakle subjektivni element odnosno znanje ili volja. U predmetu *Presbyterian*

¹⁵⁶⁴ *Bowoto v. Chevron*, para. 1239.

¹⁵⁶⁵ Chevron Corporation, 2019, *Amicus curiae brief* u predmetu *Nestle USA*, (https://www.supremecourt.gov/DocketPDF/19/19-453/120541/20191028175912034_19-416%20and%2019-453%20tsac%20Chevron%20Corporation.pdf, 29.12.2022), p.1-2.

¹⁵⁶⁶ Mason, R., C., Civil Liability for Aiding and Abetting, *The Business Lawyer*, Vol. 61.3, 1135, p. 1137.

¹⁵⁶⁷ Up. član 25(3)(c) Statuta Međunarodnog krivičnog suda, kao i Ventura, M.J., *Aiding and Abetting*, u: Hemptine, J et al., (eds.), 2019.; *Modes of Liability in International Criminal Law*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 173-256.

¹⁵⁶⁸ Combs, N.I., 2005, Civil Aiding and Abetting Liability, *Vanderbilt Law Review*, Vol. 58(1), 242, p. 254.

Church of Sudan v. Talisman,¹⁵⁶⁹ Savezni apelacioni sud za drugu oblast je ustanovio da je za postojanje ove odgovornosti, potrebno utvrditi postojanje volje radije nego samo postojanje znanja.¹⁵⁷⁰ Prema tome, da bi pomagač ili podstrekač bili odgovorni potrebno je da postupaju sa namjerom da doprinesu kršenju ljudskih prava. Opredjeljujući se za subjektivni element volje, Savezni apelacioni sud za drugu oblast je postavio tako visoku ljestvicu koja efektivno sprečava zaštitu ljudskih prava u ovakvim situacijama.¹⁵⁷¹ Zaista, vrlo je malo situacija u kojima bi TNK djelovala sa voljom da doprinese kršenju ljudskih prava od strane poslovnog partnera uključenog u njen lanac snabdijevanja. Mnogo su češći slučajevi da kompanija postane saučesnik u kršenju ljudskih prava počinjenih od strane drugih subjekata, ukoliko doprinosi ili se smatra da doprinosi ovim kršenjima.¹⁵⁷² To na primjer može biti kroz pružanje određene pomoći ili saradnje preduzećima uključenim u lanac snabdijevanja sa znanjem da kroz pružanje ove pomoći mogu nastupiti određene posljedice.¹⁵⁷³ Ipak, praksa sudova u SAD o subjektivnom elementu građanske odgovornosti saučesnika u šteti je raznolika. Oslanjajući se na ovaj koncept građanske odgovornosti, zaštitu prema ATS su zatražili tužioci u dva povezana predmeta *Nestlé USA and Cargill, Inc v. Doe* koji su svoj epilog dobili u postupku pred Vrhovnim sudom SAD.¹⁵⁷⁴ Slučaj se odnosi na pokušaj bivših žrtava trgovine ljudima da utvrde odgovornost američkih korporacija za povrede ljudskih prava koje su se desile u inostranstvu u lancima snabdijevanja tih kompanija.

Tokom 2005. godine i 2006. godine šest tužilaca, koji su kao maloljetne žrtve trgovine ljudima transportovani iz Malija u Obalu Slonovače gdje su bili podvrgnuti prisilnom radu i eksploataciji na plantažama na kojima se uzgaja kakao, pokrenuli su postupak protiv dvije američke kompanije pozivajući se na odredbe ATS.¹⁵⁷⁵ U tužbi tužioci tvrde da su *Nestlé USA*, američka filijala Nestli (*Nestlé*), najvećeg svjetskog proizvođača hrane, potpuno registrovana u SAD, i *Kargil (Cargill)*, jedna od najvećih kompanija u privatnom vlasništvu u SAD, pomagale i podsticale njihovo porobljavanje na farmama u Obali Slonovače.¹⁵⁷⁶ Ovo pomaganje i podsticanje se ogledalo u pružanju obuke, obezbjeđivanju neophodnih đubriva, alata i novca farmama u inostranstvu u cilju dobijanja ekskluzivnog prava da kupuju kakao sa tih farmi.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁶⁹ *Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy Corp.*, 582 F.3d 244 (2d Cir. 2009).

¹⁵⁷⁰ *Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy Corp.*, 582 F.3d 244 (2d Cir. 2009), p. 262.

¹⁵⁷¹ Bernaz, N., 2017, ebook.

¹⁵⁷² Rukovodeće Načelo 17, Komentar, A/HRC/17/31. pp. 16-17.

¹⁵⁷³ Up Bernaz, N., 2017, ebook.

¹⁵⁷⁴ *Nestlé USA, Inc., v Doe et. al.* No. 19-416, 593 U.S. __ (2021).

¹⁵⁷⁵ 593 U.S. __ (2021), p.1.

¹⁵⁷⁶ 593 U.S. __ (2021), p.1.

¹⁵⁷⁷ 593 U.S. __ (2021), p.3.

Tužiocima su također tvrdili da tuženi iako su imali ekonomski uticaj nad farmama isti taj uticaj nisu koristili kako bi eliminisali dječije ropstvo.¹⁵⁷⁸

Nakon što je Savezni apelacioni sud za devetu oblast utvrdio da je tužba dopuštena tužene kompanije su uložile žalbu Vrhovnom sudu SAD.¹⁵⁷⁹ Početkom decembra 2020. godine na ročištu održanom pred Vrhovnim sudom SAD, tužiocima i tuženi su predstavili svoje argumente.¹⁵⁸⁰

Kao i mnogu slučajeve pred Vrhovnim sudom SAD, i ovaj je privukao mnogo „prijatelja suda“ (*amicus curiae*) koji su podnijeli svoje podneske.¹⁵⁸¹ Privredna komora SAD kao i administracija predsjednika Trampa su, podržale interese i poziciju kompanija. S druge strane, poziciju tužilaca su podržali pripadnici nevladinog sektora i akademske zajednice.

Svoju odluku u ovom predmetu Vrhovni sud je donio 17. juna 2021. godine te ustanovio da su tužiocima nedopušteno tražili ekstrateritorijalnu primjenu ATS. U suštini sud je rezonovao da se skoro svo činjenje koje se može opisati kao podsticanje ili pomaganje dogodilo izvan teritorije SAD te da opšta korporativna aktivnost koja se sastojala u donošenju poslovnih odluka ne može biti dovoljna da opravda primjenu ATS.¹⁵⁸² Opisana situacija se zaista može posmatrati kao takva da prevazilazi okvire opšte korporativne aktivnosti, odnosno uobičajenih poslovnih odluka koje bi jedna korporacija mogla donijeti.

Ono što je ostalo nejasno jeste to šta se podrazumijeva pod opštim korporativnim aktivnostima. Stoga se i tvrdi da mogućnost da se kompanija sa sjedištem u SAD tuži na osnovu ATS zbog kršenja ljudskih prava počinjenih od strane njenih poslovnih partnera nije u potpunosti isključena. Gotšel (*Goetschel*) i Vilson (*Wilson*) primjećuju da ukoliko bi tužiocima na primjer uspjeli da dokažu da je tužena kompanija sprovodeći dužnu pažnju ustanovila da njeni partneri koriste usluge žrtava trgovine ljudima, i nakon toga su ipak odlučili da nastave da posluju sa istim partnerima bez poduzimanja bilo kakvih radnji na ispravljanju uočene situacije, sud bi mogao utvrditi da takav postupak prevazilazi granice opšte korporativne aktivnosti, i zasnovati svoju nadležnost.¹⁵⁸³

¹⁵⁷⁸ 593 U.S. __ (2021), p.3.

¹⁵⁷⁹ 593 U.S. __ (2021), p.1.

¹⁵⁸⁰ Clinton, K., 2020, *Supreme Court Hears Oral Arguments in Nestlé v. Doe and Cargill v. Doe – Lawfare*, (<https://www.lawfareblog.com/supreme-court-hears-oral-arguments-nestle-v-doe-and-cargill-v-doe>, 21.12.2021).

¹⁵⁸¹ Podnesci u ovom predmetu se mogu naći na *Nestlé USA, Inc. v. Doe I - SCOTUSblog* (<https://www.scotusblog.com/case-files/cases/nestle-usa-inc-v-john-doe-i/>, 21.12. 2021).

¹⁵⁸² 593 U.S. __ (2021), p. 5.

¹⁵⁸³ Goetschel, P., Wilson, T., 2021, *Is Supply Chain Due Diligence General Corporate Activity And Why Does That Matter? Supreme Court Decision Leaves Open Questions On The Alien Tort Statute* (<https://www.jdsupra.com/legalnews/is-supply-chain-due-diligence-general-3864002/>, 15.12. 2021).

Treba primjetiti, međutim, da je Vrhovni sud SAD konstantno naglašavao da sudovi treba da pokažu naročitu opreznost u priznavanju osnova za tužbu prema ATS naročito u slučaju kada je Kongres, dakle zakonodavna vlast, stvorio ili iskazao namjeru da stvori poseban pravni lijek za određenu situaciju.¹⁵⁸⁴ Vrhovni sud upravo u predmetu *Nestlé USA and Cargill, Inc v. Doe* primjećuje da je zakonodavna vlast kreirala poseban pravni lijek izmjenama Zakona o zaštiti žrtva trgovine ljudima (*Trafficking Victim Protection Reauthorisation Act of 2003-TVPA*) i tu činjenicu takođe uzeo obzir kao jedan od argumenta za odbacivanje tužbe.¹⁵⁸⁵

1.2. GRAĐANSKA KORPORATIVNA ODGOVORNOST PREMA TVPA

Zakonom o zaštiti žrtva trgovine ljudima (TVPA)¹⁵⁸⁶ kriminalizovana je trgovina ljudima u SAD i uveden niz mjera kojima se nastoji unaprijediti borba protiv trgovine ljudima. Ovaj zakon je pretrpio niz izmjena i dopuna.¹⁵⁸⁷ Izmjenama iz 2003. godine žrtvama trgovine ljudima je pružena mogućnost da zatraže naknadu štete od onih lica koja su ih podvrgnula trgovini ljudima. U toku 2008. godine zakon je dodatno izmijenjen na taj način što je ustanovio pravo na podnošenje tužbe protiv onih lica koja imaju koristi od trgovine ljudima.¹⁵⁸⁸

Ovim je otvorena mogućnost za podnošenje tužbi protiv TNK zbog koristi koje su ostvarile usljed korištenja usluga žrtva trgovine ljudima u njihovim lancima snabdijevanja. Međutim uspješnost ovog pravnog lijeka kao sredstva za utvrđivanje odgovornosti TNK je raznolika a sudska praksa po istom je još uvijek nedovoljno razvijena.¹⁵⁸⁹ U pogledu odgovornosti TNK za kršenja ljudskih prava u globalnim lancima proizvodnje značajan je predmet *Doe v. Apple* pred Okružnim sudom za Distrikt Kolumbiju.¹⁵⁹⁰

Predmet se odnosi na tužbu više tužilaca protiv transnacionalnih korporacija iz sektora informacionih tehnologija. U tužbi tužioci navode da su tuženi Epl, Alfabet (*Alphabet*), Del Tehnologije (*Dell Technologies*), Majkrosoft (*Microsoft*) i Tesla svjesno ostvarivali korist od

¹⁵⁸⁴ 593 U.S. __ (2021), p. 6.

¹⁵⁸⁵ 593 U.S. __ (2021), pp. 9-10.

¹⁵⁸⁶ Prvobitni naziv zakona: Victims of Trafficking and Violence Protection Act of 2000, Pub. L. No. 106-386, § 102(a), 114 Stat. 1464, 1467 (2000), available at <https://www.state.gov/documents/organization/10492.pdf>.

¹⁵⁸⁷ Sve izmjene i dopune je moguće potražiti na sljedećoj stranici: (<https://www.state.gov/international-and-domestic-law/>, 21.12.2021).

¹⁵⁸⁸ William Wilberforce Trafficking Victims Protection Reauthorization Act of 2008, Pub. L. No. 110-457, 122 Stat. 5067, title II, § 221(2) (2008), amended by Justice for Victims of Trafficking Act of 2015, Pub. L. No. 114-22, 129 Stat. 247, title I, § 120 (2015).

¹⁵⁸⁹ Levi u svom istraživanju iz 2018. godine je uspjela da identifikuje tek 14 predmeta koji se odnose na nezakonite aktivnosti izvan SAD od kojih se tek pet odnosilo na poslovne subjekte. Levy, A.F., 2018 *Federal Human Trafficking Civil Litigation: 15 Years of the Private Right of Action*, The Human Trafficking Legal Center., p.27 at f. 109.

¹⁵⁹⁰ *John Doe I, et al v. Apple Inc., et al*, 1:19-cv-03737

podsticanja i pomaganja okrutnog i surovog korištenja dječijeg rada na iskopavanju kobalta u Demokratskoj Republici Kongo.¹⁵⁹¹ Ovom tužbom se nastoji utvrditi odgovornost transnacionalnih kompanija zbog kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja. Naime, tužioci su tvrdili da globalni lanac snabdijevanja kobaltom predstavlja jedan poduhvat (*venture*) u kojem su tužioci učestvovali kao krajnji kupci kobalta kojeg su koristili u svojim proizvodima.¹⁵⁹² Ovaj lanac snabdijevanja, prema tvrdnjama tužilaca je tako kreiran da bi omogućio svim učesnicima da ostvare koristi iz od jeftinog iskopavanja kobalta koje obavljaju djeca radeći bez ikakve zaštite.¹⁵⁹³ Iako same tužene TNK nisu vlasnici tih rudnika kobalta, niti su kobalt neposredno kupovali od tih rudnika, tužioci, kao žrtve dječjeg prinudnog rada, od tuženih. kao krajnjih kupaca kobalta, zahtijevali su naknadu štete za pretrpljene povrede. U tužbi su takođe tvrdili da tužene nisu sprovodile nikakav ozbiljan postupak dužne pažnje.¹⁵⁹⁴

U novembru 2021. godine sud je odbacio tužbu jer nije mogao uočiti kauzalnu vezu između povreda koje su se desile tužiocima i radnji tuženih.¹⁵⁹⁵ Zatim, sud se nije složio sa tvrdnjom da globalni lanac snabdijevanja predstavlja poduhvat u smislu uobičajenog značenja tog termina.¹⁵⁹⁶ Kako isti ne predstavlja poduhvat, tako se onda ne može tvrditi ni da su tužene mogle učestvovati u poduhvatu od kojeg bi ostvarili korist. Konačno sud je, pozivajući se na između ostalog i na odluku Vrhovnog suda u predmetu *Nestlé USA and Cargill, Inc v. Doe*, utvrdio da se TVPRA ne može primjenjivati ekstrateritorijalno u pogledu građanskih tužbi predviđenih tim zakonom.¹⁵⁹⁷

Ovom odluka, ako se potvrdi,¹⁵⁹⁸ zatvoriće se vrata korištenju TVPRA kao mogućeg mehanizma za utvrđivanje građanske odgovornosti TNK, kao krajnjih korisnika usluga globalnog lanca snabdijevanja, za povrede ljudskih prava nastalih u vezi sa trgovinom ljudima pred američkim sudovima.

¹⁵⁹¹ Class action, *Doe et.al v. Apple et. al.*, (https://www.classaction.org/media/doe-et-al-v-apple-inc-et-al_1.pdf, 21.12.2021). p. 1.

¹⁵⁹² Class Action, *Doe et.al v. Apple et. al.*, pp. 58-60.

¹⁵⁹³ Class Action, *Doe et.al v. Apple et. al.*, pp. 5-6, 66-68.

¹⁵⁹⁴ Class Action, *Doe et.al v. Apple et. al.*, p. 66, citirajući izvještaj Amnesty International, 2016, *This is What We Die For-Human Rights Abuses in the Democratic Republic of Congo Power the Global Trade in Cobalt*, (<https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/AFR6231832016ENGLISH.pdf>, 28.12.2021).

¹⁵⁹⁵ *John Doe I, et al v. Apple Inc., et al*, 1:19-cv-03737, (https://ecf.dcd.uscourts.gov/cgi-bin/show_public_doc?2019cv3737-50, 21.12.2021). pp. 1, 11.

¹⁵⁹⁶ *Ibid*, p. 20.

¹⁵⁹⁷ *Ibid*, pp. 26-30.

¹⁵⁹⁸ U trenutku pisanja ovog rada, zadnje ročište u ovo predmetu održano je 8. decembra 2022. godine pred Saveznim apelacionim sudom za Distrikt Kolumbija (vid: *Doe et.al v. Apple et.* <https://www.internationalrightsadvocates.org/cases/cobalt>, 20.12.2022)

2. SUDSKA PRAKSA U EVROPSKIM DRŽAVAMA

Nedavna jurisprudencija sudova u evropskim državama uspostavila je nekoliko pravila prema kojima bi TNK mogle snositi građansku odgovornost za kršenja ljudskih prava u njihovim lancima nabavke. Pri tome se izdvajaju postupci pokrenuti pred britanskim i holandskim sudovima.

Institut dužne pažnje odnosno dužnog staranja (*duty of care*), iz anglosaksonskog običajnog prava o naknadi štete, poslužio je kao osnova za utvrđivanje građanske odgovornosti TNK za radnje ili propuštanja koja u suštini predstavljaju povrede ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja.¹⁵⁹⁹ Ovaj institut se u anglosaksonskom običajnom pravu vezuje za delikt nemara, a odgovornost se utvrđuje ne samo u odnosu na nemarno postupanje nego u odnosu na prethodnu obavezu staranja odnosno dužne pažnje koju je štetnik prekršio.¹⁶⁰⁰ Prema ovom institutu, odgovornost za štetu će postojati ukoliko se ispuni nekoliko uslova. Prvi uslov se odnosi na postojanje obaveze dužne pažnje, drugi se tiče povrede ove obaveze usljed činjenja ili propuštanja nosioca obaveze, dok se treći uslov odnosi na postojanje uzročne veze između štete i povrede obaveze dužne pažnje.¹⁶⁰¹

2.1. PRAKSA SUDOVA U UJEDINJENOM KRALJEVSTVU

Razvoj sudske prakse u pogledu građanske odgovornosti TNK za povrede ljudskih prava od strane njihovih zavisnih preduzeća pred engleskim sudovima započinje polovinom devedesetih godina dvadesetog vijeka.¹⁶⁰² U predmetu *Connelly v. RTZ Corp plc*.¹⁶⁰³ Dom lordova¹⁶⁰⁴ je zaključio da bivši zaposlenik namibijske filijale korporacije *Rio Tinto Zinc*, ima pravo da tuži matično preduzeće odnosno kompaniju-majku registrovanu u Ujedinjenom Kraljevstvu, zbog štete koju je pretrpio na radu usljed trovanja prašinom uranijuma.

¹⁵⁹⁹ Bergkamp, P., 2021, P. *Business and Human Rights Symposium: The Conceptual Revolution of Supply Chain Liability – Towards Corporate Social Liability*, (<http://opiniojuris.org/2021/06/24/business-and-human-rights-symposium-the-conceptual-revolution-of-supply-chain-liability-towards-corporate-social-liability/>), 23.12.2021).

¹⁶⁰⁰ Ibbetson, D., 2003, How the Romans Did for Us: Ancient Roots of the Tort of Negligence, *University of New South Wales Law Journal*, 475, (<http://classic.austlii.edu.au/au/journals/UNSWLawJl/2003/37.html>), 22.12. 2021).

¹⁶⁰¹ Bergkamp, P., 2021.

¹⁶⁰² Meeran, R., 2021, Multinational Human Rights Litigation in the UK: A Retrospective, *Business and Human Rights Journal*, 6(2), 255., p.1.

¹⁶⁰³ *Connelly v. RTZ Corp plc* ([1997] UKHL 30, [1999] CLC 533).

¹⁶⁰⁴ Gornji dom britanskog parlamenta, tačnije njegov Apelacioni komitet (*Appellate Committee of The House of Lords*) kojeg su sačinjavali takozvani pravni lordovi (*Law Lords*) je na osnovu Zakona o apelacionoj jurisdikciji (*the Appellate Jurisdiction Act*) iz 1876. godine, predstavljao najviši sud u Ujedinjenom Kraljevstvu. U skladu sa Zakonom o ustavnoj reformi (*the Constitutional Reform Act*) iz 2005 godine, od 1. oktobra 2009. godine, Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva je preuzeo sudske funkcije Doma lordova, a dotadašnji pravni lordovi su postali prve sudije Vrhovnog suda. Vid.: (<https://www.supremecourt.uk/about/the-supreme-court.html>), 22.04.2022).

Odlučujući o zahtjevu za prekid postupka po načelu *forum non conveniens* u predmetu *Lubbe and others v. Cape plc*,¹⁶⁰⁵ Dom lordova je dopustio postupak pred engleskim sudovima po tužbi tužilaca koje su zadobili povrede dok su radili na proizvodnji azbesta za južnoafričku filijalu kompanije sa sjedištem u Ujedinjenom Kraljevstvu. Suštinski segment ovog predmeta se ticao odgovornosti tuženog, kao matičnog preduzeća, za osiguranje poštovanja zdravstvenih i sigurnosnih standarda od strane njegovih zavisnih preduzeća sa sjedištem u inostranstvu.¹⁶⁰⁶ Predmet je završen sudskim poravnanjem.¹⁶⁰⁷

Navedeni predmeti otvorili su put daljim postupcima protiv TNK zbog štete prouzrokovane od strane njihovih zavisnih preduzeća. Pripadnici Bodo plemena kao tužioci u predmetu *Bodo Community v. Shell Petroleum Development Company of Nigeria (SPDC)*¹⁶⁰⁸, su tužili SPDC, filijalu britansko-holandske TNK *Royal Dutch Shell plc*, zbog štete izazvane prosipanjem nafte u delti rijeke Nigera. Slučaj je okončan poravnanjem prema kojem je zavisno preduzeće TNK priznalo odgovornost i obavezalo se na naknadu štete.¹⁶⁰⁹

U predmetu *Chandler v Cape plc*¹⁶¹⁰ Žalbeni sud za Englesku i Vels je stao na stanovište da će kompanija-majka snositi građansku odgovornost ukoliko propusti da postupa sa dužnom pažnjom (*duty of care*) prema oštećenom radniku zaposlenom u filijali TNK. Prema ovoj odluci da bi postojala ova odgovornost potrebno je dokazati četiri činjenice, Prvo, potrebno je dokazati da se obje kompanije bave istom djelatnošću. Zatim, kompanija majka mora posjedovati šire znanje u poređenju sa njenom filijalom. Takođe, TNK mora biti svjesna sistema poslovanja njene filijale. Konačno, TNK majka mora pretpostaviti da se filijala oslanja na nju u korištenju tog šireg znanja.¹⁶¹¹

Navedena jurisprudencija sudova u Ujedinjenom Kraljevstvu sugerise da bi TNK sa sjedištem u Ujedinjenom Kraljevstvu mogle odgovarati pred sudovima Ujedinjenog Kraljevstva za korporativna kršenja ljudskih prava u inostranstvu. Međutim, da bi ova odgovornost postojala kompanija-majka mora posjedovati visok stepen kontrole ili nadzora nad filijalom odnosno kompanijom kćerkom. Ono što je bitno naglasiti da prema praksi sudova u Ujedinjenom Kraljevstvu, za utvrđivanje ove odgovornosti nije odlučujuća činjenica vlasništva

¹⁶⁰⁵ *Lubbe v. Cape plc* ([2000] UKHL 41).

¹⁶⁰⁶ *Lubbe v. Cape plc* ([2000] UKHL, Lord Bingham, Opinion, (<https://publications.parliament.uk/pa/ld199900/ldjudgmt/jd000720/lubbe-1.htm>, 22.04.2022).

¹⁶⁰⁷ Leader, D., 2021, Human Rights Litigation against Multinationals in Practice, Lessons from the United Kingdom, in: Meeran R., Meeran, J., (eds.), 2021, *Human Rights Litigation against Multinationals in Practice*, Oxford, Oxford University Press, p. 64.

¹⁶⁰⁸ *Bodo Community v. Shell Petroleum Development Company of Nigeria* (EWHC 1973 (TCC 2014)).

¹⁶⁰⁹ Roorda, L., Adjudicate this! Foreign Direct Liability and Civil Jurisdiction in Europe, in Bonfanti, A., (ed.), 2019, *Business and Human Rights in Europe*, Routledge, London and New York, p. 194.

¹⁶¹⁰ *Chandler v Cape plc* ([2012] EWCA Civ 525).

¹⁶¹¹ *Chandler v Cape plc* ([2012] EWCA Civ 525, para. 80).

nad kompanijom nego stepen kontrole nad obavljanjem djelatnosti filijale od strane kompanije majke.

Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva¹⁶¹² u predmetu *Vedanta v. Lungove*¹⁶¹³ je dodatno obrazložio ove kriterije koje se odnose na stepen kontrole. Navedni predmet se tiče navoda 1826 stanovnika okruga Čingola u Zambiji da su njihovo zdravlje i njihove poljoprivredne aktivnosti ugroženi zbog zagađenja koje dolazi od štetnih emisija iz rudnika bakra koji se nalazi u njihovom okrugu. Navedeni rudnik je u vlasništvu kompanije *Konkola Copper Mines plc* (“KCM”), registrovane u Zambiji. KCM je djelomično kompanija-kćerka korporacije *Vedanta Resources plc* (“Vedanta”) registrovane u Velikoj Britaniji.¹⁶¹⁴

Prema tumačenju Vrhovnog suda Ujedinjenog Kraljevstva jedna korporacija bi mogla imati „dovoljno visok nivo kontrole“ nad svojim poslovnim partnerom, odnosno nad njegovim poslovnim aktivnostima uzimajući u obzir nekoliko kriterijuma. Prvo, kompanija treba javno da obznani kako smatra da sprovodi nadzor i kontrolu nad svojim zavisnim preduzećima. Drugo, kompanija-majka treba da je uspostavila relevantne standarde kontrole nad aktivnostima svojih zavisnih preduzeća, i konačno matična korporacija treba da sprovodi te standarde, putem obuke, nadgledanja i izvršavanja.¹⁶¹⁵

U predmetu *Okpabi v Shell*,¹⁶¹⁶ koji se odnosi na štetu prozrokovanu od strane SPDC koji je u vlasništvu TNK Rojal Dač Šel (*Royal Dutch Shell plc*), Vrhovni sud Ujedinjenog kraljevstva je potvrdio svoj stav u predmetu *Vendeta* i naglasio da svaka kompanija-majka u suštini kontroliše svoje kompanije-kćerke, čak i onda kada filijala zadržava *de jure* kontrolu ali upravljanje *de facto* prepušta kompaniji-majci.¹⁶¹⁷

Iako se navedeni predmeti odnose na tužbe protiv matičnih kompanija za štetu počinjenu od strane njihovih zavisnih preduzeća, uzimajući u obzir da Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva za utvrđivanje građanske odgovornosti odlučnom smatra činjenicu stepena nadzora i kontrole nad obavljanjem djelatnosti subjekta čijim su propuštanjem ili činjenjem prozrokovana štete, potpuno je onda nebitno da li TNK ima vlasništvo nad određenim subjektom ili ne. Ono što je bitno kod utvrđivanja odgovornosti TNK jeste stepen nadzora i kontrole koje ta korporacija vrši nad konkretnim subjektom.

¹⁶¹² Vid: gore f. 1640.

¹⁶¹³ *Vedanta Resources PLC and another v. Lungowe and others* [2019] UKSC 20. (<https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2017-0185-judgment.pdf>, 21.12.2021).

¹⁶¹⁴ *Vedanta Resources PLC and another v. Lungowe and others* [2019] UKSC 20, p. 1.

¹⁶¹⁵ *Vedanta Resources PLC and another v. Lungowe and others* [2019] UKSC 20, paras. 51, 53.

¹⁶¹⁶ *Okpabi and others v Royal Dutch Shell Plc and another*, [2021] UKSC 3.

¹⁶¹⁷ *Okpabi and others v Royal Dutch Shell Plc and another*, [2021] UKSC 3, paras. 145-147.

Kako je prema ovom tumačenju za utvrđivanje građanskopravne odgovornosti zbog propuštanja dužne pažnje bitna ne vlasnička kontrola nego stvarna kontrola nad postupcima štetnika, onda se može tvrditi da korporacija može odgovarati za štetu koju pričini njen poslovni partner koji se nalazi u njenom lancu snabdijevanja.¹⁶¹⁸ Naravno, pored stvarne kontrole nad radnjama subjekta uključenog lanac snabdijevanja, za utvrđivanje ove vrste građanskopravne odgovornosti korporacije potrebno je da se ispune i ostali uslovi koji se, kako je prethodno naglašeno, odnose na postojanje obaveze dužne pažnje, povrede ove obaveze usljed činjenja ili propuštanja nosioca obaveze, te uzročne veze između štete i povrede obaveze dužne pažnje. Praksa britanskih sudova, iako još uvijek nedovoljno razvijena, izgleda da potvrđuje ovo shvatanje. U predmetu *Begum v. Marran*,¹⁶¹⁹ Žalbeni sud za Englesku i Vels zauzeo je stav da korporacija registrovana u Ujedinjenom Kraljevstvu, u principu, može bit odgovorna za radnje treće strane, odnosno u ovom slučaju kompanije uključene u njen lanac snabdijevanja.¹⁶²⁰

2.2. PRAKSA SUDOVA U HOLANDIJI

U pogledu odgovornosti TNK za štetu prozrokovanu povredama ljudskih prava u praksi holandskih sudova nalazimo na slična objašnjenja kao i u sudskoj praksi u Ujedinjenom kraljevstvu. Iako je Holandija zemlja koja pripada evropskom kontinentalnom pravnom sistemu, holandski građanski zakonik zbog mnoštva otvorenih koncepata daje mogućnost sudovima da široko tumače pravo uzimajući u obzir okolnosti slučaja.¹⁶²¹ Štaviše, holandski sudovi mogu neposredno primjenjivati međunarodne ugovore o ljudskim pravima, koji imaju primat nad domaćim zakonima, prilikom rješavanja privatnopravnih sporova.¹⁶²² Pored ovih prednosti holandskog pravnog sistema u pogledu ispravljanja povreda ljudskih prava, utvrđivanje odgovornosti TNK zbog povreda ljudskih prava u lancima snabdijevanja skopčana je sa nizom teškoća. One se kao i u drugim pravnim sistemima tiču proceduralnih i materijalnih pitanja koje se odnose na izazove u pogledu probijanja korporativnog vela ili izbora

¹⁶¹⁸ Tako i Bergkamp, P., 2021.

¹⁶¹⁹ *Hamida Begum (on behalf of Mohammed Khalil Mollah) v. Maran (UK) Limited [2021] EWCA Civ 326*, 10/03/2021.

¹⁶²⁰ *Begum v. Marran, paras. 116, 139, 140*. Odluka Žalbenog suda u ovom predmetu je procesna odluka, kojom je dozvoljeno da se u sudskom postupku raspravlja o obavezi dužne pažnje (*duty of care*) tužioca prema preminulom suprugu tužilje te s tim u vezi odgovornosti tuženog za radnje treće strane koje su dovele do smrti supruga tužilje. Meritorna odluka u ovom predmetu u trenutku pisanja rada nije donesena.

¹⁶²¹ Samkalden, C., *Foreign Direct Liability of Multinational Corporations in the Dutch Legal Order* in: Meeran R., Meeran, J., (eds.). 2021, p. 201.

¹⁶²² Samkalden, C., 2021, p. 201.

mjerodavnog prava kao i drugih pitanja regulisanih normama međunarodnog privatnog prava.¹⁶²³

U predmetu *Oguru*¹⁶²⁴ grupa nigerijskih poljoprivrednika i ribara je tek nakon 13 godina parničenja dobila presudu u njihovu korist. U toku 2008. godine, četvorica tužilaca su podnijeli tri tužbe protiv *Royal Dutch Shell plc* (RDS), kompanije-majke SPDC, kompanije osnovane u skladu sa nigerijskim zakonima. Tužbe su se odnosile na štetu pruzrokovanu zagađenjem okoline usljed curenja nafte u tri nigerijska sela što je dovelo u pitanje život i zdravlje tužilaca kao i drugih stanovnika. U tužbi su tražili da se utvrdi odgovornost kako SPDC i RDS zbog njihovog nemarnog postupanja uslijed koga je došlo do zagađenja okoline.¹⁶²⁵ U pogledu RDS tužiocima su tvrdili da je ova TNK pokazala nemar zato što je propustila da osigura da njena filijala postupi sa dužnom pažnjom prilikom proizvodnje nafte iako je to bila dužna da osigura.¹⁶²⁶ Nevladina organizacija *Milieudéfense* sa sjedištem u Amsterdamu se pridružila tužiocima i podžala njihove zahtjeve.¹⁶²⁷

U 2013. godini Okružni sud u Hagu je djelimično usvojio zahtjev jednog od tužilaca i odbacio zahtjeve ostalih tužilaca.¹⁶²⁸ Ono što je značajno u ovom predmetu jeste činjenica da su holandski sudovi prihvatili da postupaju u predmetu po tužbi kako protiv SPDC tako i protiv kompanije – majke zbog štete koja je pričinjena u inostranstvu. U presudi iz 2013. godine (*Akpan*, po imenu tužioca) Sud je donio deklaratornu odluku prema kojoj u skladu sa nigerijskim pravom SPDC odgovorna za štetu iz nehata jer je propustila da na odgovarajući način osigura i spriječi sabotiranje naftovoda koji su doveli do curenja nafte te naredio SPDC da tužiocu nadoknadi štetu.¹⁶²⁹ Ipak, u ovoj odluci Sud je utvrdio da kompanija-majka nema obavezu prema nigerijskom pravu da spriječi svoje filijale da nanose štetu drugima.¹⁶³⁰ Međutim, odlučujući po žalbi, Apelacioni sud u Hagu je preinačio odluku te donio tri presude prema kojima je SPDC oglašena odgovornom za štetu proisteklu iz curenja nafte i obavezao je

¹⁶²³ Samkalden, C., 2021, p. 207.

¹⁶²⁴ *Oguru and others v. RDS plc and others*, sažetak na engleskom jeziku (<https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Gerechtshoven/Gerechtshof-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Shell-Nigeria-liable-for-oil-spills-in-Nigeria.aspx>, 26.12.2021).

¹⁶²⁵ BHRRC, 2021, *Shell lawsuit (re oil pollution in Nigeria) - Business & Human Rights Resource Centre (business-humanrights.org), Shell Nigeria liable for oil spills in Nigeria*, (<https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Gerechtshoven/Gerechtshof-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Shell-Nigeria-liable-for-oil-spills-in-Nigeria.aspx>, 24.12.2021).

¹⁶²⁶ BHRRC, 2021,

¹⁶²⁷ C/09/337050 / HA ZA 09-1580 *Akpan et al v RDS plc et al.*, the Hague District Court, 30 January 2013- (<https://elaw.org/system/files/final-judgment-shell-oil-spill-ikot-ada-udo.pdf>, 22.04.2022, u daljem tekstu: *Akpan*), para. 2.3.

¹⁶²⁸ *Akpan*, paras. 5.1. i 5.3.

¹⁶²⁹ *Akpan*, para. 5.3.

¹⁶³⁰ *Akpan*. Para. 4.26.

na naknadu štete.¹⁶³¹ S obzirom na razvoj engleskog prava, koje prema holandskom sudu zbog historijskih kolonijalnih veza Ujedinjenog kraljevstva i Nigerije, ima uticaja na nigerijsko pravo¹⁶³² Sud je ustanovio i solidarnu odgovornost RDS i SPDC za svaki propust da spriječe buduće curenje nafte i naredio da se u oblasti Oruma instaliraju bolji sistemi za otkrivanje curenja nafte na naftovodima.¹⁶³³

Značajna odluka u pogledu odgovornosti zbog propuštanja dužne pažnje predstavlja odluka Vrhovnog suda Holandije izrečena u predmetu *Urgenda*.¹⁶³⁴ Ovaj predmet iako se tiče odgovornosti države je imao uticaj na razvoj sudske prakse u pogledu odgovornosti multinacionalnih korporacija zbog kršenja ljudskih prava. Naime, taj predmet se odnosio na sljedeća pitanja. Da li je država Holandija dužna da do kraja 2020. godine smanji za 25% u odnosu na 1990. godinu emisiju štetnih gasova koji potiču sa holandske teritorije te da li sudovi ako nađu da ta obaveza postoji mogu da nalože izvršenje ove obaveze? Niži sudovi su potvrdno odgovorili na oba ova pitanja i obavezali državu da smanji emisiju štetnih gasova do kraja 2020. godine za 40% odnosno najmanje 25% u odnosu na 1990. godinu. Vrhovni sud je odbio žalbu države čime su odluke nižih sudova potvrđene.

Vrhovni sud je prvo naglasio da Holandija kao zemlja članica EKLJP ima obavezu da zaštiti pravo na život i pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života garantovane članovima 2 i 8 Konvencije.¹⁶³⁵ Te obaveze uključuju i poduzimanja razumnih mjera na očuvanju ovih prava od opasnosti prouzrokovanih zagađenjem životne sredine.¹⁶³⁶ Konačno, Sud je naglasio da prema članu 13 EKLJP nacionalna prava moraju obezbijediti efikasan pravni lijek kojim se mogu ispraviti ili spriječiti povrede ljudskih prava što znači da domaći sudovi moraju biti nadležni da obezbijede odgovarajuću pravnu zaštitu.¹⁶³⁷

Sljedeći značajan slučaj pred holandskim sudovima koji se takođe odnosio na zagađivanje okoline od strane grupacije Šel (*Shell*) grupacije je predmet *Milieudefensie et al. v.*

¹⁶³¹ *Oguru and others v. RDS plc*, ECLI:NL:GHDHA:2021:1825, (<https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:GHDHA:2021:1825>, 22.04.2022).

¹⁶³² Roorda, L., 2021, *Wading through the (polluted) mud: the Hague Court of Appeals rules on Shell in Nigeria | Rights as Usual*, (<https://rightsasusual.com/?p=1388>, 12.01.2022). Sud je obrazložio da izvori nigerijskog saveznog građanskog uključuju englesko pravo i nigerijske zakone i sudske praksu. Englesko pravo koje se primjenjuje u Nigeriji sastoji se od običajnog prava Engleske i učenja o pravičnosti (*equity*). Sud je naglasio da iako se od sticanja nezavisnosti 1960. godine u Nigeriji formalno ne primjenjuju presude engleskih sudova kao izvori prava one utiču na interpretaciju prava od strane nigerijskih sudova, ECLI:NL:GHDHA:2021:1825, para. 3.12.

¹⁶³³ *Oguru and others v. RDS plc*, sažetak na engleskom jeziku (<https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Gerechtshoven/Gerechtshof-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Shell-Nigeria-liable-for-oil-spills-in-Nigeria.aspx>, 26.12.2021).

¹⁶³⁴ *State v Urgenda*, No. 19/00135, 20 December 2019, (u daljem tekstu *Urgenda*).

¹⁶³⁵ *Urgenda*, para. 5.8

¹⁶³⁶ *Ibid.*

¹⁶³⁷ *Urgenda*, paras. 5.2.1-5.5.3

Royal Dutch Shell.¹⁶³⁸ Riječ je o kolektivnoj tužbi koju su podnijeli sedam nevladinih organizacija¹⁶³⁹ te 17 379 tužilaca pojedinaca koji su ovlastili *Milieudefensie* da ih zastupa. Okružni sud u Hagu je ustanovio da RDS ima obavezu dužne pažnje da smanji emisije ugljen dioksida bez obzira gdje se te emisije pojavljuju.¹⁶⁴⁰ To u suštini znači da je Sud obavezao RDS da smanji ovu emisiju u njegovom cjelokupnom lancu snabdijevanja kako ulaznom tako i izlaznom jer se obaveza smanjivanja emisija gasova odnosi i na one emisije koju proizvode krajnji korisnici njihovih proizvoda.¹⁶⁴¹ Obaveza RDS postoji nezavisno od propisa pojedinih država u kojima Šel posluje.¹⁶⁴² Prema ovoj odluci Šel se ne može osloboditi odgovornosti ukoliko pokaže da je postupao u skladu sa odgovarajućim propisima koji se primjenjuju u zemlji u kojoj posluje.¹⁶⁴³ Sud razlikuje obavezu u pogledu sprečavanja emisija koje dolaze od Šel grupacije, koje uključuju RDS i druge Šelove kompanije od RDS u odnosu na poslovne operacije uključujući tu i krajnje korisnike.¹⁶⁴⁴ Obaveza grupacije Šel je obaveza rezultata¹⁶⁴⁵ dok je obaveza u odnosu na poslovne partnere obaveza postupanja.¹⁶⁴⁶ Ovom odlukom holandski sud posmatra obaveze TNK u odnosu na lance snabdijevanja kao obavezu postupanja.¹⁶⁴⁷ U tumačenju standarda dužne pažnje korisno je napomenuti da se Sud pozvao na Rukovodeća načela, te objasnio da ovaj dokument UN predstavlja dobar putokaz za tumačenje standarda dužne pažnje koji se očekuje od TNK i drugih privrednih subjekata u pogledu poštovanja ljudskih prava.¹⁶⁴⁸

Ova presuda oslikava raniji stav Vrhovnog suda Holandije izrečen u pomenutom predmetu *Urgenda*. Naime, pozivajući se na stav Vrhovnog suda Holandije u predmetu *Urgenda*, Okružni sud u Hagu je zaključio da prava iz članova 2 i 8 EKLJP nude zaštitu od posljedica klimatskih promjena.¹⁶⁴⁹ Štaviše, Sud je našao da prema tumačenju Komiteta za ljudska prava istovrsnu zaštitu nude i članovi 6 i 17. MPPG, te zatim naglasio da iz Rukovodećih načela i drugih instrumenata mekog prava koja su univerzalno prihvaćena

¹⁶³⁸ *Milieudefensie et al. v Royal Dutch Shell*, C/09/571932 / HA ZA 19-379 (u daljem tekstu *Milieudefensie et al.*). (<https://uitspraken.rechtspraak.nl/#/details?id=ECLI:NL:RBDHA:2021:5339>, 24.04.2022)

¹⁶³⁹ *Milieudefensie*, Greenpeace Nederland, Fossielvrij NL, Waddenvereniging, Both Ends, Jongeren Milieu Actief i ActionAid.

¹⁶⁴⁰ *Milieudefensie et al.*, paras. 4.4.54, 5.3.

¹⁶⁴¹ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.55.

¹⁶⁴² *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.52.

¹⁶⁴³ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.47.

¹⁶⁴⁴ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.22.

¹⁶⁴⁵ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.23.

¹⁶⁴⁶ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.24, u engleskom prevodu presude ova obaveza navode kao „best-effort obligation“ odnosno obaveze najboljih nastojanja da se utiče na poslovne partnere da smanje emisije CO2.

¹⁶⁴⁷ Vid.: gore Poglavlje V, sekcija 2.2. međutim sud je i obavezu TNK u odnosu na njene filijale predstavio kao obavezu rezultata. Vid.: *Milieudefensie et al.*, para. 4.1.4.

¹⁶⁴⁸ *Milieudefensie et al.*, paras. 4.4.11-17.

¹⁶⁴⁹ *Milieudefensie et al.*, para. 4.4.10.

proizlazi da poslovni subjekti bez obzira na njihovu veličinu moraju poštovati ljudska prava uključujući tu i prava iz MPPG.¹⁶⁵⁰

Ovim rezonovanjem, Okružni sud u Hagu je potvrdio argumente po kojima meko pravo može da utiče na odluke sudova i na taj način „očvrstne“.¹⁶⁵¹ Pored toga, neposrednim pozivanjem na pojedine odredbe instrumenata o ljudskim pravima te tumačeći ih u svjetlu instrumenata mekog prava, kao što su Rukovodeća načela, Sud je na odrađeni način priznao direktan horizontalni efekat međunarodnih ugovora o ljudskim pravima i potvrdio tezu da su adresati ljudskih prava i nedržavni akteri kao što su korporacije.¹⁶⁵² Konačno, dovodeći u vezu obavezu poštovanja ljudskih prava sa obavezom izbjegavanja štete, Sud je pokazao da i postupci za naknadu štete mogu poslužiti kao sredstvo za utvrđivanje ali i ispravljanje povreda ljudskih prava.

3. ZAKLJUČAK

Prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima žrtve kršenja ljudskih prava moraju da na raspolaganju imaju sredstva (lijekove) za ispravljanje tih povreda, dok ona lica koja krše ljudska prava treba da snose odgovornost za svoje postupke. Jedan od načina utvrđivanja ove odgovornosti te ostvarivanje kompenzacije za učinjene povrede jeste kroz građanske postupke za naknadu štete. Države su stoga dužne da obezbijede efikasan pristup za ostvarivanje sudske zaštite od povreda ljudskih prava uključujući tu i korporativne povrede ljudskih prava.

Ipak ostvarivanje građanskopravne zaštite ljudskih prava samo po sebi je zahtjevan poduhvat. Taj poduhvat postaje još složeniji ako se građanski postupak koristi za ispravljanje korporativnih povreda ljudskih prava, te još kompleksniji ukoliko se radi o povredama ljudskih prava u lancima snabdijevanja korporacija. Ti postupci pokreću niz proceduralnih i materijalnih pitanja, pogotovo ako se radi o nastojanjima da se na naknadu štete obaveže TNK koja stoji na vrhu lanca snabdijevanja. U tom slučaju postavlja se pitanje nadležnosti za postupanje povodom takve tužbe te primjene odgovarajućeg prava. Pored toga ostvarivanje građanskopravne zaštite se suočava sa izazovima koji se odnose na odgovornost za kršenja ljudskih prava počinjenih od strane drugoga. Tu opet postoje različiti izazovi ukoliko se radi odgovornosti kompanije za radnje njenog zavisnog preduzeća ili pak odgovornosti kompanije za radnje i propuštanja subjekta uključenog u njen lanac snabdijevanja odnosno snabdjevača nad kojim kompanija nema vlasništvo.

¹⁶⁵⁰ *Milieudéfensie et al.*, paras. 4.4. 14-16.

¹⁶⁵¹ Vid. gore Poglavlje II, sekcija 1.2.

¹⁶⁵² Up. gore Poglavlje I, sekcija 2.1., te Poglavlje V, sekcija 2.

Navedeno ukazuje da riječ o kompleksnim predmetima u kojima je za uspješno ostvarivanje sudske zaštite neizostavna pomoć advokata specijalizovanih za ovu vrstu postupaka. S druge strane, žrtve povreda ljudskih prava u većini slučajeva su osobe koje nemaju dovoljno novčanih sredstava kojima bi angažovali advokate a same parnice često traju veoma dugo.¹⁶⁵³ To opet dovodi do toga da se veoma mali broj advokata ili advokatskih firmi specijalizuje za ovu vrstu postupaka.¹⁶⁵⁴ Takođe različita procesna pravila ne priznaju svojstvo umješaka ili prijatelja suda onim organizacijama koje nisu direktno pogođena štetom ali se bave zaštitom ljudskih prava.¹⁶⁵⁵ Stoga su žrtve korporativnih povreda ljudskih prava često u nejednakom procesnom položaju u odnosu na multinacionalnu kompaniju.¹⁶⁵⁶

Postupci za naknadu štete za korporativna kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja vođeni pred američkim sudovima su naročito ilustrativni u pogledu mnoštva prepreka ka utvrđivanju odgovornosti TNK za povrede ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja.

Iako se nastojanja na utvrđivanju odgovornost transnacionalnih korporacija za povrede u lancima snabdijevanja uz oslanjanje na ATS, pa i TVPRA teško mogu ocijeniti kao naročito uspješna, ista su izazvala i izazivaju dosta interesovanja.¹⁶⁵⁷ To naročito važi za sudske postupke pokrenute prema ATS. Iz analize sudskih postupaka pokrenutih na osnovu ATS, a naročito iz prakse Vrhovnog suda SAD može se zaključiti da je utvrđivanje odgovornosti TNK za povrede ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja skopčano sa mnogim teškoćama koje su se postale još komplikovanije nakon odluke Vrhovnog suda u predmetu *Nestle USA*, kojim je potvrđena pretpostavka protiv ekstrateritorijalne primjene ATS čak i u slučaju korporacija sa sjedištem u SAD.

Pored još uvijek uslovno otvorenih mogućnosti za primjenu ATS u utvrđivanju odgovornosti za povrede ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja, čini se da se ovaj stari zakon polako vraća u san u kojem se nalazio nepuna dva vijeka. Ipak treba naglasiti da su sudski postupci pokrenuti na osnovu ovog zakona imali nekoliko pozitivnih efekta. Deva ističe

¹⁶⁵³ Postupak u predmetu *Oguru*, na primjer, trajao je pred holandskim pravosuđem 13 godina (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/shell-lawsuit-re-oil-pollution-in-nigeria/>, 22.12.2021).

¹⁶⁵⁴ Žrtve u svim predmetima koje su se odnosile na odgovornost kompanije-majke za štetu počinjenu usljed aktivnosti njenih filijala pred sudovima u Ujedinjenom Kraljevstvu je zastupala ista advokatska firma. Meeran, R., 2021, p. 257.

¹⁶⁵⁵ Up. Skinner, G., et al., 2013, *The Third Pillar: Access to Judicial Remedies for Human Rights Violations by Transnational Business*, (<https://corporatejusticecoalition.org/wp-content/uploads/2014/02/The-Third-Pillar-FINAL.pdf>, 22.12.2021), p. 20.

¹⁶⁵⁶ Up. *mutatis mutandis*, ECtHR, *Steel and Morris v. the United Kingdom*, App No 68416/01, 15 February 2005, para. 69.

¹⁶⁵⁷ Bernaz, N., 2017, eBook.

da su isti na svjetlo dana iznijeli pitanje odgovornosti kompanija za kršenja ljudskih prava sa jedne, te, u određenim slučajevima unaprijedili situaciju neposrednih žrtva, sa druge strane.¹⁶⁵⁸

Ograničivanje mogućnosti ostvarivanja naknade štete zbog povreda ljudskih prava pred američkim sudovima praćena je sa druge strane porastom tih mogućnosti pred sudovima evropskih država.¹⁶⁵⁹

Engleski i holandski sudovi su stava da je TNK dužna postupati sa pažnjom da ne dođe do kršenja ljudskih prava od strane njihovih filijala. Engleski sudovi primjenjujući institut dužnog staranja (*duty of care*) iz anglosaksonskog običajnog prava o naknadi štete utvrdili su putokaze za utvrđivanje građanske odgovornosti TNK za povrede ljudskih prava nastale usljed radnjih njihovih zavisnih preduzeća (filijala) u inostranstvu.¹⁶⁶⁰ Treba primjetiti da je Vrhovni sud Ujedinjenog Kraljevstva u predmetima *Vendeta i Okpabi* naglasio da je za utvrđivanje građanske odgovornosti korporacije odlučna činjenica stepena nadzora i kontrole te korporacije nad obavljanjem djelatnosti subjekta čijim je propuštanjem ili činjenjem prouzrokovana šteta, a ne činjenica korporativnog vlasništva nad tim subjektom. Stoga je razumno tvrditi da korporacija može odgovarati za štetu koju pričini njen poslovni partner koji se nalazi u njenom lancu snabdijevanja. Iako procesna odluka u predmetu *Begum* sugerise potvrdu ovog stava, meritorna sudska odluka o tom pitanju još uvijek nije donesena od strane engleskih sudova.

S druge strane, holandski sud u takozvanom klimatskom slučaju (*Milieudefensie et al.*) jasno naglašava da TNK kao i svi drugi subjekti moraju da poštuju ljudska prava te razgraničava odgovornost TNK u pogledu njihovih zavisnih preduzeća i poslovnih subjekata nad kojima nema vlasničku kontrolu ali koji se nalaze u njenom lancu snabdijevanja. Sud takođe objašnjava da obaveza smanjenja emisije gasova od strane zavisnih preduzeća u lancu snabdijevanja TNK je obaveza rezultata dok ova ista obaveza prema poslovnim partnerima predstavlja obavezu postupanja. Ohrabrujuće je da holandski sudovi uzimaju u obzir i odredbe mekog prava kojima se regulišu ponašanja korporacija u pogledu ljudskih prava. Tim pristupom kroz postupak naknade štete omogućuje se kako prepoznavanje povrede ljudskog prava tako i ostvarivanje određene kompenzacije zbog tih povreda.

Ipak sudska praksa u pogledu odgovornosti TNK za povrede ljudskih prava pred evropskim sudovima je još uvijek u razvoju, i vrijeme će pokazati da li će ovi vjetrovi promjene ka prepoznavanju građanske odgovornosti multinacionalnih kompanija za povrede ljudskih

¹⁶⁵⁸ Deva, S., 2012, p. 74.

¹⁶⁵⁹ Bernaz, 2017, eBook.

¹⁶⁶⁰ *Chandler v Cape plc* ([2012] EWCA Civ 525, para. 80.

prava primjetne u praksi britanskih i holandskih sudova imati uticaja i u drugim evropskim državama.

Da li pravni okviri u Srbiji i BiH omogućavaju zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava je predmet proučavanja sljedećeg poglavlja.

POGLAVLJE X: PRAVNA ZAŠTITA OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI I BIH

Ovo poglavlje nastoji odgovoriti na pitanje da li pravni okviri u Republici Srbiji i BiH omogućavaju djelotvornu pravnu zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava putem građanskog i krivičnog prava.

U pogledu ostvarivanja građanskopravne zaštite ovdje treba naglasiti da poglavlje ne vrši cjelokupnu analizu pravnih okvira u BiH i Republici Srbiji, nego se ograničava na ispitivanje mogućnosti sprečavanja i ispravljanja korporativnih povreda ljudskih prava putem odštetnog prava. Jedan od razloga za ovaj pristup nalazi se u činjenici da je zaštita putem odštetnog prava globalno najrašireniji oblik ostvarivanja građanskopravne zaštite u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁶⁶¹ Drugi razlog se nalazi u činjenici da je u obje ove države materija naknade štete u suštini regulisana istim zakonskim propisom. Riječ je o Zakonu o obligacionim odnosima¹⁶⁶² koji se sa neznatnim modifikacijama primjenjuje kako u BiH tako i Republici Srbiji.

Navedeni zakonski propis uređuje cjelokupnu materiju obligacionog prava uključujući tu i uslove za naknadu štete nastale usljed povrede prava ličnosti. Prema teoretskim shvatanjima prava ličnosti i ljudska prava su pojmovi koji se mogu sadržinski izjednačiti. Tako Morait ističe da „ljudska prava i prava ličnosti se povremeno sadržinski poklapaju“ dok se njihova razlikovanje može sagledati kroz sredstva pravne zaštite. Ako se njihova zaštita ostvaruje putem javnog prava a riječ je o ljudskim pravima, a ako se njihova zaštita traži putem privatnog prava onda se „nalazimo u domenu prava ličnosti“, zaključuje ovaj autor. Oslanjajući se na navedeni stav, postupak naknade štete zbog povrede prava ličnosti možemo okarakterisati kao postupak privatnopravne zaštite ljudskih prava. Osnov za ovaj stav može se naći i u praksi redovnih sudova u BiH i Srbiji, koja posmatra prava ličnosti kao ljudska prava. Tako Sud BiH

¹⁶⁶¹ WGBHR, 2017, (f. 408, *supra*), para. 45.

¹⁶⁶² Srbija: *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, *Sl. list SRJ*, br. 31/93, *Sl. list SCG*, br. 1/03 - Ustavna povelja i *Sl. glasnik RS*, br. 18/20, (U daljem tekstu: ZOO). BiH: FBiH – *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, *Sl. list RBiH*, br. 2/92, 13/93 i 13/94 i *Sl. novine FBiH* br. 29/03 i 42/11, RSrpska- *Sl. list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89 i *Sl. glasnik RS*, br. 17/93, 3/96, 37/01 - dr. zakon, 39/03 i 74/04).

presudu ESLJP, kojom je dosuđena naknada štete zbog utvrđene povrede ljudskog prava, posmatra kao presuđenu stvar, i odbija tužbeni zahtjev tužioca za naknadu štete po osnovu povrede prava ličnosti.¹⁶⁶³ Vrhovni kasacioni sud Republike Srbije ističe kako je Ustav Srbije „pravo na pravično suđenje svrstao u ljudska i manjinska prava“ te se stoga „pravo na pravično suđenje može svrstati u širem smislu u prava ličnosti.“¹⁶⁶⁴

Pošto se ostvarivanje pravne zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava ne odvija u vakuumu, ovo poglavlje prvo daje nekoliko napomena o položaju ljudskih prava u pravnim sistemima BiH i Srbije. Poglavlje potom definiše kriterijume za ocjenjivanje djelotvornosti građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava. Zatim, na osnovu definisanih kriterijuma analiziraju se procesne i materijalne pretpostavke za ostvarivanje privatne građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima Srbije i BiH, kroz postupke za naknadu štete fokusirajući se na prepreke za ostvarivanje ove zaštite.

Nakon toga, poglavlje vrši analizu odgovarajućih odredbi u BiH i Republici Srbiji o odgovornosti pravnih lica za krivična djela. Konačno, poglavlje ispituje i određene strateške i političke inicijative usmjerene na prevenciju i zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava u BiH i Republici Srbiji.

1. LJUDSKA PRAVA U PRAVNIM SISTEMIMA BIH I SRBIJE

Ljudskim pravima u pravnim sistemima BiH i Republike Srbije pridaje se veliki značaj. U narednim sekcijama daje se kratak osvrt na ustavnopravni položaj ljudskih prava u ove dvije države te ukazuje na međunarodnopravne ugovorne obaveze ovih država u pogledu ljudskih prava.

1.1. REPUBLIKA SRBIJA

Srbija je država članica velikog broja ugovora o ljudskim pravima uključujući tu i osnovne konvencije MOR.¹⁶⁶⁵ U pogledu univerzalnih ugovora o ljudskim pravima, odnosno onih međunarodnih ugovora zaključenih pod okriljem UN, Srbiju je obavezana odredbama

¹⁶⁶³ Sud BiH, rješenje vijeća Apelacionog odjeljenja, S1 3 P 003916 14 Gž od 07.05.2014. godine.

¹⁶⁶⁴ VKS, Rev2 1255/2021, presuda od 25.08.2021. godine.

¹⁶⁶⁵ Spisak država koje su ratifikovala osnovne konvencije MOR je dostupan na: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:102839, 19.04.2022). Vid. gore f. 425 za brojeve službenih glasila.

MPGP¹⁶⁶⁶ kao i njegovim protokolima,¹⁶⁶⁷ MPESK,¹⁶⁶⁸ Međunarodnom konvencijom o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije,¹⁶⁶⁹ Međunarodnom konvencijom o ukidanju diskriminacije žena¹⁶⁷⁰ i Protokolom uz ovu konvenciju, Konvencijom o pravima djeteta¹⁶⁷¹ i protokolima uz nju,¹⁶⁷² Konvencijom protiv mučenja i drugih svirepih, nečovječnih i ponižavajućih kazni ili postupaka¹⁶⁷³ i Fakultativnim protokolom uz ovu konvenciju,¹⁶⁷⁴ Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom¹⁶⁷⁵ i Međunarodnom konvencijom o zaštiti svih osoba od prinudnih nestanaka.¹⁶⁷⁶ Srbija je dakle obavezana da poštuje sve takozvane osnovne univerzalne ugovore o ljudskim pravima¹⁶⁷⁷ osim Konvencije o pravima radnika migranata, koju još uvijek nije ratifikovala premda je istu potpisala još 2004. godine.¹⁶⁷⁸

Pored navedenog Srbija je članica niza regionalnih međunarodnih ugovora o ljudskim pravima zaključenih pod okriljem SE,¹⁶⁷⁹ uključujući tu i EKLJP¹⁶⁸⁰ i Revidiranu evropsku socijalnu povelju.¹⁶⁸¹

Ustav Republike Srbije godine sadrži veliki broj odredbi o ljudskim pravima te garantuje kako politička i građanska prava tako i ekonomska, socijalna i kulturna prava kao i prava manjina.¹⁶⁸² Ustav Republike Srbije predviđa da su opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni dio unutrašnjeg pravnog poretka Republike Srbije te da se neposredno primjenjuju.¹⁶⁸³ Iz navedenog proizilazi da u

¹⁶⁶⁶ *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/71.

¹⁶⁶⁷ Prvi fakultativni protokol se odnosi na nadležnost Komiteta za ljudska prava da razmatra predstavke dok Drugi fakultativni protokol teži ukidanju smrtne kazne.

¹⁶⁶⁸ *Sl. i list SFRJ - Međunarodni ugovori*, 7/71.

¹⁶⁶⁹ *Sl. list SFRJ*, br. 31/67.

¹⁶⁷⁰ *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 11/81.

¹⁶⁷¹ *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 15/90 i *Sl. i list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 4/96 i 2/97

¹⁶⁷² Protokol o učešću djece u oružanim sukobima i Protokol o prodaji djece, dječjoj prostituciji i dječjoj pornografiji.

¹⁶⁷³ *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 9/91.

¹⁶⁷⁴ *S. list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 16/05 i 2/06.

¹⁶⁷⁵ *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 42/09.

¹⁶⁷⁶ *Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori*, br. 1/11.

¹⁶⁷⁷ OHCHR, *The Core International Human Rights Instruments and their monitoring bodies*, (<https://www.ohchr.org/en/core-international-human-rights-instruments-and-their-monitoring-bodies>, 31.12.2022).

¹⁶⁷⁸ Up.: UN Status of Treaties, (https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-13&chapter=4, 19.04.2022).

¹⁶⁷⁹ Spisak konvencija Savjeta Evrope i država koje su ih potpisale i ratifikovale je dostupan na sljedećoj adresi: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>, 08.11.2022.

¹⁶⁸⁰ Državna Zajednica Srbije i Crne Gore je ratifikovala EKLJP još 3. marta 2004. godine

¹⁶⁸¹ Srbija je ratifikovala ovu povelju, 14. septembra 2009. godine. *Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 42/09.

¹⁶⁸² Ustav R. Srbije, drugi dio, čl. 18 do 81. Drugi dio Ustava koji se odnosi na ljudska prava je podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu obuhvaćenom članovima 18 do 22 nalaze se osnovna načela, pojedina ljudska prava i slobode su definisane članovima 23 do 74, dok treći dio drugog dijela Ustava, u članovima 75 do 81 definiše prava pripadnika nacionalnih manjina.

¹⁶⁸³ Ustav R. Srbije, član 16. st. 2.

načelu međunarodno pravo ima prioritet nad domaćim pravom. Treba ipak naglasiti da ovaj prioritet nije apsolutan jer potvrđeni međunarodni ugovori moraju biti u skladu s Ustavom.¹⁶⁸⁴

Iako Ustav Republike Srbije međunarodnom pravu ne daje apsolutni prioritet, ipak predviđa neposrednu primjenu pravila međunarodnog prava. To se naročito ogleda u odredbama koje se odnose na zaštitu ljudskih i manjinskih prava koje pripisuju da se prava „zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima“ neposredno primjenjuju.¹⁶⁸⁵ Ustav takođe predviđa da se odredbe o ljudskim i manjinskim pravima imaju tumačiti u korist unapređenja vrijednosti demokratskog društva, saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje.¹⁶⁸⁶ Ova značajna odredba daje mogućnost sudovima da tumače domaće zakone u svjetlu stavova zauzetih od strane tijela koja nadgledaju primjenu međunarodnih ugovora o ljudskim pravima koje je Srbija u obavezi da poštuje.¹⁶⁸⁷

Iz navedenog može se zaključiti da Ustav Srbije ljudskim pravima poklanja naročitu pažnju i omogućuje neposrednu primjenu odredbi međunarodnih ugovora o ljudskim pravima. Ono što je nejasno kod teksta Ustava jeste korištenje izraza opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava jer ne definiše da li pod ovim podrazumijeva pravila međunarodnog običajnog prava ili su pak pod ovim izrazom obuhvaćena i opšta pravna načela međunarodnog prava.¹⁶⁸⁸

Takođe, odredba kojom se naglašava prednost unutrašnjeg prava nad odredbama međunarodnog ugovornog prava, tako što predviđa da međunarodni ugovori moraju biti u skladu sa Ustavom, može postaviti pitanje međunarodne odgovornosti Srbije zbog

¹⁶⁸⁴ Ustav R. Srbije, član 16. st. 2.

¹⁶⁸⁵ Ustav R. Srbije, član 18. st. 2.

¹⁶⁸⁶ Ustav R. Srbije, član 18. st. 3.

¹⁶⁸⁷ Jedan od najranijih sudskih predmeta pred pravosuđem Republike Srbije (tada u sastavu Državne zajednice Srbije i Crne Gore- DZ SCG) u kojem je pravna situacija riješena neposrednom primjenom međunarodnog prava, tačnije međunarodnog prava o ljudskim pravima, se odnosio upravo na korporativne povrede ljudskih prava. Riječ je o odluci Vrhovnog suda Srbije od 27. aprila 2004 . godine broj Rev. 229/04 (tzv. slučaj *Krsmanovača*), koji se odnosio na diskriminaciju Roma u pristupu Sportsko-rekreativnom centru Krsmanovača koji je poslovao u okviru preduzeća „Jugen TTT.“ Vrhovni sud je u ovom predmetu neposredno primijenio odredbe Međunarodne konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, tačnije njen član 5 kojim se garantuje pravo pristupa na sva mjesta i službe namijenjene javnoj potrebi, kao što su prevoz, hoteli, restorani, kafane, priredbe i parkovi pod jednakim uslovima i bez razlike na rasu, boju i nacionalno ili etničko poreklo. Pored toga, sud se pozvao i na član 26. MGP prema kome su sva lica jednaka pred zakonom i imaju pravo na podjednaku zaštitu zakona. Treba naglasiti, međutim da je Ustavna povelja DZ SCG (*Sl. list SCG*, br. 1/03) svom članu 10 predviđao neposrednu primjenu međunarodnih ugovora

¹⁶⁸⁸ Za više up. Dimitrijević *et al.*, 2012, str. 65-69, te Beširević, V., *Odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava - osvrt na ustavna rešenja*, (<http://www.centaronline.org/userfiles/files/preuzimanje/Prof-dr-Violeta-Besirevic-Odnos-medjunarodnog-i-unutrasnjeg-prava.pdf>, 28.04.2023).

nesprovedenja međunarodnih ugovora.¹⁶⁸⁹ Pored toga, kako Ustav ne zahtijeva da opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava budu u saglasnosti sa Ustavom, postavlja se pitanje da li ova dva izvora međunarodnog prava imaju istu pravnu snagu. Ovu nedoumicu bi svakako valjalo riješiti jer ista postavlja dilemu i pred redovne sudove u pogledu direktne primjene odredbi međunarodnog prava o ljudskim pravima, na šta ih sam Ustav obavezuje ističući da se ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i potvrđenim međunarodnim ugovorima neposredno primjenjuju.

1.2. BIH

Ustavno uređenje BiH je uspostavljeno Dejtonskim mirovnim sporazumom od 21. novembra 1995. godine kojim je okončan višegodišnji rat u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici. Prema Ustavu BiH, koji je sadržan u Aneksu 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma, BiH se sastoji od dva entiteta, Federacije BiH i Republike Srpske. Federacija BiH je federacija sastavljena od deset kantona, dok je Republika Srpska entitet koji ima svoju vladu, parlament i predsjednika. Nesporazum između međuentitetske linije razgraničenja je okončan uspostavljanjem zasebne administrativne jedinice pod nazivom Brčko distrikt BiH (BD BiH) kao kondominijuma dva Entiteta. Ovakvo uređenje znači da u BiH egzistiraju četiri pravna sistema, po jedan u Entitetima, jedan u BD BiH i jedan na nivou BiH.

Ljudskim pravima je dat visok značaj u ustavnom poretku BiH. Prava i slobode predviđeni EKLJP i njenim protokolima se direktno primjenjuju i imaju prioritet nad svim zakonima u BiH.¹⁶⁹⁰ Instrumenti za zaštitu ljudskih prava navedeni u Aneksu I uz Ustav BiH predstavljaju dio njenog unutrašnjeg prava.¹⁶⁹¹ Katalog ljudskih prava u Ustavu BiH odgovara katalogu ljudskih prava iz EKLJP i njenih protokola.¹⁶⁹² Entitetski ustavi takođe garantuju

¹⁶⁸⁹ Bečka konvencija o ugovornom pravu, čl. 26 (3).

¹⁶⁹⁰ Vid.: Ustav BiH, čl. II.2.

¹⁶⁹¹ Begić., Z., 2012, Opšta načela međunarodnog prava u Ustavnom sistemu BiH, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, p. 56. Prema ovom Aneksu dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH su: Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948); Ženevske konvencije I-IV o zaštiti žrtava rata (1949) i Dopunski protokoli I-II (1977), Konvencija koja se odnosi na status izbjeglica (1951) i Protokol (1966), Konvencija o državljanstvu udatih žena (1957); Konvencija o smanjenju broja lica bez državljanstva (1961), Međunarodna konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966 i 1989), Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966), Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije u odnosu na žene (1979), Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih tretmana ili kažnjavanja (1984), Evropska konvencija o sprečavanju mučenja, nehumanog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja (1987), Konvencija o pravima djeteta (1989), Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika-migranata i članova njihovih porodica (1990), Evropska povelja za regionalne jezike i jezike manjina (1992), i Okvirna Konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994).

¹⁶⁹² Vid.: Ustav BiH, čl. II.3.

zaštitu ljudskih prava. Ustav Republike Srpske u svom drugom dijelu garantuje niz građanskih, političkih ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava.¹⁶⁹³

Ustav FBiH¹⁶⁹⁴ takođe garantuje niz kako građanskih i političkih tako i ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. Aneks uz Ustav FBiH sadrži 22 međunarodna dokumenta o ljudskim pravima iz konstataciju da navedeni dokumenti „imaju pravnu snagu ustavnih odredaba.“¹⁶⁹⁵

BiH je država članica svih devet univerzalnih ugovora o ljudskim pravima¹⁶⁹⁶ kao i svih osnovnih konvencija MOR.¹⁶⁹⁷

U pogledu neposredne primjene međunarodnog prava, nad unutrašnjim zakonodavstvom prije svega međunarodnog prava o ljudskim pravima Ustavni sud BiH je naglasio da „redovni sudovi, prilikom odlučivanja o tužbenim zahtjevima, imaju ustavnu obavezu da primjene međunarodne standarde za zaštitu ljudskih prava i sloboda.“¹⁶⁹⁸ Ovakvim tumačenjem Ustavni sud je međunarodnim standardima za zaštitu ljudskih prava dao neposredan efekat i u sporovima između privatnih lica, jasno naglašavajući obavezu sudova da prilikom odlučivanja.

¹⁶⁹³ Ustav R. Srpske, čl. 44-49.

¹⁶⁹⁴ *Sl. novine FBiH*, br. 1/94, 1/94 - Amandman I, 13/97 - Amandmani II-XXIV, 13/1997 - Amandmani XXV i XXVI, 16/02 - Amandmani XXVII-LIV, 22/02 - Amandmani LVI-LXIII, 52/2002 - Amandmani LXIV-LXXXVII, 60/02 - ispr. Amandmana LXXXI, 18/03 - Amandman LXXXVIII, 63/03 - Amandmani LXXXIX-XCIV, 9/04 - Amandmani XCV-CII, 32/2007 - ispr., 20/04 - Amandmani CIII i CIV, 33/04 - Amandman CV, 71/05 - Amandmani CVI-CVIII, 72/05 - Amandman CVI, 88/08 - Amandman CIX i 79/22 - Amandmani CX-CXXX.

¹⁶⁹⁵ Dokumenti navedeni u Aneksu Ustava FBiH su 1. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, 1948., 2. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, 1948., 3. Ženevske konvencije I-IV. o zaštiti žrtava rata, 1949. i Ženevski dopunski protokoli I-II. 1977., 4. Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, i dopunski protokoli, 1950., 5. Konvencija o pravnom statusu izbjeglica, 1951. i dopunski protokol, 1966., 6. Konvencija o nacionalnosti udatih žena, 1957., 7. Konvencija o smanjenju broja apatrida, 1961., 8. Evropska socijalna povelja, 1961. i dopunski protokol 1., 9. Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije, 1965., 10. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, 1966. i pripadajući mu dopunski Opcioni protokoli, 1989., 11. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, 1966., 12. Međunarodna konvencija o eliminaciji svih vrsta diskriminacije žena, 1979., 13. Deklaracija UN o eliminaciji svih vrsta netolerancije i diskriminacije na osnovu vjere ili vjeroispovijesti, 1981., 14. Konvencija protiv mučenja i drugih vrsta okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, 1984., 15. Evropska konvencija o sprečavanju mučenja, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, 1987., 16. Konvencija o pravima djeteta, 1989., 17. Konvencija o pravima radnika na privremenom radu u inostranstvu i članova njihovih porodica, 1990., 18. Dokument sastanka u Kopenhagenu Konferencije o ljudskoj dimenziji KEBS-a, Poglavlje IV, 1990., 19. Preporuke parlamentarne skupštine Evropskog savjeta o pravima manjina, paragrafi 10-13, 1990. 20. Deklaracija UN o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim ili jezičkim manjinama, 1990., 21. Evropska povelja o regionalnim jezicima i jezicima manjina, 1992. i 22. Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, 1994.

¹⁶⁹⁶ Vid.: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=22&Lang=EN, 25.10.2022.

¹⁶⁹⁷ Vid.: (https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:102704, 25.10.2022).

¹⁶⁹⁸ AP - 369/10, 24. maj 2013. tačka 34.

o tužbenim zahtjevima između privatnih lica primjenjuju međunarodne standarde o zaštiti ljudskih prava.¹⁶⁹⁹

2. ANALIZA DJELOTVORNOSTI GRAĐANSKOPRAVNE ZAŠTITE OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA U BIH I SRBIJI

Kako bi se na odgovarajući način obavila analiza efikasne pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem odštetnog prava u pravnim sistemima BiH i Srbije potrebno je uspostaviti određene kriterijume koji će služiti kao polazna osnova ove analize. Za potrebe ovog rada osnovu za uspostavljanje ovih kriterijuma nalazimo u Rukovodećim načelima te Smjernicama za unapređenje korporativne odgovornosti i pristupa pravnim lijekovima u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava koje je izradila Kancelarija Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava.¹⁷⁰⁰

Naime, kako je već spomenuto u drugom poglavlju Rukovodeća načela podsjećaju kako su države u skladu sa odgovarajućim odredbama međunarodnog prava o ljudskim pravima dužne da uspostave efikasan sistem pravnih lijekova za povrede ljudskih prava.¹⁷⁰¹ Drugim riječima, države su dužne da obezbijede djelotvoran pristup sredstvima pravne zaštite. Podsjećanja radi, pravna zaštita se može organizovati na više načina. Ta zaštita tako može biti u formi ustavnopravne zaštite koja se ostvaruje pred ustavnim sudovima. Zatim ona se može organizovati i putem normi upravnog prava kao i kroz norme krivičnog prava koje smo obrađivali u prethodnom poglavlju. Konačno, pravna zaštita ljudskih prava se može organizovati i kroz norme građanskog prava kada govorimo o privatnopravnoj zaštiti ljudskih prava putem građanskog prava odnosno civilnim (građanskim) pravnim lijekovima. Bez obzira na vrstu pravne zaštite ona mora biti odgovarajuća, djelotvorna i promptna.¹⁷⁰²

¹⁶⁹⁹ Up. Vehabović, F., 2006, *Odnos Ustava BiH i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Sarajevo, ACIPS, 51, 110-111, gdje ističe da je u BiH zastupljen „radikalni monistički pravni sistem“ dok ratifikovani međunarodni ugovori, „imaju supremaciju“ nad Ustavom BiH, te Rašević, Ž, 2015, *Ustavna zaštita ljudskog dostojanstva u Bosni i Hercegovini, Anali pravnog fakulteta u Zenici*, 8, 9-29. str. 16-17 koji upozorava da Ustav BiH eksplicitno navodi direktnu primjenu EKLJP ali ne i ostalih obavezujućih instrumenta o ljudskim pravima.

¹⁷⁰⁰ A/HRC/32/19, (f. 412, *supra*).

¹⁷⁰¹ Rukovodeća načela, načelo 25. Vid, Poglavlje II, sekcija 2.4.2.3.

¹⁷⁰² *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005, para. 11 (b)

2.1. KRITERIJUMI DJELOTVORNE GRAĐANSKOPRAVNE ZAŠTITE OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA

Prema teoretskim shvatanjima da bi se građanskopravna zaštita ljudskih prava smatrala djelotvornom ona treba imati sposobnost prevencije povreda ljudskih prava kao i sposobnost da pruži zadovoljavajuću restituciju, odnosno naknadu i imovinsku sankciju štete u slučaju povrede tih prava.¹⁷⁰³ Na tom stanovištu stoji i ESLJP koji djelotvornost nekog pravnog lijeka ocjenjuje kroz sposobnost da spriječi kršenje nekog prava, ponudi odgovarajuću naknadu uključujući tu i obeštećenje za učinenu povredu.¹⁷⁰⁴

Prethodno je naglašeno da u skladu sa Smjernicama za unapređenje korporativne odgovornosti i pristupa pravnim lijekovima u pogledu korporativnih kršenja ljudskih prava djelotvorna sredstva pravne zaštite treba da ispunjavaju određene materijalne i procesnopravne kriterijume.¹⁷⁰⁵ Materijalni kriterijumi se odnose na sposobnost pravne zaštite da omogući prestanak protivpravnosti, odnosno ima preventivni učinak¹⁷⁰⁶ kao i da omogući pružanje naknadne reaktivne zaštite odnosno dosuđivanja naknade štete zbog povrede prava.¹⁷⁰⁷ Pored navedenog, materijalni kriterijumi djelotvornosti građanskopravne zaštite uključuju i mogućnost utvrđivanja sekundarne pravne odgovornosti,¹⁷⁰⁸ odnosno odgovornosti za pomaganje i podsticanje na kršenje ljudskih prava kao i na odgovornosti zbog propusta provođenja obaveze dužne pažnje o ljudskim pravima.¹⁷⁰⁹

Djelotvornost građanskopravne zaštite treba da ispuni i određene procesne kriterijume. Ti kriteriji podrazumijevaju postojanje mogućnosti oslobođenja od plaćanja sudskih troškova, dodjelu pravne pomoći i podrške, te mogućnosti ostvarivanja kolektivne pravne zaštite. U proceduralne aspekte djelotvorne građanskopravne zaštite ubrajaju se i odredbe o stvarnoj i mjesnoj nadležnosti kao i odredbe o prebacivanju tereta dokazivanja.¹⁷¹⁰

¹⁷⁰³ Simonović, I., Lazić, M., 2014, *Građanskopravna zaštita prava ličnosti, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (68), 269-290, str. 273.

¹⁷⁰⁴ ECHR, *Kudla v. Poland*, no. 30210/96, Judgment of 26 October, 2000, para. 158.

¹⁷⁰⁵ Rukovodeća načela, Načelo 25, komentar, A/HRC/17/31, p. 8. Vid. Gore Poglavlje II, 2.4.2.3.3.

¹⁷⁰⁶ A/HRC/32/19, Policy objective, 12.

¹⁷⁰⁷ A/HRC/32/19, Policy objective, 19.1.

¹⁷⁰⁸ A/HRC/32/19, Policy objective, 13.

¹⁷⁰⁹ A/HRC/32/19, Policy objective, 14. Za ovaj kriteriji, kako to potvrđuju i nalazi u prethodnim poglavljima ne može se tvrditi da svoje čvrsto utemeljenje nalazi u obavezujućem međunarodnom pravu, nego svoje ishodište prvenstveno nalazi u normama mekog prava. Međutim, sve su brojnije inicijative i mjere prema uspostavljanju pravila o obaveznom provođenju dužne pažnje i snošenju pravne odgovornosti u slučaju propuštanja provođenja dužne pažnje, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu (Vid.: Poglavlje II i Poglavlje IV).

¹⁷¹⁰ Up. FRA; 2020, pp. 59, 70.

Uzimajući u obzir navedene kriterije u narednim dijelovima izvršiće se analiza djelotvornosti relevantnih odredbi odštetnog prava u BiH i Srbiji u pogledu korporativnih povreda ljudskih prava te analiza odgovarajućih procesnih pravila.

2.2. MATERIJALNI ASPEKTI GRAĐANSKOPRAVNE ZAŠTITE OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA PUTEM ODŠTETNOG PRAVA U SRBIJI I BIH

U ovom dijelu analiziraju se odredbe ZOO koje se odnose na naknadu štete u kontekstu korporativnih povreda ljudskih prava te nastoji utvrditi da li navedene odredbe ispunjavaju materijalne kriterijume efikasne privatnopravne zaštite. Analizom se, prema tome, nastoji ustanoviti da li je putem navedenih odredbi moguće ostvariti ili utvrditi: a) preventivnu zaštitu, b) reaktivnu zaštitu, c) sekundarnu odgovornost, i d) odgovornost zbog propusta provođenja dužne pažnje. Odredbe ZOO se analiziraju generički bez posebnog navođenja službenih glasila u kojima je ovaj propis objavljen iz razloga što je riječ o propisu koji se primjenjuje kako od strane sudova u Srbiji tako i od strane sudova u BiH.

a) *Preventivni učinak*. – Da li ova vrsta građanskopravne zaštite ima sposobnost da spriječi kršenje ljudskih prava? Odgovor na ovo pitanje je potvrđan. Naime član 157. ZOO predviđa da svako ima pravo da zahtjeva od suda, da naredi prestanak radnje kojom se povređuje integritet ljudske ličnosti, ličnog i porodičnog života i drugih prava njegove ličnosti. Ovim članom, takođe, je sud ovlašten da naredi prestanak radnje pod prijetnjom plaćanja određene novčane svote u korist povrijeđenog.

Pored navedenog ZOO predviđa „da svako može zahtijevati od drugoga da ukloni izvor opasnosti kao i da se uzdrži od djelatnosti od koje prijeti znatnija šteta njemu ili neodređenom broju lica.“¹⁷¹¹ Zakon prema tome omogućuje traženje uklanjanja „opasnosti nastanka štete ili njenog uvećanja kao i propuštanja moguće povređujuće djelatnosti.“¹⁷¹² Ovim odredbama se omogućuje sprečavanje odnosno prestanak povreda, stoga za ovu vrstu građanskopravne zaštite možemo reći da ima preventivni učinak.

b) *Reaktivna zaštita*. – Usljed povrede ličnih dobara moguće je trpjeti materijalnu i nematerijalnu štetu. ZOO razlikuje dvije vrste materijalne štete. Jedna vrsta predstavlja umanjenje imovine odnosno običnu stvarnu štetu (*damnum emergens*). Druga vrsta materijalne

¹⁷¹¹ ZOO, čl. 156. Ova odredba je svojevrsna *actio popularis*, jer ovlašćuje svako lice da traži otklanjanje opasnosti od štete. Više vid. Radonjić, A., Stelja, I, 2018, *Ekološka tužba - pravo svih nas da zaštitimo životnu sredinu: Priručnik sa preporukama*, Beograd, Beogradski Centar za ljudska prava.

¹⁷¹² Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 276.

štete odnosi se na očekivano uvećanje nečije imovine, odnosno izmaklu dobit (*lucrum cessans*).¹⁷¹³ ZOO posebno uređuje naknadu štete u slučaju povrede određenih ljudskih prava kao što su pravo na život ili pravo na zdravlje tako što sadrži posebne odredbe o naknadi štete usljed smrti, tjelesne povrede i oštećenja zdravlja.¹⁷¹⁴

Pored naknade materijalne štete zakon predviđa i novčanu naknadu nematerijalne štete.¹⁷¹⁵ Zakon predviđa da će sud „za pretrpljene fizičke bolove, za pretrpljene duševne bolove“ zbog, između ostalog i povrede ... prava ličnosti, kao i za strah“, pod uslovom da nađe da „okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi pravičnu novčanu naknadu nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu.“¹⁷¹⁶ ZOO prihvata subjektivnu koncepciju te kao pravnorelevantno smatra ne samu povredu prava ličnosti nego njene posljedice odnosno sekundarnu štetu, koja se manifestuje kroz pretrpljeni strah ili bol koji može biti fizički ili duševni.¹⁷¹⁷

Pojedini autori ovu novčanu naknadu nematerijalne štete posmatraju kao jednu vrstu imovinske sankcije kojom se kažnjava povreda prava koja je praćena duševnim i fizičkim bolom ili strahom.¹⁷¹⁸ Ipak, ZOO naknadu nematerijalne štete određuje usko jer je dopušta samo pod uslovom da su pored povrede prava nastupile i sekundarne posljedice.¹⁷¹⁹ U tom smislu odredbe ZOO, po ugledu na postojeća rješenja u komparativnom pravu,¹⁷²⁰ bi se mogle unaprijediti kroz objektiviziranje koncepcije naknade štete ne vezujući je za nastupanje sekundarnih posljedica, kao što su fizički i duševni bol ili strah.

Odredba člana 199. ZOO predviđa da u slučaju povrede prava ličnosti sud može narediti, na trošak štetnika, objavljivanje presude. Takođe, sud je ovlašten da naredi štetniku da povuče izjavu kojom je povreda učinjena ili da „učini što drugo“ podesno za ostvarivanje svrhe koja se postiže naknadom.¹⁷²¹ Otvorena mogućnost da naredi izvršenje nekog činjenja ili nečinjenja omogućuje sudu da štetniku naredi izvršenje bilo koje radnje kao što je na primjer javno izvinjenje. Kod ovog vida nadoknade nematerijalne štete zakonodavac ne traži postojanje

¹⁷¹³ ZOO, čl. 155.

¹⁷¹⁴ ZOO, čl. 188.

¹⁷¹⁵ ZOO, čl. 199-205.

¹⁷¹⁶ ZOO, član 200 st. 1.

¹⁷¹⁷ Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 281.

¹⁷¹⁸ Cigoj, S., 1980, Pojam neimovinske štete u ZOO, u: B. Blagojević B., V. Krulj V., (red.), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima I*, Beograd, Savremena administracija, str. 430–431., citiran u Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 282-283.

¹⁷¹⁹ Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 281.

¹⁷²⁰ Up. Zakon o obveznim odnosima Republike Hrvatske (RH), čl. 1046 i 1100. *Narodne novine RH br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21.*

¹⁷²¹ ZOO, čl. 199

sekundarnih posljedica jer ne traži da povreda ličnih dobara mora biti praćena fizičkim ili duševnim bolovima odnosno strahom.¹⁷²²

c) *Sekundarna odgovornost (odgovornost pomagača i podstrekača)* – Prema odredbama obligacionog prava podstrekač i pomagač, kao i onaj koji je pomogao da se odgovorna lica ne otkriju, solidarno sa štetnikom odgovaraju za štetu.¹⁷²³ Ovom odredbom, ZOO suštinski omogućuje takozvanu sekundarnu odgovornost, odnosno odgovornost onih lica koja nisu neoposredno prouzrokovala štetu nego su istoj doprinijela putem podstrekavanja ili pomaganja neposrednom štetniku.

e) *Odgovornost zbog propusta provođenja dužne pažnje o ljudskim pravima* – Standard dužne pažnje je jedno od osnovnih načela ZOO.¹⁷²⁴ U skladu sa ovim načelom strane u nekom obligacionom odnosu su dužne da postupaju u skladu sa pažnjom koja se u pravnom prometu zahtjeva u odgovarajućoj vrsti pravnih odnosa.¹⁷²⁵ Tako strane u jednom obligacionom odnosu su dužne postupati u skladu sa pažnjom dobrog domaćina, odnosno dobrog privrednika ako se o obligacionom privrednom odnosu.¹⁷²⁶ U izvršavanju obaveze iz profesionalne djelatnosti strana u obligacionom odnosu je dužna postupati u sa povećanom pažnjom odnosno pažnjom dobrog stručnjaka.¹⁷²⁷

Nijedan od ovih standarda ne odgovara u potpunosti standardu dužne pažnje o ljudskim pravima onako kako ga propisuju Rukovodeća načela. Podsjećanja radi, prema Rukovodećim načelima postupanje u skladu sa standardom dužne pažnje o ljudskim pravima podrazumijeva jedan proces odnosno sprovođenje niza aktivnosti radi identifikovanja, umanjivanja, i otklanjanja rizika po ljudska prava u obavljanju djelatnosti od strane same korporacije kao i od strane subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja.¹⁷²⁸ S obzirom na predmet proučavanja ove disertacije na ovom mjestu se nastoji ispitati da li odredbe ZOO o naknadi štete pružaju osnov za utvrđivanje odgovornosti korporacije zbog povreda ljudskih prava počinjenih od strane subjekata uključenih u njen lanac snabdijevanja a zbog propusta sprovođenja dužne pažnje od strane korporacije. Kako ZOO eksplicitno ne sadrži takvu odredbu tako je odgovor na ovo pitanje negativan.

Treba ipak primjetiti da ZOO poznaje svojevrstu odgovornost preduzeća zbog propusta vršenja dužne pažnje. Riječ je o posebnim odredbama kojima se reguliše odgovornost

¹⁷²² Up. Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 284.

¹⁷²³ ZOO, čl. 206. st. (1) i (2).

¹⁷²⁴ ZOO, čl. 18.

¹⁷²⁵ ZOO, čl. 18. st. 1.

¹⁷²⁶ ZOO, čl. 18. st. 1.

¹⁷²⁷ ZOO, čl. 18. st. 2.

¹⁷²⁸ Vid.: gore, Poglavlje II, sekcija 2.4.2.2.1.

preduzeća i drugih pravnih lica prema trećem.¹⁷²⁹ Prema ovim odredbama za štetu koju radnik odnosno zaposleni u „radu ili u vezi sa radom prouzrokuje trećem licu odgovara preduzeće u kome je zaposleni radio u trenutku prouzrokovanja štete.“¹⁷³⁰ Da bi se oslobodilo odgovornosti preduzeće je dužno da dokaže da je „zaposleni u datim okolnostima postupao onako kako je trebalo.“¹⁷³¹ Pored odgovornosti preduzeća za štetu koju prouzrokuje njegov radnik, zakon poznaje i odgovornost preduzeća za štetu koju prouzrokuje njegov organ u vršenju ili u vezi sa vršenjem svojih funkcija.¹⁷³²

Odgovornost preduzeća za štetu koju njegov zaposleni učini jeste odgovornost za drugog a prema trećim licima. Ta odgovornost se zasniva na posebnom pravnom odnosu koje preduzeće ima sa svojim zaposlenim. Preduzeće će odgovarati po osnovu krivice za štetu koju prouzrokuje njegov zaposleni u slučaju propuštanja radnje koju je bio dužan učiniti (*culpa in ommitendo*), ukoliko pokaže nehat, u izboru zaposlenog koji će obavljati određeni posao, odnosno ukoliko propusti da postupa sa „dužnom pažnjom“ prilikom izbora zaposlenog kome povjerava određeni posao (*culpa in eligendo*).¹⁷³³ Ova odgovornost za drugog postoji i ukoliko preduzeće propusti da vrši odgovarajući nadzor nad zaposlenim (*culpa in inspiciendo*), da mu da određena uputstva kako da izvrši određenu posao (*culpa in instruendo*), poduzme radnju koja nije smio preduzeti (*culpa in commitendo*).¹⁷³⁴

Navedena objašnjenja odgovornosti preduzeća za štetu koju zaposleni pričinu u vezi sa radom imaju određene sličnosti za institutom odgovornosti za štetu zbog propuštanja dužne pažnje (*duty of care*) iz engleskog prava.¹⁷³⁵ Međutim opisana odgovornost preduzeća prema ZOO, se odnosi na lice kome je povjereno obavljanje određenih poslova. Jezičkim tumačenjem ovog termina jasno je da se radi o licu, pojedincu koji je zaposlen kod preduzeća na osnovu ugovora o radu, ugovora o djelu ili nekog sličnog pravnog posla. Ova odgovornost preduzeća se stoga odnosi na odgovornost preduzeća koju njegov radnik prouzrokuje drugome te se ne bi mogla tumačiti kao odgovornost preduzeća za štetu koju prouzrokuje subjekat uključen u lanac snabdijevanja.

¹⁷²⁹ ZOO, čl. 170-172.

¹⁷³⁰ ZOO, čl. 170. st. 1. (potrebno je naglasiti da ZOO FBiH ovdje koristi izraz radnik, dok ZOO RS i ZOO R. Srpske koriste izraz zaposleni).

¹⁷³¹ ZOO, čl. 170. st. 1.

¹⁷³² ZOO, čl. 172.

¹⁷³³ Stanišić, S., 2018, Karakter građanske odgovornosti poslodavca i pravnih lica za štetu koju trećem licu pričinu njihovi radnici odnosno organi, *Privredna štampa*. (<http://privrednastampa.ba/wp-content/uploads/2018/11/Karakter-gra%C4%91anske-odgovornosti-poslodavaca-i-pravnih-lica-za-%C5%A1tetu-koju-tre%C4%87em-licu-pri%C4%8Dine-njihovi-radnici-odnosno-organi.pdf>, 22.03.2022).

¹⁷³⁴ *Ibid.*

¹⁷³⁵ Vid. gore, Poglavlje IX, sekcija 2.1.

Sumirajući navedeno može se zaključiti da odredbe ZOO o naknadi štete po osnovu povrede prava ličnosti zadovoljavaju većinu materijalnih kriterijuma djelotvorne privatnopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava. One tako omogućavaju preventivnu zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava kao i reaktivnu zaštitu putem naknade materijalne i nematerijalne štete.

Navedene odredbe u pravilu se odnose na štetu koju neposredno prouzrokuje štetnik. Zakon poznaje i posrednu takozvanu sekundarnu odgovornost, predviđajući da za štetu solidarno odgovaraju i podstrekač i pomagač kao i lice koje je pomoglo da se odgovorne osobe ne otkriju.¹⁷³⁶ Zakon poznaje određenu vrstu odgovornosti preduzeća zbog propusta vršenja dužne pažnje, međutim ta odgovornost je ograničena na odgovornost za štetu koju prouzrokuje radnik ili organ preduzeća a ne drugi subjekat sa kojim se preduzeća nalazi u nekom ugovornom odnosu kakav bi bio odnos korporacije i posebnog subjekta uključenog u njen lanac snabdijevanja.

2.3. PROCESNI ASPEKTI GRAĐANSKOPRAVNE ZAŠTITE OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA PUTEM ODŠTETNOG PRAVA U SRBIJI I BIH

Procesni kriterijumi djelotvornosti građanskopravne zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava putem odštetnog prava tiču se procesnih pravila kojima se nastoje premostiti najčešće prepreke koje se tiču ostvarivanja prava na pristup sudu. Procesni kriterijumi se tiču pravila o stvarnoj i mjesnoj nadležnosti, te mogućnosti za umanjenje ili oslobođenje od plaćanja troškova postupka, ostvarivanje pravne pomoći ili druge podrške u postupku, prebacivanje tereta dokazivanja, kao i mogućnosti ostvarivanja kolektivne pravne zaštite.

2.3.1. Republika Srbija

a) *Nadležnost suda.* – U prethodnom poglavlju kao jednu od značajnih prepreka koja stoji pred žrtvama korporativnih povreda ljudskih prava u anglosaksonskom sistemu izdvojili smo postojanje instituta *forum non conveniens*, prema kojem sud može da odbije da raspravlja o određenom pravnom pitanju ako smatra da bi neki drugi sud bio u boljoj poziciji da odluči o spornoj pravnoj stvari. Srbija, kao zemlja kontinentalnog pravnog sistema, ne poznaje institut *forum non conveniens*, nego je stvarna i mjesna nadležnost redovnih sudova određena procesnim zakonima i pravilima kojima se rješavaju pitanja sukoba zakona u slučaju postojanja

¹⁷³⁶ ZOO, čl. 206.

inostranog elementa u postupku. Zakon o parničnom postupku¹⁷³⁷ predviđa da je za suđenje u sporovima protiv privatnih lica opšte mjesno nadležan sud na čijem se području nalazi sjedište tog pravnog lica.¹⁷³⁸ Ako se radi o stranom pravnom licu Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja¹⁷³⁹ određuje da nadležnost suda u Srbiji postoji ukoliko je šteta nastala na teritoriji Srbije.¹⁷⁴⁰

b) *Umanjenje ili oslobođenje od plaćanja troškova postupka.* – Kako bi postigli suštinsku jednakost strana u postupku procesnim pravilima se slabijoj strani pružaju određene olakšice. Naime ostvarivanje građanskopravne sudske zaštite nije besplatno. Tako u Srbiji, svaka strana u parničnom postupku mora prethodno predujmiti troškove postupka.¹⁷⁴¹ Međutim da bi se omogućilo licu koje nema dovoljno materijalnih sredstava da traži zaštitu svojih prava ZPP RS je predvidio uslove pod kojima se stranka može osloboditi od plaćanja troškova. Pravo na oslobođenje od plaćanja troškova ima stranka koja prema svom „opštem imovnom stanju nije u mogućnosti da snosi ove troškove.“¹⁷⁴² Odluku od oslobođenja od plaćanja troškova postupka sud donosi na prijedlog stranke.¹⁷⁴³ Prilikom donošenja odluke o oslobođenju od plaćanja troškova postupka sud cijeni sve okolnosti, a naročito uzima u obzir vrijednost predmeta spora, broj lica koje stranka izdržava i prihode i imovinu koje imaju stranka i članovi njene porodice.¹⁷⁴⁴ Da bi bila oslobođena od plaćanja troškova stranka koja to zahtijeva mora da uz prijedlog podnese i navede činjenice koje ukazuju da je lošeg imovinskog stanja kao i da podnese dokaze kojima se te činjenice potvrđuju.¹⁷⁴⁵

Ako je to nužno radi zaštite prava stranke koja je potpuno oslobođena plaćanja troškova ZPP RS sadrži i mogućnost da sud prizna stranci i pravo na besplatnu pravnu pomoć.¹⁷⁴⁶ Besplatnog punomoćnika iz reda advokata postavlja i razrješava predsjednik suda.¹⁷⁴⁷

Kao pozitivnim se može ocijeniti mogućnost koju relevantni zakonodavni okvir u Srbiji sadrži u pogledu oslobođenja od plaćanja troškova postupka i mogućnosti imenovanja

¹⁷³⁷ *Sl. glasnik RS*, br. 72/11, 49/13 - odluka US, 74/13 - odluka US, 55/14, 87/2018 i 18/20 (U daljem tekstu ZPP RS).

¹⁷³⁸ ZPP RS, čl. 40. st. 2.

¹⁷³⁹ *Sl. list SFRJ*, br. 43/82 i 72/82 - ispr., *Sl. list SRJ*, br. 46/96 i *Sl. glasnik RS*, br. 46/06 - dr. Zakon (ovaj zakon se često označava i kao Zakon o međunarodnom privatnom pravu te ćemo ga u daljem tekstu označavati kao ZMPP).

¹⁷⁴⁰ ZMPP, čl. 53 st.1.

¹⁷⁴¹ Ti troškovi se odnose sve one izdatke koji su učinjeni u toku postupka ili povodom postupka. U troškove spadaju sudske takse troškovi vještačenja i drugi troškovi dokaznog postupka, zatim advokatski troškovi, te troškovi stranaka i drugih učesnika u postupku.

¹⁷⁴² ZPP RS, 168 st. 1.

¹⁷⁴³ ZPP RS, 169 st. 1.

¹⁷⁴⁴ ZPP RS, 168 st. 4.

¹⁷⁴⁵ ZPP RS, 169. st. 2.

¹⁷⁴⁶ ZPP RS, čl. 170 st. 1.

¹⁷⁴⁷ ZPP RS, čl. 170. st. 1.

besplatnog pravnog zastupnika. Potrebno je međutim primjetiti da je prag za oslobođenje od plaćanja troškova postavljen suviše nisko. Lice koje je zaposleno te ima stalni izvor prihoda ili posjeduje nekretninu, u pravilu ne prelazi ovaj prag, te neće imati pravo ni na oslobođenje od plaćanje troškova postupka niti pravo na besplatnog pravnog zastupnika.

c) Prebacivanje tereta dokazivanja. – U skladu sa pravilima parničnog postupka prema kojima se vode postupci za naknadu štete svaka strana je dužna da dokaže činjenice na kojima zasniva postojanje svog prava ili pak osporava postojanje nekog prava.¹⁷⁴⁸ Tako u postupku za naknadu štete tužilac je dužan da dokaže ne samo postojanje štete, nego i postojanje uzročno-posljedične veze između radnje ili propuštanja štetnika i nastanka štete. U postupku koji se odnosi na odgovornosti pomagača i podstrekača, tužilac je dužan da dokaže činjenice kojima se dokazuju radnje pomagača i podstrekača. Proces dokazivanja neophodnih činjenica može predstavljati značajan teret za tužioca u postupku naknade štete usljed korporativnih povreda ljudskih prava. Naime postojanje veze između radnje ili propuštanja tuženog i nastale štete može zavisiti od dokazivanja činjenica koje se odnose na interne procedure, ili čak internu prepisku, odnosno pravilnike i protokole o postupanju usvojene od strane tuženog. Navedena dokumentacija i informacije se nalaze u posjedu kompanije te je njihovo pribavljanje i dokazivanje često skopčano sa velikim teškoćama.

Pravila o teretu dokazivanja prema kojima se potencijalnim žrtvama ljudskih prava kao tužiocima nameće obaveza dokazivanja svih činjenica na kojima temelje svoj zahtjev ocjenjuje se kao prepreka u ostvarivanju prava na efikasan pravni lijek usljed korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁷⁴⁹ Kao rješenje za prevazilaženje ove prepreke može se predložiti usvajanje pravila o prebacivanju tereta dokazivanja u parnicama vezanim za korporativna kršenja ljudskih prava. Prebacivanje tereta dokazivanja sa tužioca na tuženog nije nepoznato u pravu Republike Srbije. Tako u radnopravnim sporovima, teret dokazivanja da otkaz ugovora o radu ili stavljanje u nepovoljan položaj zaposlenog nije posljedica njegovog statusa ili aktivnosti u svojstvu predstavnika zaposlenih, članstva u sindikatu ili učešća u sindikalnim aktivnostima je na poslodavcu a ne na radniku.¹⁷⁵⁰

Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije¹⁷⁵¹ sadrži posebna pravila o teretu dokazivanja.¹⁷⁵² Prema odredbi člana 45. ZZD RS, dovoljno je da tužilac učini vjerovatnim da

¹⁷⁴⁸ ZPP RS, čl. 231. st. 1 i 2.

¹⁷⁴⁹ FRA, 2020, p. 59.

¹⁷⁵⁰ Zakon o radu, (*Sl. glasnik RS*, br. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 - odluka US, 113/17 i 95/18 - *autentično tumačenje*), čl. 188.

¹⁷⁵¹ *Sl. glasnik RS*, br. 22/09, 52/01, (u daljem tekstu ZZD RS).

¹⁷⁵² ZZD RS, čl. 45.

je tuženi izvršio akt diskriminacije da bi onda teret dokazivanja da usljed tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti snosio tuženi.¹⁷⁵³ Pravilom o prebacivanju tereta dokazivanja sa procesno slabije na procesno jaču stranku da dokaže da diskriminacije nije bilo ukoliko druga strana učini vjerovatnim da je do diskriminacije u konkretnom slučaju ipak došlo, podržava se ostvarenje načela ravnopravnosti stranaka u antidiskriminacionom sudskom postupku.¹⁷⁵⁴ Pored antidiskriminacionih postupka, koji se često i tiču postupanja poslovnih subjekata, predlaže se da se pravilo o teretu dokazivanja uvede u sve postupke koji se odnose na korporativna kršenja ljudskih prava.¹⁷⁵⁵

d) *Reprezentativnost i učešće trećih lica u postupku.* – Postizanje ravnopravnosti stranka u postupku građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava moguće je ostvariti kroz davanje mogućnosti trećim licima da pruže podršku tužiocima.¹⁷⁵⁶ ZPP RS ne poznaje takvu mogućnost. Međutim, ZZD RS sadrži odredbe o tužbama drugih lica.¹⁷⁵⁷ Prema ovom rješenju organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava, uz pristanak lica na koje se odnosi diskriminacija, mogu podnijeti tužbe za zaštitu od diskriminacije.¹⁷⁵⁸ Pored organizacija civilnog društva, ove tužbe može podnijeti i Povjerenik za zaštitu ravnopravnosti.¹⁷⁵⁹

Zakon o ravnopravnosti polova (ZRP RS)¹⁷⁶⁰ koji je je prestao da važi stupanjem na snagu Zakona o rodnoj ravnopravnosti (ZRR RS)¹⁷⁶¹ sadržavao je odredbu kojom se osnažuje položaj tužioca u postupku građanskopravne zaštite prava ili sloboda zbog pripadnosti određenom polu. Prema ovoj odredbi, sindikat ili udruženja čiji su ciljevi vezani za unapređenje ravnopravnosti polova mogli su dati podršku žrtvama polne diskriminacije kao umješaci u postupku na strani tužioca.¹⁷⁶² ZRR RS određuje da se sporovi za zaštitu od diskriminacije po osnovu pola, polnih karakteristika i roda ostvaruju u skladu sa odredbama ZZD RS.¹⁷⁶³ Kako je prethodno naglašeno ZZD RS ne sadrži posebne odredbe o učešću trećih lica u parnici. Procesna rješenja iz bivšeg ZRP RS bi svakako trebalo ugraditi u postupak zaštite predviđen ZZD RS. Takođe, ova procesna rješenja bi se mogla proširiti i na sporove zbog korporativnih povreda ljudskih prava

¹⁷⁵³ ZZD RS, čl. 45 st. 2.

¹⁷⁵⁴ Up. Topić, B. 2015, *Teret dokazivanja direktne i indirektno diskriminacije*, Analitika - Centar za društvena istraživanja, (https://www.analitika.ba/sites/default/files/publikacije/teret_dokazivanja_diskriminacije_-_komentar_web.pdf, 19.03.2022), p. 2.

¹⁷⁵⁵ FRA, 2020, p. 46.

¹⁷⁵⁶ Up., Topić, B. 2012, *Neiskorišten potencijal: Uloga i značaj nevladinih organizacija u zaštiti od diskriminacije u BiH*, Sarajevo: Analitika-Centar za društvena istraživanja, Dodatak 3

¹⁷⁵⁷ ZZD RS, čl. 46.

¹⁷⁵⁸ ZZD RS, čl. 46 st. 1 i 2.

¹⁷⁵⁹ ZZD RS, čl. 46 stav 1.

¹⁷⁶⁰ *Sl. glasnik RS*, br. 104/2009.

¹⁷⁶¹ *Sl. glasnik RS*, br. 51/2021.

¹⁷⁶² ZRP RS, 2009, čl. 43 st. 2.

¹⁷⁶³ ZRR RS, čl. 4 st. 9.

te na taj način nastojati da se položaj pojedinca kao tužioca izjednači sa položajem korporacije kao tužene strane.

e) *Kolektivna zaštita.* – ZPP RS ne poznaje institut kolektivne zaštite. Nedostatak mehanizama kolektivne zaštite se ocjenjuje se kao jedna od značajnih prepreka ka ostvarivanju privatnopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁷⁶⁴ Postojanje mogućnosti zaštite više lica putem jedne tužbe, bilo to kroz institut kolektivne, zajedničke ili reprezentativne tužbe može pozitivno uticati na ostvarivanje zaštite zbog korporativnih povreda ljudskih prava. Te koristi se odnose na smanjivanje izvođenja potrebnih radnji dokazivanja te sveukupnih troškova postupka kako na strani tužilaca tako i na strani pravosudnog sistema.¹⁷⁶⁵

Treba napomenuti da je u Republici Srbiji Zakon o parničnom postupku iz 2011. godine sadržavao odredbe o posebnom postupku za zaštitu kolektivnih prava i interesa.¹⁷⁶⁶ Međutim Ustavni sud Republike Srbije je ocijenio da ove odredbe nisu bile dovoljno jasne i predvidive te zaključio da nisu u saglasnosti sa Ustavom.¹⁷⁶⁷ Pored toga, prestankom važenja ZRP RS ukinuta je mogućnost svojevrsne kolektivne zaštite zbog diskriminacije po osnovu pola jer je navedeni propis priznavao aktivnu legitimaciju sindikatima i udruženjima čiji su ciljevi vezani za unapređenje ravnopravnosti polova na pokretanje postupka u svoje ime u slučaju povrede prava većeg broja lica, a licima čija su prava povređena davao je mogućnost da se umješaju u parnicu na strani tužioca.¹⁷⁶⁸

Uzimajući navedeno u obzir zakonodavcu bi se moglo preporučiti da preduzme korake u cilju regulisanju zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem kolektivnih tužbi.¹⁷⁶⁹ Kao osnova za buduće regulisanje ovog vida zaštite mogla bi poslužiti rješenja usvojena u BiH

2.3.2. BIH

a) *Nadležnost suda.* – U BiH kao i u Srbiji stvarna i mjesna nadležnost sudova je određena procesnim zakonima. Prema zakonima o parničnom postupku¹⁷⁷⁰ koji se primjenjuju u BiH za suđenje u sporovima protiv pravnih lica opšte mjesno nadležan je sud na čijem se području

¹⁷⁶⁴ FRA, 2020, pp. 64-68.

¹⁷⁶⁵ Up. FRA, 2020, pp. 8, 67.

¹⁷⁶⁶ ZPP; RS, *Sl. glasnik RS*, br. 72/11, čl. 494-505.

¹⁷⁶⁷ USS, IUz-51/2012, Odluka od 23. maja 2013, *Sl. glasnik RS*, br. 49/13.

¹⁷⁶⁸ Zakon o ravnopravnosti polova RS, čl. 43. st. 3.

¹⁷⁶⁹ U tom smislu up. 2013/396/EU - *Commission Recommendation of 11 June 2013 on common principles for injunctive and compensatory collective redress mechanisms in the Member States concerning violations of rights granted under Union Law.*

¹⁷⁷⁰ Zakon o parničnom postupku pred Sudom BiH, *Sl. glasnik BiH*, br. 36/04, 84/07, 58/13, 94/16 i 34/21 (u daljem tekstu ZPP BiH), Zakon o parničnom postupku RS, *Sl. glasnik RS*, br. 58/03, 85/03, 74/05, 63/07, 105/08 - odluka US, 45/09 - odluka US, 49/09, 61/13 i 109/21 - odluka US (u daljem tekstu ZPP R.Srpske), Zakon o parničnom postupku FBiH, *Sl. novine FBiH*, br. 53/03, 73/05, 19/06 i 98/15 (u daljem tekstu ZPP FBiH), Zakon o parničnom postupku BD BiH, *Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 28/18 i 6/21 (u daljem tekstu ZPP BD BiH).

nalazi sjedište tog pravnog lica.¹⁷⁷¹ Za suđenje u sporovima o van ugovornoj odgovornosti za štetu, pored suda pošte mjesne nadmenosti, nadležan je i sud na čijem je području štetna radnja izvršena ili sud na čijem je području štetna posljedica nastupila. Pored toga, ako je šteta nastala uslijed smrti ili teške tjelesne povrede, nadležan je i sud na čijem području tužilac ima prebivališne, odnosno boravište.¹⁷⁷² Ako se radi o stranom pravnom licu nadležnost suda u BiH postoji, između ostalog, ako je šteta nastala na teritoriji BiH.¹⁷⁷³

b) *Umanjenje ili oslobođene od plaćanja troškova postupka.* – Pravila parničnog postupka u pogledu oslobođenja od plaćanja troškova postupka su u BiH regulisane na sličan način kao i u Srbiji. Tako pravo na oslobođenje od plaćanja troškova ima stranka koja prema svom opštem imovnom stanju nije u mogućnosti da snosi ove troškove bez štete za nužno izdržavanje svoje i svoje porodice. Oslobođanje od plaćanja troškova postupka obuhvata oslobođanje od plaćanja taksa i oslobođanje od polaganja predujam za troškove svedoka, veštaka, uviđaja, prevođenja i sudskih oglasa.¹⁷⁷⁴ Ovu odluku donosi prvostepeni sud a na predlog stranke koja je dužna da podnese dokaze o svom imovnom stanju.¹⁷⁷⁵

Za razliku od rešenja u Srbiji, u procesna rešenja u BiH ne daju pravo sudu da postavi punomoćnika licu koje je oslobođeno od plaćanja troškova postupka. Besplatna pravna pomoć u BiH je uređena različitim zakonskim propisima donesenim na, kantonalnom,¹⁷⁷⁶ entitetskom,¹⁷⁷⁷ i državnom nivou¹⁷⁷⁸ kao i na nivou Brčko distrikta BiH.¹⁷⁷⁹ U skladu sa ovim propisima, pravo na besplatnu pravnu pomoć ostvaruje se u skladu sa uslovima propisanim svakim posebnim zakonom. Pravnu pomoć pružaju zaposleni u službama za pružanje besplatne pravne pomoći. Pored javnih službi besplatnu pravnu pomoć i mnoge nevladine organizacije uz podršku međunarodnih donatora pružaju pravnu pomoć.¹⁷⁸⁰ Upravo zbog postojanja posebnih zakonodavnih okvira obezbjeđenju besplatne pravne pomoći se pristupa na različit način u BiH. S obzirom da zakoni o parničnom postupku ne daju pravo sudu da imenuje zastupnika, nego je ovaj postupak prepušten nadležnim službama za pružanje besplatne pravne

¹⁷⁷¹ Vid. npr. ZPP R. Srpske, čl. 30. st. 2.

¹⁷⁷² Vid. npr. ZPP R. Srpske, čl. 32. st. 1 i 2.

¹⁷⁷³ Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima, (ZMPP BiH), (*Sl. list SFRJ*, br. 43/82 i 72/82; *Sl. list RBiH* 2/92 i 13/94, *Sl. glasnik BiH* 53/10), čl. 53 st.1.

¹⁷⁷⁴ Vid npr. ZPP BD BiH, čl. 34 st. 1 i 2.

¹⁷⁷⁵ Vidi npr. čl. 400 ZPP FBiH.

¹⁷⁷⁶ Posebni zakoni o besplatnoj pravnoj pomoći doneseni su u Kantonu Sarajevo, Tuzlanskom kantonu, Zeničko-dobojskom kantonu, Unsko-sanskom kantonu, Bosansko-podrinjskom kantonu Gorazde, Posavskom i Zapadnohercegovačkom kantonu.

¹⁷⁷⁷ Zakon o ostvarivanju prava na besplatnu pravnu pomoć u Republici Srpskoj, (*Sl. glasnik RS*, br. 67/20)

¹⁷⁷⁸ Zakon o pružanju besplatne pravne pomoći (*Sl. glasnik BiH*, br. 83/16).

¹⁷⁷⁹ Zakon o Kancelariji za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH, (*Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 19/07)

¹⁷⁸⁰ Za listu pružalaca pravne pomoći vid: (<https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2020/02/Pravna-pomo%C4%87-pru%C5%BEaoci-BiH-letak.pdf>, 18.04.2022).

pomoći, može se reći da besplatna pravna pomoć nije garantovana tokom cijelog parničnog postupka.

c) *Prebacivanje tereta dokazivanja.* – U skladu sa opštim pravilima parničnog postupka u BiH stranke su dužne da iznese sve činjenice na kojima zasnivaju svoje zahtjeve i da izvede dokaze kojima se utvrđuju te činjenice.¹⁷⁸¹ Stoga u BiH, kao i u Republici Srbiji, da bi uspio u sporu za naknadu štete tužilac je dužan da dokaže postojanje kako štete, tako i uzročno-posljedične veze između radnje ili propuštanja štetnika i nastanka štete. Kao i u Srbiji, institut prebacivanja tereta dokazivanja u pravnom sistemu BiH postoji u postupcima koji se tiču radnih sporova¹⁷⁸² te u sudskom postupku za zaštitu od diskriminacije koji je regulisan odredbama Zakona o zabrani diskriminacije BiH (ZZD BiH).¹⁷⁸³ ZZD BiH sadrži nekoliko pravila o prebacivanju tereta dokazivanja. Tako ovaj zakon predviđa da u postupcima radi zaštite od diskriminacije „kada osoba ili grupa osoba, na osnovu njima raspoloživih dokaza, učine vjerovatnim da je došlo do diskriminacije, teret dokazivanja da nije došlo do diskriminacije“ leži na tuženoj strani.¹⁷⁸⁴ ZZD BiH takođe definiše da se u cilju dokazivanja vjerovatnosti postojanja diskriminacije, kao dokazno sredstvo mogu koristiti i statistički podaci ili baze podataka.¹⁷⁸⁵ U predmetima koji se odnose na diskriminaciju zbog propuštanja razumnog prilagođavanja teret dokazivanja uvijek leži na protivnoj strani.¹⁷⁸⁶

d) *Reprezentativnost i učešće trećih lica u postupku.* – Zakoni o parničnom postupku u BiH, kao i ZPP u Republici Srbiji, ne poznaju mogućnost da nevladine organizacije ili druga tijela koja se bave zaštitom ljudskih prava pruže podršku tužiocima u postupku građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava kroz njihovo uključivanje u postupak. Međutim, u sporovima radi zaštite od diskriminacije ZZD BiH dopušta mogućnost učešća trećih lica. Ovim zakonom dopušteno je tijelima, organizacijama, ustanovama, udruženjima ili drugim licima koji se u okviru svoje djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku, da se, uz pristanak tužioca, kao umješac na strani lica ili grupe lica koja tvrde da su žrtve diskriminacije pridruže postupku.¹⁷⁸⁷ Organizacija ili lice koja se umješa u postupak sama snosi troškove svog učešća u parnici.¹⁷⁸⁸ Rješenja o učešću trećih lica se mogu opisati kao sredstva za jačanje položaja slabije stranke u

¹⁷⁸¹ Vid. npr. ZPP FBIH, čl. 7. st. 1.

¹⁷⁸² Vid. npr. Zakon o radu Republike Srpske, (*Sl. glasnik RS*, br. 1/16, 66/18, 91/21 - odluka US i 119/21), čl. 25 st. 2 i čl. 187.

¹⁷⁸³ Zakon o zabrani diskriminacije BiH (u daljem tekstu ZZD BiH), *Sl. glasnik BiH*, br. 59/09 i 66/16.

¹⁷⁸⁴ ZZD BiH, čl. 15 st. 1.

¹⁷⁸⁵ ZZD BiH, čl. 15 st. 2.

¹⁷⁸⁶ ZZD BiH, čl. 15 st. 3.

¹⁷⁸⁷ ZZD BiH, čl. 16.

¹⁷⁸⁸ ZZD BiH, čl. 16 st. 4.

postupku zaštite od diskriminacije, uključujući tu i postupak protiv pravnih lica kao što su korporacije. Učešće trećih lica u postupku zaštite ljudskih prava, kakav je postupak zaštite od diskriminacije, ima potencijal ne samo doprinесе povoljnom ishodu postupka za tužioca nego i za postizanju šireg uticaja presude u konkretnom sporu.¹⁷⁸⁹ Taj širi uticaj se može ogledati u zauzimanju stava o određenom pravnom pitanju ili podizanju opšte svijesti o značaju problema koje je predmet spora.¹⁷⁹⁰ Negativni aspekti intervencije treće strane u postupku, koji se mogu ogledati u ograničenom uticaju na tok parnice ili isticanju argumenta koji su suprotstavljeni argumentima stranke,¹⁷⁹¹ ublaženi su odredbom koja dozvoljava ovu posebnu vrstu miješanja u postupku samo uz pristanak tužioca.¹⁷⁹²

e) *Kolektivna zaštita*. – Modaliteti kolektivne zaštite ljudskih prava u odnosu na zabranu diskriminacije su u pravni sistem BiH prvi put uvedeni sa usvajanjem ZZD BiH u 2009. godini.¹⁷⁹³ Nakon toga, zakoni parničnom postupku¹⁷⁹⁴ su dopunjeni odredbama kojima se reguliše postupak za zaštitu kolektivnih prava i interesa. U nastavku nastoje se pobliže objasniti prednosti i mane ovih mehanizama.

i) *Kolektivna zaštita prema ZZD BiH*. – U skladu sa članom 17. ZZD BiH, „udruženja ili druge organizacije osnovane u skladu sa zakonom“, a koje se bave „zaštitom ljudskih prava, odnosno prava određene grupe lica“, mogu podnijeti kolektivnu tužbu. Ova tužba se može podnijeti „protiv lica koja je povrijedilo pravo na jednako postupanje većeg broja osoba koje pretežno pripadaju grupi čija prava tužilac štiti“, utvrđuje ZZD BiH.¹⁷⁹⁵ Ovaj zakon dozvoljava organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava ili određene grupe lica (npr. osoba sa invaliditetom)¹⁷⁹⁶ da podnesu kolektivnu tužbu, za zaštitu od diskriminacije.¹⁷⁹⁷ Jedini uslov koje organizacije treba da ispune se odnosi na činjenicu da su ove organizacije osnovane u skladu sa zakonom. Tako aktivnu legitimaciju na podnošenje kolektivne tužbe ne bi imale neformalne grupe građana jer iste nisu osnovane u skladu sa zakonom što je neophodni uslov za postojanje aktivne legitimacije za podnošenje kolektivne tužbe. Međutim, taj uslov ispunjavaju sve organizacije koje su osnovane u skladu sa relevantnim zakonima u BiH, ali i

¹⁷⁸⁹ Topić, B. 2012, str. 19.

¹⁷⁹⁰ *Ibid.*

¹⁷⁹¹ *Ibid.*

¹⁷⁹² ZZD BiH, čl. 16. st. 2.

¹⁷⁹³ *Sl. glasnik BiH*, br. 59/09.

¹⁷⁹⁴ *Sl. glasnik RS*, br. 61/13, *Sl. novine FBiH*, br. 98/15, *Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 28/18.

¹⁷⁹⁵ ZZD BiH, čl. 17. st. 2.

¹⁷⁹⁶ Topić, B, 2014, *Kolektivna tužba u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH: Ključni nedostaci pravnog okvira i prijedlozi rješenja*, Analitika - Centar za društvena istraživanja, (http://www.analitika.ba/sites/default/files/publikacije/kolektivna_tuzba_-_brief_-_3decembar_web.pdf, 19.11.2022), str. 3.

¹⁷⁹⁷ ZZD BiH, čl. 17 st. 1.

strane nevladine organizacije jer ZDD BiH ne precizira da organizacije ovlaštene na podnošenje ove tužbe moraju biti osnovane u skladu sa domaćim zakonom. Takođe, priznanjem aktivne legitimacije u postupku kolektivne zaštite od diskriminacije svim licima osnovanim u skladu sa zakonom uopšte – a ne samo u skladu sa propisima koji regulišu udruživanje građana – moglo bi se tvrditi da se iz kruga lica ovlaštenih na podnošenje tužbe ne isključuju ni javne institucije koje se bave zaštitom ljudskih prava.¹⁷⁹⁸

S druge strane treba imati u vidu da ZDD BiH aktivno legitimisanima na podnošenje kolektivne tužbe označava „udruženja ili druge organizacije“, stoga se postavlja pitanje da li se pod ovim izrazom mogu smatrati i javni organi i organizacije. Ovo pitanje se naročito problematizuje ukoliko odredbe o licima ovlaštenim na podnošenje kolektivne tužbe uporedimo sa krugom lica koji se mogu umješati u postupak na strani tužioca u antidiskriminacionom sporu.¹⁷⁹⁹

Naime, kako je već pomenuto, kao umješaci na strani tužioca, prema ZZD BiH, mogu se pridružiti tijelo, organizacija, ustanova, udruženje ili drugo lice koje se u okviru svoje djelatnosti bavi zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku. Teško je uvidjeti opravdane razloga za različito uređivanje krug lica ovlaštenih na podnošenje kolektivne tužbe od kruga lica koja su ovlaštena da učestvuju u postupku kao treća strana. Mišljenja smo da krug lica ovlaštenih na podnošenje kolektivne tužbe ne treba da bude uži od kruga lica ovlaštenih da se umiješaju u postupak na strani navodno diskriminisanog po ugledu na slična rješenja prisutna u komparativnim pravnim sistemima.¹⁸⁰⁰

Kolektivnom tužbom se može istaći više vrsta tužbenih zahtjeva. Njome se može tražiti od suda da: a) utvrdi da je tuženi povrijedio pravo na jednako postupanje u odnosu na članove grupe čija prava tužilac štiti; b) zabrani preduzimanje radnji kojima se krši ili može prekršiti pravo na jednako postupanje, odnosno izvrše radnje kojima se uklanja diskriminacija ili njezine posljedice u odnosu na članove grupe, i c) naredi objavljivanje presude kojom je utvrđena povreda prava na jednako postupanje u medijima na trošak tuženog.¹⁸⁰¹

S obzirom na navedeno može se reći da kolektivna tužba predstavlja sredstvo za ostvarivanje apstraktne zaštite jer ne zahtjeva postojanje individualno određene žrtve što joj daje određene osobine popularne tužbe (*actio popularis*). Sa druge strane, kolektivna tužba ima i određena svojstva zajedničke tužbe (*class action*) iz američkog prava, koja daje mogućnost

¹⁷⁹⁸ Up. Topić, B, 2014, str. 3.

¹⁷⁹⁹ Up. Topić, B, 2014, str. 3-4

¹⁸⁰⁰ Za sumarni pregled, vid.: Topić, B. 2012, *Neiskorišten potencijal: Uloga i značaj nevladinih organizacija u zaštiti od diskriminacije u BiH*, Sarajevo: Analitika-Centar za društvena istraživanja, Dodatak 3, str. 61-66.

¹⁸⁰¹ ZZD BiH, čl. 17 st. 2

pokretanja postupka za zaštitu prava većeg broja lica među kojima postoje zajednički interesi.¹⁸⁰² Međutim, kako kolektivnu tužbu iz ZZD BiH podnosi aktivno legitimisana organizacija radi zaštite prava pripadnika određene grupe koji nisu pojedinačno identifikovani za razliku od *class action* američkog prava koju podnosi jedan ili nekoliko poimenično određenih tužilaca (*named plaintiffs*), u svoje i u ime odredivih pripadnika grupe, kolektivnu tužbu iz ZZD BiH, možemo opisati kao pravno sredstvo kolektivne zaštite koje stoji u sredini između popularne tužbe i zajedničke tužbe iz američkog prava.¹⁸⁰³

Kolektivna tužba za zaštitu od diskriminacije predstavlja značajno oruđe u rukama aktivno legitimisanih lica za otklanjanje ovog vida povrede ljudskih prava, koju mogu i često čine korporacije.¹⁸⁰⁴ Ovom tužbom se se traži apstrakna zaštita od diskriminacije i omogućuje podnosiocu da se koncentriše na strukturalne pojave diskriminacije¹⁸⁰⁵ koje se često pojavljuju u globalnim lancima snabdijevanja, kao na primjer različito plaćanje žena i muškaraca za isti rad.

ii) *Tužba za zaštitu kolektivnih prava i interesa u zakonima o parničnom postupku.* – U procesu usklađivanja propisa u BiH sa pravom Evropske unije¹⁸⁰⁶ u zakone o parničnom postupku uvrštene su nove odredbe kojima se uređuje poseban postupak za zaštitu kolektivnih prava i interesa.¹⁸⁰⁷ Prema ovim odredbama „udruženja, organi, ustanove ili druge organizacije koje su osnovane u skladu sa zakonom, koje se u sklopu svoje registrovane ili propisom određene djelatnosti bave zaštitom zakonom utvrđenih kolektivnih prava i interesa građana“, mogu podnijeti tužbu za zaštitu kolektivnih prava i interesa protiv „fizičkog ili pravnog lica koje teže povređuje ili ozbiljno ugrožava takva kolektivna prava.“¹⁸⁰⁸ Precizirano je da tuženi „obavljanjem određene djelatnosti ili uopšteno radom, postupanjem, pa i propuštanjem“ može povrijediti ili ugroziti kolektivna prava i interese.¹⁸⁰⁹ Udruženja, organi, ustanove ili druge

¹⁸⁰² Slater, L.K., Finck, K.L., 2012, *Social Work Practice and the Law*, New York, Springer Publishing Company, p. 350, cit u Topić, B., 2012, str. 26. Više o institutu zajedničke tužbe u pravu SAD, vid.: Milošević, M., 2009, Pravo na tužbu i pravo na žalbu u sistemu građanskog sudskog postupka SAD, *Strani pravni život*, br. 2, str. 127–137.

¹⁸⁰³ Topić, B. 2012, p. 28.

¹⁸⁰⁴ Diskriminatorna ponašanja kompanija su široko dokumentovana. U studiji pripremljenoj po zahtjevu Specijalnog predstavnika Generalnog sekretara UN za biznis i ljudska prava, Rajt (*Wright*) navodi nekoliko konkretnih primjera diskriminacije u zapošljavanju po osnovu roda, starosti i bračnog statusa od korporacija u sektoru modernih tehnologija, rudarskoj industriji, djelatnosti u oblasti široke potrošnje, i industriji obuće. Wright, M., 2008. paras. 40, 46, pp. 18-20

¹⁸⁰⁵ Topić, B. 2012, p. 28.

¹⁸⁰⁶ 2013/396/EU - *Commission Recommendation of 11 June 2013 on common principles for injunctive and compensatory collective redress mechanisms in the Member States concerning violations of rights granted under Union Law.*

¹⁸⁰⁷ U ZPP Republike Srpske i Brčko distrikta BiH dodane su nove glave s naslovom *Tužba za zaštitu kolektivnih prava i interesa* dok u ZPP FBiH ova glava nosi naziv *Tužba za zaštitu kolektivnih interesa i prava.*

¹⁸⁰⁸ ZPP R. Srpske, čl. 453a, ZPP BD BiH, čl. 450, ZPP FBiH, čl. 453a.

¹⁸⁰⁹ ZPP R. Srpske, čl. 453a, ZPP BD BiH, čl. 450, ZPP FBiH, čl. 453a.

organizacije mogu podnijeti tužbu za zaštitu kolektivnih prava i interesa pod uslovom kada je takvo ovlašćenje posebnim zakonom izričito predviđeno i uz uslove predviđene tim zakonom.¹⁸¹⁰ U nastavku sprovodi se kritička analiza usvojenih rješenja.

Tužbom za zaštitu kolektivnih prava i interesa štite se interesi koji se tiču čovjekove okoline i životne sredine, moralni, etnički, potrošački, antidiskriminacioni i drugi interesi koji su zakonom zagarantovani.¹⁸¹¹ Iako se posebno ne spominju ljudska prava, ovako širokim određivanjem interesa koji se mogu štiti ovom tužbom otvorena je mogućnost zaštite ljudskih prava koja mogu biti povrijeđena radnjama i propustima pravnih lica, uključujući tu i korporacije. Ove procesne odredbe su komplementarnog karaktera u odnosu na postupak kolektivne zaštite uređen ZZD jer se po načelu *lex specialis derogat legi generali* ne primjenjuju na postupak uređen posebnim zakonom.¹⁸¹²

Prema odredbama parničnog zakona u tužbi za zaštitu kolektivnih prava i interesa moguće je istaći četiri vrste tužbenih zahtjeva.¹⁸¹³ Prvo, podnosilac tužbe deklaratornim zahtjevom može tražiti da se utvrdi da su određenim postupanjem, uključujući i propuštanjem tuženog povrijeđena ili ugroženi kolektivni interesi.¹⁸¹⁴ Drugo, isticanjem prohibitivnog zahtjeva se traži zabrana preduzimanja radnji kojima se povređuju ili ugrožavaju prava lica čije interese podnosilac tužbe postupku kolektivne zaštite štiti.¹⁸¹⁵ Treće, podnosilac tužbe može istaći i reparacioni zahtjev, odnosno zahtjev kojim se od suda traži da tuženom naloži preduzimanje radnji radi otklanjanja nastalih ili mogućih opštih štetnih posljedica, uključujući i uspostavljanje prijašnjeg stanja ili stanja koje će po mogućnosti najviše odgovarati tom stanju ili stanju u kojem moguća povreda zaštićenih kolektivnih interesa ili prava ne bi mogla da nastupi.¹⁸¹⁶ Konačno, u tužbi za zaštitu kolektivnih prava i interesa moguće je postaviti publicijski zahtjev, kojim se od suda traži da se objavi presuda kojom je utvrđena povreda prava i interesa.¹⁸¹⁷

Zakoni o parničnom postupku sadrže odredbe o pravnom dejstvu pravosnažne presude donesene u postupku tužbe za zaštitu kolektivnih prava i interesa. Naime, pripadnicima konkretnih kolektiviteta eksplicitno daje mogućnost da se u pojedinačnim parnicama za naknadu štete pozovu na osuđujuću presudu donesenu u postupku povodom tužbe za zaštitu

¹⁸¹⁰ ZPP R Srpske, čl. 453a, ZPP BD BiH, čl. 450, ZPP FBiH, čl. 453a.

¹⁸¹¹ ZPP R Srpske, čl. 453a, st. 2, ZPP BD BiH, čl. 450 st. 2., ZPP FBiH, čl. 453a, st. 2.

¹⁸¹² Up. Topić, B., 2014, str. 5.

¹⁸¹³ ZPP R. Srpske, čl. 453b, ZPP BD BiH, čl. 451, ZPP FBiH, čl. 453b. Up. Topić, B., 2014, str. 5.

¹⁸¹⁴ Vid npr. ZPP R. Srpske, čl. 453b, st. 1. tač. 1.

¹⁸¹⁵ Vid npr. ZPP FBiH, čl. 453b, st. 1. tač. 2.

¹⁸¹⁶ Vid. npr. ZPP R. Srpske, čl. 453b, st. 1. tač. 3.

¹⁸¹⁷ Vid. npr. ZPP R. Srpske, čl. 453b, st. 1. tač. 4.

kolektivnih interesa.¹⁸¹⁸ U tom slučaju sud je vezan pravnim utvrđenjem iz te presude, te mora samo da utvrdi postojanje i visinu štete, a ne i da ponovo utvrđuje odgovornost tuženog.¹⁸¹⁹

Potencijali tužbe za zaštitu kolektivnih interesa u građanskom procesnom pravu BiH su dobrodošla rješenja za zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava. Korporativne povrede ljudskih prava, naime, se vrlo često tiču većeg broja osoba.¹⁸²⁰ Ovom tužbom se može ostvariti kako preventivna tako i reparaciona zaštita, te javno obznaniti utvrđene povrede ili potencijalne korporativne povrede ljudskih prava kao i naložene mjere za ispravljanje tih povreda odnosno sprečavanja njihovog nastanka.

Prethodno navedene prednosti dosta su umanjene odredbama kojima se navodnom prekršiocu ljudskih prava daje mogućnost da podnese tužbu kojom će zatražiti od suda da se utvrdi da „određenim postupanjem, pa i propuštanjima, ne povređuje, odnosno da ne ugrožava ... kolektivne interese ili prava, odnosno da ih ne povređuje ili ugrožava na nedopušten način“.¹⁸²¹ U skladu sa navedenim, korporacija za koju se, na primjer, tvrdi da diskriminiše određenu grupu ljudi, ili ugrožava zdravlje većeg broja lica, može zatražiti da se organizaciji ovlaštenoj na podnošenje kolektivne tužbe „zabrani određeno ponašanje“, uključujući i javno istupanje.¹⁸²² Ovom tužbom lice za koje se tvrdi da krši kolektivna prava može tražiti od suda da lice ovlašteno na podnošenje kolektivne tužbe obaveže na naknadu štete ili da objavi presudu u sredstvima javnog informisanja.¹⁸²³

Time se na određen način lica ovlaštena na podnošenje kolektivne tužbe sprečavaju da slobodno ukazuju na pojave povreda prava i interesa u izvještajima, konferencijama za štampu i sličnim istupanjima u javnosti.¹⁸²⁴ Takođe, navodnom prekršiocu kolektivnih prava i interesa se priznaje pravo da traži i objavu presude. Štaviše, navodni prekršilac može tužiti ne samo lice ovlašteno na podnošenje kolektivne tužbe, već i njegove zastupnike, članove njegovih organa, kao i njegove „bitne članove koji u njegovo ime istupaju u javnosti.“¹⁸²⁵ Ovdje je riječ u takozvanoj strateškoj tužbi protiv javnog učestvovanja (eng. *Strategic Litigation Against Public*

¹⁸¹⁸ Topić, B., 2014, str. 6.

¹⁸¹⁹ ZPP R Srpske, čl. 453v, ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 452, ZPP FBiH, čl. 453c. Up. Topić, B., 2014, str. 6.

¹⁸²⁰ Prisjetimo se samo već spominjanih primjera, kao što je slučaj rušenje zgrade sa pogonima tekstilne industrije u Rana Plazi u Bangladešu ili zagađenja životne sredine u delti Nigera, (vid. gore, Prethodna razmatranja).

¹⁸²¹ ZPP R. Srpske, 453ž st. 1. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457 st. 1, ZPP FBiH, 453h st. 1. Up. Topić, B., 2014, str. 6.

¹⁸²² ZPP R Srpske, 453ž st. 1. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457 st. 2, ZPP FBiH, 453h st. 1.

¹⁸²³ ZPP R. Srpske, 453ž. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457, ZPP FBiH, 453h.

¹⁸²⁴ Up. Topić, B., 2014, str. 6.

¹⁸²⁵ ZPP R Srpske, 453ž st. 2. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457 st. 3, ZPP FBiH, 453h st. 2. Up. Topić, B., 2014, str. 6.

Participation – SLAPP) koju pojedine korporacije koriste da bi zastrašile lica ovlaštena na podnošenje tužbe za zaštitu kolektivnih prava i interesa.¹⁸²⁶

Odredbe o *SLAPP*, iako uvedene u pravni sistem BiH putem procesnog zakona sudu daju mogućnost da, mimo odredbi ZOO, da udruženja i druga ovlaštena lica koje su podnijela kolektivnu tužbu te njihove zakonske zastupnike obaveže na naknadu „posebne štete“ koju sud dosuđuje po slobodnoj procjeni.¹⁸²⁷ Iako je ova osuda na naknadu posebne štete moguća samo ako se pokaže da je postupak povodom zaštite kolektivnih prava i interesa bio očigledno neosnovan i da su vođenjem parnice povodom takve tužbe, a naročito njenim praćenjem u sredstvima javnog informisanja teže povređeni ugled i poslovni interesi tužioca, uzimajući u obzir uobičajenu nesrazmjernu u ekonomskoj moći ovlaštenog tužioca i TNK, su značajno sredstvo u rukama korporacija za osujećivanje korištenja mehanizma kolektivne pravne zaštite u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁸²⁸

3. ODGOVORNOST PRAVNIH LICA ZA KRIVIČNA DJELA U SRBIJI I BiH

3.1. Republika Srbija

U Srbiji odgovornost pravnih lica za krivična djela regulisana je odredbama posebnog zakona, odnosno Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična dela.¹⁸²⁹

Prema tom zakonu, pravno lice odgovara za krivično djelo koje u okviru svojih poslova, odnosno ovlašćenja učini odgovorno lice u namjeri da za pravno lice ostvari korist.¹⁸³⁰ Pravno lice će takođe odgovarati i ako je zbog nepostojanja nadzora ili kontrole od strane odgovornog lica omogućeno izvršenje krivičnog djela u korist pravnog lica od strane fizičkog lica koje djeluje pod nadzorom i kontrolom odgovornog lica.¹⁸³¹ Pravo Republike Srbije tako u osnovi usvaja akcesornu identifikacionu teoriju te odgovornost pravnog lica izričito zasniva na krivici odgovornog lica.¹⁸³²

¹⁸²⁶ FRA, 2020, p. 10.

¹⁸²⁷ ZPP R Srpske, 453ž st. 4. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457 st. 5, ZPP FBiH, 453h st. 4. ZPP R Srpske, 453ž st. 1. ZPP Brčko distrikta, BiH, čl. 457 st. 2, ZPP FBiH, 453h st. 1. Up. Topić, B., 2014, str. 6.

¹⁸²⁸ Vid. npr izvještaj Amnesty International of upotrebi *SLAPP* od strane belgijskog investitora protiv ekoloških aktivistkinja iz BiH. Amnesty international, 2022, *Bosnia and Herzegovina: Young environmental activists face baseless defamation charges from Belgian-owned hydropower company in Bosnia*, (<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/10/bosnia-and-herzegovina-young-environmental-activists-face-baseless-defamation-charges-from-belgian-owned-hydropower-company-in-bosnia/>, 7.11.2022).

¹⁸²⁹ Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela (u daljem tekstu ZOPLKD), *Sl. glasnik RS*, br. 97/08.

¹⁸³⁰ ZOPLKD, član 6 (1).

¹⁸³¹ ZOPLKD, član 6 (1).

¹⁸³² ZOPLKD, član 7(1). Vid. gore, Poglavlje VIII, sekcija 2.

Prema zakonodavnom rješenju usvojenom u Republici Srbiji, zakon ne izdvaja posebno krivična djela pravnih lica, tako da pravna lica, mogu odgovarati za sva krivična djela. Krivičnu odgovornost mogu da snose: a) domaće i strano pravno lice za krivično djelo učinjeno na teritoriji Republike Srbije, b) strano pravno lice za krivično djelo učinjeno u inostranstvu na štetu Republike Srbije, njenog državljanina ili domaćeg pravnog lica, c) domaće pravno lice koje odgovara za krivično djelo učinjeno u inostranstvu.¹⁸³³

Sistem krivičnih sankcija za pravna lica sačinjavaju kazne, uslovna osuda i mjere bezbjednosti.¹⁸³⁴ Zakon o predviđa dvije vrste kazni odnosno novčanu kaznu i prestanak pravnog lica.¹⁸³⁵ Uslovna osuda se može izreći pravnom licu. Uslovnom osudom sud pravnom licu utvrđuje novčanu kaznu do pet miliona dinara i istovremeno određuje da se ona neće izvršiti ako osuđeno pravno lice za vrijeme provjeravanja koje odredi sud, a koje ne može biti kraće od jedne ni duže od tri godine ne bude krivično odgovorno.¹⁸³⁶ Takođe, Sud može odrediti da se pravno lice kome je izrečena uslovna osuda stavi pod zaštitni nadzor za određeno vrijeme u toku trajanja vremena provjeravanja. Ovaj zaštitni nadzor može obuhvatiti jednu ili više obaveza kao što je organizovanje kontrole u cilju sprečavanja daljeg vršenja krivičnih djela ili otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim djelom.¹⁸³⁷ Mjere bezbjednosti koje se mogu izreći pravnom licu uključuju zabranu obavljanja određenih registrovanih djelatnosti ili poslova, oduzimanje predmeta ili javno objavljivanje presude.¹⁸³⁸

3.2. BiH

Odgovornost pravnih lica za krivična djela uvrštena je u pravni sistem BiH reformom krivičnog zakonodavstva iz 2003. godine. Tako za razliku od srpskog prava, odgovornost pravnih lica nije regulisana posebnim zakonom nego krivičnim zakonima u BiH. Odredbe o ovoj odgovornosti sadrže sva četiri krivična zakona u BiH.¹⁸³⁹ Na krivični postupak prema pravnim licima primjenjuju se odredbe odgovarajućih zakona o krivičnom postupku.¹⁸⁴⁰ Od

¹⁸³³ ZOPLKD, član 4.

¹⁸³⁴ ZOPLKD, član 12.

¹⁸³⁵ ZOPLKD, čl. 13.

¹⁸³⁶ ZOPLKD, čl. 20.

¹⁸³⁷ ZOPLKD, čl. 22.

¹⁸³⁸ ZOPLKD, čl. 23.

¹⁸³⁹ KZ FBiH, Glava XIV, KZ RS, Glava X, KZ BDBiH, Glava XIV, KZ BiH, Glava XIV.

¹⁸⁴⁰ Zakon o krivičnom postupku BiH, *Sl. glasnik BiH*, br. 3/03, 32/03 - ispr, 36/03, 26/04, 63/04, 13/2005, 48/05, 46/06, 29/07, 53/07, 58/08, 12/09, 16/09, 53/09 - dr. zakon, 93/09, 72/13 i 65/18, (u daljem tekstu ZKP BiH), Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta BiH *Sl. glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 34/2013 - prečišćen tekst, 27/14, 3/19 i 16/20, (u daljem tekstu ZKP BD BiH), Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, *Sl. glasnik RS* br. 53/12, 91/17, 66/18 i 15/20, (u daljem tekstu ZKP RS), Zakon o krivičnom postupku Federacije BiH, *Sl.*

krivične odgovornosti su izuzeta sljedeća pravna lica: a) BiH, b) Federacija BiH, c) Republika Srpska, d) Brčko Distrikt BiH, e) kanton, f) grad, g) opština i h) mjesna zajednica.¹⁸⁴¹

Da bi jedno pravno lice moglo odgovarati za krivično djelo potrebno je da je fizičko lice koje je neposredni počinitelj krivičnog djela isto učinilo u ime i za račun ili u korist pravnog lica, kao i da je pravno lice na određen način doprinijelo izvršenju krivičnog djela.¹⁸⁴² Ovi zakonom određeni oblici doprinosa pravnog lica izvršenju djela postoje u četiri situacije.¹⁸⁴³ Prvo, kada smisao učinjenog krivičnog djela proizlazi iz zaključka, naloga ili odobrenja rukovodećih ili nadzornih organa pravnog lica.¹⁸⁴⁴ Zatim, kada su rukovodeći ili nadzorni organi pravnog lica uticali na učinioca ili mu omogućili da učini krivično djelo.¹⁸⁴⁵ Treće, kada pravno lice raspolaže sa protivpravno ostvarenom imovinskom koristi ili koristi predmete nastale krivičnim djelom.¹⁸⁴⁶ Konačno, doprinos pravnog lica postoji i kada su rukovodeći ili nadzorni organi pravnog lica propustili dužni nadzor nad zakonitošću rada radnika.¹⁸⁴⁷

Odgovornost pravnog lica se ne uslovljava utvrđenjem krivice fizičkog lica kao izvršioca, nego bi isto bilo odgovorno za izvršeno krivično djelo i kada učinilac za izvršeno krivično djelo ne bi bio krivično odgovoran.¹⁸⁴⁸ Takođe, odgovornost pravnog lica ne isključuje krivičnu odgovornost fizičkih odnosno odgovornih lica.¹⁸⁴⁹ Iz navedenog možemo zaključiti da, i krivično pravo BiH, kao i pravo Srbije, prihvata model izvedene (akcesorne) odgovornosti,¹⁸⁵⁰ jer je krivična odgovornost pravnog lica izvedena iz povezanosti pravnog lica sa učinjenim krivičnim djelom. Kako, međutim, odgovornost pravnog lica nije vezana za postojanje krivične odgovornosti neposrednog izvršioca krivičnog djela, tako se može tvrditi da KZ BiH usvaja model limitirane izvedene odgovornosti pravnog lica.¹⁸⁵¹

Što se tiče prostornog važenja krivičnog zakonodavstva, KZ BiH prepoznaje odgovornost domaćih i stranih pravnih lica ako je krivično djelo izvršeno na teritoriji BiH. Pored toga, KZ BiH utvrđuje i načela pasivnog i aktivnog personaliteta. Tako, u prvom slučaju

novine FBiH br. 35/03, 56/03 – ispr., 78/2004, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10, 8/13, 59/14 i 74/20, (u daljem tekstu ZKP FBiH).

¹⁸⁴¹ Član 122 (1) KZ BiH.

¹⁸⁴² Član 124. KZ BiH, član 128. KZ FBiH, član 105. KZ RS i član 128. KZ BD BiH. Up. Filipović, Lj., 2015, *Priručnik za obuku sudija i tužitelja*, Sarajevo, Misija OSCE u BiH, str. 29.

¹⁸⁴³ Član 124. tač. a) – d) KZ BiH, član 128. tač. a) – d) KZ FBiH, član 105. tač. 1) – 4) KZ RS i član 128. tač. a) – d) KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁴ Član 124. tač. a) KZ BiH, član 128. tač. a) KZ FBiH, član 105. tač. 1) KZ RS i član 128. tač. a) KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁵ Član 124. tač. b) KZ BiH, član 128. tač. b) KZ FBiH, član 105. tač. 2) KZ RS i član 128. tač. b) KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁶ Član 124. tač. c) KZ BiH, član 128. tač. c) KZ FBiH, član 105. tač. 3) KZ RS i član 128. tač. c) KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁷ Član 124. tač. d) KZ BiH, član 128. tač. d) KZ FBiH, član 105. tač. 4) KZ RS i član 128. tačka d) KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁸ Član 125. stav 1. KZ BiH, član 129. stav 1. KZ FBiH, član 106. stav 1. KZ RS i član 129. stav 1. KZ BD BiH.

¹⁸⁴⁹ Član 125. stav 2. KZ BiH, član 129. stav 2. KZ FBiH, član 106. stav 2. KZ RS i član 129. stav 2. KZ BD BiH.

¹⁸⁵⁰ Vid. gore Poglavlje VIII, sekcija 2.

¹⁸⁵¹ Up. Babić, i dr., 2005, str. 473.

će odgovarati domaće i strano pravno lice koja ima sjedište u BiH ili obavlja djelatnost u BiH, ako je krivično djelo učinjeno protiv BiH, njenih državljana ili domaćih pravnih lica.¹⁸⁵² Prema principu aktivnog personaliteta, domaće pravno lice smatra se odgovornim ako je krivično djelo učinjeno izvan BiH, protiv strane države, stranih državljana ili stranih pravnih lica.¹⁸⁵³

Slično kao i u Srbiji, protiv pravnog lica se mogu izreći sljedeće krivične sankcije: a) kazne (novčana kazna, kazna oduzimanja imovine i kazna prestanka pravnog lica),¹⁸⁵⁴ b) uslovna osuda i c) mjere bezbjednosti (oduzimanje predmeta, objava presude, i zabrana obavljanja određene djelatnosti).¹⁸⁵⁵

3.3. Međuzaključak

Imajući u vidu da zakonodavstva Srbije i BiH ne ograničavaju odgovornost pravnih lica na određena krivična djela, može se zaključiti da rješenja usvojena u ovim zemljama pružaju dobru osnovu za krivičnopravnu zaštitu od kršenja ljudskih prava od strane korporacija i drugih privrednih subjekata. Ostvarivanje zaštite ljudskih prava putem krivičnog prava u BiH i Republici Srbiji, ima višestruke prednosti po žrtve korporativnih povreda ljudskih prava. Naime, u skladu sa pravilima krivičnog postupka prikupljanje dokaza i preduzimanje drugih radnji obavlja tužilaštvo.¹⁸⁵⁶ Policija i svi drugi državni organi su dužni da postupaju po zahtjevu tužilaštva.¹⁸⁵⁷ Žrtve kao oštećeni mogu podnijeti imovinskopravni zahtjev i tako ostvariti naknadu štete u okviru krivičnog postupka.¹⁸⁵⁸ U BiH, ako oštećeni podnesu imovinskopravni zahtjev tužilaštvo je dužno da prikupi dokaze kojima se potkrepljuje ovaj zahtjev.¹⁸⁵⁹

Sa druge strane, međutim, ostvarivanje krivičnopravne zaštite od korporativnih kršenja ljudskih prava u BiH i Republici Srbiji ima i brojne nedostatke. Istraga, te podizanje optužnice kao i postupanje u samom krivičnom postupku su pod kontrolom tužioca a uloga žrtava je dosta ograničena. Istina, žrtve mogu podnijeti imovinskopravni zahtjev ali u suštini ne mogu uticati na tok postupka. U slučaju odbacivanja krivične prijave ili obustave postupka žrtva kao oštećeni

¹⁸⁵² *Ibid*, str. 468.

¹⁸⁵³ *Ibid*.

¹⁸⁵⁴ Član 131. KZ BiH, član 135. KZ FBiH, član 111. KZ RS i član 135. KZ BD BiH.

¹⁸⁵⁵ Član 137. KZ BiH, član 141. KZ FBiH, član 116. KZ RS i član 141. KZ BD BiH.

¹⁸⁵⁶ Vid. čl. 43. Zakona o krivičnom postupku Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US, (u daljem tekstu ZKP Srbije).

¹⁸⁵⁷ Vid. npr. čl. 44. ZKP Srbije ili čl. 218. ZKP BiH.

¹⁸⁵⁸ Vid. čl. 50. st. 1. tač. 1. ZKP Srbije, ili čl. 86. st. 10. ZKP BiH.

¹⁸⁵⁹ Vid. ZKP BiH, čl. 35(2)(g) i 197(1), čl. 211(1) ZKP FBiH, čl. 107(1) ZKP RS, član 197(1) ZKP BDBiH.

može da uloži prigovor odnosno pritužbu koji, ako se usvoji, obavezuje tužioca da nastavi krivično gonjenje.¹⁸⁶⁰

U određenim slučajevima krivično gonjenje može preuzeti oštećeni.¹⁸⁶¹ U slučaju preuzimanja krivičnog gonjenja oštećeni nastupa kao privatni tužilac bez podrške državnog aparata. Kao jednu od prepreka ka ostvarivanju krivičnopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava možemo označiti i izbor akcesornog radije nego autonomnog modela odgovornosti pravnih lica u pravima BiH i Srbije.

Imajući u vidu navedene prepreke ostvarivanju pravne zaštite, kako putem krivičnog tako i putem građanskog prava, u sljedećem dijelu ispituje se se strateško-regulatorne inicijative u BiH i Republici Srbiji u oblasti biznisa i ljudskih prava.

4. STRATEŠKO-REGULATORNE INICIJATIVE U POGLEDU BIZNISA I LJUDSKIH PRAVA

U narednim sekcijama daje se kratak pregled regulatornih inicijativa i strateških dokumenata u oblasti biznisa i ljudskih prava usvojenih od strane javnih vlasti ili aktera civilnog društva u Republici Srbiji i BiH. Ovom pregledu se pristupa iz razloga što se strateško-regulatorne inicijative, kao što su nacionalni akcioni planovi za biznis i ljudska prava ocjenjuju kao ključna sredstva u između ostalog i ostvarivanju pristupa na pravni lijek u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁸⁶²

4.1. REPUBLIKA SRBIJA

Nacionalni akcioni planovi za provođenje Rukovodećih načela ili strategije za biznis i ljudska prava nisu usvojeni od strane nadležnih organa u Republici Srbiji. Međutim, mogu se uočiti inicijative nevladinog sektora po ovom pitanju. Tako je u okviru projekta koji je sproveo Beogradski centar za ljudska prava u saradnji sa Danskim institutom za ljudska prava izrađen vodič o ljudskim pravima i biznisu, kojim se nastoji omogućiti kompanijama da saznaju informacije koje se odnose na mogući i stvarni uticaj koji imaju na ljudska prava.¹⁸⁶³

¹⁸⁶⁰ Vid. čl. 50. st. 1. tač. 6. i čl. 51. ZKP Srbije, te u BiH čl. 46b ZKP RS. Mogućnost podnošenja pritužbe na odluku o nesprovođenju istrage predviđaju i član 231. st. 4 ZKP FBiH, čl. 216. st. 4. ZKP BiH i čl. 216. st. 4. ZKP BD BiH.

¹⁸⁶¹ Vid. čl. 52. ZKP Srbije. U BiH mogućnost preuzimanja krivičnog gonjenja od strane oštećenog predviđa samo ZKP RS čl. 46v, dok ostali zakoni o krivičnom postupku ne priznaju ovu mogućnost.

¹⁸⁶² WGBHR, 2017, para. 4.

¹⁸⁶³ Vid.: Beogradski centar za ljudska prava i Danski institut za ljudska prava, 2016, Vodič o ljudskim pravima i biznisu: Srbija, Vodič o ljudskim pravima i biznisu: Srbija,

Pored toga, izvršena je i polazna procjena stanja o primjeni odabranih Rukovodećih načela, zamišljena kao osnova koja će nadležnim organima, te civilnom društvu poslužiti za dalje razvijanje strateških dokumenata o uticaju biznisa na ljudska prava u Srbiji.¹⁸⁶⁴ Međutim, do trenutka pisanja ovog rada specifični strateški dokumenti o biznisu i ljudskim pravima nisu usvojeni od strane nadležnih državnih organa dok je sektor civilnog društva organizovao tek nekoliko rasprava o ovom pitanju.¹⁸⁶⁵ Na nedostatak relevantnih dokumenta razvijenih od strane države ukazao je nedavno i KESK koji je u svojim zaključnim razmatranjima sa ozbiljnom zabrinutošću primjetio, da u Republici Srbiji ne postoji odgovarajući okvir kojim bi se osiguralo da poslovni sektor poštuje ljudska prava, te preporučio usvajanje nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Rukovodećih načela.¹⁸⁶⁶

Potrebno je istaći da je Privredna komora Srbije u saradnji sa Njemačkom organizacijom za međunarodnu saradnju, upostavila servisni centar za odgovorno poslovanje (*Responsible Business Hub*).¹⁸⁶⁷ Cilj ovog centra je da poboljša sposobnosti dobavljača sa sjedištem u Srbiji da ispune zahtjeve odgovornog poslovanja i njemačkog Zakona o dužnoj pažnji u lancima snabdijevanja.¹⁸⁶⁸

4.2. BIH

U BiH, slično kao i u Republici Srbiji, inicijativa civilnog društva je dovela do izrade nekoliko dokumenta. Nevladina organizacija Institut za razvoj mladih KULT u okviru projekta podržanog od strane EU, izradila je osnovnu analizu o stanju ljudskih prava u privrednom sektoru u BiH te povelju o poštovanju ljudskih prava u privrednom sektoru.¹⁸⁶⁹ U okviru ove inicijative civilnog društva u saradnji sa Udruženjem poslodavaca FBiH (UPFBIH), uz pripremljen je i dokument pod nazivom „Okvirne smjernice za implementaciju Vodećih načela

(<https://www.humanrights.dk/sites/humanrights.dk/files/media/migrated/Country%20Guide%20Serbia%20%28FINAL%20Serbian%20August%202016%29.pdf>, 22.10.2022).

¹⁸⁶⁴ Beogradski centar za ljudska prava i Danski institut za ljudska prava, 2016, *Polazna ocena stanja: primena odabranih načela UN Rukovodećih načela o ljudskim pravima i biznisu*, (<https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2018/08/serbia-nba.pdf>, 25.10.2022).

¹⁸⁶⁵ Vid. npr.: 2020, Fondacija Centar za demokratiju, 2020, *Ljudska prava i biznis – mogu li zajedno*, (<http://www.centaronline.org/sr/dogadjaj/12135/ljudska-prava-i-biznis-mogu-li-zajedno>, 23.10.2022), *Telegraf.rs*, 2022, *Poslovni sektor igra važnu ulogu u oblikovanju sveta u kojem deca žive - Konferencije CSR Srbija 2022*, (<https://biznis.telegraf.rs/info-biz/3526473-poslovni-sektor-igra-vaznu-ulogu-u-oblikovanju-sveta-u-kojem-deca-zive-konferencije-csr-srbija-2022>, 25.10.2022).

¹⁸⁶⁶ CESCR, 2022, Concluding Observations Serbia, UN doc. E/C.12/SRB/CO/3, (6 April 2022), para. 19 (c).

¹⁸⁶⁷ Privredna komora Srbije, *Šta je RBH*, (<https://responsiblebusinesshub.pks.rs/>, 15.05.2023).

¹⁸⁶⁸ Privredna komora Srbije, *Liflet RHB*, (<https://responsiblebusinesshub.pks.rs/wp-content/uploads/2023/04/Liflet-RHB-srpski-WEB.pdf>, 15.05.2023.).

¹⁸⁶⁹ Navedeni dokumenti te informacije o projektu su dostupni na:

(<https://www.mladi.org/bs/projekti/3/poboljsanje-ljudskih-prava>, 26.10.2022).

o poslovanju i ljudskim pravima UN.¹⁸⁷⁰ Navedeni dokument, koji bi se po svom sadržaju mogao okarakterisati kao nacrt nacionalnog akcionog plana za sprovođenje Rukovodećih načela, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je u formi prijedloga Okvirnih smjernica BiH za 2021-2025 godinu za implementaciju vodećih načela o poslovanju i ljudskim pravima uputilo u postupak javnih konsultacija.¹⁸⁷¹ Krajem 2022 godine, Vijeće ministara je usvojilo ovaj dokument.¹⁸⁷²

Pored navedenog, pojedina pitanja koja se odnose na zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava su spomenuta u strateškim dokumentima koji se odnose na određenu oblast. Tako Strategija suprotstavljanja trgovini ljudima kao jedan od svojih strateških ciljeva definiše aktivnosti koje će utjecati na smanjenje potražnje za uslugama žrtava trgovine ljudima, nezavisno od oblika iskorištavanja, u partnerstvu sa svim društvenim akterima uključujući tu i poslovni sektor.¹⁸⁷³

5. ZAKLJUČAK

Ovo poglavlje je nastojalo ocijeniti efikasnost pravne zaštite u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima Srbije i BiH.

Polazna ocjena ove analize sadržana je u međunarodnom pravu ljudskih prava koje od država zahtijeva da uspostave efikasan sistem pravnih lijekova u slučaju povreda ljudskih prava.¹⁸⁷⁴ Ova zaštita može da se ostvaruje na više načina, bilo putem javnog prava ili privatnog prava. U ovom poglavlju izvršena je procjena jednog vida privatnopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava – zaštite putem odštetnog prava te djelimična procjena zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem krivičnog prava.

U oba pravna sistema ljudskim pravima se pridaje veliki značaj a norme međunarodnog prava o ljudskim pravima se u načelu mogu primjenjivati direktno od strane sudova. U skladu sa međunarodnim standardima efikasna privatnopravna zaštita treba da ispunjava određene

¹⁸⁷⁰ Vid. Udruženje poslodavaca FBIH, 2021, Prezentacija dokumenata „Okvirne smjernice za implementaciju Vodećih načela o poslovanju i ljudskim pravima UN-a“, (<http://www.upfbih.ba/prezentacija-dokumenata--okvirne-smjernice-za-implementaciju-vodecih-nacela-o-poslovanju-i-ljudskim->, 20.10.2022).

¹⁸⁷¹ Vid.: (<https://ekonsultacije.gov.ba/legislativeactivities/details/110919>, 24.10.2022).

¹⁸⁷² Vid.: Institut za razvoj mladih KULT, 2023, Značajan korak za Bosnu i Hercegovinu u zaštiti ljudskih prava u poslovanju (<https://www.mladi.org/bs/projekti/3/poboljsanje-ljudskih-prava/9082-znacajan-korak-za-bosnu-i-hercegovinu-u-zastiti-ljudskih-prava-u-poslovanju>, 28.04.2023.) Dokument je dostupan na internet stranici Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH ([http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Okvirne%20smjernice%20BiH%20za%20implementaciju%20-%20final%20\(1\).pdf](http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Okvirne%20smjernice%20BiH%20za%20implementaciju%20-%20final%20(1).pdf), 2.05.2023).

¹⁸⁷³ Strategija suprotstavljanja trgovini ljudima u BiH 2020-2023, 5.1. (<http://msb.gov.ba/PDF/290120205.pdf>, 21.12.2022).

¹⁸⁷⁴ Vid.: Komentar uz Rukovodeće načelo 25, A/HRC/17/31, p. 22.

materijalne i procesne kriterijume. Materijalni kriterijumi se odnose na sposobnost ovog vida pravne zaštite da ima preventivni učinak odnosno da omogućava prestanak ili sprečavanje kršenja prava. Materijalni kriterijumi uključuju i mogućnost dosuđivanja reparacija koje uključuju naknadu štete zbog povrede prava. Djelotvorna građanskopravna zaštita treba da daje mogućnost utvrđivanja odgovornosti ne samo neposredno prekršioca prava nego i odgovornost posrednih izvršilaca odnosno pomagača i podstrekača. Konačno, sve više je zastupljeno stanovište da djelotvorna pravna zaštita u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava treba da uključi i mogućnost utvrđivanja odgovornosti kompanije zbog propusta sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima.¹⁸⁷⁵

Analiza odredbi relevantnog obligacionog prava te dostupne sudske prakse pokazuje da građansko pravna zaštita zbog korporativnih povreda ljudskih prava kroz odredbe o naknadi štete ispunjava većinu materijalnih kriterijuma, osim kriterijuma koji bi se odnosio na odgovornost za štetu nastalu usljed propusta provođenja dužne pažnje o ljudskim pravima.

S druge strane, u pogledu procesnih kriterijuma djelotvornosti privatnopravne zaštite potreba njihovog unapređenja je naglašenija. To se naročito odnosi na potrebu uređenja mogućnosti kolektivne pravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava, naročito u Srbiji, ali i vršenja dodatnih intervencija u procesnom pravu usmjerenih na jačanje procesnog položaja slabije stranke u postupku. Te procesne intervencije se prije svega odnose na pravila o prebacivanju tereta dokazivanja kao i jasnije regulisanje intervencije treće strane u postupke koji se odnose na korporativna kršenja ljudskih prava.

Što se tiče krivičnopravne zaštite, zakonodavstva Srbije i BiH nude dobru osnovu za krivičnopravnu zaštitu od kršenja ljudskih prava od strane korporacija i drugih privrednih subjekata pošto ne ograničavaju odgovornost pravnih lica na određena krivična djela a žrtvama ljudskih prava daju mogućnost ostvarivanja naknade štete u okviru krivičnog postupka. Ipak i u pogledu ostvarivanja ovog vida zaštite od korporativnih kršenja postoji mjesta za unapređenje. Ta unapređenja se odnose na jačanje uloge žrtve u samom krivičnom postupku te usvajanje autonomnog pristupa odgovornosti pravnih lica za krivična djela.

Detaljnije preporuke o unapređenju zakonodavnog okvira sadržane su u sljedećem, zaključnom poglavlju.

¹⁸⁷⁵ European Law Institute; 2022, Business and Human Rights, Access to Justice and Effective Remedies, (https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Report_on_Business_and_Human_Rights.pdf, 21.11.2022), p. 28. A/HRC/32/19, Policy objective 14.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj rad je nastojao dati svojevrsni doprinos savremenoj diskusiji o pitanjima osiguranja i zaštite ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK. Lanci snabdijevanja pojedinih TNK često uključuju veliki broj subjekata u različitim jurisdikcijama i imaju potencijal da doprinesu opštem razvoju te posredno i unapređenju stanja ljudskih prava širom planete. Međutim, povrede ljudskih prava povezanih sa poslovanjem TNK putem globalnih lanaca snabdijevanja su vrlo česte. Prema procjenama MOR preko 150 milijardi dolara ekonomske zarade je stvoreno prisilnim radom.¹⁸⁷⁶ Povrede ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, uključuju i diskriminaciju u zapošljavanju,¹⁸⁷⁷ povrede prava na zaštitu privatnosti, narušavanje zdravlja ili prisilna iseljavanja.¹⁸⁷⁸

Imajući navedeno na umu ovo istraživanje je nastojalo da utvrdi prirodu i vrstu obaveza, kako država tako i TNK u pogledu zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja, identifikuje prepreke za ostvarivanje efikasne zaštite u slučajevima kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK, te predloži moguća rješenja za pravazilaženje tih prepreka. Konačno, putem ovog istraživanja izvršena je analiza pojedinih odredbi zakonodavstava BIH i Republike Srbije o krivičnoj i građanskopravnoj odgovornosti pravnih lica u kontekstu zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava. U narednim dijelovima sumiraju se ključni rezultati istraživanja.

1. OPŠTA ZAPAZANJA

Prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima države su dužne da poštuju, štite i ostvaruju (ispunjavaju) ljudska prava u svim domenima, uključujući tu i poslovni sektor. ESLJP objašnjava da su države dužne da se suzdrže od ugrožavanja ljudskih prava iz EKLJP ali i da imaju pozitivnu obavezu da zaštite ova prava od kršenja koja čine treća lica uključujući tu i privredne subjekte kao što su korporacije.¹⁸⁷⁹ Države su svoje obaveze u pogledu ljudskih prava dužne da izvršavaju na svojoj teritoriji kao i na teritoriji koju kontrolišu.¹⁸⁸⁰ Sve više se, međutim, preporučuje da države osiguraju da kompanije koje su registrovane na njihovoj

¹⁸⁷⁶ ILO, 2014, (f. 1472, *supra*).

¹⁸⁷⁷ Vidjeti Amnesty International, *Bosnia and Herzegovina Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*, (<https://www.amnesty.org/download/.../76000/eur630012006en.pdf>, 20.03.2018).

¹⁸⁷⁸ Wright, M., 2008.

¹⁸⁷⁹ Vidjeti, npr. ECtHR, *Budayeva and Others v. Russia*, nos. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, Judgment of 20 March 2008, ECtHR, *Apanasewicz v. Poland*, no. 68547/07, Judgment 3 August 2011.

¹⁸⁸⁰ Vidjeti na primjer, član 2 MPGP ili član 1 EKLJP. Takođe vid. i Milanović, M., 2011, (f. 778 *supra*).

teritoriji sa dužnom pažnjom poštuju ljudska prava prilikom poslovanja na teritoriji druge države.¹⁸⁸¹ Na tom tragu stoje više ugovornih tijela UN kao što su komiteti koji nadgledaju primjenu Konvencije o pravima djeteta,¹⁸⁸² MPESK,¹⁸⁸³ Međunarodnom konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije,¹⁸⁸⁴ MPGP,¹⁸⁸⁵ i Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena.¹⁸⁸⁶

Činjenica da mnoge TNK imaju ekonomsku moć koja često prevazilazi kapacitete pojedinih država, kao i da u današnjem globalizovanom svijetu posluje nekoliko desetina hiljada TNK, sa nekoliko stotina hiljada subjekata uključenih u njihove lance snabdijevanja, doprinijela je raspravama o pitanju međunarodnopravnog subjektiviteta TNK, kao i nastojanjima ka usvajanju međunarodnih dokumenta kojima se, pored obaveza država, regulišu i obaveze transnacionalnih kompanija u pogledu ljudskih prava.

Te obaveze su, na međunarodnom planu, regulisane putem instrumenta takozvanog mekog prava od kojih su svakako najznačajnija Rukovodeća načela koja je usvojio Savjet za ljudska prava UN u junu 2011. godine. Usvajanju Rukovodećih načela prethodile su brojne inicijative na pokušaju regulisanja ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava. Sedamdestih godina dvadestog vijeka na nivou UN započele su aktivnosti na usvajanju Kodeksa o ponašanju TNK. Međutim, ova inicijativa je bezuspješno okončana početkom devedestih godina dvadestog vijeka. Nakon toga, nekadašnja Potkomisija za ljudska prava izradila je nacrt Normi o biznisu i ljudskim pravima kojima su se nastojale definisati obaveze korporacija u pogledu ljudskih prava. Međutim ovaj dokument nije podržan od strane nadležnih tijela UN. Novi zamah na pokušaju regulisanja ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava dat je prvo pokretanjem Globalnog dogovora, dobrovoljne platforme UN koja nastoji okupiti TNK i druge privredne subjekte posvećene promovisanju i zaštiti ljudskih i radnih prava, te zaštiti životne sredine, i borbi protiv korupcije, a zatim i kroz imenovanje Specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN za pitanje biznisa i ljudskih prava. Upravo je rad ovog Specijalnog predstavnika rezultirao usvajanjem Rukovodećih načela koja se sastoje od 31 načela kojima se

¹⁸⁸¹ Vid. npr., Principi iz Matrihta, (f. 616, *supra*).

¹⁸⁸² CRC, 2013, *General comment No. 16*, (f. 605, *supra*).

¹⁸⁸³ CESCR, 2017, *General comment No. 24*, (f. 624, *supra*).

¹⁸⁸⁴ CERD, 2015, *Concluding Observations, Norway*, UN doc. CERD/C/NOR/CO/21-21, (25 September 2015), para. 24.

¹⁸⁸⁵ HRC, 2012, *Concluding Observations, Germany*, UN doc. CCPR/C/DEU/CO/6, (12 November 2012), para. 16.

¹⁸⁸⁶ CEDAW, 2018, *General recommendation No. 37 on the gender-related dimensions of disaster risk reduction in the context of climate change*, UN doc. CEDAW/C/GC/37, (13 March 2018), para. 49, CEDAW, 2010, *General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, UN doc. CEDAW/C/GC/28, (16 December 2010), para. 36.

objašnjavaju dužnosti država da zaštite ljudska prava, odgovornost korporacija da poštuju ljudska prava te odgovornosti i obaveze korporacija i država u pogledu djelotvornih lijekova u slučaju korporativnih povreda ljudskih prava.¹⁸⁸⁷

Po ugledu na Rukovodeća načela dodatni instrumenti mekog prava su usvojeni pod okriljem međunarodnih odgancija kao što su MOR, SE ili OECD.¹⁸⁸⁸ Pojedine korporacije su unaprijedile svoje samoregulatorne dokumente. Savjet za ljudska prava UN uspostavio je Radnu grupu čiji je osnovni zadatak da promoviše implementaciju Rukovodećih načela.¹⁸⁸⁹ Dalji korak prema regulisanju ponašanja TNK u pogledu ljudskih prava vidljiv je u usvajanju rezolucije¹⁸⁹⁰ Savjeta za ljudska prava UN na osnovu koje je formirana međuvladina resorna grupa sa zadatkom da razmotri mogućnosti usvajanja obavezujućeg međunarodnog instrumenta kojim bi se regulisale aktivnosti TNK i drugih privrednih subjekata u pogledu ljudskih prava.¹⁸⁹¹

Prema navedenom može se zaključiti da međunarodno pravo o ljudskim pravima i dalje posmatra države kao primarne nosioce dužnosti u pogledu poštovanja, zaštite i ostvarivanja ljudskih prava u kontekstu poslovnih aktivnosti. S druge strane eksplicitna međunarodna obaveza TNK u pogledu ljudskih prava još uvijek je u početnom stepenu razvoja i označava se kao korporativna odgovornost za poštovanje ljudskih prava.¹⁸⁹² Ovo stanje stvari uslovljeno je činjenicom da se međunarodno pravo o ljudskim pravima primarno razvilo kroz međunarodne ugovore o ljudskim pravima zaključene između država.¹⁸⁹³ Ugovori o ljudskim pravima ne predviđaju mogućnost da se zbog povreda ljudskih prava pokrene postupak protiv TNK na međunarodnom nivou. Međutim, odsustvo ovog mehanizma za sprovođenje međunarodnog prava o ljudskim pravima na međunarodnom nivou ne znači automatski da TNK nemaju nikakve dužnosti prema ljudskim pravima. Ova studija je potvrdila osnovnu hipotezu da međunarodno pravo o ljudskim pravima, uspostavlja izvjesne dužnosti u pogledu ljudskih prava prije svega državama, ali u određenom stepenu i samim TNK. Te dužnosti TNK postoje ali ih treba tumačiti pažljivim čitanjem normi međunarodnog prava o ljudskim pravima i njihovo sprovođenje je moguće ostvariti pred tribunalima unutrašnjeg prava.

¹⁸⁸⁷ Rukovodeća načela, uvod, tačka 6.

¹⁸⁸⁸ Vid. Poglavlje II.

¹⁸⁸⁹ A/HRC/RES/17/4.

¹⁸⁹⁰ UNHRC, 2014, *Elaboration of an international legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights*, UN doc. A/HRC Res. 26/9, (14 July 2014).

¹⁸⁹¹ *Ibid*, para. 9.

¹⁸⁹² Up. Droubi, S., 2016, (f. 136, *supra*), p.121.

¹⁸⁹³ Bernaz, N, 2017, eBook.

S obzirom na navedeno, može se reći da je disertacija identifikovala kao osnovnu prepreku u pogledu utvrđivanja odgovornosti TNK za kršenje ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja nemogućnost međunarodnih sudskih i kvazisudskih instanci da ispituju pritužbe protiv TNK. Univerzalni i regionalni mehanizmi zaštite, istina mogu da doprinesu shvatanju obaveza TNK, međutim samo na posredan način kroz ispitivanje predstavljeni podneseni protiv država.

Disertacija je takođe potvrdila polaznu hipotezu prema kojoj TNK poput uticaja na karakteristike proizvoda koji im se dostavljaju putem njihovih lanaca snabdijevanja, jednako mogu i da utiču na to da se u njihovim lancima snabdijevanja poštuju ljudska prava. Mjere koje kompanije u tom smjeru mogu preduzeti predstavljene su u trećem dijelu disertacije posvećenom korporativnim obavezama u pogledu ljudskih prava. Druga polazna hipoteza ovog istraživanja prema kojoj su države, u skladu sa međunarodnim standardima, dužne da usvoje i implementiraju zakonodavne i druge mjere kojima se od kompanija zahtijeva da u skladu sa standardom dužne pažnje preduzmu adekvatne mjere kojima se osigurava poštovanje ljudskih prava u njihovim lancima nabavke, te u slučaju propusta da to učine snose odgovornost, je djelomično potvrđena. Naime istraživanje je potvrdilo da su države u skladu sa međunarodnim pravom o ljudskim pravima dužne da regulišu ponašanje TNK koje se nalaze na njihovoj teritoriji ili pod njihovom jurisdikcijom, Međutim, postoje različita gledišta u pogledu opsega dužnosti država da regulišu ponašanje preduzeća i van državnih granica iako je više tijela UN mišljenja da takve obaveze ipak postoje. Takođe, nametanje kompanijama obaveze ponašanja u skladu sa standardom dužne se još uvijek ne zahtijeva od država putem međunarodno obavezujućeg akta nego se predviđa normama mekog prava.

Ovakvo stanje stvari zaštitu ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja čini izuzetno složenom jer obezbjeđenja zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja prava zavisi ne samo od jednog nego od više aktera. Prvo, osiguranje poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja zavisi od postupaka ili propusta države domaćina odnosno one države u kojima se nalaze subjekti koji čine lanac snabdijevanja TNK. Zatim, osiguranje poštovanja ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK može da zavisi i od propusta ili činjenja države porijekla korporacije. Konačno, osiguranje poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja može zavisiti i od činjenja ili nečinjenja same TNK koja stoji na vrhu lanca snabdijevanja.

Navedeno upućuje na potrebu jačanja regulatornog okvira za postupanje TNK u pogledu ljudskih prava kako na međunarodnom tako i na unutrašnjem planu.

Ova studija je pokazala da samo postojanje instrumenata mekog prava, iako značajno nije dovoljno da osigura efikasnu zaštitu ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK. Naime zbog odustva sankcije za nepoštovanje instrumenta mekog prava teško se može očekivati da će TNK preduzeti ozbiljnije korake na zaštiti ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. S druge strane potrebno je naglasiti da je ova studija pokazala da su nakon usvajanja Rukovodećih načela mnoge TNK nastojale da unaprijede svoje samoregulatorne instrumente kojima se reguliše njihovo postupanje, kao i postupanje njihovih snabdjevača u pogledu ljudskih prava. Međutim, studija otkriva da je i ovdje, u pravilu, riječ ne o obaveznim samoregulacijama koje se zahtijevaju od kompanija putem obavezujućih propisa nego o dobrovoljnim instrumentima, što i njihovu implementaciju čini dobrovoljnom.

Potrebno je naglasiti da su, nakon usvajanja Rukovodećih načela te drugih instrumenata mekog prava, pojedine države donijele zakonske propise u nastojanju da regulišu ponašanja preduzeća u pogledu ljudskih prava. Međutim ovi propisi ne regulišu na jednobrazan način ulogu TNK u osiguranju poštovanja ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Pojedini zakonski propisi od korporacija zahtijevaju objelodanjivanje informacija o rizicima po ljudska prava koji se pojavljuju u okviru njihovog poslovanja i načinima na koje kompanije upravljaju ovim rizicima. Drugim propisima se korporacijama nameće obaveza sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima. Međutim, zakonodavna rješenja koja nameću obavezu sprovođenja dužne pažnje, se opet razlikuju po tome što u pojedinim državama ne sadrže odredbe o pravnoj odgovornosti u slučaju propusta sprovođenja dužne pažnje dok u drugim državama sadrže takve odredbe. Zatim, usvojena zakonodavna rješenja se u pojedinim državama odnose na sva ljudska prava dok se u drugim državama odnose na regulisanje ponašanja kompanija u pogledu određene oblasti iz domena ljudskih prava. Konačno, ni svi zakoni kojima se uvodi obaveza sprovođenja dužne pažnje ne definišu ovu obavezu na istovjetan način, niti se odnose na isti krug subjekata.

Kao logično rješenje putem kojeg bi se ova normativna raznolikost mogla uskladiti nameće se usvajanje međunarodnog pravno obavezujućeg instrumenta odnosno međunarodnog ugovora kojim bi se regulisale aktivnosti TNK i njihovih lanaca snabdijevanja u pogledu ljudskih prava.

Međuvladina resorna grupa UN izradila je četiri nacrtu međunarodnog pravno obavezujućeg instrumenta, odnosno nulti nacrt, zatim revidirani nacrt, drugi revidirani nacrt te treći revidirani nacrt međunarodnog pravno obavezujućeg instrumenta. Svi ovi nacrti slijede preovlađujući obrazac iz međunarodnog prava ljudskim pravima putem kojeg se obaveze

nedržavnim akterima nameću indirektno putem unutrašnjeg prava.¹⁸⁹⁴ Ovim pristupom se zanemaruje više puta spomenuta činjenica da TNK posjeduju tako veliku ekonomsku moć i svoje poslovanje ne vezuju za državne granice. Sagledavajući ovu činjenicu opravdano je dovesti u sumnju sposobnost i želju mnogih država da nametnu obavezu poštovanja ljudskih prava TNK kroz njihove lance snabdijevanja. Ova opaska se odnosi kako na državu domaćina tako i državu porijekla. I države porijekla imaju opravdan ekonomski interes da zadrže sjedište jedne TNK pod njihovom jurisdikcijom, isto kao što i države domaćini imaju interes da privuku investicije i poslovanje TNK pod njihovu jurisdikciju.¹⁸⁹⁵ Ukoliko budući međunarodni ugovor zadrži pristup putem kojeg se regulisanje ponašanja TNK i njihovih lanaca snabdijevanja vrši putem unutrašnjeg prava država, onda teško da možemo govoriti o unapređenju postojećeg regulatornog okvira primjenjivog na TNK i njihove lance snabdijevanja. Naime, s obzirom da se regulisanje ponašanja multinacionalnih korporacija i njihovih lanaca snabdijevanje povjerava državama članicama, one će onda biti u prilici da izaberu način i obim uređivanja ove oblasti i tako omogućiti i dalje postojanje različitih normativnih rješenja u pogledu osiguranja zaštite ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja te posljedično različitih modaliteta (ne)odgovornosti TNK zbog kršenja ljudskih prava u njihovima lancima snabdijevanja.

Rezultati ovog istraživanja daju osnovu za iznošenje prijedloga bitnih rješenja budućeg međunarodnog ugovora o biznisu i ljudskim pravima. Pored samih nalaza istraživanja, ovaj prijedlog je zasnovan i na ranijim iznesenim prijedlozima prije svega na prijedlozima Nadie Bernaz, koja identifikuje četiri modela koja bi se mogla primjeniti na budući ugovor te zastupa ideju takozvanog progresivnog modela prema kojem se međunarodnim ugovorom kompanijama nameću direktne obaveze ali se osiguranje njihovog sprovođenja povjerava državama.¹⁸⁹⁶ Pored toga, prijedlog koji se iznosi u ovoj disertaciji uzima u obzir shvatanja i argumente Manfreda Novaka i drugih autora iznesene u prijedlogu statuta Svjetskog suda o ljudskim pravima.¹⁸⁹⁷ Zatim, prijedlog uzima u obzir shvatanja Alis de Džong koja zastupa ideju, prema kojoj ukoliko TNK priznajemo slobodu i moć da se pojavljuju kao učesnici na globalnoj sceni, utoliko one treba i da snose pravnu odgovornost koja odgovara statusu

¹⁸⁹⁴ Carrillo-Santarelli, N.C., 2018, (f. 574, *supra*).

¹⁸⁹⁵ Up. Mares, R., 2022, Regulating transnational corporations at the United Nations – the negotiations of a treaty on business and human rights, *The International Journal of Human Rights*, Routledge. p. 1526.

¹⁸⁹⁶ Bernaz, N. 2021, Conceptualizing Corporate Accountability in International Law: Models for a Business and Human Rights Treaty, *Human Rights Review*, 22, 45–64. Četiri modela koja Bernaz identifikuje su: a) model zasnovan na Rukovodećim načelima, b) model zasnovan na UDLJP, c) progresivni model i d) transformativni model.

¹⁸⁹⁷ Nowak *et al.*, 2010, *A World Court of Human Rights: Consolidated statute and commentary*, (<https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/Law/Professors/Scheinin/ConsolidatedWorldCourtStatute.pdf>, 15.10.2022).

globalnih aktera.¹⁸⁹⁸ Ova autorka zastupa ideju da odgovornost TNK treba urediti po ugledu na međunarodnopravnu odgovornost država, naglašavajući pri tom da TNK ne treba podvrgavati punom spektru prava i obaveza kao suverene države.¹⁸⁹⁹ Konačno, prijedlog se oslanja i na argumente koje iznose Sima (*B. Simma*) i Sandžulo (*G. Sangiuolo*)¹⁹⁰⁰ u pogledu Haških arbitražnih pravila o biznisu i ljudskim pravima te volje TNK da sporove povodom povreda ljudskih prava rješavaju pred međunarodnom arbitražom.¹⁹⁰¹

2. SADRŽAJ BUDUĆEG MEĐUNARODNOG UGOVORA O BIZNISU I LJUDSKIM PRAVIMA

S obzirom da su TNK u posljednjih pedeset godina postali istinski učesnici na međunarodnoj sceni koji zaštitu svojih prava mogu neposredno tražiti pred međunarodnim sudskim i kvazi-sudskim tijelima, na ovom mjestu se zastupa ideja da budući ugovor o biznisu i ljudskim pravima treba da usvoji pristup koji nije nepoznat u međunarodnom pravu, i uspostavi jasne obaveze TNK u pogledu poštovanja i osiguranja poštovanja ljudskih prava u njihovim lancima snabdijevanja. Da bi izbjegli različita tumačenja neophodno je da budući ugovor definiše pojam TNK¹⁹⁰² te jasno odredi opseg obaveza TNK u pogledu ljudskih prava. U tom smislu ugovor može da upotrijebi sličan pristup kao i Rukovodeća načela te odredi da su TNK minimalno dužne poštovati prava navedena u Međunarodnoj povelji o ljudskim pravima i Deklaraciji MOR o temeljnim načelima i pravima na radu.¹⁹⁰³

Pored toga, budući ugovor treba da nametne TNK obavezu sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima i sadrži odredbe o odgovornosti TNK zbog propusta da sprovede dužnu pažnju. Zahtjev za sprovođenjem dužne pažnje o ljudskim pravima, od njegovog formulisanja u Rukovodećem načelima uvršten je u druge instrumente mekog prava te pojedina zakonodavna rješenja, uključujući tu i prijedlog direktive na nivou Evropske unije. Kao bi osigurali da proces dužne pažnje nije samo površna procjena rizika po ljudska prava nego smisleno nastojanje

¹⁸⁹⁸ Jonge, A., 2011, p. 146.

¹⁸⁹⁹ *Ibid*, p. 151.

¹⁹⁰⁰ Sangiuolo, G., Simma, B., 2022, The Hague Rules on Business and Human Rights Arbitration: Some Challenges and Responses, *Michigan Journal of International Law, Forthcoming*, dostupno na SSRN: (<https://ssrn.com/abstract=4152404> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4152404>, 12.10.2022).

¹⁹⁰¹ Simma, B., *et al.*, 2019, The Hague Rules on Business and Human Rights Arbitration, (https://www.cilc.nl/cms/wp-content/uploads/2019/12/The-Hague-Rules-on-Business-and-Human-Rights-Arbitration_CILC-digital-version.pdf, 12.10.2022).

¹⁹⁰² U tom smislu preporučuje se upotreba definicije koje sadrže Norme a iz razloga navedenih gore u Prethodnim razmatranjima.

¹⁹⁰³ Vid.: Rukovodeća načela, Načelo 12.

usmjereno na iskorjenjivanje kršenja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja,¹⁹⁰⁴ ugovor treba da sadrži odredbu prema kojoj propust sprovođenja dužne pažnje povlači za sobom pravnu odgovornost korporacija. Pored toga, kako bi osigurali da se sprovođenje dužne pažnje ne koristi kao taktika za izbjegavanje pravne odgovornosti, budući ugovor svakako treba da sadrži i odredbu koja, po ugledu na Rukovodeća načela, naglašava kako ne treba automatski da znači da će korporacije koje sprovode dužnu pažnju o ljudskim pravima biti u potpunosti oslobođene odgovornosti za kršenje ili doprinos kršenju ljudskih prava.¹⁹⁰⁵

U pogledu sprovođenja odredbi ugovora, predlažem dvostruki pristup, klasični koji kao primarne nosioce obaveza u pogledu sprovođenja ugovora označava države i proaktivni koji podrazumijeva postojanje mogućnost podnošenja individualnih predstavki protiv korporacija pred međunarodnim tijelom.¹⁹⁰⁶ Klasični pristup ostavlja slobodu državama da osiguraju izvršenje obaveza TNK putem unutrašnjeg prava te izaberu modalitete kojim će osigurati izvršenje ovih obaveza. Za razliku od pristupa usvojenog u dosadašnjim nacrtima međunarodnog ugovora o biznisu i ljudskim pravima, ovaj prijedlog podrazumijeva da su obaveze TNK neposredno nametnute međunarodnim ugovorom o ljudskim pravima. Time se na izvjestan način osigurava harmonizovan pristup prilikom određivanja obima obaveza korporacija u pogledu ljudskih prava koje su države dužne da garantuju. Ovim pristupom jasno se definišu obaveze TNK, ali se njihovo sprovođenje te utvrđivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava osigurava putem unutrašnjeg prava.

Nadzor nad sprovođenjem odredbi ugovora po ugledu na druge ugovore o ljudskim pravima zaključenih pod okriljem, može da obavlja posebno ugovorno tijelo koje dosadašnji nacrti ugovora predviđaju.¹⁹⁰⁷ Pored periodičnog ocjenjivanja stepena implementacije odredbi ugovora od strane države, ovo tijelo-komiteet treba da bude ovlašteno da ispituje individualne predstavke uložene protiv država članica. U cilju postizanja većeg stepena ratifikacije mogućnost podnošenja individualnih predstavki treba da bude opcionalna, te predviđena ili posebnim protokolom ili odredbom ugovora koja traži posebnu izjavu od strane države ugovornice kojom prihvata nadležnost komiteta da ispituje individualne predstavke.

¹⁹⁰⁴ Up. Mares, R., 2022, p. 1532.

¹⁹⁰⁵ Rukovodeća načela, Načelo 17, komentar, A/HRC/17/31, p.16.

¹⁹⁰⁶ Bernaz ovaj model definiše kao transformativni. Prema ovom transformativnom modelu, ugovor bi, minimalno uključivao Komitet koji je ovlašten da ispituje peticije kako protiv država tako i protiv korporacija. Bernaz, N. 2021, pp. 56-58. (f. 1896, *supra*). Za razliku od prijedloga profesorke Bernaz, prema kojem ugovor kao takav daje u nadležnost komitetu ispitivanje peticija protiv korporacija, prijedlog koji se zagovara u ovom radu, predlaže postojanje opcije za TNK da prihvate nadležnost komiteta.

¹⁹⁰⁷ Vid. gore Poglavlje II, sekcija 7.

Pored mogućnosti ispitivanja individualnih predstavki protiv država članica, ovaj ugovor bi mogao da predvidi mogućnost da komitet ispituje predstavke uložene protiv TNK. U tom smislu ugovor bi mogao sadržavati opciju koja korporacijama daje mogućnost da prihvate nadležnost komiteta da ispituje individualne predstavke podnesene protiv TNK. Ovaj pristup, koji nazivam proaktivnim pristupom, podrazumijeva radikalno odstupanje od uobičajenog sistema zaštite ljudskih prava kako na globalnom tako i na regionalnom nivou jer daje mogućnost korporacijama da prihvate nadležnost nezavisnog tijela UN da ispituje predstavke koje se odnose na njihovo postupanje. Ova mogućnost bi postojala pod uslovom da korporacija prihvati nadležnost komiteta da ispituje predstavke uložene protiv nje.

Opravdano se može postaviti pitanje zbog čega bi TNK prihvatile da se podvrgnu ispitivanju od strane komiteta. Moguće je uočiti nekoliko razloga zbog kojih bi se korporacije mogle odlučiti na ovaj korak. Prije svega sve više zemalja usvaja zakone kojima se od korporacija zahtjeva poštovanje ljudskih prava i preduzimanje niza mjera uključujući tu i sprovođenje dužne pažnje u cilju otklanjanja rizika po kršenja ljudskih prava. Ta činjenica kombinovana sa nastojanjem korporacija da izbjegniju reputacione rizike koji bi ih doveli u vezu sa kršenjima ljudskih prava mogu biti značajan faktor koji će ih usmjeriti ka prihvatanju nadležnosti komiteta.¹⁹⁰⁸ Pojedine kompanije naglašavaju svoju posvećenost ljudskim pravima i ističu potrebu za uspostavljenjem jasnog regulatornog okvira.¹⁹⁰⁹ Prema nedavnim istraživanjima čak 83% rukovodilaca iz poslovnog sektora smatra da se ljudska prava tiču kako država tako i kompanija, a njih 71% izjavljuje da korporativna odgovornost na poštovanju ljudskih prava nije svedena samo na poštovanje lokalnih zakona.¹⁹¹⁰ Oslanjajući se na ovo istraživanje može se zaključiti da su korporacije spremne da podrže usvajanje međunarodnog ugovora kojim se reguliše njihovo ponašanje u pogledu ljudskih prava.¹⁹¹¹

Značajan faktor koji bi mogao uticati na kompanije da daju izjavu kojom prihvataju nadležnost komiteta da ispituje pojedinačne predstavke protiv korporacija predstavlja i činjenica da ovaj prijedlog predviđa da predstavke protiv kompanija ispituje nezavisni komitet eksperata, tijelo uspostavljeno po ugledu na slične mehanizme uspostavljene ugovorima o

¹⁹⁰⁸ Slične argumente nalazimo i u pogledu prihvatanja arbitraže o ljudskim pravima od strane korporacija, vid.: Sangiuolo, G., Simma, B., 2022, p. 19.

¹⁹⁰⁹ Vid. npr. Jaekel, T., 2020, *Key Considerations for Effective Mandatory Due Diligence Legislation*, (<https://www.business-humanrights.org/de/blog/key-considerations-for-effective-mandatory-due-diligence-legislation/>, 29.11.2022) kojim se pojašnjava podrška korporacije Erikson u pogledu uspostavljanja regulatornog okvira za biznis i ljudska prava.

¹⁹¹⁰ The Economist Intelligence Unit (EIU), 2015, *The road from principles to practice: Today's challenges for business in respecting human rights*, (<https://www.universal-rights.org/urg-policy-reports/the-road-from-principles-to-practice-todays-challenges-for-business-in-respecting-human-rights/>, 30.11.2022), p. 4.

¹⁹¹¹ Tako i McBrearty, S, 2016, p. 14.

ljudskim pravima zaključenim pod okriljem UN. Ovaj komitet bi prema tome predstavljao kvazi-sudsko tijelo a njegove odluke ne bi imale karakter pravno obavezujućih presuda. Takođe, postupak pred ovim tijelom bi iziskivao manje troškova nego postupak pred arbitražom kao jednom od predloženih metoda za rješavanje sporova povodom korporativnih kršenja ljudskih prava.¹⁹¹² Navedene karakteristike mogu se zamisliti kao faktori zbog kojeg bi se korporacije podvrgle nadležnosti komiteta. Nije nezamislivo da budući modeli investicionih ugovora sadrže klauzulu prema kojoj bi korporacije investitori bile dužne da daju izjavu kojom prihvataju nadležnost komiteta za ispitivanje predstavki podnesenih protiv korporacije. Slična odredba u pogledu podvrgavanja arbitraži uvrštena je u model bilateralnog investicionog ugovora razvijenog za Gambiju.¹⁹¹³

Takođe se opravdano može zapitati koji razlozi opravdavaju davanje mogućnosti TNK da prihvate nadležnost komiteta da ispituje predstavke uložene protiv njih umjesto davanja ovlasti komitetu da ispituje predstavke kako protiv država članica tako i protiv korporacija osnovanih ili registrovanih u tim državama.¹⁹¹⁴ Razlozi za ovaj pristup su višestruki, a prije svega su pragmatične prirode. Naime, uspostavljanje mehanizma koji bi imao mogućnost kako da ispituje žalbe protiv korporacije i protiv država bio bio izuzetno složen, te otvorio pitanja da li podnosilac predstavke protiv korporacije treba da iscrpi i pravne lijekove koje je predvidjela sam TNK, što može dovesti do odugovlačenja postupka.¹⁹¹⁵ Ovim pristupom umanjujemo i moguće probleme vezane za utvrđivanje odgovornosti države i odgovornosti korporacije prema međunarodnom pravu naročito u slučajevima zajedničkog doprinosa države i TNK kršenju ljudskih prava.¹⁹¹⁶ Takođe, ovim prijedlogom se doprinosi i smirivanju žučnih rasprava oko uspostavljanja direktnih obaveza korporacijama putem međunarodnog ugovora davanja jer su ove rasprave bespotrebno polarizovale¹⁹¹⁷ često zbog izjednačavanja samih obaveza sa mehanizmima za njihovo izvršenje.¹⁹¹⁸ Naime, rješenje koje se zastupa u ovom radu prihvata balansiran pristup, te zagovara eksplicitno i neposredno propisivanje obaveza korporacijama putem međunarodnog ugovora, ali osiguranje izvršenja ovih obaveza ostavlja državama. Prijedlog po ugledu na uobičajena rješenja prisutna u međunarodnim ugovorima o ljudskim

¹⁹¹² Sangiuolo, G., Simma, B., 2022.

¹⁹¹³ Sangiuolo, G., Simma, B., 2022, pp. 2-3 upućujući na Houston, L., *et al.*, 2021, Is the Confluence of Investment Protection With Business And Human Rights the Future of Investment Treaties? *Kluwer Arbitration Blog*, (<http://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2021/11/26/notes-from-practice-announcing-the-sifca-framework-is-the-confluence-of-investment-protection-with-business-and-human-rights-the-future-of-investment-treaties/>, 15. 10.2022).

¹⁹¹⁴ To upravo predviđa transformativni model, koji je osmislila profesorka Bernaz, vid.: f.1906, *supra*.

¹⁹¹⁵ Tako i Bernaz, N., 2021, p. 58.

¹⁹¹⁶ Up. *Ibid*.

¹⁹¹⁷ Tako i Bernaz, N., 2021, p. 61.

¹⁹¹⁸ Vid. Poglavlje I i Poglavlje II.

pravima ovlašćuje ugovorno tijelo da nadgleda postupke država članica uključujući i putem individualnih predstavki. Pored toga, ovo rješenje zastupa davanje opcije i samim TNK da se podvrgnu nadležnosti komiteta da ispituje predstavke uložene ugovornom tijelu direktno protiv njih. Ovim balansiranim pristupom koji ujedno predviđa i opciju prema kojoj i TNK može biti podvrgnuta ispitivanju od strane međunarodnog tijela, nastoji se osigurati veći stepen spremnosti država da usaglase svoje stavove u pogledu međunarodnog ugovora o biznisu i ljudskim pravima

Neophodno je naglasiti da gore navedeni prijedlog osnovnih sadržaja budućeg ugovora o biznisu i ljudskim pravima ima i određene slabosti. Prije svega sa gledišta žrtava kršenja ljudskih prava ostvarivanje zaštite pred komitetom koji u pravilu donosi odluke koje nemaju pravno obavezujući karakter, može se činiti kao uzaludan pokušaj za ispravljanje nanesenih nepravdi. S druge strane, uspjeh u postupku pred ugovornim tijelom UN može predstavljati značajnu stratešku pobjedu i značajan argument, na primjer u postupku za naknadu štete koji se vodi prema pravilima unutrašnjeg prava.¹⁹¹⁹ Ovu slabost bi bilo moguće otkloniti davanjem ovlaštenja Komitetu ili Konferenciji država članica¹⁹²⁰ da vrši nadzor nad implementacijom odluka komiteta donesenih kako protiv država tako i protiv TNK.

Slaba karakteristika ovog prijedloga odnosi se i na pitanje prihvatljivosti predstavke. Naime, prilikom traženja međunarodnopravne zaštite od podnosilaca predstavke se zahtijeva da iskoriste sve dostupne pravne lijekove. U slučaju podnošenja predstavke protiv TNK ovo bi predstavljalo otvoreno pitanje.¹⁹²¹ Međutim, ova slabost se može otkloniti putem zahtjeva prema kojem bi TNK prilikom davanja izjave da prihvataju nadležnost komiteta bila dužna da navede koji pravni lijekovi u pogledu ljudskih prava postoje unutar njihovih struktura.¹⁹²² Ovim putem se može ojačati i primjena trećeg stuba Rukovodećih načela u dijelu u kojem se predlaže uspostavljanje nedržavnih vansudskih mehanizama zaštite.¹⁹²³ Ovi razlozi su ujedno i ključni razlozi zbog kojih se predlaže davanje opcija TNK da prihvate nadležnost komiteta da preispituje predstavku uloženu protiv TNK.

Naredna slabost ovog prijedloga je uočljiva u onim slučajevima kada se kao kršitelji ljudskog prava simultano mogu pojaviti i država i TNK, jedna na primjer, zbog neispunjavanja

¹⁹¹⁹ Sličan karakter imaju i preporuke tijela za zaštitu od diskriminacije uspostavljenih antidiskriminacionim zakonima (Vid. pr. ZZD BiH čl. 7), koje se kao dokaz mogu koristiti u postupku za naknadu štete povodom diskriminacije.

¹⁹²⁰ Vid.: OEIGWG, 2021, Treći revidirani nacrt, Art. 15.5-15.6.

¹⁹²¹ Bernaz N, 2020, p. 58.

¹⁹²² Sličan zahtjev je predviđen i članom 9 (3), konsolidovanog prijedloga Statuta Svjetskog suda za ljudska prava. Up. Nowak *et al.*, 2010, *A World Court of Human Rights: Consolidated statute and commentary*.

¹⁹²³ Rukovodeće načelo 31 (a), kao i Poglavlje V, sekcija 2.

pozitivnih obaveza a druga zbog kršenja negativnih obaveza. Praktično rješenje ovog pitanja može se postići usvajanjem odredbe koja isključuje mogućnost pokretanja postupka i protiv države i protiv TNK. Podnosiocima predstavke treba ostaviti mogućnost da izberu jedan od ova dva načina ostvarivanja zaštite. Takođe se ovim pristupom skraćuje postupak ostvarivanje međunarodne zaštite jer se od podnosioca predstavke ne zahtijeva da iscrpi pravne lijekove i protiv države i protiv TNK prije obraćanja međunarodnom tijelu.

Konačno kao značajan nedostatak iznesenog prijedloga u njegovom klasičnom pristupu sastoji se u postojanju svih onih izazova svojstvenih ostvarivanju zaštite zbog kršenja ljudskih prava putem krivičnog postupka ili postupka privatnopravne zaštite u unutrašnjim pravnim sistemima. Ovi izazovi svojstveni su svakom sistemu i potrebno je uložiti napore na prevazilaženje ovih izazova. To nas dovodi do onog dijela disertacije u kom je potrebno da se iznesu konkretni prijedlozi za otklanjanje uočenih nedostataka za ostvarivanje zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravima BiH i Republike Srbije.

3. UNAPREĐENJE PRAVNE ZAŠTITE OD KORPORATIVNIH POVREDA LJUDSKIH PRAVA U PRAVNIM SISTEMIMA BIH I REPUBLIKE SRBIJE

Kao ogledni primjer za ocjenu privatnopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava u pravnim sistemima BiH i Republike Srbije analizirane su relevantne odredbe odštetnog prava sa fokusom na ostvarivanje privatnopravne zaštite prava ličnosti. Analiza pokazuje da je putem odštetnog prava moguće ostvariti zaštitu od korporativnih povreda ljudskih prava no efikasnost ovog vida zaštite je ograničena, prije svega procesnim ali i materijalnopravnim preprekama.

Od materijalnopravnih prepreka svakako možemo izdvojiti činjenicu da odredbe ZOO ne sadrže odredbe o propustu sprovođenja dužne pažnje kao osnovu za naknadu štete. Pored toga, osnov za naknadu nematerijalne štete radi povrede prava ličnosti se postavlja suviše usko te kao pravnorelevantno smatra tek posljedice povrede a ne samu povredu.¹⁹²⁴ Zakonodavac bi mogao unaprijediti ove odredbe kroz usvajanje izmjena zakona u cilju definisanja primarne štete dakle povreda prava ličnosti kao pravno relevantnog osnova za naknadu štete bez potrebe utvrđivanja sekundarne štete odnosno posljedica povrede koje se manifestuju u pretrpljenom u strahu, fizičkom i duševnom bolu.

¹⁹²⁴ Tako i Simonović, I., Lazić, M., 2014, str. 281.

Takođe, odredbe ZOO bi mogle biti unapređene sa dodavanjem odredbi o posebnoj odgovornosti preduzeća zbog propusta sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima. Ovo se može postići na dva načina ili noveliranjem odredbi samog ZOO ili donošenjem posebnog zakona o sprovođenju dužne pažnje. Noveliranje odredbi ZOO moglo bi se ostvariti kroz proširivanje opsega odgovornosti preduzeća za drugoga gdje bi se preciziralo pod kojim uslovima bi matična kompanija odnosno kompanija koja stoji na vrhu lanca snabdijevanja odgovarala za štetu pričinjenu činjenima ili nečinjenima kako njenog zavisnog preduzeća tako i subjekta uključenog u lanac snabdijevanja. Prednost ovog pristupa se ogleda u činjenici da bi izmjenama i dopunama ZOO bila izvršena nadogradnja zakonskog akta koji reguliše materiju naknade štete, bez potrebe usvajanja posebnog zakonskog propisa. ZOO već poznaje više slučajeva odgovornosti pravnog lica za drugog, te tako sadrži odredbe o odgovornosti pravnog lica za štetu koju učini zaposleni odnosno njegov rukovodni organ, stoga dodavanje novog osnova odgovornosti za drugoga ne bi bilo neuobičajeno i olakšalo bi primjenu ovih odredbi. Po ugledu na odredbe o odgovornosti poslodavca za štetu koju zaposleni pričinu trećem licu nova odredba bi mogla da glasi:

Za štetu usljed koju zavisno preduzeće, snabdjevač, ugovarač, podugovarač, izvođač, podizvođač ili koje drugo lice uključeno u proces proizvodnje ili pružanja usluga preduzeća prouzrokuje trećem licu, odgovara preduzeće, osim ako dokaže da su gore navedena lica u datim okolnostima postupali onako kako je trebalo.

Pored prednosti ovaj pristup ima i brojne nedostatke. Nabrojmo samo neke. Gore predloženom intervencijom bi odgovornost kompanije na vrhu lanca snabdijevanja bila značajno proširena i na situacije koje ne predstavljaju kršenje ljudskih prava. Obaveza provođenja dužne pažnje o ljudskim pravima ne bi bila definisana zakonskim aktom nego bi bila prepuštena tumačenju sudske prakse. Konačno, putem ovog pristupa ne bi se značajnije uticalo na brojne proceduralne prepreke u ostvarivanju zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava.

Istraživanje je kao najznačajnije proceduralne prepreke identifikovalo ograničene mogućnosti za oslobađanje od troškova postupka u pravnom sistemu BiH te odsustvo mogućnosti za ostvarivanje kolektivne pravne zaštite u Republic Srbiji. U oba pravna sistema prepreke koje se odnose na učešće trećih lica u parnici te pravila o prebacivanju tereta dokazivanja treba da se otklone kako bi se zaštita od korporativnih povreda ljudskih prava unaprijedila. Ove prepreke je moguće otkloniti izmjenama i dopunama relevantnih procesnih

zakona. Međutim, kada uzmemo u obzir kako materijalne tako i procesne prepreke koje se odnose na ostvarivanje zaštite korporativnih povreda ljudskih prava, kako u pravnom sistemu Republike Srbije tako i pravnom sistemu BiH, čini se jednostavnijim rješenjem usvojiti poseban zakon kojim se reguliše ova oblast nego pristupiti izmjenama i dopunama više zakonskih tekstova. Pored toga, usvajanjem posebnog zakonskog propisa kojim se kompanijama nameće obaveza sprovođenja dužne pažnje o ljudskim pravima, omogućilo bi se jasnije definisanje ovog pojma, ali i definisanje drugih bitnih pojmova kao što su lanac snabdijevanja ili rizici po ljudska prava. Posebni zakon treba da reguliše kako obaveze kompanija u pogledu sprovođenja dužne pažnje, tako i mehanizam za nadgledanje sprovođenja tih obaveza. Dalje bilo bi poželjno da ovaj zakon na poseban način uredi ostvarivanje građanskopravne zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava koji bi bio oslobođen od prethodno identifikovanih procesnih prepreka.

Usvajanju zakona svakako bi trebao da prethodi inicijativa koja bi vodila kao izradi nacionalnog akcionog plana o biznisu i ljudskim pravima.

Pored navedenog, u obje zemlje aktivnosti nacionalnih institucija za ljudska prava u ovoj oblasti su zanemarljive¹⁹²⁵ iako Rukovodeća načela prepoznaju važnu ulogu ovih institucija. Nacionalni akcioni planovi kao i preporučeni posebni zakoni treba da uzmu u obzir potencijal ovih institucija i rade na njegovom osnaživanju.

U pogledu unapređenja zaštite od korporativnih povreda ljudskih prava putem krivičnog prava, postojeća zakonska rješenje o odgovornosti pravnih lica za krivična djela je potrebno revidirati u pravcu prihvatanja modela koji je bliži konceptu autonomne odgovornosti pravnih lica.¹⁹²⁶ Time bi se unaprijedio ovaj vid zaštite jer ne bi bilo potrebno dokazivati postojanje krivičnog djela učinjenog od strane fizičkog lica kao neposrednog počinioca. Pored navedenog mjere usmjerene na jačanje položaja i uloge žrtve u samom krivičnom postupku. Putokaz u ovom smjeru nude rješenja kojima se definiše pojam žrtve, te njena procesna ali i materijalna prava.¹⁹²⁷

¹⁹²⁵ Pretraga internet stranica Zaštitnika građana (<https://www.ombudsman.rs/index.php>, 23.12. 2022) i Institucije Ombudsmana za ljudska prava BiH (<https://www.ombudsmen.gov.ba/Novost.aspx?newsid=660&lang=HR>, 23.12.2022) otkriva vrlo malo podataka o angažmanu ove dvije institucije u oblasti biznisa i ljudskih prava. Na stranice institucije ombudsmana može se saznati da je su predstavnici ove institucije učestvovali na sastanku Alijanse nacionalnih institucija za ljudska prava u toku 2017. godine gdje se raspravljalo o ovoj temi kao i da su obavili razgovor sa predstavnicima NVO KULT u toku 2019. godine u pogledu inicijative ove NVO na poboljšanje ljudskih prava u privrednom sektoru.

¹⁹²⁶ Za sveovuhvatan pregled koncepta autonomne odgovornosti i njegove primjene u krivičnom pravu vid.: Savić, V., 2011, *Concept of Autonomous Liability of Legal Person and its Application in Criminal Law*, Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske, II (1), 41-68.

¹⁹²⁷ Up. na primjer, Direktiva 2012/29/EU Evropskog parlamenta i Savjeta o uspostavi minimalnih standarda za prava, podršku i zaštitu žrtava krivičnih djela te o zamjeni Okvirne odluke Savjeta 2001/220/PUP (Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision

4. MOZAIK RAZNOVRSNIH MJERA

Ova studija je potvrdila svu složenost pitanja osiguranja poštovanja ljudskih prava u globalnim lancima snabdijevanja. Cilj osnivanja svake kompanije je sticanja profita koji se nekada kosi sa idealom ljudskih prava. Korporacije u traganju za profitom često zanemare svoje dužnosti u pogledu poštovanja ljudskih prava, a sa druge strane i države se nađu u situaciji da spuste prag poštovanja ljudskih prava u cilju osiguravanja poslovanja TNK na svojoj teritoriji bilo neposredno ili putem lanca snabdijevanja.

Sprovedeno istraživanje je nastojalo da ukaže na osnovne prepreke za ostvarivanje efikasne zaštite u slučajevima kršenja ljudskih prava u lancima snabdijevanja multinacionalnih korporacija, te predloži moguća regulatorna rješenja za pravazilaženje tih prepreka kako na međunarodnom tako i na nacionalnom nivou. Međutim, samo unapređenje međunarodnog i nacionalnog regulatornog okvira iako neophodno neće biti dovoljno. Unapređenje poštovanja i zaštite ljudskih prava u lancima snabdijevanja TNK mora se osigurati i kroz unapređenje svijesti onih koji upravljaju korporacijama kao i onih koji koriste njihove proizvode i usluge. Za to unapređenje je potreban jedan mozaik raznovrsnih mjera ili, kako to je to Ragi već naglasio, jedna „pametna smješa (*smart mix*)“ različitih regulatornih, strateških ili edukativnih mjera.¹⁹²⁸

Mjere predložene u ovoj disertaciji su samo jedan od mogućih pristupa u kreiranju ovog mozaika neophodnog za postizanje krajnjeg cilja projekta ljudskih prava,¹⁹²⁹ odnosno postizanja „društvenog i međunarodnog poretka“ u kojem se sva ljudska prava i slobode mogu potpuno ostvariti.¹⁹³⁰

2001/220/JHA), te čl. 3. Zakona o kaznenom postupku Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, 126/19, 130/20, 80/22, čl. 43 i 202 (11).

¹⁹²⁸ HRC, 2011, Addendum to the Report of the UN Special Representative, Human Rights and Corporate Law: Trends and Observations from a Crossnational Study Conducted by the Special Representative, UN doc. A/HRC/17/31/Add.2 (23 May 2011), para. 206.

¹⁹²⁹ A Eide, Article 28, u: Allfredsson, G., Eide A., (eds.), 1999, *The Universal Declaration of Human Rights, A Common Standard of Achievement*, The Hague/Boston/London. Martinus Nijhoff Publishers, p. 597.

¹⁹³⁰ UDLJP, (f.1) Art. 28.

LITERATURA

Monografije

1. Andrassy, J. i dr., 2010, *Međunarodno pravo*, Vol. 1, Zagreb, Školska knjiga.
2. Atapattu, S. A., Schapper, A., 2019, *Human Rights and the Environment: Key Issues*, London, Routledge.
3. Babić, M., Filipović, Lj. Marković, I. Rajić, Z., 2005, *Komentari krivičnih/kaznenih zakona u Bosni i Hercegovini*, Knjiga I, Sarajevo.
4. Bassiouni, C., 2012, *Introduction to International Criminal Law*, 2nd Revised Edition, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.
5. Bernaz, N., 2017, *Business and Human Rights. History, Law and Policy – Bridging the Accountability Gap*, Abingdon, Oxon, New York, Routledge, eBook.
6. Borchardt, K., 2018, *The ABC of EU law*, Luxembourg, European Commission, Directorate-General for Communication.
7. Brown, K.R., 2013, *Buying into Fair Trade: Culture, Morality, and Consumption*, New York, New York University Press.
8. Bradford A., 2020, *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*, Oxford, Oxford University Press.
9. Cassese, A., 2003, *International Criminal Law*, Oxford, Oxford University Press.
10. Clapham, A., 2006, *Human Rights Obligations of Non-State Actors*, Oxford, Oxford University Press.
11. Deva, S., 2012, *Regulating Corporate Human Rights Violations, Humanizing Business*, Oxon, Routledge.
12. Dijk P. van, i dr., 2001, *Teorija i Praksa Evropske Konvencije o ljudskim pravima*, Sarajevo, Muller.
13. Dimitrijević V., i dr., 2012, *Osnovi međunarodnog javnog prava*, 3. Izdanje, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava,
14. Dimitrijević, V., i dr., 1997, *Ljudska prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.
15. Dworkin, R., 1977, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Harvard University Press.
16. Fedtke, J., Dawn, O., 2007, *Human Rights and the Private Sphere: A Comparative Study*, London, Routledge-Cavendish Taylor & Francis Group.
17. Fletcher, G.P., 2008, *Tort Liability for Human Rights Abuses*, Oxford and Portland, Hart Publishing.
18. Gajin, S., 2011, 2012, *Ljudska prava, Pravno-sistemska okvir*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
19. Gallagher, A.T., 2010, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge, Cambridge University Press.
20. Ghouri, A., 2015, *Interaction and Conflict in Treaties in Investment Arbitration*, The Netherlands, Kluwer Law International.
21. Harding, C., Kohl, U., 2016, *Human rights in the market place: the exploitation of rights protection by economic actors*, New York, Routledge.
22. Harris D., et al., 2009, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, New York, Oxford University Press.
23. Higgins, R., 2010, *Problems and Process: International Law and How We Use It*, 2nd edn., Oxford, Oxford University Press.
24. Hoppe, T. et al., 2020, *Liability of Legal Persons for Corruption Offences*, Strasbourg, Council of Europe.

25. Jagers, N., 2002, *Corporate Human Rights Obligations: in Search of Accountability*, Antwerp, Intersentia.
26. Jonge, A., 2011, *Transnational Corporations in International Law*, Northampton, Edward Elgar Publishing Limited.
27. Joseph, S., 2011, *Blame it on the WTO? A Human Rights Critique*, Oxford, Oxford University Press.
28. Kelsen, H., 1945, *General Theory of Law and State*, Cambridge, Harvard University Press.
29. Klaić, B., 2001, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod matice hrvatske.
30. Koch, I., 2009, *Human Rights as Indivisible Rights, The Protection of Socio-Economic Demands under the European Convention on Human Rights*, Leiden, Brill.
31. Langtry, D., Roberts Lyer, K., 2021, *National Human Rights Institutions: Rules, Requirements, and Practice*, Oxford, Oxford University Press.
32. Letnar Černič, J., 2019, *Corporate Accountability under Socio-Economic Rights*, Oxon, Routledge.
33. McBeth, A., 2010, *International Economic Actors and Human Rights*, New York, Routledge.
34. Milanović, M., 2011, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy*, Oxford, Oxford University Press.
35. Milosavljević, B., 2011, *Uvod u teoriju ustavnog prava*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu/Službeni glasnik Republike Srbije.
36. Monnheimer, M., 2021, *Due Diligence Obligations in International Human Rights Law*, Cambridge, Cambridge University Press.
37. Mrvić Petrović, N., 2017, *Krivično pravo, opšti deo*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu/Javno preduzeće Službeni glasnik.
38. Muharemović, M., (red.), 2021, *Izbrane presude njemačkog Saveznog ustavnog suda*, Sarajevo, Konrad Adenauer Stiftung.
39. Noortman, M., Ryngaert, C., 2010, *Non-State Actors Dynamics in International Law, From Law-Takers to Law-Makers*, Burlington, Adsgate Publishing Company.
40. O'Brien C.M., 2019, *Business and human Rights - Handbook for legal practitioners*, Strasbourg, Council of Europe.
41. O'Brien, C. M., 2018, *Business and Human Rights, A Handbook for Legal Practitioners*, Strasbourg, Council of Europe.
42. Oppenheim, L., 1912, *International Law. A Treatise*, 2nd edn. vol. I, London, Longmans Green and Co.
43. Papić, T., 2019, *Odgovornost međunarodnih organizacija*, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu/Javno preduzeće Službeni glasnik.
44. Petrović, V., 2001, *Međunarodni postupci za zaštitu ljudskih prava*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava.
45. Popović, V., Turčinović, F., 2007, *Međunarodno javno pravo*, Banjaluka, Pravni fakultet Banja Luka.
46. Portmann, R., 2010, *Legal Personality in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
47. Radonjić, A., Stelja, I., 2018, *Ekološka tužba - pravo svih nas da zaštitimo životnu sredinu: Priručnik sa preporukama*, Beograd, Beogradski Centar za ljudska prava.
48. Raz, J., 1986, *The Morality of Freedom*, Chicago, Clarendon Press.
49. Rorie, M.L., (ed), 2020, *The Handbook of White Collar Crime*, Hoboken, Wiley Blackwell.
50. Ruggie, J., 2013, *Just Business; Multinational Corporations and Human Rights*, epub.

51. Ryngaert, C., 2015, *Jurisdiction in International Law*, Oxford, Oxford University Press.
52. Schutter, O. de, 2014, *International Human Rights Law*, Cambridge, Cambridge University Press.
53. Schutter, O., de, 2006, *Transnational Corporations and Human Rights*, Oxford, Hart Publishing.
54. Sepúlveda, M.M., 2003, *The Nature of the Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, Antwerp, Intersentia.
55. Shaw, M.N., 2017, *International Law, eight edition*, Cambridge, Cambridge University Law.
56. Shue, H. 1980, *Basic rights, Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*, Princeton, Princeton University Press.
57. Slater, L.K., Finck, K.L., 2012, *Social Work Practice and the Law*, New York, Springer.
58. Stanković, N., 2016, *Krivično pravo-opšti dio*, Brčko, Evropski Univerzitet Brčko distrikt.
59. Stewart, J.G., 2011, *Corporate War Crimes: Prosecuting the Pillage of Natural Resources*, New York, Open Society Justice Initiative.
60. Vehabović, F., 2006, *Odnos Ustava BiH i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, Sarajevo, ACIPS.
61. Vujanić, M., i dr., 2011, *Rečnik srpskog jezika*, Novi Sad, Matica srpska.
62. Wehmeier, S., (ed), 2000, *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Sixth edition, Oxford University Press, Oxford.
63. Wettstein, F., 2009, *Multinational Corporations and Global Justice, Human Rights Obligations of Quasi-Governmental Institutions*, Stanford, Stanford University Press.
64. Whaley, J, 2012, *Germany and the Holy Roman Empire Volume 1, From Maximilian I to the Peace of Westphalia 1493-1648*, Oxford, Oxford University Press.

Članci

1. Addo, M. K., 2014, The Reality of the United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights, *Human Rights Law Review*, 14, pp. 133–147.
2. Alkan Olsson, I., 2013, Four competing approaches to international soft law, *Scandinavian Studies in Law*, No. 58., pp. 177-196.
3. Avramović D., 2011 „Omekšavanjem prava“ ka međunarodnoj vladavini prava, *Srpska politička misao*, br. 2/2011 god.18, vol. 32, str. 263-288.
4. Bachmann, S-D. O. V., Miretski, P. P., 2012, Global Business and Human Rights - The UN 'Norms on the Responsibility of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights' - A Requiem, *Deakin Law Review*, Vol. 17, No. 1. pp. 5-41.
5. Batričević, A., 2013, Ekološka krivična dela – zločini bez žrtve?, *Temida*, 1 (16), str. 113-132,
6. Begić Šarkinović, T., 2020, Human Rights Issues in Investment Arbitration Cases: A New Perspective?, *Pravni zapisi*, XI/2, pp. 532-553.
7. Begić., Z., 2012, Opšta načela međunarodnog prava u Ustavnom sistemu BiH, *Anali, Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, str. 53-71.
8. Bernaz, N. 2021, Conceptualizing Corporate Accountability in International Law: Models for a Business and Human Rights Treaty. *Human Rights Review*, 22, pp. 45–64.
9. Bernaz, N., 2013, Enhancing Corporate Accountability for Human Rights Violations: Is Extraterritoriality the Magic Potion?, *Journal of Business Ethics*, 117, pp. 493-511.

10. Bernaz, N., Pietropaoli, I., 2020, Developing a Business and Human Rights Treaty: Lessons from the Deep Seabed Mining Regime under the United Convention on the Law of the Sea, *Business and Human Rights Journal*, 5, pp. 200-220.
11. Besson, S., 2020, Due diligence and extraterritorial human rights obligations – mind the gap!, *ESIL Reflections*, vol. 9, No. 1. pp, 1-7.
12. Beširević V., 2018, „Uhvati me ako možeš”: osvrt na problem (ne)odgovornosti transnacionalnih korporacija zbog kršenja ljudskih prava, *Pravni zapisi*, IX/1, str. 21–42.
13. Bilchitz, D., 2010, Do Corporations Have Positive Fundamental Rights Obligations? *Theoria*, 125, pp. 1-35.
14. Bloxam, D., 2013, From the International Military Tribunal to the Subsequent Nuremberg Proceedings: The American Confrontation with Nazi Criminality Revisited, *History*, 98, pp. 567–91.
15. Bonnitcha, J., McCorquodale, R., 2017, The Concept of ‘Due Diligence’ in the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, *The European Journal of International Law*, Vol. 28, No. 3, pp. 899–919.
16. Bukarica, M., 2017, Modeli odgovornosti pravnog lica za krivično djelo, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, 7., str. 236-250.
17. Cárdenas Castañeda, F. A., 2013, A call for rethinking the sources of international law: soft law and the other side of the coin, *Anuario Mexicano de Derecho Internacional*, 13, pp. 355-403.
18. Cherednychenko, O.O., 2007. Fundamental rights and private law: A relationship of subordination or complementarity?. *Utrecht Law Review*, 3(2), pp. 1–25.
19. Chirwa, D. M., 2004, The Doctrine of State Responsibility as a Potential Means of Holding Private Actors Accountable for Human Rights, *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 5, No. 1, pp. 1-36.
20. Clapham, A. Jerbi, S., 2001, Categories of Corporate Complicity in Human Rights, *Hastings International and Comparative Law Review* 24(3). pp. 339-349.
21. Combs, N.I., 2005, Civil Aiding and Abetting Liability, *Vanderbilt Law Review*, Vol. 58(1), 242-299.
22. Crawford, J., 2012, *Brownlie’s Principles of International Law (9th edition)*, Oxford, Oxford University Press.
23. Čolović, V. 2011, Institut comity u međunarodnom stečaju (sa posebnim osvrtom na pravo SAD), *Strani pravni život*, 55 (2), str. 61-82.
24. D'Amato, A., 2008, International Soft Law, Hard Law, and Coherence, *Northwestern Public Law Research Paper No. 08-01.*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1103915> 22.02.2018).
25. Derenčinović, D., 2002, Odgovornost pravnih osoba u hrvatskom kaznenom pravu, *Hrvatska pravna revija*, 12, str. 116-130.
26. Deva, S., 2007, Global Compact: A Critique of the UN’s “Public-Private” Partnership for Promoting Corporate Citizenship, *Siracuse Journal of International Law and Commerce*, 34, pp. 107-151.
27. Dodge, W.S., 2009, After Sosa: The Future of Customary International Law in the United States, *Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution*, 17, pp. 21-48.
28. Droubi, S., 2016. Transnational Corporations and International Human Rights Law, *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*, Vol. 6: Iss. 1, Article 9, pp. 119-144.

29. Dupuy R. J. 1973, La technique de l'accord mixte utilisée par les Communautés européennes, *Annuaire de l'Institut de droit international*, 55, pp. 259-263.
30. Engström, V., 2022, Rights in the Mandate and Work of International Organisations, *The International Journal of Human Rights*, pp.1-11.
31. Fisher-Lescano, A, Teubner, G., 2004, Regime-Collisions: The Vain Search for Legal Unity in the Fragmentation of Global Law, *Michigan Journal of International Law*, vol. 25. pp. 999-1045.
32. Gerber, P., Kyriakakis, J., O'Byrne, K. L., 2013, General Comment 16 on State Obligations regarding the Impact of the Business Sector on Children's Rights: What is Its Standing, Meaning and Effect? *Melbourne Journal of International Law*, Vol. 14, No. 1, pp. 2-35.
33. Grković, K, Ruslan Novokmet, R., 2021, Multinacionalne korporacije i međunarodnopravna zaštiti ljudskih prava, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, Vol. 55 No. 107., str. 76-122.
34. Grosbon, S., 2018, General Comment No.24 on State Obligations Under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities: The Committee on Economic, Social and Cultural Rights Has Played Its Part, *Revue québécoise de droit international / Quebec Journal of International Law / Revista quebequense de derecho internacional*, 31(2), pp. 23-38.
35. Hannum, H., 1995, The Status of Universal Declaration of Human Rights in National and International Law, *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 25, pp. 289-397.
36. Hassel, A., 2008, The Evolution of a Global Labor Governance Regime, *Governance: An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, 21, 231-251.
37. Hazenberg, J. L.J., 2016, Transnational Corporations and Human Rights Duties: Perfect and Imperfect, *Human Rights Review*, 17, pp. 479-500.
38. Henkin, L., 1999, The Universal Declaration at 50 and the Challenge of Global Markets – Keynote address, *Brooklyn Journal of International Law*, 25, pp. 17-49.
39. Howard, D.O., 1954, An Analysis of Gross Negligence, *Marquette Law Review*, 37. pp. 334-342.
40. Ibbetson, D., 2003, How the Romans Did for Us: Ancient Roots of the Tort of Negligence, *University of New South Wales Law Journal*, 26, pp. 475-514.
41. Jägers N., Rijken, C., 2014, Prevention of Human Trafficking for Labor Exploitation: The Role of Corporations, *Northwestern Journal of Human Rights*, 12, pp. 47-73.
42. Jovanović, M., 2014, Preispitivanje pojma međunarodnog prava – o metodološkim aspektima, *Revus [Online]*, 22, pp. 121-144.
43. Jovašević, D., 2019, Krivična odgovornost pravnih lica u Republici Srbiji, *Vojno Delo*, 3, str.112-131.
44. Jovašević, D., Simović, M., 2016, Zločin genocida: međunarodno pravo i pravo Bosne i Hercegovine, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, 6, str. 175-191.
45. Kaeb, C., Scheffer, D., 2013, The Paradox of Kiobel in Europe, *American Journal of International Law*, 107, pp. 852-857.
46. Karatović, I., Trošelj, D., 2007, Dubinska analiza poslovanja i zaštita na radu, *Sigurnost*, Vol. 49, br. 4, str. 353-363.
47. Kazazić, V., M., 2018, Aktualna pitanja međunarodnopravnog subjektiviteta, *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. XXVI, str. 92-109.
48. Kempen, P.H. van, 2010, Human Rights and Criminal Justice Applied to Legal Persons, Protection and Liability of Private and Public Juristic Entities under the ICCPR, ECHR, ACHR and AfChHPR, *Electronic Journal of Comparative Law*, vol. 14.3, pp. 1-34.

49. Kirchner, S., 2009, The Subjects of Public International Law in a Globalized World, *Baltic Journal of Law and Politics* Vol. 1 (2), pp. 83-96.
50. Klabbers, J., 1996, The Redundancy of Soft Law, *Nordic Journal of International Law*, 65, pp. 167-182.
51. Kolaković-Bojović M., 2011, Osnov odgovornosti pravnih lica za krivična dela, *Strani pravni život*, br. 2., str. 167-184.
52. Krajewski, M. *et al.*, 2021, Mandatory Human Rights Due Diligence in Germany and Norway: Stepping, or Striding, in the Same Direction?, *Business and Human Rights Journal*, vol. 6(3), pp. 550-555.
53. Krisch, N., 2022, Jurisdiction Unbound: Extraterritorial Regulation as Global Governance, *European Journal of International Law*, 33(2), pp. 481-514.
54. Krivokapić, B., 2017, Multinacionalne (transnacionalne) kompanije kao subjekti međunarodnog javnog prava, *Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, 7, str. 110-127.
55. Lafont, C., 2016, Should We Take the “Human” Out of Human Rights? Human Dignity in a Corporate World, *Ethics & International Affairs*, 30(2), pp. 233-252.
56. Landau, I., 2019, Human Rights Due Diligence and the Risk of Cosmetic Compliance, *Melbourne Journal of International Law*, 20 (1), pp. 221-247.
57. Lane, L., 2018, The Horizontal Effect of International Human Rights Law in Practice: A Comparative Analysis of the General Comments and Jurisprudence of Selected United Nations Human Rights Treaty Monitoring Bodies, *European Journal of Comparative Law and Governance*, 5, pp. 5-88.
58. Letnar Černič, J., 2018, Moving Towards Protecting Human Rights in Global Business Supply Chains, *Boston University International Law Journal*, Vol. 35, No. 2, pp. 101-116.
59. Letnar Černič, J., Institutional Actors as International Law-Makers in Business and Human Rights: The United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights and Beyond, *Pravni zapisi*, XII/2, pp. 594-617.
60. López-Latorre, A., 2020, In Defence of Direct Obligations for Businesses Under International Human Rights Law, *Business and Human Rights Journal*, 5 (1), pp. 56-83.
61. Macleod, A. M., 2015, Amartya Sen on Human Rights in The Idea of Justice, *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 41, pp. 11-19.
62. Mares, R., 2018, Human Rights Due Diligence and the Root Causes of Harm in Business Operations: A Textual and Contextual Analysis of the Guiding Principles on Business and Human Rights, *Northeastern University Law Review*, 10 (1), pp. 1-68.
63. Mason, R., C., Civil Liability for Aiding and Abetting, *The Business Lawyer*, Vol. 61 (3), pp. 1135-1181.
64. McBeth, A., 2008, Every Organ of Society: The Responsibility of Non-State Actors for the Realization of Human Rights, *Hamline Journal of Public Law and Policy*, Vol. 30, No. 1, pp. 33-88.
65. McCorquodale, R., Simons, P., 2007, Responsibility Beyond Borders: State Responsibility for Extraterritorial Violations by Corporations of International Human Rights Law, *Modern Law Review*, Vol. 70, No. 4, pp. 598-625.
66. Meeran, R., 2021, Multinational Human Rights Litigation in the UK: A Retrospective, *Business and Human Rights Journal*, 6(2), pp. 255-269.
67. Meyer, B., *et al.*, Corporate Criminal Liability for Corruption Offences and the Due Diligence Defence: A Comparison of the Dutch and English Legal Frameworks, *Utrecht Law Review*, 10, pp. 37-54.
68. Milošević, M. 2012, Krivična odgovornost pravnih lica u anglo-američkom pravu, *Strani pravni život*, 56 (2), 230-251.

69. Milošević, M., 2009, Pravo na tužbu i pravo na žalbu u sistemu građanskog sudskog postupka SAD, *Strani pravni život*, br. 2, str. 127–137.
70. Muhvić, D., 2016, Međunarodna konvencija za transnacionalne korporacije: budući dodatak sustavu zaštite ljudskih prava ujedinjenih naroda?. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol.66, No. 6.c, str. 831-854.
71. Murphy, S., 2005, Taking multinational corporate codes of conduct to the next level, *Columbia Journal of Transnational Law*, 43, pp. 389-434.
72. Nolan, J., 2005, The United Nation's Compact with Business: Hindering or Helping the Protection of Human Rights, *University of Queensland Law Journal*, 24, pp. 445-466.
73. O'Brien, C.M., 2018, The Home State Duty to Regulate the Human Rights Impacts of TNCs Abroad: A Rebuttal, *Business and Human Rights Journal*, Vol. 3(1), pp. 47-73.
74. Paul, J.R., 1991, Comity in International Law, *Harvard International Law Journal*, 32 (1), pp. 1-80.
75. Paust, J.J., 2002, Human Rights Responsibilities of Private Corporations, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 35(2), pp. 801-825.
76. Planitzer, J., Katona, N., 2017, Criminal Liability of Corporations for Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation, *Global Policy* 8(4), pp. 505-511.
77. Popović, V., Topić, B., 2008, Ugovorni sistem Ujedinjenih nacija za zaštitu ljudskih prava, *Pravna riječ*, 14, str. 409-427.
78. Prozhazka S., 2015, "Did You Ever Expect a Corporation to Have a Conscience": Human Rights Obligations of Transnational Corporations, *Human Rights Law Review* Vol 2, pp. 84-108.
79. Ramasastry, A., 2015, *Corporate Social Responsibility Versus Business and Human Rights: Bridging the Gap Between Responsibility and Accountability*, *Journal of Human Rights*, 14 (2), pp. 237-259.
80. Rašević, Ž., 2015, Ustavna zaštita ljudskog dostojanstva u Bosni i Hercegovini, *Anali pravnog fakulteta u Zenici*, 8, str. 9-29.
81. Ratner, S.R., 2001, Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility, *Yale Law Journal*, 111 (3), pp. 443-545.
82. Raz, J., 2009, Human Rights in Emerging World Order, *Transnational Legal Theory*, 1, pp 31-47.
83. Ristojević, B., 2008, O opštim oblicima krivice u Rimskom statutu; *Zbornika radova pravnog fakulteta u Novom Sadu*, XLII-1-2., str. 627-644.
84. Sangiuolo, G., Simma, B., 2022, The Hague Rules on Business and Human Rights Arbitration: Some Challenges and Responses, *Michigan Journal of International Law*, *Forthcoming*, dostupno na SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4152404>.
85. Santoro, M.A., 2003, Beyond Codes of Conduct and Monitoring: An Organizational Integrity Approach to Global Labor Practices, *Human Rights Quarterly*, 25, pp. 407-424.
86. Sarfaty, G., 2015, Shining Light on Global Supply Chains, *Harvard International Law Journal*, Vol. 56, (2), pp. 419-463.
87. Shaffer, G. C., Pollack, M. A., 2010, Hard vs. Soft Law: Alternatives, Complements, and Antagonists in International Governance, *Minnesota Law Review*, 94, pp. 706-799.
88. Shany, Y., 2013, Taking Universality Seriously: A Functional Approach to Extraterritoriality in International Human Rights Law, *The Law & Ethics of Human Rights*, Vol. 7(1), pp. 47-71.
89. Simonović, I., Lazić, M., 2014, Građanskopravna zaštita prava ličnosti, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (68), str. 269-290.

90. Simons, P. C., 2004, Corporate Voluntarism and Human Rights: The Adequacy and Effectiveness of Voluntary Self-Regulation Regimes, *Relations Industrielles/Industrial Relations*, Vol. 59, No. 1, pp. 101-141.
91. Steinhardt, R.G., 2013, Kiobel and the Multiple Futures of Corporate Liability for Human Rights Violations, *Maryland Journal of International Law*, 28, pp. 1-27.
92. Tagle, G. S. de, 2015, The Objective International Responsibility in the Inter-American Human Rights System, *Mexican Law Review*, VII (2), pp. 115-133.
93. Topić, B., 2019, Odgovornost države zbog korporativnih kršenja ljudskih prava u svjetlu prakse ESLJP, *Pravni zapisi X/1*, str. 65-99.
94. Topić, B., 2020, Rukovodeća načela Ujedinjenih nacija o biznisu i ljudskim pravima: Značajan pokušaj rješavanja pitanja korporativnih kršenja ljudskih prava, *Pravni zapisi XI /1*, str. 254-291.
95. Vázquez, C. M., 2005, Direct vs. Indirect Obligations for Corporations under International Law, *Columbia Journal of Transnational Law*, 43, (3), pp. 927-959.
96. Weissbrodt, D., 2008, Keynote Address: International Standard-Setting on the Human Rights Responsibilities of Businesses, *Berkeley Journal of International Law*, 26, pp. 373-389.
97. Weissbrodt, D., 2014, Human Rights Standards Concerning Transnational Corporations and Other Business Entities, *Minnesota Journal of International Law*, 23, pp.135 -171.
98. Weissbrodt, D., Kruger, M., 2003, Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, *American Journal of International Law*, 97, pp. 901-922.
99. Wilde, R., 2013, Human rights beyond borders at the world court: the significance of the International Court of Justice's jurisprudence on the extraterritorial application of international human rights law treaties", *Chinese Journal of International Law*, vol. 12, No. 4, pp. 639-677.
100. Wildhaber, L., 1980, Some Aspects of Transnational Corporations in International Law, *Netherlands International Law Review*, 27 (1). pp. 79-88.

Zbornici, prilozi u zbornicima i serijskim publikacijama

1. A Eide, Article 28, u: Allfredsson, G., Eide A., (eds.), 1999, *The Universal Declaration of Human Rights, A Common Standard of Achievement*, The Hague/Boston/London, Martinus Nijhoff Publishers, pp. 597-633.
2. Barbezat. D., The Marshal Plan and the Origin of OEEC, in Griffiths, R.T. (eds.), 1997, *Explorations in OEEC History*, Paris, OECD Publishing, pp. 33-49.
3. Baumann-Pauly, D., Nolan, J., (eds.), 2016, *Business and Human Rights: From Principles to Practice*, Abingdon, New York, Routledge.
4. Besson, S., Theorising the Sources of International Law, u: Besson, S., Tasioulas, John, (eds.). 2010 *The Philosophy of International Law*, Oxford, Oxford University Press.
5. Bilchitz, D., Deva, S., (eds.), 2013, *Human Rights Obligations of Business, Beyond the Corporate Responsibility to Respect?*, Cambridge, Cambridge University Press.
6. Bonfanti A. (ed.), 2019, *Business and Human Rights in Europe: International Law Challenges*, New York/London, Routledge.
7. Commans, F., Kamminga MT., (eds.) 2004, *Extraterritorial Application of Human Rights Treaties*, Antwerp, Oxford, Intersentia.
8. Crawford J., Keene A., The Structure of State Responsibility under the European Convention on Human Rights, u: Aaken, A. van, Motoc, I., (eds.), 2018, *The European*

- Convention on Human Rights and General International Law*, Oxford, New York, Oxford University Press, pp. 177-199.
9. Drooghenbroeck, S. van, La Convention européenne des droits de l’homme et la matière économique’ in Laurence Boy, *et al.* (eds.), 2009, *Droit économique et droits de l’homme*, 25.
 10. Drzewicki, K., Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija, u: Hanski, R. Suksi, M., (ur.), 1999, *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, prevod: Stojiljković, V., Turku, Univerzitet Åbo Akademi, pp. 49-76.
 11. Gammeltoft-Hansen, T., *et al.* (eds.), 2016, *Tracing the Roles of Soft Law in Human Rights*, Oxford, Oxford University Press.
 12. Hadži-Vidanović, V. Milanović, M., (ur.), 2005, *Međunarodno javno pravo – Zbirka dokumenata*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava
 13. Malanczuk, P., Multinational Enterprises and Treaty-Making - A Contribution to the Discussion on Non-State Actors and the “Subjects” of International Law, u: Gowlland-Debbas *et al.*, (eds.), 2000, *Multilateral Treaty-Making, The Current Status of Challenges to and Reforms Needed*, Kluwer Law International, pp. 45-72.
 14. Mark Gibney *et al.* (eds.), 2022, *The Routledge Research Handbook on Extraterritorial Human Rights Obligations*, Routledge.
 15. McCorquodale, R., Non-Sate Actors and International Human Rights Law, u: Joseph, S., McBeth, A., (eds.), 2010, *Research Handbook on International Human Rights Law*, Northampton, Edward Elgar Publishing, Inc., pp. 97-114.
 16. Meeran R., Meeran, J., (eds.), 2021, *Human Rights Litigation against Multinationals in Practice*, Oxford, Oxford University Press.
 17. Muchlinski, P. Attempts to Extend the Accountability of Transnational Corporations: The Role of UNCTAD, u: Kamminga M., Saman Z.Z., (eds.), 2000, *Liability of Multinational Corporations under International Law*, The Hague, Kluwer Law International, pp. 97-119.
 18. Nowak, M., Januzewski, K.M., Non-State Actors and Human Rights u: M. Noortmann, M., *et al.*, (eds.), 2015, *Non-State Actors in International Law*, London, Hart Publishing, pp.113–162.
 19. O’Brien, C. M., Ortega, O. M., Public Procurement and Human rights: interrogating the role of the state as buyer in O’Brien, C. M., Ortega, O. M., (eds.), 2019, *Public Procurement and Human Rights: Opportunities, Risks and Dilemmas for the State as Buyer*, Northampton, Edward Edgar Publishing. Inc.,
 20. Omejec, J., Veliki njemački ustav i nepromjenjiva ustavna načela u praksi Saveznog ustavnog suda, u Hasanbegović. J., (ur), 2016, *Zbornik „Pravo i pravda 2015“ Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, dostupno na <https://www.bib.irb.hr/792156>.
 21. Piccolotti, R., Taillant, J.D. (eds.), 2003, *Linking Human Rights and the Environment*, Phoenix, The University of Arizona Press.
 22. Radics, O., Bruch, C, The Law of Pillage, Conflict Resources, and Jus Post Bellum in Stahn, C., *et al.*, (eds.), 2017, *Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices*, Oxford, Oxford University Press, pp. 143–168.
 23. Sauvart, KP., Foreign Direct Investment for Development: The United Nations Code of Conduct and the Search for Balance in International Investment Rules, u: Weiler, T.

- and Freya B (eds.), 2011, *New Directions in International Economic Law: In Memoriam Thomas Waelde*, Liden, Martinus Nijhoff Publishers, pp. 179–198.
24. Savić, V., 2011, *Concept of Autonomous Liability of Legal Person and its Application in Criminal Law*, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, II (1), 41-68.
25. Seck, S., Collective Responsibility and Transnational Corporate Conduct u: Isaacs, T., Vernon, R., (eds.), 2011, *Accountability for Collective Wrongdoing*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 140-168.
26. Vachani, S., Post, J.E., 2012, Creating Socially Responsible Value Chains: Role of Companies, Governments and NGOs, u: Hadjikhani, A., et. al., (eds.), 2012, *Business, Society and Politics: Multinationals in Emerging Markets*, Bingley, Emerald Group Publishing Limited, pp. 17- 44.
27. Van Kempen, P.H., The Recognition of Legal Persons in Human Rights Instruments: Protection Against and Through Criminal Justice?; u: Pieth, M., Ivory, R., (eds.), 2011, *Corporate Criminal Liability. Emergence, Convergence, and Risk, Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice 9*, New York/Dordrecht/Heidelberg/London, Springer, pp. 355-389.
28. Ventura, M.J., *Aiding and Abetting*, u: Hemptine, J et al. (eds.), 2019, *Modes of Liability in International Criminal Law*, Cambridge, Cambridge University Press, pp 173-256.
29. Weilert, K., Taming the Untamable?, *Transnational Corporations in United Nations Law and Practice*, u: Bogdandy, A. von, Wolfrum, R., (eds.), 2010, *Max Planck Yearbook of United Nations Law, Vol. 14*, pp. 335-506.

Analize, priručnici, istraživanja, tekstovi i dokumenti sa interneta

1. Abrahams, D., 2005, *Regulations for Corporations: A historical account of TNC regulation*, (<https://www.business-humanrights.org/fr/dernières-actualités/doc-regulations-for-corporations-a-historical-account-of-tnc-regulation/>, 20.11.2022).
2. *Abstract of the Federal Constitutional Court's Judgement of 15 January 1958 - 1 BvR 400/51*, [CODICES], (https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/1958/01/rs19580115_1bvr040051en.html, 14.05.2022).
3. *African Court on Human and Peoples' Rights*, (<https://www.achpr.org/afchpr/> , 22, 02.2022).
4. Al Jazeera, 2015, *Konflikt zbog "krvavih dijamanta"*, (<https://balkans.aljazeera.net/news/2011/12/5/konflikt-zbog-krvavih-dijamanata>, 23.07.2022).
5. Amnesty International, 2006, *Bosnia and Herzegovina Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*, (<https://www.amnesty.org/download/.../76000/eur630012006en.pdf>, 20.03.2018).
6. Amnesty International, 2006, *Undermining freedom of expression in China, The role of Yahoo!, Microsoft and Google* (<https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/08/pol300262006en.pdf>, 14.04.2023),
7. Amnesty International, 2007, *Universal Jurisdiction: The scope of universal civil jurisdiction - Amnesty International*, (<https://www.amnesty.org/en/documents/ior53/008/2007/en/>, 21.04. 2022).
8. Amnesty International, 2014, *Injustice Incorporated, corporate abuse and the human right to remedy*, (<https://www.amnesty.org/en/documents/pol30/001/2014/en/>, 18.12.2022).

9. Amnesty International, 2016, *This is What We Die For-Human Rights Abuses in the Democratic Republic of Congo Power the Global Trade in Cobalt*, (<https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/AFR6231832016ENGLISH.pdf>, 28.12.2021).
10. Amnesty International, 2016, *Trafigura: A Toxic Journey* (<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/04/trafigura-a-toxic-journey/>, 24.01.2022).
11. Amnesty International, 2016. *The Guardian, 2015, UK authorities 'lack resources' to investigate Trafigura over toxic waste*, (<https://www.theguardian.com/world/2015/jul/23/uk-authorities-lack-resources-to-investigate-trafigura-over-toxic-waste>, 02.02.2022).
12. Amnesty International, 2023, *EU: European Parliament's vote for new corporate due diligence legislation should strengthen human rights*, (<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/06/eu-european-parliaments-vote-for-new-corporate-due-diligence-legislation-should-strengthen-human-rights/>, 01.06.2023).
13. Amnesty International, *Bosnia and Herzegovina Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*, (<https://www.amnesty.org/download/.../76000/eur630012006en.pdf>, 20.03.2018).
14. Annan, K, UN Secretary-General, *Address to World Economic Forum* UN doc. SG/SM/6881/Rev.1, (31 January 1999).
15. Apple, *Apple Human Rights Policy*, (https://s2.q4cdn.com/470004039/files/doc_downloads/gov_docs/Apple-Human-Rights-Policy.pdf, 10.01.2021).
16. Apple, *Apple Supplier Code of Conduct* (<https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple-Supplier-Code-of-Conduct-and-Supplier-Responsibility-Standards.pdf>, 19.06.2021).
17. Apple, *Our Commitment to Human Rights*, (https://s2.q4cdn.com/470004039/files/doc_downloads/gov_docs/2020/Apple-Human-Rights-Policy.pdf, 21.10.2022).
18. Arcelor Mittal *Code for Responsible Sourcing* (<https://storagearcelormittalprod.blob.core.windows.net/media/xnvhmru5/new-code-for-responsible-sourcing-v2.pdf>, 20.01.2021).
19. Arcelor Mittal *Human Rights Policy*, (<https://storagearcelormittalprod.blob.core.windows.net/media/v0mpjcrv/human-rights-policy-2017.pdf>, 19. 06. 2021).
20. Arcelor Mittal Prijedor (<https://prijedor.arcelormittal.com/>, 19. 06. 2021).
21. Ashcroft, S. 2022, *Top 10 multinational manufacturing supply chains*, (International Labour Organization (dalje u fusnotama ILO), (<https://supplychaindigital.com/digital-supply-chain/top-10-multinational-manufacturing-supply-chains>, 23.12.2022).
22. Atlantik grupa, *Društvena odgovornost*, (<https://www.atlanticgrupa.com/hr/drustvena-odgovornost/>, 19. 06. 2021)
23. Augenstein, D., 2011, *State responsibilities to regulate and adjudicate corporate activities under the European Convention on Human Rights, Submission to the Special Representative of the United Nations Secretary General (SRSG) on the issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, (https://www.academia.edu/1366098/State_Responsibilities_to_Regulate_and_Adjudicate_Corporate_Activities_under_the_European_Convention_on_Human_Rights, 28.5.2018).
24. Avery, C., 2000, *Business and Human Rights in a Time of Change*, London, Amnesty International.

25. Bağlayan, B., 2021, A Study on potential human rights due diligence legislation in Luxembuorg, (<https://maee.gouvernement.lu/dam-assets/directions/dl/pan-entreprises-et-droits-de-l-homme/study-potential-hr/A-study-on-potential-human-rights-due-diligence-legislation-in-Luxembourg.pdf>, 29.06.2022).
26. Belgium, 2017, *National Action Plan*, (<https://globalnaps.org/issue/supply-chains/>, 05.09.2022).
27. Beogradski centar za ljudska prava i Danski institut za ljudska prava, 2016, *Vodič o ljudskim pravima i biznisu: Srbija*, (<https://www.humanrights.dk/sites/humanrights.dk/files/media/migrated/Country%20Guide%20Serbia%20%28FINAL%20Serbian%20August%202016%29.pdf>, 22.10.2022).
28. Beogradski centar za ljudska prava i Danski institut za ljudska prava, 2016, *Polazna ocena stanja: primena odabranih načela UN Rukovodećih načela o ljudskim pravima i biznisu*, (<https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2018/08/serbia-nba.pdf>, 25.10.2022).
29. Beogradski centar za ljudska prava, *Rukovodeća načela o biznisu i ljudskim pravima: sprovođenje "zaštiti, poštuj, otkloni" okvira Ujedinjenih Nacija*, (<http://bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/11/Portal-ljudska-prava-i-biznis-rukovodeca-nacela.pdf>, 12.12.2018).
30. Bergkamp, P., 2021, P. *Business and Human Rights Symposium: The Conceptual Revolution of Supply Chain Liability – Towards Corporate Social Liability*, (<http://opiniojuris.org/2021/06/24/business-and-human-rights-symposium-the-conceptual-revolution-of-supply-chain-liability-towards-corporate-social-liability/>, 23.12.2021).
31. Bernasconi- Osterwalder, N., 2018, *How the Energy Charter Treaty could have costly consequences governments and climate action*, 20.10.2021).
32. Beširević, V., *Odnos međunarodnog i unutrašnjeg prava - osvrt na ustavna rešenja*, (<http://www.centaronline.org/userfiles/files/preuzimanje/Prof-dr-Violeta-Besirevic-Odnos-medjunarodnog-i-unutrasnjeg-prava.pdf>, 28.04.2023).
33. BHRRC, 2020, *Switzerland: Responsible Business Initiative rejected at ballot box despite gaining 50.7% of popular vote*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/swiss-due-diligence-initiative-set-for-public-referendum-as-parliament-only-opts-for-reporting-centred-proposal/>, 31.05.2022).
34. BHRRC, 2013, *Riwal lawsuit (re separation wall between Israel & Palestine)*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/riwal-lawsuit-re-separation-wall-between-israel-palestine/>, 22.01.2022).
35. BHRRC, 2014, *Does the World Need a Treaty on Business and Human Rights, Weighing the Pros and Cons, Notes of the Workshop and Public debate*, Notre Dame Law School, 14th May 2014 (<https://media.business-humanrights.org/media/documents/cfebdab67eb10367397b504f1380f820b5533bba.pdf>, 05.04. 2021).
36. BHRRC, 2019, *List of companies with human rights policies*, (<https://www.business-humanrights.org/en/company-policy-statements-on-human-rights>, 20.05.2019).
37. BHRRC, 2022, *Netherlands: Six political parties submit bill on mandatory due diligence to parliament*, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/netherlands-momentum-builds-towards-mandatory-due-diligence-regulation/>, 11.05.2023).
38. BHRRC, *Shell lawsuit (re oil pollution in Nigeria) - Business & Human Rights Resource Centre* (business-humanrights.org) (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/shell-lawsuit-re-oil-pollution-in-nigeria/>, 24.12.2021).

39. Bijlmakers, S., 2021, *No Iso-Fix for Human Rights: a Critical Perspective on Iso 2600 Guidance on Social Responsibility*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3787404>).
40. *Bill for Responsible and Sustainable International Business Conduct* (<https://www.mvoplatform.nl/en/english-translation-of-the-bill-for-responsible-and-sustainable-international-business-conduct/>, 12.05.2023).
41. Bogojević, B., 2017, *Osnovni osvrt na pravni Due Diligence* (<https://blog.aks.org.rs/due-diligence-izvestaj/>, 2. 12. 2019).
42. Bronwen M., 1999, *Price of Oil: Corporate Responsibility and Human Rights Violations in Nigeria's Oil Producing Communities*, Washington, Human Rights Watch.
43. Bueno, N., Bright, C., 2020, *Implementing Human Rights Due Diligence through Corporate Civil Liability*, (<https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/implementing-human-rights-due-diligence-through-corporate-civil-liability/89B854AAA7F3ED5AC841DF266E567498>).
44. Capital, 2014, *Opština Kotor-Varoš sa najmanjom stopom nezaposlenosti u BiH*, (<https://www.capital.ba/opstina-kotor-varos-sa-najmanjom-stopom-nezaposlenosti-u-bih/>, 18.06. 2021).
45. Carrillo-Santarelli, N.C., 2018, *Some Observations and Opinions on the “Zero” Version of the Draft Treaty on Business and Human Rights (Part I)*, (<http://opiniojuris.org/2018/09/24/some-observations-and-opinions-on-the-zero-version-of-the-draft-treaty-on-business-and-human-rights-part-i/>, 02.06.2022).
46. Chevron Corporation, 2019, *Amicus curiae brief Nestle USA*, (https://www.supremecourt.gov/DocketPDF/19/19-453/120541/20191028175912034_19-416%20and%2019-453%20tsac%20Chevron%20Corporation.pdf, 29.12.2022).
47. Clapham, A., 2017, *Human Rights Obligations for Non-State-Actors: Where are We Now?*, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2641390>, 23.04.2018).
48. Clapham, A., Jerbi, S., 2001, *Categories of Corporate Complicity in Human Rights Abuses*, ([Business & Human Rights: Clapham-Jerbipaper on corporate complicity in human rights abuses](https://www.business-humanrights.org/en/business-human-rights-clapham-jerbi-paper-on-corporate-complicity-in-human-rights-abuses) (business-humanrights.org, 25.09.2021)
49. Class action, *Doe et.al v. Apple et. al.*, (https://www.classaction.org/media/doe-et-al-v-apple-inc-et-al_1.pdf, 21.12.2021).
50. Clinton, K., 2020, *Supreme Court Hears Oral Arguments in Nestlé v. Doe and Cargill v. Doe – Lawfare*, (<https://www.lawfareblog.com/supreme-court-hears-oral-arguments-nestle-v-doe-and-cargill-v-doe>, 21.12.2021).
51. Clooney, A., 2022, *Paris Court of Appeal confirms charges against French multinational Lafarge for complicity in crimes against humanity committed by ISIS* (<https://www.doughtystreet.co.uk/news/paris-court-appeal-confirms-charges-against-french-multinational-lafarge-complicity-crimes>, 21.12.2022).
52. Code des obligations, (Contre-projet indirect à l’initiative populaire «Entreprises responsables – pour protéger l’être humain et l’environnement»), (<https://www.parlament.ch/centers/eparl/curia/2016/20160077/Texte%20pour%20le%20vote%20final%20%20NS%20F.pdf>, 5.07. 2022).
53. Columbia Center on Sustainable Development, WGBHR, 2018, *Impacts of the International Investment Regime on Access to Justice*, (<https://ccsi.columbia.edu/sites/default/files/content/docs/our%20focus/extractive%20industries/CCSI-and-UNWGBHR-International-Investment-Regime-and-Access-to-Justice-Outcome-Documents-Final.pdf> 12.08.2022).
54. Commentary on the Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, UN doc. E/CN.4/Sub.2/2003/38/Rev.2 (26 August 2003).

55. Committee of Ministers, 2018, Recommendation CM/Rec(2018)7 of the Committee of Ministers, Guidelines to respect, protect and fulfil the rights of the child in the digital environment.
56. Committee of Ministers, 2019, “Human rights and business – what follow-up to Committee of Ministers’ Recommendation CM/Rec(2016)3?”
57. Complete list of the Council of Europe's treaties, (<https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list>, 08.11.2022).
58. Cossart, S., *et al.* 2022, *Multinational Lafarge Facing Unprecedented Charges for International Crimes: Insights Into the French Court Decisions*, (<http://opiniojuris.org/2022/11/15/multinational-lafarge-facing-unprecedented-charges-for-international-crimes-insights-into-the-french-court-decisions/>, 21.12.2022).
59. Crawford, J., 2010, *Brief of Amicus Curiae in Support of Conditional Cross-Petitioner Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc., cert.denied*, 131. S.Ct. 79.
60. *Criminal Responsibility of Legal Persons*, (<https://www.usip.org/sites/default/files/MC1/MC1-Part1Section8.pdf>, 21.01.2022).
61. Deva, S., 2 States must stop prioritizing investment over human rights – UN experts, (<https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/10/states-must-stop-prioritizing-investment-over-human-rights-un-experts> , 18.04.2023).
62. *Doe et.al v. Apple et al.*, <https://www.internationalrightsadvocates.org/cases/cobalt>, 20.12.2022).
63. Draft Bill C-243, *An Act respecting the elimination of the use of forced labour and child labour in supply chains*, (<https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/44-1/bill/C-243/first-reading>, 25.06. 2022).
64. Draft Bill S-211, *An Act to enact the Fighting Against Forced Labour and Child Labour in Supply Chains Act and to amend the Customs Tariff*, (<https://www.parl.ca/DocumentViewer/en/44-1/bill/S-211/third-reading>, 25.06.2022).
65. Draft international declaration of human rights (E/800), 155th meeting, UN doc. A/C.3/SR.155, (24 November 1948).
66. Draft international declaration of human rights (E/800), 156th meeting, UN doc. A/C.3/SR.156 (25 November 1948).
67. Draft International Declaration of Human Rights: Proposed Amendments to Articles 27 And 28/France: 17/11/194, UN doc. A/C.3/345, (17 November 1948).
68. ECCHR, 2014, *The Danzer Case: German manager's liability for subsidiary in Congo*, (https://www.ecchr.eu/fileadmin/Fallbeschreibungen/Case_Report_Danzer_2014-08-15.pdf, 22.01.2022).
69. ECOSOC, *Draft Code of Conduct for Transnational Corporations*, UN doc. E/C.IO/1983/S/4, (21 January 1983).
70. ECOSOC, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, 1987, *The Right to Adequate Food as a Human Right*, Report prepared by Mr A. Eide, UN doc. E/CN.4/Sub.2/1987/23 (7 July1987).
71. EICC, Code of Conduct, 2016, (https://www.responsiblebusiness.org/media/docs/EICCCodeofConduct5_1_English.pdf , 21. 11.2022).
72. Ekonsultacije, (<https://ekonsultacije.gov.ba/legislativeactivities/details/110919>, 24.10.2022).
73. *Ethical Trading Initiative* (<https://www.ethicaltrade.org/>, 21.07 2022).Fair Labor Association, (<https://www.fairlabor.org/>, 21.07.2022).
74. EU Parliament, <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en>, 28.06.2022).
75. European Commission, (https://ec.europa.eu/info/index_en, 28. 06.2022).

76. European Commission, 2022, COM(2022) 71 final, 2022/0051(COD), Proposal for a Directive of the European Parliament and the Council on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937.
77. European Council, (<https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/>, 28. 06 2022), (<https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/#:~:text=The%20Council%20is%20an%20essential,competence%20with%20the%20member%20states,28.06.2022>).
78. European Economic and Social Committee, 2020, REX/532, *Sustainable supply chains and decent work in international trade* (Exploratory opinion), (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=PI_EESC:EESC-2020-02161-AS&from=EL, 21.12.2021).
79. European Law Institute; 2022, Business and Human Rights, Access to Justice and Effective Remedies, (https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Report_on_Business_and_Human_Rights.pdf, 21.11.2022).
80. European Parliament resolution of 25 October 2016 on corporate liability for serious human rights abuses in third countries (2015/2315(INI)) (2016).
81. European parliament, 2023, *Corporate sustainability: firms to tackle impact on human rights and environment* (https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230424IPR82008/corporate-sustainability-firms-to-tackle-impact-on-human-rights-and-environment?mc_cid=87ff3510e1&mc_eid=33aea2a203, 14.05.2023).
82. European Union, 2020, The European Union: What it is and what it does, Luxembourg.
83. European Union, *Corporate Sustainability Reporting Directive, CSRD* (https://ec.europa.eu/info/publications/210421-sustainable-finance-communication_en#csrd, 21.06.2021).
84. Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec (2016)3 of the Committee of Ministers to member States on human rights and business, CM(2016)18-addfinal
85. Fairtrade International, (<https://www.fairtrade.net/>, 21.07.2022).
86. Ferri, M., 2017, *The General Comment No. 24 (2017) on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities*, FEDERALISMI.IT, 2017; (FOCUS - HUMAN RIGHTS N. 3).
87. FF 2015 2979, *Initiative populaire fédérale «Entreprises responsables – pour protéger l'être humain et l'environnement»*. Examen préliminaire, (<https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2015/699/fr>, 22.06.2022).
88. Filipović, Lj., 2015, *Priručnik za obuku sudija i tužitelja*, Sarajevo, Misija OSCE u BiH.
89. FLO Constitution, (https://files.fairtrade.net/FLO_Constitution_20180614_EN.pdf, 23.07.2022).
90. Fondacija Centar za demokratiju, 2020, *Ljudska prava i biznis – mogu li zajedno*, (<http://www.centaronline.org/sr/dogadjaj/12135/ljudska-prava-i-biznis-mogu-li-zajedno>, 23.10.2022).
91. FRA, 2015, *Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union: States' obligations and victims' rights*, Luxembourg, Publications Office of the European Union.
92. FRA, 2020, *Business and human rights – access to remedy* (https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-business-human-rights_en.pdf, 22. 02. 2022), p. 68.
93. France, 2017, *National Action Plan*, (<france-nap-english.pdf> (globalnaps.org)).
94. Ganda. F., 2020, The influence of corruption on environmental sustainability in the developing economies of Southern Africa, *Heliyon* 6 (7), e04387.

95. Gersen, J. E., Posner, E. A., 2008, *Soft Law*. *Stanford Law Review*, Forthcoming; U of Chicago, Public Law and Legal Theory Working Paper No. 213. (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1113537>, 22.02.2018).
96. Global Compact Homepage, Principle One (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles/principle-1>, 2.04.2021).
97. Global Compact, (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>, 20.05.2022).
98. Global Network Initiative – *Freedom of Expression and Privacy*, (<https://globalnetworkinitiative.org/>, 21.07.2022).
99. Goetschel, P., Wilson, T, 2021, *Is Supply Chain Due Diligence General Corporate Activity And Why Does That Matter? Supreme Court Decision Leaves Open Questions On The Alien Tort Statute* <https://www.jdsupra.com/legalnews/is-supply-chain-due-diligence-general-3864002/>, 15. 12. 2021).
100. Gomes, W., 2013, *Reason and responsibility: the Rana Plaza collapse* (<https://www.opendemocracy.net/en/opensecurity/reason-and-responsibility-rana-plaza-collapse/>, 28.09.2021).
101. Green D, 2016, *The World's Top Economies: 31 Countries and 69 Corporations*, (<https://blogs.worldbank.org/publicsphere/world-s-top-100-economies-31-countries-69-corporations>, 20.03.2018).
102. GRI, (<https://www.globalreporting.org/>, 21.07.2022).
103. Hillingdon London Borough Council, *Due diligence defence guidance notes* (https://archive.hillingdon.gov.uk/media/24556/Due-diligence-defence/pdf/Due_diligence_defence_guidance_notes.pdf, 28.01.2022).
104. Ho, P., *et al*, 2018, *A brief overview of the Modern Slavery Bill 2017*, (<https://www.legco.gov.hk/yr17-18/chinese/panels/se/papers/se20180605cb2-1480-5-ec.pdf>, 22. 06. 2022).
105. Holandija, 2019, *Model bilateralnog investicionog sporazuma*, (<https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/5832/download>, 21.11.2022).
106. Houston, L., *et al.*, 2021, *Is the Confluence of Investment Protection With Business And Human Rights the Future of Investment Treaties? Kluwer Arbitration Blog*, (<http://arbitrationblog.kluwerarbitration.com/2021/11/26/notes-from-practice-announcing-the-sifca-framework-is-the-confluence-of-investment-protection-with-business-and-human-rights-the-future-of-investment-treaties/>, 15. 10.2022).
107. How Fairtrade certification works (<https://www.fairtrade.net/about/certification>, 23.07.2022).
108. HRC, 2011, Addendum to the Report of the UN Special Representative, Human Rights and Corporate Law: Trends and Observations from a Crossnational Study Conducted by the Special Representative, UN doc. A/HRC/17/31/Add.2 (23 May 2011).
109. ICSID, (<https://icsid.worldbank.org>, 21.01.2022).
110. IHL database, (https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docindex/v2_rul_rule52, 28.01.2022).
111. ILC, 2019, *Protection of the environment in relation to armed conflicts*, UN Doc., A/CN.4/L.937, (6 June 2019).
112. ILC, 2019, *Report of the International Law Commission*, UN doc. A/74/10, (9 August 2019).
113. ILO submission for the 2nd session of the Open-Ended Intergovernmental Working Group on Transnational Corporations and other Business Enterprises with respect to human rights, (<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/wg-trans-corp/session2/session2>, 24.05.2022).

114. ILO, 2014, *Profits and Poverty: The Economics of Forced Labour*, Geneva, citirano u OSCE, 2018, *Model Guidelines on Government Measures to Prevent Trafficking for Labour Exploitation in Supply Chain*, Vienna.
115. ILO, *Ending child labour, forced labour and human trafficking in global supply chains*, (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_728062.pdf, 28.04.2022).
116. ILO, *History of the ILO*, (<https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm>, 22.05.2021).
117. ILO, Ratifications for Bosnia and Herzegovina, (https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:102704, 25.10.2022).
118. ILO, *Responsible Business, Key Messages from International Instruments*, (https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/documents/publication/wcms_724747.pdf, 20.02.2020).
119. India, 2015, *Model bilateralnog investicionog sporazuma*, (https://dea.gov.in/sites/default/files/ModelBIT_Annex_0.pdf, 21.11.2022).
120. Institucija Ombudsmana za ljudska prava BiH, (<https://www.ombudsmen.gov.ba/Novost.aspx?newsid=660&lang=HR>, 23.12.2022)
121. Institut za razvoj mladih KULT, 2023, *Značajan korak za Bosnu i Hercegovinu u zaštiti ljudskih prava u poslovanju* (<https://www.mladi.org/bs/projekti/3/poboljsanje-ljudskih-prava/9082-znacajan-korak-za-bosnu-i-hercegovinu-u-zastiti-ljudskih-prava-u-poslovanju>, 28.04.2023.)
122. Institute for Human Rights and Business, 2020, *Respecting Human Rights in the Time of the COVID-19 Pandemic: Examining Companies' Responsibilities for Workers and Affected Communities*, (https://www.ihrb.org/uploads/reports/Respecting_Human_Rights_in_the_Time_of_the_COVID-19_Pandemic_alternate_-_IHRB.pdf, 23.09.2021).
123. International Chamber of Commerce (ICComm), International Organisation of Employers, (IOE) OECD Business and Industry Advisory Committee (BIAC) and Foreign Trade Association (FTA), 2017, *Response of the international business community to the "elements" for a draft legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights*, (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/BIAC-FTA-BSCI-ICC-IOE.pdf>, 12.03.2020).
124. International Commission of Jurists, 1997, *Maastricht Guidelines on Violations of Economic Social and Cultural Rights* (<https://www.refworld.org/docid/48abd5730.html>, 7. 5. 2019).
125. International Commission of Jurists, 2008, *Corporate Complicity and Legal Accountability*, (<https://www.icj.org/report-of-the-icj-expert-legal-panel-on-corporate-complicity-in-international-crimes/#lightbox/0/>, 18. 05.2019).
126. International Law Commission (ILC), 2019, *Draft articles on Prevention and Punishment of Crimes Against Humanity*, (https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/7_7_2019.pdf, 31.12.2020).
127. ISO - *About us*, (<https://www.iso.org/about-us.html>, 23.07.2021).
128. ISO - *ISO 26000 — Social responsibility*, (<https://www.iso.org/iso-26000-social-responsibility.html>, 21.07.2022).
129. Izvještaj sa objašnjenjima uz Konvenciju vijeća Evrope o borbi protiv trgovine ljudima (*Explanatory Report – CETS 197 – Action against Trafficking in Human Beings*), (<https://rm.coe.int/16800d3812>, 12. 07.2022).

130. Izvještaj sa objašnjenjima uz Varšavsku konvenciju (*Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism*), (<https://rm.coe.int/16800d3813>, 12.07.2022).
131. Jaekel, T., 2020, *Key Considerations for Effective Mandatory Due Diligence Legislation*, (<https://www.business-humanrights.org/de/blog/key-considerations-for-effective-mandatory-due-diligence-legislation/>, 29.11.2022).
132. Joint Civil Society Statement on the Draft Guiding Principles on Business and Human Rights, 2011, (<https://www.fidh.org/en/issues/globalisation-human-rights/business-and-human-rights/Joint-Civil-Society-Statement-on,9066>, 24.12.2018).
133. Kamminga, M. T., 2004, *Corporate Obligations under International Law, In Report of the 71st Conference of the International Law Association*, (https://cris.maastrichtuniversity.nl/ws/portalfiles/portal/75441301/Kamminga_2004_Corporate_Obligations_under_International_Law.pdf, 28.12.2021)
134. Kimberley process, (<https://www.kimberleyprocess.com/>, 12. 12. 2019).
135. Lambert, E, 2020, *The Environment and Human Rights*, (<https://rm.coe.int/report-e-lambert-en/16809c827f>, 28.04.2022).
136. Lambridis, P., 2021, *Corporate Accountability, Prosecuting Corporations for the Commission of International Crimes of Atrocity* (<https://www.nyujilp.org/corporate-accountability-prosecuting-corporations-for-the-commission-of-international-crimes-of-atrocity/>, 25.01.2022).
137. Leao, A.S., 2015, *Corporate Criminal Liability for Human Trafficking in the EU - a legal obligation for Member States?*, Master's Thesis in Public International Law, Uppsala Universitet (<https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:895604/FULLTEXT01.pdf>, 11.01.2021).
138. Leigh, D., 2009, *Corruption fears over Ivory Coast toxic waste victims' £30m Trafigura payout 30m*, The Guardian (<https://www.theguardian.com/world/2009/nov/04/trafigura-ivory-coast-payout>, 05.02.2022).
139. Levy, A.F., 2018 *Federal Human Trafficking Civil Litigation: 15 Years of the Private Right of Action*, The Human Trafficking Legal Center.
140. Lorion, S., 2019, *The institutional turn of international human rights law and its reception by state administrations in developing countries*, PhD Thesis, University of Copenhagen and Danish Institute for Human Rights.
141. Ljutić, I, 2013, *Pravna kontrola transnacionalnih kompanija*, doktorska disertacija, Pravni fakultet u Nišu, (http://www.prafak.ni.ac.rs/files/disertacije/Dokt-Iva-Ljusic_2013.pdf, 21.12.2021).
142. *Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*, (https://www.fidh.org/IMG/pdf/maastricht-eto-principles-uk_web.pdf, 26.10.2021).
143. Malabo Protocol (https://au.int/sites/default/files/treaties/36398-treaty-0045_-_protocol_on_amendments_to_the_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf, 22.02.2022)
144. Marchisio, S., 2012, *Environmental Crimes and Violations of Human Rights* (http://www.unicri.eu/topics/environmental/conference/Thematic_Debate_-_Sergio_Marchisio.pdf, 28.03.2021).
145. McBrearty, S, 2016, *The Proposed Business and Human Rights Treaty: Four Challenges and an Opportunity*, (https://harvardilj.org/wp-content/uploads/sites/15/McBrearty_0615.pdf, 29.11.2022).
146. Members & Reporting - Equator Principles Association, (<https://equator-principles.com/members-reporting/>, 21.07.2022).

147. Milanovic, M., 2020, Surveillance and Cyber Operations u Mark Gibney *et al.* (eds.), *Research Handbook on Extraterritorial Human Rights Obligations*, Routledge, Forthcoming, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3708440> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3708440>, 25.10.2021).
148. Mind the Gap, 2019, *CASE STUDY: Trafigura outsourcing toxic waste disposal in Côte d'Ivoire*, (<https://www.mindthegap.ngo/harmful-strategies/constructing-deniability/outsourcing-high-risk-activities/example-trafigura-outsourcing-toxic-waste-disposal-in-cote-divoire/m> 24.01.2022).
149. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH 2023., *Okvirne smjernice za implementaciju Vodećih načela o poslovanju i ljudskim pravima UN* ([http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Okvirne%20smjernice%20BiH%20za%20implementaciju%20-%20final%20\(1\).pdf](http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/Okvirne%20smjernice%20BiH%20za%20implementaciju%20-%20final%20(1).pdf), 2.05.2023).
150. Mullally, S., UN Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children 2023, EU Corporate Due Diligence Directive must be strengthened and prevent trafficking: UN expert (<https://www.ohchr.org/en/statements/2023/04/eu-corporate-due-diligence-directive-must-be-strengthened-and-prevent>, 12.05.2023).
151. N. Bueno, 2018, *The Swiss Responsible Business Initiative and its counter-proposal: Texts and current developments*, (https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/176814/1/Bueno_Swiss_Responsible_Business_Initiative_and_Counter-proposal.pdf, 12.06.2022).
152. N1 Beograd, 2018, *Telenor prodao kompaniju u Srbiji*, (<https://rs.n1info.com/biznis/a373351-telenor-prodao-kompaniju-u-srbiji/>, 17.12.2022).
153. National Implementation of IHL - *Filartiga v. Pena-Irala, Court of Appeals, Second Circuit*, 30 June 1980 (icrc.org), (<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/39a82e2ca42b52974125673e00508144/27721c1b47e7ca90c1256d18002a2565?openDocument>, 22.11.2021).
154. *National institutions for the promotion and protection of human rights*, G.A. res. 48/134, 48 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 252, UN doc. A/48/49 (1993) ("Paris Principles").
155. Neely, A., 2020, *Apple supplier O-film Tech accused of human rights violations in China* (<https://appleinsider.com/articles/20/07/20/apple-supplier-o-film-tech-accused-of-human-rights-violations-in-china>, 10.01.2021).
156. Nestlé USA, Inc. v. Doe I - SCOTUSblog, (<https://www.scotusblog.com/case-files/cases/nestle-usa-inc-v-john-doe-i/>, 21.12.2021).
157. Nike Code of Conduct for Suppliers, (https://purpose-cms-production01.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2021/02/23072112/Nike_2021_Code_of_Conduct.FINAL_.pdf, 18.06.2022).
158. Nike Code of Leadership Standards, (https://purpose-cms-production01.s3.amazonaws.com/wp-content/uploads/2021/02/23072145/Nike_2021_Code_Leadership_Standards.FINAL_.pdf, 18.06.2022).
159. Nikolić, M., 2017, *The Role of Soft Law in the Convergence of Pension Policies of EU Member States*, *FACTA UNIVERSITATIS Series: Law and Politics Vol. 15, No 3*, pp. 201 - 210 (<https://doi.org/10.22190/FULP1703201N>).
160. Ninković, S, 2016, *Pristup pravdi: Pružanje informacija, savjeta i besplatne pravne pomoći u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Asocijacija za demokratske inicijative Sarajevo (<https://adi.org.ba/wp-content/uploads/2016/06/Pristup-pravdi-izvjestaj-BHS-verzija-18.11.2016.pdf>, 21.12.2022).

161. Nisen, M., 2013, How Nike Solved Its Sweatshop Problem (<https://www.businessinsider.com/how-nike-solved-its-sweatshop-problem-2013-5>, 19.06.2021).
162. Nowak *et al.*, 2010, *A World Court of Human Rights: Consolidated statute and commentary*, (<https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/Law/Professors/Scheinin/ConsolidatedWorldCourtStatute.pdf>, 15.10.2022).
163. O'Brien, C.M., Bartels, L., 2016, *Submission to UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights on its draft General Comment on State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities*
164. Observers, *Kimberley Process*, (<https://www.kimberleyprocess.com/en/observers>, 21.07.2022).
165. OECD 2011, *OECD Guidelines for Multinational Enterprises*, OECD Publishing, Paris, (<http://dx.doi.org/10.1787/9789264115415-en> 22.05.2022).
166. OECD, 2011, Recommendation of the Council on Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas.
167. OECD, 2015, *Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises*, (<https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264244160en.pdf?expires=1575790734&id=id&accname=guest&checksum=B82B6F7C76DEE925A8D841DDD34151FC>, 8. 12 .2019).
168. OECD, 2016, *OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas: Third Edition*, OECD Publishing, Paris, (<http://dx.doi.org/10.1787/9789264252479-en>, 22.05.2022).
169. OECD, 2017, *Due Diligence Guidelines for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector*, (https://www.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-due-diligence-guidance-for-responsible-supply-chains-in-the-garment-and-footwear-sector_9789264290587-en, 20.07.2022).
170. OECD, 2018, *OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct*, (<http://mneguidelines.oecd.org/OECD-Due-Diligence-Guidance-for-Responsible-Business-Conduct.pdf>, 22.05.2022).
171. OECD, *Our global reach*, (<https://www.oecd.org/about/members-and-partners/>, 22.05.2022).
172. OECD, *Services Trade*, (<https://www.oecd.org/trade/topics/services-trade/>, 22.05.2022.).
173. OEIGWG, 2017, The Elements for the Draft Legally Binding Instruments on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights (http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/LegallyBindingInstrumentTNCs_OBEs.pdf, 20.3.2018).
174. OEIGWG, 2018, *Legally Binding Instrument to Regulate in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Zero draft, (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/DraftLBI.pdf>, 9. 05. 2019).
175. OEIGWG, 2019, *Legally Binding Instrument to Regulate in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Revised draft (https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/OEIGWG_RevisedDraft_LBI.pdf, 2. 09. 2019).

176. OEIGWG, 2020, *Legally Binding Instrument to Regulate in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Second revised draft, (https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/OEIGWG_ChairRapporteur_second_revised_draft_LBI_on_TNCs_and_OBEs_with_respect_to_Human_Rights.pdf, 22.01.2022).
177. OEIGWG, 2021, *Legally Binding Instrument to Regulate in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Third Revised draft, (<https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/LBI3rdDRAFT.pdf>, 23.01.2022).
178. OEIGWG; 2018, Draft optional Protocol to the *Legally Binding Instrument to Regulate in International Human Rights Law, the Activities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session4/ZeroDraftOPLegally.pdf>).
179. Oguru, (<https://www.business-humanrights.org/en/latest-news/shell-lawsuit-re-oil-pollution-in-nigeria/>, 22.12.2021).
180. OHCHR, 1996, Fact Sheet No.2 (Rev.1), *The International Bill of Human Rights*, United Nations, Geneva.
181. OHCHR, 2002, *Handbook on National Human Rights Plans of Action*, (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/training10en.pdf>).
182. OHCHR, 2005, *Principles and Guidelines for a Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies* (<https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PovertyStrategiesen.pdf>, 27. 12. 2020)
183. OHCHR, 2008, Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights, A/HRC/8/5 (7 April 2008).
184. OHCHR, 2012, *The Corporate Responsibility to Respect Human Rights: An interpretative Guide*, Geneva.
185. OHCHR, 2016, *Ten years on, the survivors of illegal toxic waste dumping in Côte d'Ivoire remain in the dark*, (<https://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=20384&LangID=E> 22.01.2022).
186. OHCHR, 2019, Accountability and Remedy Project, Part III: Non-State-based grievance Mechanisms Enhancing effectiveness of non-State-based grievance mechanisms in cases of business-related human rights abuse, (https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/ARP/ARPIII_Discussion_Paper_Nov2019.pdf).
187. OHCHR, 2019, *Improving accountability and access to remedy for victims of business-related human rights abuse Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, UN doc. A/HRC/32/19 (10 May 2016).
188. OHCHR, *Accountability and Remedy Project: Background*, (<https://www.ohchr.org/en/business/ohchr-accountability-and-remedy-project/phase3-non-state-based-grievance-mechanisms>, 19.11.2022).
189. OHCHR, National action plans on business and human rights, (<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-business/national-action-plans-business-and-human-rights>, 18.03.2023)
190. OHCHR, *State national action plans on Business and Human Rights*, (<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/NationalActionPlans.aspx>, 30.05.2022).

191. OHCHR, *Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights*, (<https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/sc/sub-commission>, 21.05.2022).
192. OHCHR, *The Core International Human Rights Instruments and their monitoring bodies*, (<https://www.ohchr.org/en/core-international-human-rights-instruments-and-their-monitoring-bodies>, 31.12. 2022).
193. OHCHR, Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises, (WGBHR) Overview, (<https://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/WGHRandtransnationalcorporationsandotherbusiness.aspx> 16. 3. 2020).
194. Okafor, O.C., 2022, *International solidarity and the extraterritorial application of human rights: prospects and challenges*, Report of the Independent Expert on human rights and international solidarity, UN doc. A/HRC/50/37, (19 April 2022).
195. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings and OSCE Department of Management and Finance, 2021, *Combating Trafficking in Human Beings and Labour Exploitation in Supply Chains, Guidance for OSCE Procurement*, Vienna.
196. OSCE Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, (OSR/CTHB), 2020, *Compendium of relevant reference materials and resources on ethical sourcing and prevention of trafficking in human beings for labour exploitation in supply chains*, Vienna.
197. OSCE OSR/CTHB, 2014. *Ending Exploitation. Ensuring that Businesses do not Contribute to Trafficking in Human Beings: Duties of States and the Private Sector*, Vienna.
198. OSCE, 2011, *Krivična odgovornost i sankcioniranje počinitelaca nasilja u porodici, Analiza i preporuke o krivičnopравnim sankcijama u predmetima nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
199. P9_TA (2021) 0073 Corporate due diligence and corporate accountability European Parliament resolution of 10 March 2021 with recommendations to the Commission on corporate due diligence and corporate accountability (2020/2129(INL)), (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0073_EN.pdf, 21.05.2021).
200. Parliamentary Assembly Recommendation 2166.
201. Peters A., Pagoto I., 2006; *Soft Law as a New Mode of Governance: A Legal Perspective*, (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1668531&rec=1&srcabs=1876508&alg=7&pos=, 15.22.2017).
202. Piirto, L., Teräväinen, S., 2022, *Memorandum on the due diligence obligation – Review of the national corporate social responsibility act*, Helsinki, (<https://tem.fi/documents/1410877/0/Memorandum+on+the+due+diligence+obligation.pdf/768b3219-db5b-7643-4a98-889d5f351515/Memorandum+on+the+due+diligence+obligation.pdf?t=1649930584536>, 29.06.2022).
203. *Poboljšanje ljudskih prava u bh. privrednom sektoru*, (<https://www.mladi.org/bs/projekti/3/poboljsanje-ljudskih-prava>, 26.10.2022).
204. Polakiewicz, J. 2012, Corporate Responsibility to Respect Human Rights, Challenges and Opportunities for Europe and Japan, *CAL Discussion Paper No. 9*.
205. Political Question Doctrine | Wex | US Law | LII / Legal Information Institute (cornell.edu), (https://www.law.cornell.edu/wex/political_question_doctrine#, 5.12.2021).

206. Principles for Responsible Investment - Sustainable investing, (<https://www.robeco.com/en/key-strengths/sustainable-investing/glossary/pri.html>, 21.07.2022).
207. Privredna komora Srbije, *Liflet RHB*, (<https://responsiblebusinesshub.pks.rs/wp-content/uploads/2023/04/Liflet-RHB-srpski-WEB.pdf>, 15.05.2023.).
208. Privredna komora Srbije, *Šta je RBH*, (<https://responsiblebusinesshub.pks.rs/>, 15.05.2023).
209. *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the protection of the environment through criminal law and replacing Directive 2008/99/EC*, (https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/1_1_179760_prop_dir_env_en.pdf, 25.01.2022).
210. Proposal for a Directive on Corporate Sustainability Due Diligence and amending Directive (EU) 2019/1937, (<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15024-2022-REV-1/en/pdf>, 11.05. 2023).
211. Ratifications of ILO Conventions, (https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:11200:0::NO:11200:P11200_COUNTRY_ID:102839 , 19.04.2022).
212. Reinboth *et. al.*, 2020, *Why and How Investors Should Act on Human Rights*, pp. 11-17, (https://media.businesshumanrights.org/media/documents/pri_why_and_how_investors_should_act_on_human_rights_748678.pdf, 22.07.2022).
213. Responsible Care, (<https://cefic.org/responsible-care/>, 21.07 2022).
214. Rolph, C.H. 2010, *International companies beware: the steady rise of alien tort claims act lawsuits*, (<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=850a283c-70f3-4eb0-8bd6-c1f987ead34f>, 12.12. 2021).
215. Roorda, L., 2021, *Wading through the (polluted) mud: the Hague Court of Appeals rules on Shell in Nigeria | Rights as Usual*, (<https://rightsasusual.com/?p=1388>, 12.01.2022).
216. Ruggie, J.G, 2014, *The Past as Prologue? A Moment of Truth for UN Business and Human Rights Treaty* (https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/cri/files/Treaty_Final.pdfm 28.11.2022).
217. Ryngaert, C., 2014, *Jurisdiction in International Law*, (<https://unijuris.sites.uu.nl/wp-content/uploads/sites/9/2014/12/Jurisdiction.pdf>, 7.05.2023.).
218. SAI, (<https://sa-intl.org/>, 21.07.2022).
219. SAI, (<https://sa-intl.org/programs/sa8000/>, 22.07.2022).
220. Sanchez-Graells, *et al.*, 2014, *Human Rights' Protection for Corporate Antitrust Defendants: Are We Not Going Overboard?* (<https://ssrn.com/abstract=2389715> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2389715>, 28.04.2022).
221. Scheffer D., 2016, Corporate Liability under the Rome Statute, *Harvard International Law Journal*, Vol. 5, online symposium, (<https://harvardilj.org/2016/07/corporate-liability-under-the-rome-statute/>, 21.12.2021).
222. Shaw, M. 2010, *Brief of Amicus Curiae in Support of Conditional Cross-Petitioner Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc., cert. denied*, 131. S.Ct. 79.
223. Shelton, D. L., 2008, *Soft Law*, Handbook of International Law, Routledge Press; GWU Legal Studies Research Paper No. 322; GWU Law School Public Law Research Paper No. 322. (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1003387>, 21 02. 2018.).
224. Shi, R., 2020, *Apple Announces 'Human Rights Policy' Following Criticism*, <https://www.voanews.com/economy-business/apple-announces-human-rights-policy-following-criticism>, 10.01.2021).
225. Shift, 2013, *Using Leverage in Business Relationships to Reduce Human Rights Risks*, New York.

226. Shkira, E., 2013, *Criminal Liability of Corporations: A Comparative Approach to Corporate Criminal Liability in Common Law and Civil Law Countries* (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2290878> , 28.12.2020).
227. Simma, B., *et al.*, 2019, *The Hague Rules on Business and Human Rights Arbitration*, (https://www.cilc.nl/cms/wp-content/uploads/2019/12/The-Hague-Rules-on-Business-and-Human-Rights-Arbitration_CILC-digital-version.pdf, 12.10.2022).
228. Skinner, G., *et al.*, 2013, *The Third Pillar: Access to Judicial Remedies for Human Rights Violations by Transnational Business*, (<https://corporatejusticecoalition.org/wp-content/uploads/2014/02/The-Third-Pillar-FINAL.pdf>, 22.12.2021).
229. Special Tribunal for Lebanon, *Overview*, (<https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl>, 22.02.2022).
230. Stanišić, S, 2018, *Karakter građanske odgovornosti poslodavca i pravnih lica za štetu koju trećem licu pričine njihovi radnici odnosno organi*, *Privredna štampa*. (<http://privrednastampa.ba/wp-content/uploads/2018/11/Karakter-gra%C4%91anske-odgovornosti-poslodavaca-i-pravnih-lica-za-%C5%A1tetu-koju-tre%C4%87em-licu-pri%C4%8Dine-njihovi-radnici-odnosno-organi.pdf>, 22.03.2022).
231. Steering Committee for Human Rights (CDDH), (<https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/home>, 22.05.2022).
232. Stoler, A, 2009, *Transnational corporations and the global supply chain* (https://www.researchgate.net/publication/293085004_Transnational_corporations_and_the_global_supply_chain, 21.08.2022).
233. *Strategija suprotstavljanja trgovini ljudima u BiH 2020-2023*, (<http://msb.gov.ba/PDF/290120205.pdf>, 21.12.2022).
234. Sullivan Principles (<https://csridentity.com/globalsullivanprinciples/index.asp>, 12. 12. 2019).
235. Sullivan, W. M., Leonardi, F., 2019, *Prosecuting Corporations that Benefit Financially from Human Trafficking*, (<https://www.pillsburylaw.com/en/news-and-insights/prosecuting-corporations-that-benefit-financially-from-human-trafficking.html>, 11.01.2021).
236. Teixeira, F., 2021, *Tobacco exporter faces slavery charges in landmark Brazil case*, (<https://www.reuters.com/article/us-brazil-slavery-tobacco-idUSKCN2AT3Q1>, 11. 02. 2022).
237. Telegraf.rs, 2022, *Poslovni sektor igra važnu ulogu u oblikovanju sveta u kojem deca žive - Konferencije CSR Srbija 2022*, (<https://biznis.telegraf.rs/info-biz/3526473-poslovni-sektor-igra-vaznu-ulogu-u-oblikovanju-sveta-u-kojem-deca-zive-konferencije-csr-srbija-2022>, 25.10.2022).
238. Telekom Srbija, *Društvena odgovornost*, (<https://mts.rs/O-Telekomu/Drustvena-odgovornost>, 27.07.2022).
239. Telenor *Code of Conduct*, (<https://corporate.dna.fi/documents/94506/491985/Telenor+Code+of+Conduct.pdf/f22eb6ab-d5dd-ca70-dad9-00bfa472fe48?t=1612539979757>, 27.07.2022).
240. The Association of Chartered Certified Accountants (ACCA), 2014, *Pillage: a new threat to global supply*, The Association of Chartered Certified Accountantsm. (<https://www.accaglobal.com/ca/en/technical-activities/technical-resources-search/2014/june/pillage-a-new-threat.html>, 04.02.2022).
241. The Coca-Cola Company, 2016, *The Coca-Cola Company Announces New International Structure, Promotes Key Leaders*, (<https://www.coca-colacompany.com/press-releases/coca-cola-new-international-structure-promotes-key-leaders>, 21.03.2019).
242. The Economist Intelligence Unit (EIU), 2015, *The road from principles to practice: Today's challenges for business in respecting human rights*, (<https://www.universal>

- rights.org/urg-policy-reports/the-road-from-principles-to-practice-todays-challenges-for-business-in-respecting-human-rights/, 30.11.2022).
243. The Equator Principles, (https://www.equator-principles.com/app/uploads/The-Equator-Principles_EP4_July2020.pdf, 21.07.2022).
244. The Labour Provisions of the Peace Treaty, (https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf, 22.05.2022).
245. The Queens's speech 2022, (https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1074113/Lobby_Pack_10_May_2022.pdf, 25.06.2022)
246. The Voluntary Principles on Security and Human Rights: *Voluntary Principles on Security and Human Rights (VPSHR)*, (<https://www.voluntaryprinciples.org/>, 21.07.2022).
247. Topić, B., 2014, *Kolektivna tužba u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH: Ključni nedostaci pravnog okvira i prijedlozi rješenja*, Analitika - Centar za društvena istraživanja.
248. Topić, B. 2012, *Neiskorišten potencijal: Uloga i značaj nevladinih organizacija u zaštiti od diskriminacije u BiH*, Sarajevo, Analitika-Centar za društvena istraživanja, Dodatak 3.
249. Topić, B., 2010, *Od medicinskog prema društvenom modelu*, (<https://www.media.ba/bs/etikaregulativa-novinarstvo-etika/od-medicinskog-prema-drustvenom-modelu>, 28.09.2021).
250. *TRIAL v. Argor-Heraeus S.A.*, (<https://www.justiceinitiative.org/litigation/trial-v-argor-heraeus-sa>, 13.11.2022).
251. TriponeL, A., 2019, *Business and human rights legislation: an overview*, (<https://triponeLconsulting.com/business-and-human-rights-legislation/>, 3.04.2021).
252. TriponeL, A., 2019, *When soft law is not so soft: The rapid legalisation of business and human rights* <https://triponeLconsulting.com/2019/10/14/when-soft-law-is-not-so-soft-the-rapid-legalisation-of-business-and-human-rights/>, 3.04.2021).
253. TriponeL, A., 2021. What is the New German Supply Chain Due Diligence Act? (<https://triponeLconsulting.com/2021/06/14/what-is-the-new-german-supply-chain-due-diligence-act/>, 21. 08. 2021).
254. Trubek, D. et al., 2005, 'Soft Law,' 'Hard Law,' and European Integration: Toward a Theory of Hybridity, *Wisconsin Legal Studies Research Paper*, No.1002,
255. Udruženje poslodavaca FBiH, 2021, *Prezentacija dokumenata „Okvirne smjernice za implementaciju Vodećih načela o poslovanju i ljudskim pravima UN-a“*, (<http://www.upfbih.ba/prezentacija-dokumenata--okvirne-smjernice-za-implementaciju-vodecih-nacela-o-poslovanju-i-ljudskim->, 20.10.2022).
256. Uganda, 2021, *National Action Plan*, (<https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2021/08/uganda-approved-national-action-plan-on-business-and-human-rights-august-2021.pdf>, 06.09.2022).
257. UN Global Compact, Integrity Measures Policy, (https://d306pr3pise04h.cloudfront.net/docs/about_the_gc%2FIntegrity_measures%2FIntegrity_Measures_Note_EN.pdf, 21.05.2022).
258. UN Global Compact, *Our Participants* (<https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/participants>, 20.02.2020).
259. UN Global Compact, *Policy on Communicating Progress*, (https://d306pr3pise04h.cloudfront.net/docs/communication_on_progress%2FCOP_Policy.pdf, 20.05.2022).
260. UN Status of Treaties, (https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-13&chapter=4, 19.04.2022).

261. UN Treaty Body Database, Ratification Status for Bosnia and Herzegovina, (https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=22&Lang=EN, 25.10.2022).
262. UN, 2001, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts*, Report of the International Law Commission on the Work of Its Fifty-Third Session, UN GAOR 56th Sess., Supp. No. 10, at 43, UN doc. A/56/10.
263. UN, 2010, *National Human Rights Institutions, History, Principles, Roles and Responsibilities*, New York, Geneva, p.5.
264. UN, *Saopštenje generalnog sekretara UN*, UN doc. SG/A/934 (28 July 2005), (<https://www.un.org/press/en/2005/sga934.doc.htm>, 22. 05.2022).
265. UN/IFC, 2009, *Stabilization Clauses and Human Rights A research project conducted for IFC and the United Nations Special Representative of the Secretary-General on Business and Human Rights*, (<https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/0883d81a-e00a-4551-b2b9-46641e5a9bba/Stabilization%2BPaper.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-0883d81a-e00a-4551-b2b9-46641e5a9bba-jqeww2e>, 2.11.2021).
266. UNCHR, 2006, *Interim report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc. E/CN.4/2006/97, (22 February 2006).
267. UNCHR, *Human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc. E/ CN.4/RES/2005/69 (20 April 2005).
268. UNCHR, *Human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc. E/ CN.4/RES/2005/69 (20 April 2005).
269. UNCHR, *Interim Report of the Special Representative of the Secretary-General on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, UN doc. E/ CN.4/2006/97, (22 February 2006).
270. UNCHR, *Responsibilities of transnational corporations and related business enterprises with regard to human rights*, UN doc. E/ CN.4/DEC/2004/116, (20 April 2004).
271. UNCTAD, 2001, *Transnational corporations and foreign affiliates*, (https://unctad.org/system/files/official-document/gdscsir20041c3_en.pdf, 21.10. 2022).
272. UNCTAD, 2009, *World Investment Report 2009*, vol. 1, *Transnational Corporations, Agricultural Production and Development*, overview, xxi, (https://unctad.org/system/files/official-document/wir2009_en.pdf, 4.11.2022).
273. UNGA, 2006, *Fragmentation of International Law: Difficulties arising from the diversification and expansion of international law*, Report of the Study Group of the International Law Commission, UN doc. A/CN.4/L.682 (13 April 2006).
274. UNGA, 2011, *Globalization and its impact on the full enjoyment of all human rights*, UN doc. A/RES/65/216, (6 April 2011).
275. UNGA, *The role of diamonds in fuelling conflict: breaking the link between the illicit transaction of rough diamonds and armed conflict as a contribution to prevention and settlement of conflicts*, UN doc. A/RES/55/56 (29 January 2001).
276. UNHRC, 2008, *Clarifying the concepts of "Sphere of Influence" and "Complicity"*, UN doc. A/HRC/8/16, (15 May 2008).
277. UNHRC, 2009, *Report of the Special Rapporteur on the adverse effects of the movement and dumping of toxic and dangerous products and wastes on the enjoyment of human rights*, Okechukwu Ibeanu, UN doc. A/HRC/12/26/Add.2 (3 September 2009).
278. UNHRC, 2011, *Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 17/4, UN doc., A/HRC/RES/17/4 (6 July 2011),

279. UNHRC, 2011, *Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter, Addendum Guiding principles on human rights impact assessments of trade and investment agreements*, UN doc. A/HRC/19/59/Add.5 (19 December 2011).
280. UNHRC, 2011, *Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie, Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework*, UN doc. A/HRC/17/31 (21 March 2011).
281. UNHRC, 2014, *Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 26/22, UN doc., A/HRC/RES/26/22 (15 July 2014).
282. UNHRC, 2017, *Business and Human Rights: Mandate of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, Resolution 35/17, UN doc., A/HRC/RES/35/7 (14 July 2017).
283. UNHRC, 2020, *Business and human rights: the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, and improving accountability and access to remedy*, Resolution 44/15, UN doc., A/HRC/RES/44/15 (23 July 2020).
284. UNHRC, *Elaboration of an International Legally Binding Instrument on Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Respect to Human Rights*, UN doc. A/HRC Res. 26/9, (14 July 2014).
285. UNHRC, *Institution-building of the United Nations Human Rights Council*, UN doc. A/HRC/RES/5(8 June 2007).
286. UNHRC, *Report submitted by the Special Rapporteur on trafficking in persons, especially women and children*, UN. doc. A/HRC/29/38 (31 March 2015).
287. UNHRC, Resolution 8/7, *Mandate of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*. A/HRC/RES/8/7,(18 June 2008).
288. UNICEF, 2018, *Children's rights and business principles*, (<https://www.unicef.org/documents/childrens-rights-and-business-principles>, 23.12.2022).
289. *Unilever Code of Business Principles and Code Policies*, (https://www.unilever.com/Images/4394-cobp-code-policies-booklet-external.v12_tcm244-480369_en.pdf, 10.02.2021).
290. UNODC, 2004, *Legislative Guide to the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols Thereto*, New York.
291. UNODC, 2004, *Legislative Guides for the Implementation of the United Nations Convention Against Transnational Organised Crime and the Protocols Thereto*, New York, United Nations.
292. UNODC, *Case-law data base*, Case No. 2012/3925.
293. UNSC, 2002, *Final report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of the Congo*, UN. doc. I S/2002/1146, (16 October 2002).
294. US Department of Justice, 2022, *Lafarge Pleads Guilty to Conspiring to Provide Material Support to Foreign Terrorist Organizations* (<https://www.justice.gov/usao-edny/pr/lafarge-pleads-guilty-conspiring-provide-material-support-foreign-terrorist>, 21.12.2022).
295. US Securities and Exchange Commission , 2012 *SEC Adopts Rule for Disclosing Use of Conflict Minerals*, (<https://www.sec.gov/news/press-release/2012-2012-163htm>, 22.06.2022).

296. US *Strategy on Conflict Minerals and Human Rights* (<https://www.sec.gov/comments/s7-40-10/s74010-514.pdf>, 27.06.2022).
297. Valvasone, I., di, 2020, *Holding multinational corporations accountable for the commission of international environmental crime* (<http://centreforafricanjustice.org/holding-multinational-corporations-accountable-for-the-commission-of-international-environmental-crime/>, 6.01.2021).
298. Vedrenne, G, 2020, *COVID-19 Crisis Aggravates Human Trafficking Risks in Agriculture*, (<https://www.moneylaundering.com/news/covid-19-crisis-aggravates-human-trafficking-risks-in-agriculture/>, 28.09.2021).
299. *Vienna Declaration, World Conference on Human Rights*, Vienna, 14 - 25 June 1993, UN doc. A/CONF.157/24 (Part I) at 20 (1993).
300. *Vienna hinges public procurement on the promotion of women*, (<http://www.femcities.at/vienna-hinges-public-procurement-on-the-promotion-of-women>, 05. 09. 2022).
301. Vos, D., de, 2017, *Corporate Criminal Accountability for International Crimes*, (<https://www.justsecurity.org/47452/corporate-criminal-accountability-international-crimes/>, 30. 12.2020).
302. WECAN, 2019, *With New Equator Principles, Banks Fail to Act on Climate or Indigenous Rights*, (<https://www.wecaninternational.org/PressReleases/With-New-Equator-Principles%2C-Banks-Fail-to-Act-on-Climate-or-Indigenous-Rights>. 22. 07. 2022).
303. Weir, T, *Federal Constitutional Court (First Senate) 15 January 1958 BVerfGE 7*, (<https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=51>, 22.01.2022).
304. WGBHR, 2016, *Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights*, Geneva.
305. WGBHR, 2017, *Report of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises*, UN doc. A/72/162 (18 July 2017).
306. WGBHR, 2018, *The report of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*, UN doc, A/73/163, (16 July 2018)
307. WGBHR, 2018, *Working group report on human rights due diligence*, UN doc. A/73/163, (16 July 2018).
308. WGBHR, 2021, *Human rights-compatible international investment agreements*, UN.Doc, A/76/238 (27 July 2021).
309. WGBHR, 2021, *Role of national human rights institutions in facilitating access to remedy for business-related human rights abuses: report of the Working Group on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and other Business Enterprises*, UN doc. A/HRC/47/39/Add.3 (22 June 2021).
310. *What is the Kimberley Process*, (<https://www.kimberleyprocess.com/en/what-kp>, 21.07.2022).
311. Whittaker, J., 2021, *In brief: human rights compliance for businesses in USA* (<https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=177bf609-a889-4b20-97a3-fff630b096d2>, 19.06.2021).
312. Whoriskey, P., and Siegel, R., 2019, *Cocoa's child laborers*, Washington post., (<https://www.washingtonpost.com/graphics/2019/business/hershey-nestle-mars-chocolate-child-labor-west-africa/>, 11.06.2022).
313. Wouters, J., Chane, A.L., 2013, *Multinational Corporations in International Law*, KU Leuven Working Paper No. 129, (SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2371216>, 12. 07. 2021).

314. Wright, M., 2008, *Corporations and Human Rights: A Survey of the Scope and Patterns of Alleged Corporate-Related Human Rights Abuse*, (https://sites.hks.harvard.edu/m-rcbg/CSRI/publications/workingpaper_44_Wright.pdf, 20.03.2018).
315. Young, J., 2001, *Major Companies Tied to the Apple Supply Chain* (<https://www.investopedia.com/articles/investing/090315/10-major-companies-tied-apple-supply-chain.asp>, 13.11.2021).
316. Zaštitnika građana RS(<https://www.ombudsman.rs/index.php>, 23.12. 2022)
317. Zerk, J., 2012, *Corporate liability for gross human rights abuses Towards a fairer and more effective system of domestic law remedies A report prepared for the Office of the UN High Commissioner for Human Rights* (<https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/DomesticLawRemedies/StudyDomesticLawRemedies.pdf>, 16.05.2019).

Propisi

Propisi međunarodnog prava

Ujedinjene nacije

1. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005.
2. Charter of the United Nations, June 26, 1945, 59 Stat. 1031, T.S. 993, 3 Bevans 1153, entered into force Oct. 24, 1945– Povelja Ujedinjenih nacija 26 Jun 1945, 59 Stat. 1031, T.S. No. 993,3 Bevans 1153, stupila na snagu 24. oktobra 1945
3. Convention against Corruption, Dec. 9, 2003, G.A. res. 58/4, UN Doc.A/58/422 (2003).
4. Convention against Corruption, G.A. res. 58/4, UN Doc.A/58/422 (9 December 2003).
5. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, G.A. res. 39/46, [annex, 39 U.N. GAOR Supp. (No. 51) at 197, U.N. Doc. A/39/51 (1984)], *entered into force* June 26, 1987 – Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih i ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja (Usvojena Rezolucijom 39/46 Generalne skupštine 10. decembra 1984. godine. Stupila na snagu 26. juna 1987. godine, u saglasnosti sa članom 27).
6. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, G.A. res. 34/180, 34 U.N. GAOR Supp. (No. 46) at 193, U.N. Doc. A/34/46, *entered into force* Sept. 3, 1981 – Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (Usvojena Rezolucijom 34/180 Generalne skupštine 18. decembra 1979. godine. Stupila na snagu 3. septembra 1981. godine, u saglasnosti sa članom 27(1),
7. Convention on the Rights of the Child, G.A. res. 44/25, annex, 44 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 167, U.N. Doc. A/44/49 (1989), *entered into force* Sept. 2 1990 – Konvencija o pravima djeteta (usvojena Rezolucijom 44/25 Generalne skupštine 20. novembra 1989. godine, stupila na snagu 2. septembra 1990. godine, u saglasnosti sa članom 49).
8. Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States-Konvencija o rješavanju investicionih sporova između država i državljana drugih država *Službeni. list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 2/2006.

9. Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field, 75 U.N.T.S. 31, *entered into force* Oct. 21, 1950.
10. Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea, 75 U.N.T.S. 85, *entered into force* Oct. 21, 1950.
11. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 75 U.N.T.S. 287, *entered into force* Oct. 21, 1950.
12. Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War, 75 U.N.T.S. 135, *entered into force* Oct. 21, 1950.
13. Guidelines on Justice in Matters Involving Child Victims and Witnesses of Crime, UN doc. E/RES/2005/20, (22 July 2005).
14. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations “Protect, Respect and Remedy” Framework, UN doc. A/HRC/17/31, (21 March 2011).
15. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, G.A. Res. 109, U.N. GAOR, 54th Sess., Supp. No. 49, U.N. Doc A/54/49 (Vol. I) (1999), S. Treaty Doc. No. 106-49 (2000), 39 I.L.M. 270 (2000), adopted 9 Dec. 1999, entered into force 10 Apr. 2002.
16. International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage (CLC), Adoption: 29 November 1969; Entry into force: 19 June 1975; Being replaced by 1992 Protocol: Adoption: 27 November 1992; Entry into force: 30 May 1996.
17. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, G.A. res. 2106 (XX), Annex, 20 U.N. GAOR Supp. (No. 14) at 47, U.N. Doc. A/6014 (1966), 660 U.N.T.S. 195, *entered into force* Jan. 4, 1969 -Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (Usvojena Rezolucijom 2106 (XX) Generalne skupštine 21. decembra 1965. godine. Stupila na snagu 4. januara 1969. godine, u saglasnosti sa članom 19),
18. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, G.A. res. 45/158, annex, 45 U.N. GAOR Supp. (No. 49A) at 262, U.N. Doc. A/45/49 (1990), *entered into force* 1 July 2003 -Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika migranata i članova njihovih porodica (Usvojena Rezolucijom 45/158 Generalne skupštine 18. decembra 1990. godine. Stupila na snagu 1. jula 2003. godine, u saglasnosti sa članom 87).
19. International Convention on the Protection and Promotion of the Rights and Dignity of Persons with Disabilities, G.A. Res. 61/106, Annex I, U.N. GAOR,
20. 61st Sess., Supp. No. 49, at 65, U.N. Doc. A/61/49 (2006), entered into force May 3, 2008 – Međunarodna Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom (Rezolucijom 61/106 Generalne skupštine na 61. zasedanju od 13. decembra 2006. godine, stupila na snagu. 3. maja 2008.godine=
21. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N.GAOR Supp. (No. 16) at 49, U.N. Doc. A/6316 (1966), 993 U.N.T.S. 3, *entered into force* Jan. 3, 1976.Usvojen Rezolucijom 2200A (XXI) Generalne skupštine 16. decembra 1966. godine. Stupio na snagu 3. januara 1976. godine u skladu sa članom 27.
22. International Criminal Court, Elements of Crimes, UN doc. PCNICC/2000/1/Add.2 (2 November 2000).

23. Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights, UN. doc. E/CN.4/Sub.2/2003/12/Rev.2 (26 August 2003).
24. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography, G.A. Res. 54/263, Annex II, 54 U.N. GAOR Supp. (No. 49) at 6, U.N. Doc. A/54/49, Vol. III (2000), entered into force January 18, 2002.
25. Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966
26. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 1125 U.N.T.S. 3, *entered into force* Dec. 7, 1978.
27. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 1125 U.N.T.S. 609, *entered into force* Dec. 7, 1978.
28. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Palermo protocol), UN doc. A/RES/53/111, (15. 11. 2000).
29. Rio Declaration on Environment and Development, UN. doc. A/CONF.151/26 (Vol. I), (12. August 1992).
30. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, U.N. Doc. 2187 U.N.T.S. 90, *entered into force* July 1, 2002.
31. UN Security Resolution 1306, 83, UN doc. S/RES/1306 (5 July 2000);
32. UN Security Resolution 1718, UN doc, S/RES/1718 (14 October 2006).
33. United Nations Convention Against Transnational Organized Crime, G.A. Res. 25, annex I, U.N. GAOR, 55th Sess., Supp. No. 49, at 44, U.N. Doc. A/45/49 (Vol. I) (2001), entered into force Sept. 29, 2003.
34. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982), 1833 UNTS 3
35. United Nations Convention on the Law of the Sea (1982), 1833 UNTS 3, Art. 187, 291(2).
36. Universal Declaration of Human Rights, G.A. res. 217A (III), UN doc A/810 at 71 (10 December 1948). Usvojena rezolucijom Generalne skupštine 217 A (III) 10. decembra 1948. UNGA, 217 A (III) 10, UN doc. A/ 810 (10 December 1948).
37. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1155 U.N.T.S. 331, 8 I.L.M. 679, entered into force Jan. 27, 1980 - Bečka konvencija o ugovornom pravu, (*Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 30/1972).

Međunarodna organizacija rada

38. ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 (Annex revised 15 June 2010).
39. ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up, Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 (Annex revised 15 June 2010).

40. ILO Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy, Adopted by the Governing Body of the International Labour Office at its 204th Session, (Geneva, November 1977) and amended at its 279th (November 2000), 295th (March 2006), and 329th (March 2017) Sessions.
41. ILO, 2016, Resolution Concerning Decent Work in Global Supply Chains, Geneva.
42. Maritime Labour Convention, 2006. Konvencija o radu pomoraca, (*Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori* br. 8/11, *Službeni glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 3/01).
43. Konvencija br 187 o promotivnom okviru za sigurnost i zdravlje na radu (*Službeni glasnik RS* 42/09, *Službeni glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 11/09).
44. Konvencija br. 100. o jednakom nagrađivanju (*Službeni vesnik Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ*, broj 12/52)
45. Konvencija br. 105. koja se odnosi na ukidanje prinudnog rada (*Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, broj 13/02, *Službeni glasnik BiH - Međunarodni ugovori*, br. 19/00)
46. Konvencija br. 111 koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja, (*Službeni list FNRJ - Međunaradni ugovori i drugi sporazumi*, br. 3/61).
47. Konvencija br. 138. o minimalnim godinama za zapošljavanje (*Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 14/82), Konvencija broj 182 o najgorim oblicima dječijeg rada (*Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori* br. 2/03, *Službeni glasnik BiH- Međunarodni ugovori*, br. 3/01).
48. Konvencija br. 155 o sigurnosti i zaštiti zdravlja na radu i o radnom okruženju (*Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 7/87).
49. Konvencija br. 29 o prinudnom ili obaveznom radu, (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 297-CXI)
50. Konvencija br. 87 o sindikalnim slobodama i zaštiti sindikalnih prava, (*Službeni list FNRJ - Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, br.8/58).
51. Konvencija br. 98 o primjeni principa prava organizovanja i kolektivnog pregovaranja (*Službeni list FNRJ - Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*, br. 11/58)
52. R203 - Forced Labour (Supplementary Measures) Recommendation, 2014 (No. 203).

Savjet Evrope

53. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols Nos. 11 14 and 15 (ETS No.005).
54. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment, (CETS No,150).
55. Convention on Cybercrime (ETS No. 185).
56. Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law (ETS No. 172).
57. Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs (CETS No. 216)
58. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197).
59. Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism (CETS No. 198).
60. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210).

61. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (CETS No. 201).
62. Criminal Law Convention on Corruption (ETS No. 173).
63. Declaration of the Committee of Ministers on the UN Guiding Principles on business and human rights, 16 April 2014 (2014 Declaration).
64. European Social Charter, ETS No. 163., Evropska socijalna povelja (revidirana), Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori, br. 8/08. Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09.
65. Recommendation 1936 (2010), Human rights and business.
66. Recommendation 1936 (2010).
67. Recommendation CM/Rec (2016) 3 of the Committee of Ministers to Member States on human rights and business.
68. Recommendation No. R (88) 18 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 20 October 1988
69. Resolution 1757 (2010), Human rights and business.
70. Statute of the Council of Europe, ETS No.1. London, 5.V.1949, European Treaty Series (ETS) - No. 1.

Evropska unija

71. Commission Recommendation 2013/396/EU of 11 June 2013 on common principles for injunctive and compensatory collective redress mechanisms in the Member States concerning violations of rights granted under Union Law.
72. Convention Drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union, on the protection of the European Communities' financial interests (*Official Journal C 316/49*).
73. Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine.
74. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law, (*Official Journal L 328, 6.12.2008*).
75. Directive 2009/52/EC of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 providing for minimum standards on sanctions and measures against employers of illegally staying third-country nationals (*Official Journal L 168, 30.6.2009*).
76. Directive 2011/93/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA, (*Official Journal L 335, 17.12.2011*).
77. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA.
78. Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards Disclosure of Non-financial and Diversity

Information by Certain Large Undertakings and Groups, 2014/95/EU 2014 O.J. (L 330), 15 November 2014.

79. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting (Text with EEA relevance) PE/35/2022/REV/1 OJ L 322, 16.12.2022.
80. Protocol drawn up on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union to the Convention on the protection of the European Communities' financial interests, (*Official Journal* C 313, 23/10/1996).
81. Second Protocol, drawn up on the basis of Article K.3 of the treaty on European Union, to the Convention on the protection of the European Communities' financial interests, (*Official Journal* C 221, 19/07/1997).
82. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007, *Official Journal of the European Union*, C 306/2007, (Treaty of Lisbon).
83. Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), consolidated version, *Official Journal of the European Union*, C 202/1-2016.

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

84. Convention on the Organisation for Economic Co-operation and Development,
85. Recommendation of the Council on Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals from Conflict-Affected and High-Risk Areas.

Organizacija američkih država

86. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights, "Protocol of San Salvador," O.A.S. Treaty Series No. 69 (1988), *entered into force* November 16, 1999, *reprinted in* Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 67 (1992).
87. American Convention on Human Rights, O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 U.N.T.S. 123, *entered into force* July 18, 1978, *reprinted in* Basic Documents Pertaining to Human Rights in the Inter-American System, OEA/Ser.L.V/II.82 doc.6 rev.1 at 25 (199
88. Inter-American Commission on Human Rights, *Rules of Procedure* (2009, 2011, 2013).

Afrička unija

89. African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), *entered into force* Oct. 21, 1986.
90. Protocol of the Court of Justice of the African Union.

Ostali propisi međunarodnog prava

91. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of the Federal Republic of Yugoslavia for the Reciprocal Promotion and Protection of Investments, with Exchange of Notes Agreement between the United States of America, the United Mexican States, and Canada 7/1/20 (USMCA)
92. Reciprocal Investment Promotion and Protection Agreement between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria.
93. North American Free Trade Agreement (NAFTA), 2 ILM 289, 605,
94. Convention concluded on the 29th April 1933, between the Imperial Government of Persia and the Anglo-Persian Oil Company, Limited.

Propisi unutrašnjeg prava

Australija

1. Modern Slavery Act 2018, No. 153.
2. Modern Slavery Act 2018, No 30
3. *Criminal Code Act 1995.*

Belgija.

1. Code pénal belge (*Moniteur belge du 09-06-1867*).

Bosna i Hercegovina

1. Krivični zakon Bosne i Hercegovine (*Službeni glasnik BiH*, br. 3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/04, 30/2005, 53/06, 55/2006, 32/2007, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 i 46/2021).
2. Krivični zakon Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 19/2020 - prečišćen tekst).
3. Krivični zakon FBiH, (*Službene novine FBiH*, br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017)
4. Krivični zakonik Republike Srpske (*Službeni glasnik RS*, br. 64/2017, 104/2018 - odluka US, 15/2021 i 89/2021)
5. Pravila o zaštiti žrtava trgovine ljudima i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana BiH (*Službeni glasnik BiH*, broj 66/2007).
6. Ustav FBiH, (*Službene novine FBiH*, br. 1/1994, 1/1994 - Amandman I, 13/1997 - Amandmani II-XXIV, 13/1997 - Amandmani XXV i XXVI, 16/2002 - Amandmani XXVII-LIV, 22/2002 - Amandmani LVI-LXIII, 52/2002 - Amandmani LXIV-LXXXVII, 60/2002 - ispr. Amandmana LXXXI, 18/2003 - Amandman LXXXVIII, 63/2003 - Amandmani LXXXIX-XCIV, 9/2004 - Amandmani XCV-CII, 32/2007 - ispr., 20/2004 - Amandmani CIII i CIV, 33/2004 - Amandman CV, 71/2005 - Amandmani CVI-CVIII, 72/2005 - Amandman CVI, 88/2008 - Amandman CIX i 79/2022 - Amandmani CX-CXXX).

7. Ustav Republike Srpske (*Službeni glasnik RS* br. 21/1992 - prečišćen tekst, 28/1994 - Amandmani XXVI-XLIII, 8/1996 - Amandmani XLIV-LI, 13/1996 - Amandman LII, 15/1996 - ispr., 16/1996 - Amandman LIII, 21/1996 - Amandmani LIV-LXV, 21/2002 - Amandmani LXVI-XCII, 26/2002 - ispr., 30/2002 - ispr., 31/2002 - Amandmani XCIII-XCVIII, 69/2002 - Amandmani XCIX-CIII, 31/2003 - Amandmani CIV i CV, 98/2003 - Amandmani CVI-CXII, 115/2005 - Amandman CXIV, 117/2005 - Amandmani CXV-CXXI i 48/2011 - Amandman CXXII i *Službeni glasnik BiH*, br. 73/2019 - odluka US BiH, čl. 35).
8. Zakon o Kancelariji za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 19/2007).
9. Zakon o krivičnom postupku BiH, (*Službeni glasnik BiH*, br. 3/2003, 32/2003 - ispr., 36/03, 26/2004, 63/2004, 13/2005, 48/2005, 46/2006, 29/2007, 53/2007, 58/08, 12/2009, 16/2009, 53/2009 - dr. zakon, 93/2009, 72/2013 i 65/2018).
10. Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 34/2013 - prečišćen tekst, 27/14, 3/2019 i 16/2020).
11. Zakon o krivičnom postupku Federacije BiH, (*Službeni novine FBiH* br. 35/03, 56/03 – ispr., 78/2004, 28/05, 55/2006, 27/2007, 53/2007, 9/2009, 12/2010, 8/2013, 59/2014 i 74/2020).
12. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske, (*Službeni glasnik RS* br. 53/2012, 91/2017, 66/2018 i 15/2020).
13. Zakon o obligacionim odnosima FBiH - (*Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 - odluka USJ i 57/1989, *Službeni list RBiH*, br. 2/1992, 13/1993 i 13/1994 i *Službene novine FBiH* br. 29/2003 i 42/2011).
14. Zakon o obligacionim odnosima Republike Srpske (*Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 - odluka USJ i 57/1989 i *Službeni glasnik RS*, br. 17/1993, 3/1996, 37/2001 - dr. zakon, 39/2003 i 74/2004).
15. Zakon o ostvarivanju prava na besplatnu pravnu pomoć u Republici Srpskoj (*Službeni glasnik RS*, br. 67/2020).
16. Zakon o parničnom postupku Brčko Distrikta BiH (*Službeni glasnik Brčko distrikta BiH*, br. 28/2018 i 6/2020).
17. Zakon o parničnom postupku FBiH (*Službene novine FBiH*, br. 53/2003, 73/2005, 19/2006 i 98/2015).
18. Zakon o parničnom postupku pred Sudom BiH, *Službeni glasnik BiH*, br. 36/2004, 84/2007, 58/2013, 94/2016 i 34/2021).
19. Zakon o parničnom postupku RS, (*Službeni glasnik RS*, br. 58/2003, 85/2003, 74/2005, 63/2007, 105/2008 - odluka US, 45/2009 - odluka US, 49/2009, 61/2013 i 109/2021 - odluka US).
20. Zakon o pružanju besplatne pravne pomoći (*Službeni glasnik BiH*, br. 83/2016).
21. Zakon o radu Republike Srpske, (*Službeni glasnik RS*, br. 1/2016, 66/2018, 91/2021 - odluka US i 119/2021), čl. 25 st. 2 i čl. 187.
22. Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima (*Službeni list SFRJ*, br. 43/1982 i 72/1982 - ispr., *Službeni list R BiH* br. 2/1992, 13/1994, *Službeni glasnik BiH*, br. 53/2010).
23. Zakon o slobodi pristupa informacijama u Federaciji BiH (*Službene novine FBiH*, br. 32/2001 i 48/2011).
24. Zakon o zabrani diskriminacije BiH (*Službeni glasnik BiH*, br. 59/2009 i 66/2016).

Francuska

1. Loi 2017-399 du 27 mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre.

Finska

1. Finish Criminal Code (39/1889; amendments up to 433/2021).

Holandija

1. Wet van 24 oktober 2019 houdende de invoering van een zorgplicht ter voorkoming van de levering van goederen en diensten die met behulp van kinderarbeid tot stand zijn gekomen (Wet zorgplicht kinderarbeid), (*Staatsblad 2019*, 401).

Hrvatska

1. Zakon o kaznenom postupku Republike Hrvatske, (Narodne novine 152/08, 76/09, 80/11, 121/11, 91/12, 143/12, 56/13, 145/13, 152/14, 70/17, 126/19, 126/19, 130/20, 80/22).

Kanada

1. Crimes Against Humanity and War Crimes Act (S.C. 2000, c. 24).

Norveška

1. Lov om virksomheters åpenhet og arbeid med grunnleggende menneskerettigheter og anstendige arbeidsforhold (åpenhetsloven), LOV-2021-06-18-99.

Njemačka

1. Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten (Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz – LkSG (*Bundesgesetzblatt Jahrgang 2021 Teil I Nr. 46*).
2. Code of Crimes against International Law (CCAIL) of 26 June 2002 (*Federal Law Gazette I*, p. 2254), as last amended by Article 1 of the Act of 22 December 2016 (*Federal Law Gazette I*, p. 3150).

Republika Srbija

1. Krivični zakonik Republike Srbije, (*Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).
2. Ustav Republike Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 98/2006).
3. Ustavna povelja DZ SCG (*Službeni list SCG 1/03*).

4. Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije (*Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US).
5. Zakon o obligacionim odnosima Republike Srbije (*Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br. 31/93, *Službeni list SCG*, br. 1/03 - Ustavna povelja i *Službeni glasnik RS*, br. 18/20).
6. Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela (*Službeni glasnik RS*, br. 97/08).
7. Zakon o parničnom postupku (*Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US, 55/2014, 87/2018 i 18/2020).
8. Zakon o potvrđivanju Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda (*Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori*, br. 5/2001).
9. Zakon o radu (*Sl. glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 - autentično tumačenje).
10. Zakon o ravnopravnosti polova, (*Službeni glasnik RS*, br. 104/2009).
11. Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (*Službeni list SFRJ*, br. 43/1982 i 72/1982 - ispr., *Službeni list SRJ*, br. 46/1996 i *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006 - dr. Zakon).
12. Zakon o rodnoj ravnopravnosti (*Službeni glasnik RS*, br. 51/2021).
13. Zakon o zabrani diskriminacije (*Službeni glasnik RS* br. 22/2009 , 52/2001).

Sjedinjene Američke Države

1. 28 U.S.C. § 1350 - U.S. Code - Unannotated Title 28. Judiciary and Judicial Procedure § 1350. *Alien's action for tort.*
2. Corporate Human Rights Risk Assessment, Prevention, and Mitigation Act of 2019.
3. Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act.
4. Justice for Victims of Trafficking Act of 2015, Pub. L. No. 114-22, 129 Stat. 247, title I, § 120 (2015).
5. The California Transparency in Supply Chains Act.
6. Trafficking Victims Protection Reauthorization Act of 2003, Pub. L. No. 108-193, § 4(a)(4)(A), 117 Stat. 2875, 2878 (2003).
7. U.S. Code § 2441 - War crimes.
8. Victims of Trafficking and Violence Protection Act of 2000, Pub. L. No. 106-386, § 102(a), 114 Stat. 1464, 1467 (2000).
9. William Wilberforce Trafficking Victims Protection Reauthorization Act of 2008, 18 U.S.C.

Španija

1. Spanish Criminal Code (*ORGANIC ACT 10/1995, DATED 23RD*).

Švajcarska

1. Suisse, Code des obligations, RS 220.

2. 311.0 Swiss Criminal Code of 21 December 1937.

Ujedinjeno Kraljevstvo

1. Modern Slavery Act 2015.
2. International Criminal Court Act 2001.
3. Bribery Act 2010.

KRATKA BIOGRAFIJA AUTORA

Boris Topić je diplomirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjaluci 1998. godine a magistrirao međunarodno pravo o ljudskim pravima na Univerzitetu Oksford, u Ujedinjenom Kraljevstvu 2007. godine. Nakon obavljenog pripravničkog staža u Osnovnom sudu u Kotor-Varošu, položio je pravosudni ispit 2001. godine. Posjeduje bogato iskustvo u polju ljudskih prava stečeno kroz rad u Instituciji ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Evropskom sudu za ljudska prava i Organizaciji za evropsku bezbjednost i saradnju. Autor je više članaka i publikacija iz oblasti međunarodnog prava o ljudskim pravima, sa posebnim fokusom na pitanja vezana za diskriminaciju, rodno zasnovano nasilje, trgovinu ljudima, prava djece, međunarodne mehanizme za zaštitu ljudskih prava, te korporativne povrede ljudskih prava.

PRILOZI

Универзитет УНИОН у Београду

Изјава о ауторству

Факултет	Правни факултет Универзитета Унион у Београду
Име и презиме аутора	Борис Топић
Број индекса	29/2017

Изјављујем

да је докторска дисертација, односно, докторски уметнички пројекат под насловом:

Заштита људских права у ланцима снабдијевања транснционалних корпорација

- резултат мог сопственог истраживачког / уметничког рада;
- да рад у целини ни у деловима није био предложен за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени;
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 8. јуна 2023. године

Универзитет УНИОН у Београду

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора	Борис Топић
Број индекса	29/2017
Студијски програм	Докторске академске студије права
Наслов рада	Заштита људских права у ланцима снабдијевања транснционалних корпорација
Ментор	проф. др Татјана Папић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у дигитални репозиторијум Универзитета "Унион" у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука/доктора уметности, као што су: име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови подаци могу се објавити у дигиталном репозиторијуму Универзитета "Унион" у Београду и у Националном репозиторијуму дисертација у Србији – НАРДУС.

Потпис аутора

у Београду, 8. јуна 2023. године